

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Ана Б. Шпирић

**ПРОСТОРНИ ОБРАСЦИ БРАУНФИЛД
ЛОКАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ
РЕГЕНЕРАЦИЈЕ НА ПРИМЕРУ ГРАДА
БАЊАЛУКЕ**

Докторска дисертација

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Ana B. Špirić

**THE SPATIAL PATTERNS OF BROWNFIELD
LOCATIONS IN FUNCTION OF URBAN
REGENERATION- CASE STUDY BANJALUKA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018.

Ментор:

др Александра Ђукић, дипл. инж. арх, ванредни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Чланови комисије:

др Ева Ваништа Лазаревић, дипл. инж. арх, редовни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Мирјана Ротер Благојевић, дипл. инж. арх, ванредни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Миленко Станковић, дипл. инж. арх, редовни професор
Универзитет у Бањој Луци - Архитектонско-грађевинско-геодетски факултет

Датум одбране:

Београд

ПРОСТОРНИ ОБРАСЦИ БРАУНФИЛД ЛОКАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ НА ПРИМЕРУ ГРАДА БАЊАЛУКЕ

Резиме

Докторска дисертација се бави проблемом трансформације браунфилд локација у контексту савременог урбаног развоја и одрживих стратегија урбане регенерације. Тачније, бави се улогом и значајем очувања идентитета и обнове индустријског наслеђа у функцији доприноса планирању урбане регенерације. Као одржив модел регенерације индустријских браунфилда издваја се адаптивна пренамена која подразумева интегрисање напуштених индустријских локација у урбану средину и њихово прилагођавање новим наменама у новом друштвеном и економском контексту. Иако је препознат значај очувања вредности индустријског наслеђа и остварења друштвених и културних циљева у процесу адаптивне пренамене, као основни циљеви програма регенерације индустријских браунфилда издвајају се економски и еколошки. Резултат оваквог приступа политикама обнове браунфилда често су занемарене историјске, просторне и културне вредности ових локација, као активне компоненте материјалне културе и урбане меморије грађана, што води ка трајном уништењу културног, природног и градитељског наслеђа и урбаног идентитета и креирању неодрживих модела регенерације.

Полазне претпоставке овог истраживања су да је у приступ регенерацији потребно је интегрисати друштвено-културне вредности индустријског наслеђа, односно узети у обзир историјске, друштвене, културне и просторне вредности индустријског наслеђа. Друга претпоставка је да ове вредности браунфилд локација представљају њихов значајан развојни потенцијал, те да очување идентитета и обнова индустријског наслеђа доприносе одрживој регенерацији браунфилд локација и унапређењу урбаног идентитета. У вези с овим основна истраживачка питања су: шта је вредно за очување у једном напуштеном и недовољно искоришћеном индустријском комплексу у контексту урбане регенерације, шта се подразумева под његовим идентитетом и непоновљивим карактером места, и како формулисати моделе трансформације напуштених индустријских комплекса с циљем очувања и унапређења идентитета и постизања позитивних ефеката регенерације?

Истраживање је спроведено комбиновањем неколико основних и специфичних метода које се примењују у области архитектуре и урбанизма, али и додирним областима попут социологије и психологије окружења или урбане психологије. Општи научни метод помоћу којег ће истраживање бити структурирано је аналитичко-синтетички метод. Основни методи који ће се примењивати генерално на целокупан истраживачки рад су: метод логичке аргументације, који се базира на јасној аргументацији, реторичкој јасноћи и успостављању прецизно објашњених и документованих релација, метод научне анализе садржаја примарних и секундарних извора и метод студије случаја (*case study*). Студија случаја је сложен метод који садржи и друге научне методе. Као истраживачки методи у оквиру студије случаја одабрани су научно испитивање и урборфолошки метод. Научно испитивање ће бити спроведено путем анкетног упитника, а као основни метод анализе података одабран је метод квантитативне анализе садржаја одговора испитаника. Урбоморфолошки метод се односи на анализу урбанистичких планова и фотографија, као и на сопствена истраживања постојеће архивске грађе о индустријским објектима и теренска истраживања.

Резултати првог дела истраживања указују на значај постизања друштвено-културних циљева и очувања идентитета и вредности индустријског наслеђа у процесу регенерације индустријских брунфилда. У другом делу истраживања је дефинисан научни концепт идентитета индустријских браунфилда, а одмах потом и просторне, функционалне и културолошке вредности индустријских браунфилда које имају важну улогу за усмеравање процеса регенерације. Резултат трећег дела истраживања је аналитички апарат за истраживање вредности индустријског наслеђа у форми типолошке класификације брунфилда који захтевају различит третман материјалних и нематеријалних остатака индустријске прошлости у процесу регенерације. Основни циљ типологије је дефинисање савременог односа према вредностима индустријског наслеђа што је од значаја за одабир планског приступа регенерацији браунфилда. У емпиријском делу истраживања је приказан пример регенерације браунфилда и операционализације претходно дефинисаног концепта идентитета и типологије браунфилда произашлих из теоријског оквира истраживања. Коначно, у истраживању су дефинисани просторни обрасци за трансформацију индустријских браунфилда у

процесу урбане регенерације применљиви у сличном географском, друштвеном и културном контексту. Методологија формулисања образаца је произашла делом из теоријског оквира, али и резултата његове примене у оквиру студије случаја.

Ово истраживање представља допринос дисциплини урбане регенерације, и то регенерације индустријских браунфилда кроз формулисање научно заснованог приступа трансформацији у функцији очувања и унапређења идентитета и прилагођавања браунфилда новим наменама у контексту савремених друштвених и економских услова развоја града. Научно-теоријски допринос дисертације је дефинисање научног концепта идентитета индустријских браунфилда и њихових просторних, функционалних и културолошких вредности. Научно-методолошки допринос дисертације се огледа кроз формулисање аналитичког апарата за дефинисање односа према вредностима индустријског наслеђа што је од значаја за одабир савременог планског приступа регенерацији браунфилда. Друга група резултата је практичног типа и односи се на могућност примене предложених препорука у планирању регенерације индустријских браунфилд локација и унапређења савременог приступа очувању индустријског наслеђа у процесу урбане регенерације у Бањалуци и ширем региону.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: индустријски браунфилди, урбана регенерација, идентитет, вредности индустријског наслеђа, просторни обрасци.

ДОКТОРАТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: Урбана обнова

УДК број: 711.168:725.4(497.6)(043.3)

**THE SPATIAL PATTERNS OF BROWNFIELD SITES IN THE
FUNCTION OF URBAN REGENERATION- CASE STUDY
BANJALUKA**

Abstract

The doctoral dissertation deals with the problem of brownfield sites transformation in the context of contemporary urban development and sustainable urban regeneration strategies. More precisely, it deals with the role and importance of preserving the identity and industrial heritage renewal for the purpose of contribution to the planning of urban regeneration. Adaptive reuse is distinguished as a sustainable model of regeneration of industrial brownfields, which implies the integration of abandoned industrial sites in the urban environment and their adaptation to new purposes within the new social and economic context. Although the importance of preserving the value of industrial heritage and achieving social and cultural goals in the process of adaptive reuse has been recognized, yet the primary goals of the regeneration program for industrial brownfields are distinguished as economic and ecologic. The result of this approach to brownfield regeneration policies is reflected in usually ignored historical, spatial and cultural values of these sites as active components of material culture and urban memory of the population which leads to the permanent destruction of cultural, natural and architectural heritage and urban identity thus creating the unsustainable regeneration models.

The initial assumption of this research assumes that historical, social, cultural and spatial values of industrial heritage need to be considered in the planning approach of urban regeneration. The second assumption is that these values of brownfield sites represent their significant development potential therefore the preservation of identity and renewal of industrial heritage contribute the sustainable regeneration of brownfield sites and the improvement of urban identity. Thus, the basic research questions are: what is worth keeping and preserving in an abandoned and underused industrial complex in the context of urban regeneration, what is meant by its identity and unique character of the site and how to formulate models of transformation of abandoned industrial complexes with the goal of preservation and enhancement its identity and achieving positive regeneration effects?

The research was carried out by combining several basic and specific methods applied in the field of architecture and urbanism, as well as in similar fields such as sociology and the environmental psychology or urban psychology. The general scientific method by which the research is structured is analytical-synthetic method. The basic methods applied in general within the entire research paper are: the method of logical argumentation –based on clear argumentation, rhetorical clarity and the creation of precisely explained and documented relations, the method of scientific analysis of the contents from primary and secondary sources and case study method. The Case study method is complex method comprised of other scientific methods. Survey and urbomorphological methods are selected as research methods within the scope of the case study. The survey was conducted through a questionnaire and the method of quantitative analysis of the content (the respondent's answers) is selected as the basic method for data analysis. Urbomorphological method refers to the analysis of urban plans and photos, as well as to its own research of existing archival material on industrial objects and on site researches.

The results of the first part of the research indicate the importance of achieving socio-cultural goals and the preservation of the identity and values of the industrial heritage in the process of regeneration of industrial brownfields. The second part of the research defines the scientific concept of the identity of industrial brownfields, as well as spatial, functional and cultural values of industrial brownfields which have an important role in guiding the process of regeneration. The outcome of the third part of the research is the analytical tool for researching the values of the industrial heritage in the form of the typological classification of brownfields which require different treatments of tangible and intangible remains of the industrial past in the process of regeneration. The basic goal of the typology is to define the contemporary relationship with the values of industrial heritage which is important for selection of planning approach to the brownfield regeneration. In the empirical part of the research, an example of the brownfield regeneration is presented and operationalization of the previously defined identity concept and brownfield typology aroused from the theoretical framework of the research. Finally, the research defined spatial patterns for transformation of the industrial brownfields in the urban regeneration process, applicable in a similar geographical, social and cultural context. The methodology of formulation the spatial

patterns was derived partly from the theoretical framework but also from the results of its application within the case study.

This research represents a contribution to the discipline of urban regeneration, meaning the regeneration of industrial brownfields by formulating a scientifically based approach to transformation with the aim of preserving and improving the identity and adapting the brownfields for new purposes within the context of contemporary social and economic conditions of the city development. The scientific and theoretical contribution of the thesis is the definition of the scientific concept of the identity of industrial brownfields and their spatial, functional and cultural values. The scientific and methodological contribution of the thesis is reflected in the formulation of the analytical tool for defining the relationship with the values of industrial heritage which is important for the selection of planning approach to the regeneration of brownfield. The second group of results is practical and refers to the possibility of applying proposed recommendations in the planning of regeneration of industrial brownfield sites and enhancement of contemporary approach to the preservation of industrial heritage in the process of urban regeneration in Banjaluca and the wider region.

KEY WORDS: industrial brownfields, urban regeneration, identity, industrial heritage values, spatial patterns.

DOCTORATE OF TECHNICAL SCIENCES

Scientific field: ARCHITECTURE AND URBANISM

Narrow scientific field: URBAN RENEWAL

UDC number: 711.168:725.4(497.6)(043.3)

Садржај:

Списак слика

Списак табела

Списак скраћеница

УВОД

Проблем и предмет истраживања

Циљеви и задаци истраживања

Полазне хипотезе истраживања

Научне методе истраживања

Научна оправданост, очекивани резултати и практична примена резултата истраживања

I. РЕДЕФИНИСАЊЕ ОДНОСА ПРЕМА ИНДУСТРИЈСКОМ НАСЛЕЂУ У КОНТЕКСТУ ОДРЖИВЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ БРАУНФИЛД ЛОКАЦИЈА

1.1. Концепт одрживе заштите културног наслеђа

1.2. Концепт регенерације браунфилд локација

1.2.1. Појам и дефиниција урбане регенерације

1.2.2. Појам и дефиниција браунфилд локација

1.2.3. Класификација браунфилд локација

1.2.4. Узроци настанка и развој браунфилд локација у оквиру различитог друштвеног контекста

1.2.5. Утицаји браунфилд локација на окружење

1.2.6. Одржива регенерација браунфилд локација

1.3. Друштвено-културни аспект регенерације браунфилд локација

1.3.1. Браунфилд локације као културни пејзажи

1.3.2. Друштвено-културни циљеви регенерације браунфилд локација

1.3.3. Значај индустријског наслеђа у контексту регенерације браунфилд локација

1.3.4. Идентитет места у функцији регенерације браунфилд локација

II. (РЕ)КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА ИНДУСТРИЈСКИХ БРАУНФИЛДА

2.1. Концепт заштите индустријског наслеђа

2.1.1. Порекло и генеза концепта заштите индустријског наслеђа: индустријска археологија и адаптивна пренамена

2.1.2. Савремена доктрина заштите индустријског наслеђа: међународни документи, повеље и конвенције

2.1.3. Значај индустријског наслеђа у систему заштите светског (културног) наслеђа- Листа светског наслеђа УНЕСКО-а

2.2. Концепт идентитета и идентификовања

2.3. Однос личног идентитета и физичког окружења

2.3.1. Теорија место-идентитета

- 2.3.2. Теорија процеса идентитета
- 2.3.3. Теорија друштвеног идентитета

2.4. Концепт урбане слике и урбаног идентитета

2.5. Идентитет места у контексту браунфилд регенерације

- 2.5.1. Концепт места, духа места и безмесности
- 2.5.2. Идентитет и компоненте места
- 2.5.3. Место и креирање места у контексту урбаних студија
- 2.5.4. Идентитет индустријских браунфилда и њихове компоненте у функцији урбане регенерације

III. ТИПОЛОШКА КЛАСИФИКАЦИЈА ИНДУСТРИЈСКИХ БРАУНФИЛДА

3.1. Локација и динамика индустријских активности- индустријска географија

- 3.1.1. Општи фактори индустријске локације
- 3.1.2. Географски аспект економске агломерације- индустријска концентрација
- 3.1.3. Индустријска децентрализација- индустријска субурбанизација

3.2. Индустријски браунфилди у пољу урбоморфолошких истраживања

- 3.2.1. Урбана форма и морфологија
- 3.2.2. Теоријски оквир (тип)морфолошких истраживања
- 3.2.3. Савремени типоморфолошки приступ- трагање за урбаним карактером
- 3.2.4. Комплексност форме индустријских браунфилда

3.3. Везаност за места индустријског наслеђа

- 3.3.1. Концепт везаности за место
- 3.3.2. Предиктори везаности за место
- 3.3.3. Трипартитна организација модела везаности за место.
- 3.3.4. Колективна меморија у контексту очувања индустријског наслеђа

3.4. Вредности индустријских браунфилд локација

- 3.4.1. Просторне вредности
- 3.4.2. Функционалне вредности
- 3.4.3. Културолошке вредности

3.5. Очување идентитета места: типологија индустријских браунфилд локација

- 3.5.1. Одабир вредности и дефинисање критеријума типолошке класификације
- 3.5.2. Типови индустријских браунфилд локација
- 3.5.3. Истраживање критеријума и примена типологије

IV. СТУДИЈА СЛУЧАЈА: РЕГЕНЕРАЦИЈА ИНДУСТРИЈСКОГ КОМПЛЕКСА „РУДИ ЧАЈАВЕЦ“ У БАЊАЛУЦИ

4.1. Индустријски браунфилди Бањалуке и ширег окружења

- 4.1.1. Проблеми и значај регенерације браунфилд локација у Републици Српској
- 4.1.2. Стратешки и законски оквир регенерације браунфилда у Републици Српској

- 4.1.3. Узроци настанка и приказ браунфилда у Бањалуци
- 4.1.4. Значај и место индустријског наслеђа Бањалуке у систему заштите културног наслеђа Републике Српске

4.2. Студија случаја: фабрика „Руди Чајавец“ у Бањалуци

- 4.2.1. Развој индустрије у Босни и Херцеговини (БиХ)
- 4.2.2. Развој града Бањалуке и индустрије
- 4.2.3. Историјски развој фабрике „Руди Чајавец“ у Бањалуци
- 4.2.4. Интензитет и садржај меморије бившег индустријског места „Руди Чајавец“: резултати анкете
 - 4.2.4.1. Узорак испитивања
 - 4.2.4.2. Прикупљање података: инструмент истраживања
 - 4.2.4.3. Поступак анализе и обраде података
 - 4.2.4.4. Резултати испитивања
 - 4.2.4.5. Закључак
- 4.2.5. Испитивање индустријских образаца бивше фабрике "Руди Чајавец"
 - 4.2.5.1. Обележја која произилазе из локације.
 - 4.2.5.2. Обележја која произилазе из структуре места
 - 4.2.5.3. Обележја која произилазе односа места са окружењем
- 4.2.6. Однос према идентитету индустријског комплекса "Руди Чајавец" у процесу урбане регенерације

V. ПРОСТОРНИ ОБРАСЦИ ЗА ТРАНСФОРМАЦИЈУ ИНДУСТРИЈСКИХ БРАУНФИЛД ЛОКАЦИЈА

5.1. Вредности и идентитет индустријских браунфилда у функцији урбане регенерације

5.2. Просторни обрасци индустријских браунфилд локација

VI. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА И ПРАВЦИ ДАЉИХ ИСТРАЖИВАЊА

Напомене уз текст

Извори и литература

Прилог А. Питања у дизајнираном анкетном упитнику

Биографија аутора

Прилог 1. Изјава о ауторству

Прилог 2. Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Прилог 3. Изјава о коришћењу

Списак слика

- Слика 1.1. Категорије браунфилд локација (А-Б-Ц модел) (Извор: Аутор према SABERNET, 2006)
- Слика 2.1. Заступљеност наслеђа на Листи светског наслеђа УНЕСКО-а (Извор: аутор према Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)
- Слика 2.2. Заступљеност наслеђа по регионима до краја 2017. год. (Извор: аутор према Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)
- Слика 2.3. Заступљеност регионалног индустријског наслеђа у укупном броју индустријског наслеђа до краја 2017. год. (Извор: аутор према Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)
- Слика 3.1. Трипартитни модел везаности за место (Аутор према Scannell, Gifford, 2010)
- Слика 4.1. Просторна дистрибуција браунфилда у Бањалуци
- Слика 4.2. Ситуациони план распореда површина са блок шемом производног процеса (инвестициони програм реконструкције и развоја 1971-1975 године) (Извор: Архив фабрике „Руди Чајавец“)
- Слика 4.3. Просторна организација функционалних јединица фабрике „Руди Чајавец“ 1980-их година
- Слика 4.4. Дрворед уз југозападну границу комплекса (лево); у Улицама Јована Дучића (у средини) и Ранка Шипке (десно) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.)
- Слика 4.5., 4.6 и 4.7. Фонтана испред техничке зграде; биста Рудија Чајавца, споменик радницима фабрике настрадалим у рату из 1990-их година
- Слика 4.8. Просторна организација са наменом површина после пренамене објекта фабрике „Руди Чајавец“
- Слика 4.9. Југозападна фасада зграде монтаже- пре трансформације (лево) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.) и после трансформације (десно)
- Слика 4.10. Југоисточна фасада зграда галванизације (десно на слици) и монтаже (лево на слици)- пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)
- Слика 4.11. Северозападна фасада зграда галванизације (лево на слици) и монтаже (десно на слици)- пре трансформације (лево) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.) и после трансформације (десно)
- Слика 4.12. Југозападна фасада хале „ФЕЛМЕ“- пре трансформације (лево) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.) и после трансформације (десно)
- Слика 4.13. Анекс хале „ФЕЛМЕ“(поглед на са истока)- пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)
- Слика 4.14. Анекс хале „ФЕЛМЕ“ (поглед са севера)- пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)
- Слика 4.15. Објекат ресторана- поглед из унутрашњости комплекса (лево), и поглед из Улице Јована Дучића (десно)
- Слика 4.16. Севреоисточна фасада зграде Професионалне електронике- пре адаптације (лево) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.) и после адаптације (десно)

- Слика 4.17. Обновљени делови зграде Професионалне електронике- југоисточни део зграде (лево) и северозападни део зграде (десно)
- Слика 4.18. Зграда Научно-истраживачког центра
- Слика 4.19. Југоисточна фасада зграде централног складишта- пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)
- Слика 4.20. Простор уз североисточну фасаду централног складишта- пре трансформације монтажно складиште (лево) и после трансформације паркинг (десно)
- Слика 4.21. Северозападни део објекта монтаже са улазом пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)
- Слика 4.22. Поглед на централно складиште са југа пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)
- Слика 4.23. Зграда алатнице- пре адаптације (лево) и после адаптације (десно)
- Слика 4.24. Фабрика „Руди Чајавец“са непосредним окружењем пре урбане регенерације
- Слика 4.25. Простор бивше фабрике „Руди Чајавец“ са непосредним окружењем после урбане регенерације
- Слика 4.26. Културна добра у Грчкој улици- Стамбена кућа на бр. 16 (лево), кућа породице Пиштељић (у средини) и објекат некадашње Женске основне школе
- Слика 4.27. Културна добра на углу између Грчке улице и Улице Јована Дучића- кућа Емерика Паскола (лево) и Жоржа Паскола (десно)
- Слика 4.28. Културна добра у Улици Иве Андирића- стамбени објекат (лево) и Музичка школа „Владо Милошевић (десно)
- Слика 5.1. Релација између типова браунфилда и општих и посебних образаца

Списак табела

- Табела 2.1. Број локација светског наслеђа по регионима до краја 2017. год. (аутор према Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)
- Табела 2.2. Државе Европе и Сјеверне Америке са локацијама индустријског наслеђа (Извор: аутор према Falser, 2001 и Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)
- Табела 3.1. Приказ вредности индустријских браунфилда и њихове типолошке класификације
- Табела 4.1. Списак индустријског наслеђа Републике Српске, стање из 2013. године (Аутор према Измјени и допуни Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015: 319)
- Табела 4.2. Списак индустријског наслеђа као дела валоризованог и регистрованог културног наслеђа Бањалуке (Аутор према Просторном плану Града Бањалука, 2014)
- Табела 4.3. Фреквенције категорија елемената физичке структуре фабрике „Руди Чајевац“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.4. Фреквенције броја елемената физичке структуре фабрике „Руди Чајевац“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.5. Фреквенције категорија индустријских производа фабрике „Руди Чајевац“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.6. Фреквенције броја индустријских производа фабрике „Руди Чајевац“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.7. Фреквенције категорија осталих физичких елемената фабрике „Руди Чајевац“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.8. Фреквенције категорија негативно вреднованих елемената физичке структуре садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајевац“
- Табела 4.9. Фреквенције броја негативно вреднованих елемената физичке структуре садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајевац“
- Табела 4.10. Фреквенције категорија позитивно вреднованих елемената физичке структуре садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајевац“
- Табела 4.11. Фреквенције броја позитивно вреднованих елемената физичке структуре садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајевац“
- Табела 4.12. Фреквенције категорије позитивно вреднованих лица/личности фабрике „Руди Чајевац“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.13. Фреквенције броја личности са позитивном конотацијом који су повезани са фабриком из периода активне индустријске производње
- Табела 4.14. Фреквенције категорије позитивно вреднованих индустријских активности фабрике „Руди Чајевац“
- Табела 4.15. Фреквенције броја категорија позитивно вреднованих индустријских активности фабрике „Руди Чајевац“
- Табела 4.16. Фреквенције категорија позитивно вреднованих друштвених активности фабрике „Руди Чајевац“
- Табела 4.17. Фреквенције броја категорија позитивно вреднованих друштвених активности фабрике „Руди Чајевац“
- Табела 4.18. Фреквенције позитивно вреднованих категорија у вези са радном снагом фабрике „Руди Чајевац“

- Табела 4.19. Фреквенције броја позитивно вреднованих категорија у вези са радном снагом фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.20. Фреквенције позитивних категорија које говоре о „Руди Чајавецу“ као примеру успешне фабрике
- Табела 4.21. Фреквенције броја позитивних категорија које говоре о „Руди Чајавецу“ као примеру успешне фабрике
- Табела 4.22. Фреквенције осталих позитивних ужих друштвених категорија фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.23. Фреквенције негативних друштвених активности који се односе на фабрику „Руди Чајавец“ из периода стагнације производње
- Табела 4.24. Фреквенције броја негативних друштвених активности који се односе на фабрику „Руди Чајавец“ из периода стагнације производње
- Табела 4.25. Фреквенције позитивних категорија друштвених активности које су заступљене у данашњем простору бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.26. Фреквенције броја позитивних категорија друштвених активности које су заступљене у данашњем простору бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.27. Фреквенције негативне категорије ширег друштвеног контекста који се односи на данашњи простор бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.28. Фреквенције броја категорија ширег друштвеног контекста који се односи на данашњи простор бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.29. Фреквенције категорија позитивних физичких значења гиганта фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.30. Фреквенције броја позитивних физичких значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.31. Фреквенције негативних значења браунфилда садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.32. Фреквенције броја негативног значења браунфилда садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.33. Фреквенције позитивних индивидуалних значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.34. Фреквенције броја позитивних индивидуалних значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.35. Фреквенције позитивних колективних значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.36. Фреквенције броја позитивних колективних значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.37. Фреквенције друштвених значења од ширег значаја приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.38. Фреквенције броја друштвених значења од ширег значаја приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње
- Табела 4.39. Фреквенције категорија позитивних „социјалистичких“ значења фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.40. Фреквенције броја категорија позитивних „социјалистичких“ значења фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.41. Фреквенције категорија негативних индивидуалних значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду индустријске стагнације (транзиција)
- Табела 4.42. Фреквенције броја категорија негативних индивидуалних значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду индустријске стагнације (транзиција)

- Табела 4.43. Фреквенције категорија негативних колективних значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду индустријске стагнације (транзиција)
- Табела 4.44. Фреквенције броја категорија негативних колективних значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду индустријске стагнације (транзиција)
- Табела 4.45. Фреквенције позитивних значења од ширег значаја приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода транзиције
- Табела 4.46. Фреквенције броја позитивних значења од ширег значаја приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода транзиције
- Табела 4.47. Фреквенције негативних друштвено-економских значења данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.48. Фреквенције броја негативних друштвено-економских значења данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.49. Фреквенције позитивних друштвено-економских значења данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.50. Фреквенције броја позитивних друштвено-економских значења данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.51. Фреквенције категорија негативних емоција приписаних фабрици „Руди Чајавец“
- Табела 4.52. Фреквенције броја категорија негативних емоција приписаних фабрици „Руди Чајавец“
- Табела 4.53. Фреквенције категорија позитивних емоција приписаних фабрици „Руди Чајавец“
- Табела 4.54. Фреквенције броја категорија позитивних емоција приписаних фабрици „Руди Чајавец“
- Табела 4.55. Интегрисани приказ анализе фреквенција физичких и друштвених елемената фабрике „Руди Чајавец“ и њихових значења
- Табела 4.56. Сажетак анализе физичких и друштвених елемената фабрике „Руди Чајавец“ и њихових значења по периодима
- Табела 4.57. Приказ кростабулације фреквенција физичких и друштвених елемената, њихових значења и емоција
- Табела 4.58. Кростабулација позитивних физичких значења фабрике из периода активне индустријске производње са физичким и друштвеним елементима фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.59. Кростабулација негативних физичких значења данашњег простора бивше фабрике са физичким и друштвеним елементима фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.60. Кростабулација позитивних друштвених значења из периода активне индустријске производње са физичким и друштвеним елементима фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.61. Кростабулација негативних друштвених значења из периода индустријске стагнације са физичким и друштвеним елементима фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.62. Пол испитаника
- Табела 4.63. Године боравка испитаника у Бањалуци
- Табела 4.64. Одговори на питања о демографским карактеристикама
- Табела 4.65. Сажетак кростабулације физичких и друштвених елемената и значења, и демографских варијабли

- Табела 4.66. Сажетак кростабулације физичких и друштвених елемената и значења, и демографских варијабли
- Табела 4.67. Кростабулација емоција и демографских варијабли
- Табела 4.68. Однос према културно-историјским вредностима и ревитализованом делу бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.69. Позитивне карактеристике данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.70. Негативне карактеристике данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.71. Одговори на питања о спроведеним и потребним будућим интервенцијама у простору бивше фабрике
- Табела 4.72. Одговори на питање која је намена најадекватнија за простор данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“
- Табела 4.73. Одговори на питање које нове садржаје би испитаници хтели да виде у данашњем Чајавецу
- Табела 4.74. Одговор на питање ко је био Руди Чајавец
- Табела 4.75. Одговори на питање шта је производила фабрика „Руди Чајавец“
- Табела 4.76. Доминантна слика простора фабрике „Руди Чајавец“ присутна у меморији испитаника

Списак скраћеница

БиХ- Босна и Херцеговина

ЕРИИ- Европска рута индустријског наслеђа (*European Route of Industrial Heritage*)

ЕУ- Европска унија

ИСОМОС- Међународни савет за споменике и споменичке целине (*International Council of Monuments and Sites- ICOMOS*)

ЈНА- Југословенска народна армија

МУП- Министарство унутрашњих послова

ООУР- Основна организација удруженог рада

САД- Сједињене Америчке Државе

СОУР- Самостална организација удруженог рада

СРБиХ- Социјалистичка Република Босна и Херцеговина

СССР- Савез Совјетских Социјалистичких Република

СФРЈ- Социјалистичка Федеративна Републка Југославија

ТИССИИ- Међународни комитет за конзервацију индустријског наслеђа (*The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*)

УНЕСКО- Организација за образовање, науку и културу Уједињених Нација (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization- UNESCO*)

USEPA- Америчка агенција за заштиту животне средине (*United States Environmental Protection Agency*)

УВОД

Проблем и предмет истраживања

Процес деиндустријализације, праћен реструктурисањем глобалне економије, довео је до промене урбаног пејзажа остављајући велике површине грађевинског земљишта и многобројне индустријске и комерцијалне објекте у урбаним срединама недовољно искоришћеним и напуштеним. Деиндустријализација се може посматрати као процес економских, друштвених, просторних и еколошких промена везаних за смањење производних активности у градовима и као таква представља саставни део процеса транзиције. Градови суочени са овим озбиљним проблемима изгубили су своју позицију у локалним и регионалним оквирима. Неконкурентна економска основа и нарушена животна средина, уз друге неповољне чиниоце у једноструктурним индустријским центрима/регионима, успориле су превазилажење структурних недостатака уводећи центре у фазу стагнације или регресије (Милетић, Миљановић, Тодоровић, 2009).

Запуштени и неискоришћени простори, у интернационалном стручном домену названи браунфилди (*brownfield*), настају као резултат различитих међусобно зависних друштвених и економских промена које укључују развој нових технологија, облика организације рада и саобраћаја, а које су интегрисане у урбани пејзаж (Bluestone, Harrison, 1982 у Bliet, Gauthier, 2007). Другим речима, браунфилди су опипљиви и видљиви резултат међусобних веза између економских и урбаних промена и радикалног реструктурирања глобалне економије у последњих неколико деценија (Moore J., 2002). Под браунфилдима се у литератури најчешће подразумевају површине и објекти у урбанизованим подручјима који су изгубили свој првобитни начин коришћења или се врло мало користе (Стојков, 2008а). Неки аутори дају и свеобухватнију дефиницију браунфилда, тврдећи да су "браунфилд локације претходно развијени и/или изграђени простори код којих је евидентно стање запуштености и неефикасног коришћења, а који поседују потенцијал за обнову и одрживи развој" (Ђukić, Vujičić, 2014а: 14). Најзаступљенији тип браунфилд локација у урбаним срединама су индустријски, те је опште је прихваћено да се под браунфилд

локацијама најчешће сматрају напуштени или недовољно искоришћени индустријски комплекси (Стојков, 2008а).

Запуштени и неискоришћени индустријски простори, неретко заузимају атрактивне градске просторе и имају висок степен загађења, што доприноси стварању многих друштвених, културних, економских и еколошких и просторних проблема. Губитак економске вредности земљишта услед нарушеног еколошког система, губитак идентитета дела града на којем се запуштене и неискориштене локације налазе, као и негативан психолошки утицај на њихове становнике, доприносе нарушавању квалитета урбане средине. С друге стране, услед раста урбаног становништва, све је више изражена потреба градова за ширењем на слободно грађевинско земљиште тзв. гринфилд (*greenfield*) локације, што додатно наглашава проблем нерационалног коришћења градског земљишта. С обзиром на то да грађевинско земљиште представља један од основних стратешких ресурса и фактора развоја градова, те истовремено представља елемент и фактор конкурентности градова у привлачењу нових развојних активности и инвеститора (Zeković, 2008а), потреба за рециклажом грађевинског земљишта и обновом напуштених и неискоришћених индустријских локација је све израженија (Perović, Kurtović Folić, 2012). За многе градове браунфилд локације представљају значајне "резерве простора", а њихова обнова важан механизам за унапређење квалитета урбаних средина и постизање одрживог развоја (Grimski, Ferber, 2001; Dorsey, 2003; Dixon et al., 2007; Heally, 2007; Стојков, 2007; Williams, Dair, 2007).

Посматрано са културолошког аспекта, запуштени и неискоришћени индустријски комплекси представљају културне пејзаже, односно део индустријског наслеђа урбаних средина. Према ТИССИН повељи из 2003. године (*The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*) индустријско наслеђе се састоји од остатака индустријске културе који су од историјске, технолошке, друштвене, архитектонске и научне вредности. Ова повеља, вредности индустријског наслеђа препознаје као материјално сведочанство о цивилизацијским тековинама са трајним и "дубоким историјским последицама". Друштвене вредности индустријског наслеђа представљају важан део идентитета грађана, јер представљају део меморије о животу људи, о индустријском напретку и поносу локалног становништва. Технолошка и научна вредност индустријског

наслеђа огледају се у историји производње, инжењерства и грађења, а могу да имају и значајну естетску вредност у погледу архитектуре, урбаног дизајна и планирања (ТССИИ, 2003). Историјске вредности утичу на креирање заједница са јаким осећајем локалног идентитета те представљају значајан катализатор за обнову и привлачење инвестиција (English Heritage, 2004a). У смислу визуелних и перцептивних квалитета, индустријски комплекси представљају урбане целине са специфичним карактером. Многи комплекси су значајни због специфичног архитектонског обликовања појединих објеката који представљају важне урбане репере (English Heritage, 2004a). Просторне структуре индустријских пејзажа представљају дистинктивне просторне елементе у укупној слици града и велики перцептивни и визуелни квалитет пејзажа, што доприноси њиховој препознатљивости и читљивости. Ове вредности су у суштини напуштених индустријских локација и објеката, њихових образаца употребе, компоненти, машина и опреме, у индустријском пејзажу, у писаним документима, али такође у нематеријалним "записима" о индустрији као покретачу развоја заједнице садржаним у људским ставовима и сећањима (Simonović, Vujičić, 2014).

У вези с наведеним вредностима, важно је разумевање озбиљности последица нестајања просторних структура индустријске баштине које су деценијама представљале доминантна обележја њихове физиономије по културни идентитет градова. Негативни ефекти губљења аутентичних симбола индустријских објеката из градских силуета, похрањених у меморији грађана исказују се кроз губљење важних одредница личног идентитета појединца ради поистовећивања са физиономијом, карактером и значајем градова у којима живе. Пропадањем индустријског наслеђа, као дела урбане меморије и материјалног сведочанства индустријске прошлости, урбане средине губе део историје. У том смислу ревитализација ових простора представља нужан корак у спречавању континуираног пропадања остатака индустријске прошлости, а њена суштинска намера је очување интегритета материјалних сведока једне историјске епохе. У овим оквирима ревитализацију је могуће објаснити као разноврсност могућности и опција које омогућавају да "стари" простор служи савременим наменама, истовремено штитећи прошлост у будућности (Stratton, 2000).

Добробити обнове и очувања вредног индустријског наслеђа су вишеструке: очување урбаног пејзажа, ревитализација економски и социјално пасивизираних градских зона, промишљено усмеравање развоја уз увођење контроле употребе земљишта и правила (Новаковић, Симоновић, Вујичић, 2013). Према Михајлову, поновно коришћење и обнова индустријског наслеђа омогућава решавање друштвених проблема у градовима (Mihajlov, 2009). С обзиром на повезаност колективне меморије индустријског пејзажа и слике града с једне стране, и локалног и регионалног идентитета и осјећаја грађанског поноса с друге, значај индустријског наслеђа је неупитан у смислу обнове, надоградње и креирања новог идентитета градова, што може представљати основни покретач одрживог процеса регенерације (Simonović, Vujičić, 2014). Промовисањем посебности ових локација, које се налазе управо у културном наслеђу, постижу се економска, културна и друштвена добит. Многи аутори истичу значај индустријског наслеђа за унапређење идентитета градова и њиховог позиционирања у глобалној мрежи и издвајање у односу на остале градове (Stratton, 2000; Mihajlov, 2009). Тим Еденсор (*Tim Edensor*) наглашава улогу напуштених индустријских објеката у креирању алтернативног естетског искуства у савременим градовима у којима је доминантан комерцијални дух (Edensor, 2005). Ово је од посебног значаја у периоду глобализације и хомогенизације урбаних култура, идентитета и простора. Браунфилд локације као просторни и културни феномени се не појављују само у развијеним земљама света. Наиме, велики број напуштених и девастираних локација у градовима Републике Српске, од којих су неки у еколошки неодрживом стању, настали су као последица периода транзиције кроз који Српска пролази, реконструисања индустрије и реорганизације производње, али и јавних служби. Овај податак је релевантан за предметно истраживање, јер браунфилди као феномен у Републици Српској нису довољно истражени, потенцијали и вредности ових простора нису адекватно анализирани и вредновани, не постоји званична дефиниција и класификација, а ни јасан однос националних и локалних власти према овом сложеном проблему.

Предмет истраживања дисертације обухвата проблематику трансформације браунфилд локација у контексту савременог урбаног развоја и одрживих стратегија урбане регенерације. Тачније, бави се улогом и значајем очувања

идентитета и обнове индустријског наслеђа у функцији доприноса планирању урбане регенерације. Као одржив модел регенерације индустријских браунфилда издваја се адаптивна пренамена која подразумева интегрисање напуштених индустријских локација у урбану средину и њихово прилагођавање новим наменама у новом друштвеном и економском контексту. Иако одржива браунфилд регенерација подразумева остварење економских, еколошких, друштвених и културних циљева, у пракси је процес планирања регенерације углавном вођен економским и еколошким циљевима. Резултат оваквог приступа политикама обнове браунфилда често су занемарене историјске, просторне и културне вредности ових локација, као активне компоненте материјалне културе и урбане меморије грађана (Bliek, Gauthier, 2007). Занемаривање ових вредности води ка трајном уништењу културног, природног и градитељског наслеђа и урбаног идентитета, што доприноси креирању неодрживих урбаних система (Bliek, Gauthier, 2007). Имајући ово у виду, за дугорочна и одржива решења потребно је посветити више пажње стратегијама за постизање друштвених и културних циљева (CABERNET, 2006). У истраживању се полази од две основне претпоставке које су у вези са проблемом. Прва претпоставка је да циљеви регенерације браунфилд локација нису искључиво економски и еколошки. У приступ регенерацији потребно је интегрисати друштвено-културне вредности индустријског наслеђа, односно узети у обзир историјске, друштвене, културне и просторне вредности индустријског наслеђа. Друга претпоставка је да ове вредности браунфилд локација представљају њихов значајан развојни потенцијал, те да очување идентитета и обнова индустријског наслеђа доприносе одрживој регенерацији браунфилд локација и унапређењу урбаног идентитета. У вези с овим, основна истраживачка питања која произилазе из проблема истраживања су: 1) шта је вредно за очување у једном напуштеном и недовољно искоришћеном индустријском комплексу у контексту урбане регенерације и 2) шта се подразумева под његовим идентитетом и непоновљивом карактером места.

У фокусу истраживања су просторне, функционалне и културолошке вредности индустријских браунфилда на основу којих је могуће усмеравати процес урбане регенерације. Основна тема истраживања је очување специфичности браунфилд локација у контексту савремених стратегија урбане регенерације, које произилазе

из вредности индустријског наслеђа. Идентитет индустријских браунфилда се разумева као динамичан концепт који је се истражује у контексту друштвених и историјских процеса који су условили појаву специфичне индустријске структуре, али и савремених трендова развоја који утичу на актуелне и будуће трансформације индустријских браунфилда. Као адекватан оквир истраживања идентитета индустријских браунфилда издваја се теоријски концепт *места* који на свеобухватан начин обухвата материјалне и нематеријалне компоненте места и њихове међусобне релације. Пажња је усмерена на елементе браунфилда и њихове дијалектичке односе из којих произилази идентитет места, динамику промене идентитета, карактер искуства места и актере који месту дају идентитет.

Полазећи од концепта места, кључни елементи браунфилда, који се даље анализирају на основу различитих теоријских приступа, с намером дефинисања просторних, функционалних и културолошких вредности, су: аспекти индустријске локације, физичке карактеристике индустријског комплекса, претходне индустријске активности и значења или симболичке вредности индустријског наслеђа. Локација индустријских браунфилда се анализира применом концепата *теорије индустријске локације*. Једна од основних претпоставки је да је на основу успостављених просторних образаца индустријске активности могуће истражити специфичности праваца и оса индустријализације и дефинисати вредности индустријских локација. Обрасци физичке структуре и индустријских активности се проучавају на основу анализе индустријске форме у оквиру теорије *урбане морфологије*. Индустријска форма као сложен феномен, који обухвата специфичности индустријске архитектуре и урбанизма, представља поље репрезентације идентитета индустријских браунфилда. И коначно, значења као нематеријална компонента индустријског наслеђа се проучавају у контексту *теорије везаности за место*. Значења се развијају на основу искуства и интеракције са индустријском формом, и утичу на везаност заједнице за места наслеђа и њен идентитет базиран на индустријској прошлости.

Практични део рада подразумева испитивање односа према идентитету индустријских браунфилда у процесу урбане регенерације. Овај сегмент истраживања обухвата анализу примера адаптивне пренамене бившег индустријског места у граду Бањалуци у Републици Српској. У периоду пре рата

из 1990-их година Бањалука је била један од највећих индустријских центара у СРБиХ (*Социјалистичка Република Босна и Херцеговина*) и највећи центар на простору данашње Републике Српске. У Бањалуци је био смештен највећи број индустријских погона. Осим тога, производња Бањалуке је чинила 50% индустријске производње целог бањалучког региона који се састојао од 10 општина укључујући и Бањалуку. Финансијски и природни показатељи структуре бањалучке индустрије показују да су најразвијеније индустријске гране биле: индустрија целулозе и папира, метална индустрија, електроиндустрија, дрвна и прехранбена индустрија, а у оквиру регије: црна металургија, индустрија целулозе и папира, дрвна индустрија, метална индустрија и електроиндустрија (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 51). Као пример адаптивне пренамене анализира се бивши фабрички комплекс „Руди Чајавец“ који је био највећи индустријски систем у Бањалуци мерено: бројем и квалификационом структуром запослених, разноврсношћу и нивоом технологија и производа које је нудио тржишту, условима које је нудио за развој средњих школа и факултета, па и финансијским ефектима које је постигао у оквиру укупне индустрије и привреде (ЕИБЛ, 1999). Крајем 1990-их година „Руди Чајавец“ је био у самом врху произвођача електронских уређаја у бившој Југославији, а у групацији високопрофесионалних електронских уређаја био је водећи произвођач. Напуштени простор бивше фабрике у ужем центру града је делимично регенерисан и данас представља пословну зону.

У првом делу практичног истраживања се даје приказ проблематике индустријских браунфилда у Бањалуци и Републици Српској, с фокусом на значају и месту индустријског наслеђа Бањалуке у систему заштите културног наслеђа Републике Српске. Даље се приказује резултат истраживања основних аспеката историјског развоја фабрике и друштвено-економског, политичког и просторног контекста развоја индустрије у Бањалуци и Босни и Херцеговини. И коначно, даје се приказ резултата испитивања просторних, функционалних и културолошких вредности индустријског места „Руди Чајавец“, с намером дефинисања односа спроведеног (не)планског процеса урбане регенерације према вредностима и идентитету индустријског места.

Циљеви и задаци истраживања

На основу теме дефинисани су општи и специфични циљеви истраживања. Прво, општи циљ истраживања предложене теме је унапређење методолошких и техничких принципа урбане регенерације напуштених индустријских комплекса. У односу на општи циљ, специфични циљеви истраживања подразумевају:

- Дефинисање типологије индустријских браунфилд локација полазећи од материјалних (просторних) и нематеријалних (функционалних и културолошких) критеријумима значајних са аспекта утврђивања идентитета индустријских браунфилда, и
- Дефинисање образаца за трансформацију индустријских браунфилд локација, који су у функцији очувања идентитета и прилагођавања новим наменама у новом друштвеном и економском контексту.

На основу циљева истраживања постављени су следећи задаци истраживања:

- Дефинисање проблема одрживе регенерације индустријских браунфилда и значаја очувања идентитета и постизања културних циљева регенерације.
- Анализа концепта заштите индустријског наслеђа важног за плански приступ наслеђу у процесу регенерације индустријских браунфилда.
- Дефинисање теоријског оквира за одређење концепта идентитета индустријских браунфилда.
- Дефинисање просторних, функционалних и културолошких вредности индустријских браунфилда.
- Дефинисање критеријума типолошке класификације индустријских браунфилда значајних са аспекта одређења њиховог идентитета.
- Дефинисање типова индустријских браунфилда према одабраним критеријумима.
- Приказ проблема индустријских браунфилда у Бањалуци (узроци настанка, просторна дистрибуција, проблеми и значај регенерације, и стратешки и законски оквир регенерације браунфилда у Републици Српској).
- Анализа релевантних законских и стратешких докумената с намером дефинисања значаја и места индустријског наслеђа Бањалуке у систему заштите културног наслеђа Републике Српске.

- Анализа историјског развоја индустрије у Бањалуци и ширем просторном контексту.
- Анализа историјског развоја фабрике „Руди Чајавец“ у сврху позиционирања фабрике у ширу слику развоја индустрије у Бањалуци и дефинисање њеног утицаја на правац урбаног развоја.
- Анализа значења индустријског наслеђа „Руди Чајавец“ путем дизајнираног анкетног упитника.
- Анализа индустријских образаца бившег индустријског комплекса „Руди Чајавец“ применом урбоморфолошке методе.
- Поређење резултата друштвенометријских и урбоморфолошких истраживања бившег индустријског комплекса „Руди Чајавец“ у Бањалуци и дефинисање (не)планског односа према идентитету у процесу делимично спроведеног процеса урбане регенерације.
- Дефинисање просторних образаца за трансформацију индустријских браунфилда.

Полазне хипотезе истраживања

На основу дефинисаног предмета и циљева истраживања формиран су следеће хипотезе:

1. Могуће је дефинисати типологију индустријских браунфилд локација применљиву у процесу планирања урбане регенерације, полазећи од њихових просторних, функционалних и културолошких вредности.

Сет критеријума типологије се разумева као универзално применљив метод вредновања индустријских браунфилда и дефинисања њиховог идентитета и развојног потенцијала. Типологија представља први корак у планском процесу урбане регенерације, јер омогућава препознавање кључних вредности индустријских браунфилд локација на основу којих је могуће усмеравати планске и пројектантске активности с циљем очувања и унапређења идентитета. Адекватно вредновање индустријских браунфилда представља основ управљања њиховом трансформацијом у процесу урбане регенерације.

2. Могуће је дефинисати просторне образце за трансформацију индустријских браунфилд локација применљиве у локалном, али и ширем географском, друштвеном и културном контексту.

Полазећи од вредности индустријских браунфилда, управљање трансформацијом се односи на дефинисање квалитативних препорука за просторно-функционалну интеграцију браунфилда у мрежу урбаних простора и очување и унапређење идентитета места.

Научне методе истраживања

С обзиром на мултидисциплинарност и комплексност теме истраживања, а имајући у виду претходно изложене циљеве и задатке истраживања, у раду су предвиђене научне методе истраживања уз помоћ којих ће се континуирано проверавати научна заснованост постављених хипотеза. Истраживање ће бити спроведено комбиновањем неколико основних и специфичних научних метода и техника истраживања које се примењују у области архитектуре и урбанизма, али и додирним областима попут социологије и психологије окружења или урбане психологије. Методе се користе у складу са формулисаним хипотезама и структуром истраживања. Општи научни метод помоћу којег ће истраживање бити структурирано је аналитичко-синтетички метод. Овај метод се примењује на теоријска и емпиријска истраживања у циљу доказивања постављених хипотеза. Основни методи који ће се примењивати генерално на целокупан истраживачки рад су: метод логичке аргументације, који се базира на јасној аргументацији, реторичкој јасноћи и успостављању прецизно објашњених и документованих релација, метод научне анализе садржаја примарних и секундарних извора, метод упоредне анализе, типолошке класификације и метод студије случаја (*case study*).

Први део рада се односи на истраживање које представља основ формулације предмета истраживања. У овом делу се истражују извори везани за тематику регенерације браунфилда. Као метод примењен у овом делу истраживања издваја се метод анализе садржаја теоријских извора, јер се на тај начин дефинише значај постизања друштвено-културних циљева и очувања идентитета индустријског наслеђа у процесу регенерације индустријских браунфилда.

У другом делу рада ће бити примењен метод критичке анализе садржаја извора који се односе на концепт заштите индустријског наслеђа. Заштита индустријског наслеђа представља контекст у оквиру којег се доносе одлуке од значаја за очување материјалних и нематеријалних вредности индустријског наслеђа као основних елемената њиховог специфичног карактера и идентитета. У овом делу се у наставку методом критичке анализе садржаја истражују извори који се односе на теоријских оквир истраживања- теорију места и идентитета. Критичка анализа теоријског приступа ће бити спроведена кроз приказ основних концепата теорије места. Као производ анализе биће дефинисан основни теоријски оквир који је у вези са предметом истраживања, односно концепт идентитета индустријских браунфилда.

У наставку истраживања се примењује метод критичке анализе садржаја извора који се односе на теорије индустријске локације, урбане морфологије и везаности за место. Критичка анализа теоријских приступа ће бити спроведена кроз приказ основних концепата теорија и њихову критику. Као производ анализе се претпоставља дефинисање просторних, функционалних и културолошких вредности индустријских браунфилда. Потом се примењује специфични метод типолошке класификације у контексту одабира дефинисаних вредности као критеријума и дефинисања типова индустријских браунфилда утемељених на претходно приказаним теоријским сазнањима.

У четвртој фази се даје приказ планског приступа регенерацији браунфилда с циљем операционализације претходно дефинисаног концепта идентитета и типологије браунфилда произашлих из теоријског оквира истраживања. Метод којим ће се анализирати прикупљени подаци је студија случаја. Студија случаја је сложен метод који садржи и друге научне методе. У првом делу ове фазе ће бити приказани, анализирани и објашњени проблеми регенерације браунфилда, а одмах потом легислатива и регулатива која се односи на регенерацију браунфилда у Републици Српској. Даље се даје приказ браунфилда и легислативни оквир заштите индустријског наслеђа у Бањалуци. Циљ је да се дефинишу значај и место индустријског наслеђа Бањалуке у систему заштите културног наслеђа Републике Српске. Основна метода прикупљања података је преглед писане грађе, док је као метод анализе података изабран метод анализе садржаја извора.

У другом делу ове фазе ће бити приказан пример регенерације бивше фабрике „Руди Чајавец“ у Бањалуци. Прво се даје приказ основних аспеката историјског развоја фабрике и друштвено-економског, политичког и просторног контекста развоја индустрије у Бањалуци и Босни и Херцеговини. Као основни метод се користи метод анализе садржаја примарних извора. У трећем делу ове фазе акценат је на просторним, функционалним и културолошким вредностима бивше фабрике „Руди Чајавец“ и њиховој улози у процесу регенерације. Као истраживачки методи одабрани су научно испитивање и урборфолошки метод. Научно испитивање ће бити спроведено путем анкетног упитника, а као основни метод анализе података одабран је метод квантитативне анализе садржаја одговора испитаника. Урбоморфолошки метод се односи на анализу урбанистичких планова и фотографија, као и на сопствена истраживања постојеће архивске грађе о индустријским објектима и теренска истраживања. Коначни циљ је провера односа према идентитету и вредностима бившег индустријског места у процесу урбане регенерације.

У петој фази истраживања се применом метода критичке анализе садржаја и аугументативне синтезе резултата анализе формулишу обрасци за трансформацију индустријских браунфилда у функцији урбане регенерације. Методологија формулисања образаца произилази делом из теоријског оквира, али и резултата његове примене у оквиру студије случаја.

У оквиру закључних разматрања ће бити приказана критичка анализа, систематизација и процена скупљених информација у односу на формулисана истраживачка питања и хипотезе. У овој фази се наративно приказују и аугументативно систематизују добијени резултати научне анализе засноване на формулисању методологији истраживања. Такође, у овој фази ће бити приказан допринос истраживања, ограничења која су у вези са проблемом истраживања, као и могућности даљег истраживања.

Научна оправданост, очекивани резултати и практична примена резултата истраживања

Повод за ово истраживање је уочена чињеница неопходности теоријског и критичког преиспитивања праксе регенерације индустријских браунфилд

локација, у којој су културни циљеви регенерације и очување вредности индустријског наслеђа занемарени, а регенерација углавном вођена еколошким и економским циљевима одрживости. У домаћој литератури ова тема је недовољно истражена, што такође говори о актуелности теме и научне оправданости овог истраживања.

Ово истраживање представља је допринос дисциплини урбане регенерације, и то регенерације индустријских браунфилда кроз формулисање научно заснованог приступа трансформацији у функцији очувања и унапређења идентитета и прилагођавања браунфилда новим наменама у контексту савремених друштвених и економских услова развоја града.

Научно-теоријски допринос дисертације у научној области архитектуре и урбанизма је критичко преиспитивање научног концепта идентитета индустријских браунфилда и њихових просторних, функционалних и културолошких вредности које су од значаја за усмеравање процеса урбане регенерације. Такође, критичка анализа планског приступа регенерацији браунфилда је значајна за разумевање улоге и значаја вредности и идентитета индустријских браунфилд локација за одабир приступа планерским и пројектантским интервенцијама.

Научно-методолошки допринос дисертације се огледа кроз формулисање аналитичког апарата за дефинисање односа према вредностима индустријског наслеђа што је од значаја за одабир савременог планског приступа регенерацији браунфилда. Аналитички апарат је дефинисан у облику типолошке класификације браунфилда који захтевају различит третман материјалних и нематеријалних остатака индустријске прошлости у процесу регенерације.

Ово истраживање ће дати и методолошки допринос истраживању у области архитектуре и урбанизма кроз комбиновање метода истраживања. У контексту истраживања о урбанизму и архитектури града Бањалуке, ово истраживање је прво емпиријско истраживање индустријских браунфилд локација које је базирано на испитивању сложеног концепта њиховог идентитета и валоризацији вредности у функцији урбане регенерације.

Научни допринос и очекивани резултати су следећи:

- Дефинисање концепта идентитета индустријских браунфилда.
- Дефинисање просторних, функционалних и културолошких вредности индустријских браунфилда.
- Систематизација знања и успостављање типологије индустријских браунфилд локација полазећи од просторних, функционалних и културолошких вредности.
- Редeфинисање система идентификовања и вредновања материјалних и нематеријалних елемената индустријског наслеђа.
- Дефинисање просторних образаца (квалитативних препорука и смерница) за трансформацију индустријских браунфилд локација који су у функцији очувања и унапређења идентитета и интегрисања браунфилда у мрежу урбаних простора с циљем остварења циљева одрживости.
- Систематски приказ развоја и настанка индустријских браунфилд локација града Бањалуке који се може користити као део аналитичке основе будућих истраживања.
- Систематски приказ анализе, вредновања, као и планског односа према идентитету регенерисаног индустријског места у Бањалуци.
- Отварање могућности за даља истраживања.

Практични допринос и примена резултата

Истраживање има посебан значај у области проучавања индустријских браунфилда Бањалуке и Републике Српске, која је данас запостављена и недовољно испитана. Резултати истраживања послужиће као улазне информације за идентификовање и валоризацију вредности напуштених индустријских комплекса и одабира приоритетних локација у контексту стратегија регенерације индустријских браунфилда. За ово је посебно значајно прикупљање и систематизација расположиве архивске грађе и других података о граду Бањалуци, индустријским браунфилдима и проучаваном бившем индустријском месту и формирање фото документације.

Резултате истраживања је могуће користити у домену даљих теоријских истраживања која имају за циљ унапређење савременог приступа очувању индустријског наслеђа у процесу урбане регенерације у Бањалуци и Републици Српској. Као дугорочни ефекат очекује се повећање свести о културном аспекту регенерације и значају очувања и унапређења идентитета у процесу регенерације браунфилда.

Практична примена резултата истраживања се огледа у могућностима примене предложених препорука у планирању регенерације индустријских браунфилд локација. Добијени резултати се могу посматрати као универзални у сличним географским, културним и друштвеним контекстима. Резултате истраживања је могуће применити као основ будућих истраживања у области напуштених индустријских комплекса у другим градовима бивше Југославије који су обележени истим друштвеним, културним, економским и политичким контекстом развоја индустрије.

Методолошки приступ овог истраживања је могуће применити на истраживању напуштених објеката друге намене (нпр. војне) на подручју Бањалуке и ширег региона. И коначно, нова сазнања и донети закључци допринеће едукацији кадрова из ове области и развоју критичког односа према вредностима индустријског наслеђа.

I. РЕДЕФИНИСАЊЕ ОДНОСА ПРЕМА ИНДУСТРИЈСКОМ НАСЛЕЂУ У КОНТЕКСТУ ОДРЖИВЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ БРАУНФИЛД ЛОКАЦИЈА

1.1. Концепт одрживе заштите културног наслеђа

Током последњих неколико година, заштита културног наслеђа, као незаменљивог и необновљивог стратешког ресурса, постаје централна тема најзначајнијих међународних докумената¹ и савремених стратегија урбаног развоја. Препознавање значаја заштите културног наслеђа за развој градова резултат је схватања културе као новог ресурса на којем се заснива будући развој, односно као нове парадигме одрживог развоја².

У оквиру документа „Будућност какву желимо“ (*The Future We Want*) (UNCSD, 2012), који је настао као резултат Конференције Уједињених нација о одрживом развоју (*United Nations Conference on Sustainable Development- Rio+20*) одржане 2012. године у Рију де Жанеиру, садржана су поглавља у којима се промовише значај културе за одрживи развој заједница. Посебно је наглашен значај поштовања природне и културне разноликости, очувања културног и природног наслеђа, унапређења културних институција, јачања културних и креативних индустрија и промоције културног туризма. У одељку *Одрживи градови и насеља* изражена је потреба за конзервацијом природног и културног наслеђа, ревитализацијом историјских четврти и рехабилитацијом градских центара. Такође, наглашен је значај очувања екосистема и културног наслеђа за људско благостање, као и потреба за одрживим коришћењем природних ресурса и екосистема. Потврђено је да би политике развоја зелене економије, у контексту одрживог развоја и искорењивања сиромаштва, требало да побољшају положај староседилачких народа и њихових заједница, других локалних и традиционалних заједница и етничких мањина, препознајући и подржавајући њихов идентитет, културу и интересе, избегавајући угрожавање културног наслеђа, праксе и традиционалних знања, и штитећи и поштујући нетржишне приступе који доприносе искорењивању сиромаштва.

У оквиру Извештаја Уједињених Нација „Realizing the Future We Want for All“, насталог на основу документа Конференције *Rio+20*, дефинисане су визије развојне агенде за период након 2015. године (*Post-2015 development agenda*)

(UNGA, 2015) и предложене су четири кључне димензије инклузивног економског и друштвеног развоја, еколошке одрживости и мира и сигурности. Такође, промовисано је поштовање културне и природне разноликости као ресурса на којем се заснива одрживи развој. Један од многих циљева агенде је развој инклузивних, сигурних, резилијентних и одрживих градова и насеља, који је могуће остварити, између осталог, и кроз јачање напора да се заштити светско природно и културно наслеђе.

С обзиром да се у поменутиим документима посебно издвајају одрживи развој и одрживо коришћење ресурса, проблем одрживе заштите културног наслеђа се јавља као последица. Начини којима се може третирати поменути проблем у вези су са основним стубовима одрживог развоја. Тако нпр. заштита културног наслеђа, као механизам очувања урбаног идентитета и повећања конкурентности градова на глобалном тржишту, кроз креирање културних и креативних индустрија, представља значајан потенцијал за повећање броја запослених и прихода, односно економског раста (European Commission, 2014). У тексту Агенде 21 (*Agenda 21*) (UNCED, 1992) наглашен је значај разумевања културног наслеђа као економског ресурса кроз развој и унапређење културног туризма и иновација. Допринос заштити животне средине се огледа кроз заштиту зелених простора и природних ресурса, смањење загађења и рационализацију коришћења енергије. Коначно, наслеђе има велики капацитет за унапређење друштвене кохезије, који изражен кроз могућност регенерације напуштених и неискоришћених локација, доприноси унапређењу личног и колективног идентитета и стварање заједничког осећаја припадности заједници (European Commission, 2014). Такође, влада мишљење да је актуелност регенерације браунфилд локација у урбаним срединама, резултат примене концепта заштите културног наслеђа у стратегијама одрживог развоја градова (Goddard-Bowman, 2003; Karadimitriou, Doak, Cidre, 2010).

Интеграција принципа одрживог развоја у начела заштите културног наслеђа први пут почиње крајем 80-их година прошлог века. Полазећи од дефиниције према којој одрживи развој подразумева задовољавање потреба садашње генерације без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе (WCED, 1987), одржива заштита наслеђа подразумева заштиту постојећег наслеђа уз

могућност његовог прилагођавања новим потребама и начинима коришћења (Delafons, 1997). С обзиром да је одрживо управљање³ културним наслеђем препознато као стратешки избор 21. века (Council of Europe, 1995) генерално је мишљење да наслеђе треба да буде заштићено и коришћено у контексту савремених стратегија развоја (Albert, 2015). Овим приступом заштити тежи се очувати наслеђе без значајних трошкова и успоставити баланс између његовог очувања и промене у складу са савременим потребама (Delafons, 1997). Такође, тежи се очувању елемената наслеђа који поседују друштвени и културни значај⁴ и њиховом укључењу у савремени живот чиме се спречава његово пропадање и унапређује физичко стање (Ahmad, 2006). Стога, основно питање које се поставља у контексту заштите наслеђа је које вредности очувати и зашто.

У фокусу овог истраживања је очување вредности индустријског наслеђа⁵, као вредног дела културног наслеђа, у процесу урбане регенерације. Наиме, према неким ауторима, интегрисање концепта заштите наслеђа у шири оквир урбане регенерације доприноси одрживим решењима (Chohan, Wai Ki, 2005). Такође, према неким европским документима, планирање поновног коришћења културних пејзажа је потребно усмерити на очување његовог интегритета и специфичног карактера (Council of Europe, 1995). Стога је веће познавање и разумевање историје и значења места од велике важности за урбанистичко планирање, јер се једино на тај начин могу схватити његови потенцијали и очувати историјско значење и вредности (Ротер Благојевић, Николић, 2008).

У оквиру Извештаја са Конференције Уједињених Нација о људским насељима (*The Report of the United Nations Conference on Human Settlements*) (UNHABITAT II, 1996), одржане у Истамбулу 1996. године, наводи се да историјска места, објекти и манифестације културних, научних, симболичких, спиритуалних и религијских вредности, представљају вредне изразе културе, идентитета и религиозних веровања друштва. У вези с овим, изражена је потреба за промовисањем њихове улоге и значаја за очување културног идентитета и континуитета у контексту брзих урбаних промена. Посебно је наглашено да грађевине, простори и пејзажи, који поседују спиритуалне и религиозне вредности, представљају важан елемент стабилног друштвеног живота и поноса заједнице. Поред тога, у извештају се истиче потреба за одржавањем историјског

и културног континуитета локација, пејзажа, екосистема и грађевина, те потреба за интегрисањем њиховог развоја са циљевима конзервације и рехабилитације.

У многим међународним документима⁶ се истиче значај интегративног приступа заштити културног наслеђа. Тако, у оквиру документа „Према интегративном приступу европском културном наслеђу“ (*Towards an integrated approach to cultural heritage for Europe*) (European Commission, 2014) предлаже се интегративни приступ конзервацији, унапређењу и вредновању културног наслеђа, с циљем препознавања његовог вишеструког доприноса друштвеним и економским циљевима политика одрживог развоја и других јавних политика. Како су током последњих неколико деценија, концепти наслеђа⁷ и заштите⁸ еволуирали, данас концепт *интегративне заштите или интегративне конзервације*⁹ подразумева да се урбанистичко планирање и заштита градитељског наслеђа интегришу и посматрају као делови истог процеса, те да основни циљ урбане обнове буде најповољније коришћење градитељског наслеђа за садашње и будуће потребе (Ротер Благојевић, Николић, 2008). При томе, основни циљ интегративне конзервације представља стварање хуманијег окружења (Council of Europe, 1975a; 1975b), који се може остварити усаглашавањем конзерваторских захтева и циљева урбанистичког планирања (Ротер Благојевић, Николић, 2008).

Претходним документима се предлаже нови приступ очувању културног наслеђа, што говори да досадашњи начин заштите не одговара потребама одрживог развоја. Концепт одрживе заштите културног наслеђа отвара низ питања попут питања утврђивања вредности наслеђа које су променљиве и зависе од друштвеног и културног контекста. У вези са овим је и питање експертизе у процени вредности наслеђа и одлучивања о начину његовог коришћења. Наиме, према Масону (Mason, 2000), питање начина коришћења културног наслеђа није питање из домена експерата техничке струке, него је интегрални део јавне дебате и предмет анализе различитих интересних група локалних заједница. Такође, према Ротер Благојевић (Ротер Благојевић, 2010), савремени приступ очувања културног наслеђа подразумева да се интересовање усмери и на оне грађевине које не поседују велике градитељске и уметничке вредности. Према истом аутору, „ове грађевине се не вреднују као значајна културна добра, те је угрожен њихов

опстанак, како због старости и запуштености, тако и због нераздевања њиховог значаја за грађење вредности укупног простора“ (Ротер Благојевић, 2010: 50).

Дакле, имајући у виду да концепт одрживог развоја захтева нови приступ заштити наслеђа, као важно питање издваја се методологија конципирања основних стратегија за одрживу заштиту културног наслеђа. У вези с овим, неопходно је редефинисање односа према материјалним и нематеријалним вредностима које доприносе разумевању, заштити и бољем коришћењу наслеђа. Прецизније, истиче се значај редефинисања односа према питањима шта је вредно за очување, идентитета и специфичног карактера места у контексту одрживих развојних политика, како би се адекватно усмериле планске интервенције.

1.2. Концепт регенерације браунфилд локација

1.2.1. Појам и дефиниција урбане регенерације

Напред поменути концепт одрживе заштите и обнове културног наслеђа, припада домену урбане регенерације. Стога је, пре приказа специфичности концепта одрживе регенерације браунфилд локација, потребно рећи нешто више о ширем контексту у оквиру којег се концепт разматра.

Како је појам урбане регенерације у литератури често нејасно и различито употребљаван, објашњењем појединих појмова се тежи усаглашавању терминологије у области савременог просторног развоја. Нејасноћа произилази из поистовећивања појма урбане регенерације са урбаном ревитализацијом¹⁰, урбаном обновом¹¹, урбаном рехабилитацијом¹² и урбаном реконструкцијом¹³. Сам појам урбане регенерације указује на постојање града или дела града који је „дегенерисан“. Намера урбане регенерације је да ове угрожене просторе укључи у друштвене и економске токове урбаног развоја (McGregor, McConnachie, 1995). Другим речима, намера је да се угрожени друштвени и економски систем дегенерисаног простора, који је предмет регенерације, трансформише у одрживи систем. У вези с овим, Перовић и Куртовић Фолић наводе да је примарни циљ урбане регенерације да „одговори на сложену динамику савременог урбаног живота и питања ревитализације економских, социјалних, еколошких и културних функција“, и да у том процесу социјална кохезија и разноликост имају примарно

место (Perović, Kurtović Folić, 2012: 376). Према Ваништи Лазаревић, први и најважнији циљ урбане регенерације би требало би да буде унапређење општег животног оквира градова, повећање угодности и квалитета живота становништва (Vaništa Lazarević, 2003).

Према Робертсу (Roberts, 2000), урбана регенерација је свеобухватна визија и активност усмерена на решавање урбаних проблема и побољшање економских, физичких, друштвених и еколошких услова простора, који је предмет трансформације. Такође, урбана регенерација претпоставља да решавање проблема у урбаним срединама треба да буде засновано на дугорочним и стратешким циљевима (Roberts, 2000). Стога, мере стратегија урбане регенерације теже да врате живот дотрајалом урбаном ткиву и унапреде слику града, и на тај начин обезбеде друштвену кохерентност, економску ефикасност и еколошку одрживост у урбаним срединама (Chohan, Wai Ki, 2005). Према Робертсу (Roberts, 2000), мере које је потребно спровести да би се унапредило стање физичке и друштвене структуре, економско стање и стање животне средине су: дефинисање јасних и мерљивих циљева регенерације и њихово усклађивање са циљевима одрживог развоја, адекватна анализа локалних услова, ефикасно коришћење доступних природних, економских и људских ресурса и партиципација и сарадња стејкхолдера. Слично овоме, Турок (Turok, 2005) препознаје три карактеристике савремене урбане регенерације, које укључују: намеру целе заједнице и осталих стејкхолдера да промене природу места, вишеструке циљеве и активности фокусиране на специфичне просторне проблеме и потенцијале; и партнерство између различитих стејколдера. Дакле, урбана регенерација тежи да успостави баланс између потреба људи, економског раста и карактера места.

Из претходно наведеног може се закључити да се урбана регенерација заснива на примени различитих мера трансформације локалне економије, структуре становништва и животне средине, који имају заједнички циљ да унапреде стање физичке структуре. Такође, урбана регенерација доприноси заустављању економске, друштвене и физичке деградације подручја, у случају када тржиште није у могућности да спречи даље пропадање (Scottish Government, 2011). У оквиру „Толедо декларације“ (*Toledo Declaration*) (IMMUD, 2010), дефинисан је појам интегрисане урбане регенерације као кључног инструмента у постизању

паметног, одрживог и инклузивног развоја градова. У интегрисаној урбаној регенерацији урбанистичко планирање има кључну улогу. То је потврђено и у „Извештају о интегрисаној урбаној регенерацији у Европи“ (*Integrated Urban Regeneration in Europe – Summary Document*) (IUUV, 2010). У извештају се наводи да спровођење активности урбане регенерације захтева шири оквир размишљања о граду који се може препознати на свим нивоима урбанистичког планирања. У том оквиру је могуће дефинисати поступке регенерације који усмеравају процес изградње града и територије, кроз поновну употребу и оптимизацију ресурса који већ постоје.

У контексту политика одрживог развоја, које се баве смањењем негативних ефеката ширења градова и нерационалног коришћења градског земљишта, као посебно важна се издваја регенерација напуштених индустријских локација у урбаним срединама (Grimski, Ferber 2001; Dorsey, 2003; Dixon et al. 2007, Williams, Dair 2007). Браунфилд регенерација је кључни аспект урбане регенерације (Dixon, 2007). С обзиром да је у деградираним урбаним подручјима циљ развити амбијент који ће привући нове становнике и унапредити квалитет животне средине, у процесу браунфилд регенерације посебно је важно успостављање јасне везе између економског развоја и физичке регенерације (Perović, Kurtović Folić, 2012). Проналажење најповољнијег начина коришћења и обнове постојеће урбане структуре, у духу садашњих и будућих потреба, сматра се основним циљем регенерације браунфилда. Такође, оно што регенерацију браунфилд локација чини специфичном у односу на регенерацију осталих категорија урбаних простора је потреба за усаглашавањем конзерваторских захтева за очувањем специфичних материјалних и нематеријалних вредности индустријског наслеђа и циљева урбанистичког планирања усмерених на постизање одрживог развоја. Ипак, пре прегледа специфичности браунфилд регенерације, потребно је рећи нешто више о браунфилд локацијама, типовима, узроцима настанка и њиховом утицају на окружење.

1.2.2. Појам и дефиниција браунфилд локација

У уводном делу дисертације дата је дефиниција браунфилд локација према наводима еминентних истраживачких платформи и међународних организација

које се баве проблемом браунфилд регенерације. Дефинисање браунфилда је одређено сложеним локалним карактеристикама попут друштвених, економских, политичких, културних и историјских. Разликују се америчка и европска искуства у дефинисању браунфилда. Прецизније, разликују се дефиниције из САД-а, Европске Уније и Велике Британије (Nathanail, 2011). Из овога је јасно да је термин у широј употреби, али и да јединствена дефиниција не постоји. Ипак, јасно дефинисање појма је од великог значаја, не само из теоријских разлога, него и ради процене укупног броја и површине браунфилд локација, односно размера овог урбаног проблема. Стога се у наставку текста даје преглед општеприхваћених дефиниција браунфилд локација.

Термин браунфилд се први пут у појављује у америчким документима 1992. године. Према извештају Агенције САД-а за заштиту животне средине (USEPA, 2001а) под браунфилдом се подразумевају напуштене или недовољно искоришћене индустријске и комерцијалне зоне и објекти, при чему је њихов поновни развој сложен због стварне или претпостављене контаминације. Ова дефиниција је 1995. године проширена одређењем термина браунфилд „као локације, или њеног дела, који има стварну или претпостављену контаминацију, али и потенцијал за поновни развој или употребу“ (Yount, 2003: 28). Дефиниција се и даље проширује новим критеријумима на основу који се одређује појам. Тако, Јаунт (Yount, 2003) даје приказ критеријума који се најчешће користе за дефинисање браунфилд локација попут: актуелне намене локације, претходне намене локације, просторног обухвата, контаминираности, типа контаминације, ефеката контаминације и потенцијала за поновни развој. Аутор износи и критички став о вредностима дефинисаних критеријума које треба да буду задовољене како би се нека локација дефинисала као браунфилд.

Како је већ претходно речено, јединствена дефиниција браунфилда не постоји у оквиру европских земаља. Прва дефиниција се веже за радну групу CLARINET¹⁴ (*Contaminated Land Rehabilitation Network for Environmental Technologies*) (CLARINET, 2002). Према овој групи, браунфилди су локације које су: измењене претходним коришћењем локације и околног простора, напуштене и недовољно искоришћене и које имају реалан или претпостављен проблем загађености. Ова дефиниција је касније допуњена, и према истраживачкој мрежи CABERNET¹⁵

(*Concerted Action on Brownfield and Economic Regeneration Network*) (CABERNET, 2006), осим претходно наведеног, браунфилди подразумевају локације које се углавном налазе у развијеним урбаним подручјима и којима је потребна интервенција да би могле поново да се користе. Према овој дефиницији, кључна карактеристика свих браунфилда је потреба за интервенцијама с циљем њиховог поновног коришћења.

Према истраживању мреже CABERNET (CABERNET, 2006), у оквиру земаља Европске уније заступљене су различите националне дефиниције браунфилда. Тако, постоји јасна разлика у схватању браунфилда између земаља Западне Европе и Скандинавије, која произилази из различитог односа према густини насељености и конкурентности. Земље са већом густином насељености промовишу ефикасност рециклаже земљишта, док су земље са мањом густином фокусиране на решавање проблема деконтаминације (Oliver et al., 2005). Стога, скандинавске земље, земље Северне Америке и остале земље са малом густином насељености, дефинишу браунфилде као контаминирано земљиште, односно као земљиште измењено претходном индустријском активношћу (CLG, 2006; Oliver et al., 2005). Дефиниција браунфилда као претходно развијених локација је прихваћена у већини земаља Западне Европе, као што су: Аустрија, Белгија, Француска, Немачка и Холандија. Ова дефиниција је у вези са терминологијом прихваћеном у Великој Британији, о чему ће бити касније речи. Разлог усвајања дефиниције је у потреби да се веће површине учине доступним за развој урбаних средина (CABERNET, 2006).

CABERNET дефиниција је аналогна општеприхваћеној дефиницији браунфилда у Великој Британији по којој термин означава претходно развијено земљиште (*previously developed land- PDL*) (ODPM, 2003). Прецизније, браунфилди се дефинишу као претходно развијене, напуштене и недовољно искоришћене локације (Alker et al., 2000; Grimski, Ferber, 2001; Adams et al., 2010; Tang, Nathanail, 2012). Према Евансу (Evans, 2004), браунфилди представљају делове земљишта који су у исто време напуштени и контаминирани. Према истом аутору, напуштена локација је опремљена објектима и другим остацима претходне активности, која се више не одвија и која је без изгледа да се поново успостави, за разлику од недовољно искоришћене локације на којој се одвијају активности, али

с интензитетом мањим од очекиваног (Evans, 2004: 53). Према општој дефиницији коју износе Алкер и остали (Alker et al., 2000: 49), браунфилд локација је „земљиште или објекат који је претходно коришћен, а који тренутно није у потпуности у употреби, иако се може делимично користити“. Према истим ауторима, локација може да буде напуштена или контаминирана, те није нужно припремљена за употребу без интервенције.

У преосталим европским земљама су заступљене различите дефиниције браунфилда, али се углавном заснивају на аспекту контаминације. Тако, потенцијална или потврђена контаминација представља одлучујући фактор у дефинисању локације као браунфилда у земљама као што су: Бугарска, Италија, Пољска, Румунија и Шпанија (CABERNET, 2006). Ове земље нису угрожене повећањем броја становника као земље Западне Европе, нити имају малу густину насељености и високе показатеље конкурентности као скандинавске земље.

Имајући у виду претходно, јасно је да не постоји јединствена дефиниција браунфилда, те да земље приступају проблему браунфилда са различитих аспеката и у зависности од локалног контекста. У великом броју земаља је евидентан и недостатак података о обиму и природи овог урбаног феномена. Све ово представља главну кочницу у ефикасном праћењу токова развоја браунфилда и успостављању баланса између браунфилд и гринфилд (*greenfield*¹⁶) инвестиција. Ипак, постоји јединствен став да браунфилд локације представљају значајне просторне ресурсе, те да не постоје препреке за њихову регенерацију и поновно коришћење.

1.2.3. Класификација браунфилд локација

Иако у литератури не постоји значајан број истраживања која се баве класификацијом браунфилда, ова тема је значајна за њихово адекватно третирање (Perović, Kurtović Folić, 2012). Најчешће примењивани критеријуми за дефинисање различитих типова браунфилда су: положај у градском ткиву, претходна намена (функција), економски статус локације и ниво контаминације. У наставку текста се даје приказ класификација којима се прави разлика међу појединим врстама браунфилда.

Према положају у градском ткиву разликују се: браунфилди у средишњем подручју, на периферији града и у историјским зонама (Perović, Kurtović Folić, 2012). Слично овоме, према критеријуму просторне дистрибуције, препознаје се следећа класификација која садржи три категорије браунфилда (Grimski, Ferber, 2001; Bardos, 2003):

1. Браунфилди у традиционалним индустријским зонама. Браунфилди у овим зонама су настали 80-их година 20. века, као резултат опадања ефикасне производње појединих грана индустрије попут индустрије угља, челика, текстила и других индустрија. Основна карактеристика ових браунфилда је да заузимају велику површину земљишта чија је вредност ниска, те захтевају спровођење опсежних мера рехабилитације и деконтаминације, што проузрокује значајне трошкове. За спровођење и финансирање ових активности неопходно је учешће јавног сектора, јер се не може очекивати да ће тржиште некретнина решити све еколошке, социјалне и економске проблеме проузроковане овим урбаним феноменом.

2. Браунфилди у метрополитенским зонама. Основна карактеристика метрополитенских зона је динамично тржиште земљишта, које је повећано захваљујући развоју услужних делатности. Осим тога, ради ширења урбане територије, индустријске локације попут железничке и лучке инфраструктуре, биле су измештене у периферне делове града. Ово је за последицу имало повећан број напуштених локација у централним градским зонама, које су изгубиле своју првобитну намену. Због сложених власничких односа, застареле и дотрајале инфраструктуре и контаминације земљишта, чак и уз организовање архитектонских конкурса и израду мастер планова, ове локације нису могле бити једноставно регенерисане. Упркос чињеници да локална економска ситуација показује да се браунфилди у метрополитенским подручјима могу поново користити, ове локације су мање привлачне за инвестициона улагања.

3. Браунфилди у руралним зонама. У последњих неколико деценија, примарне привредне гране попут пољопривреде, шумарства и рударства су претрпеле промене у погледу одвијања сопствених активности, што је довело до напуштања ових локација. Регенерација ових локација је сложена ради нејасних надлежности. С једне стране, локална управа нема развијене механизме потребне за решавање

проблема који их угрожавају, док с друге стране, потреба за дефинисањем стратегија и програма за регенерацију ових локација није препозната на регионалном и националном нивоу.

У односу на претходну намену, постоји више различитих класификација браунфилда. Према првој, браунфилди се могу класификовати у више категорија, и то на: индустријске зоне, војне комплексе, руднике, железничке комплексе, обална подручја и објекте јавних градских служби (Danilović et al., 2008; Perović, Kurtović Folić, 2012). Према другој, проширеној класификацији, браунфилдима се најчешће сматрају:

- индустријски браунфилди (рудници, простори тешке и лаке индустрије);
- војни браунфилди (војне касарне, простори за становање и кампови за обуку);
- комунални и саобраћајни браунфилди (саобраћајне и комуналне зоне, коридори и објекти);
- стамбени, културни и друштвени браунфилди (простори јавне намене- домови културе, болнице, затвори, школе, цркве и занемарени споменици културе);
- комерцијални браунфилди (тржни центри, робне куће, тржнице и сл.);
- спортско- рекреативни браунфилди (простори за спорт, рекреацију и одмор); и
- пољопривредни браунфилди (фарме, земљорадничке задруге, пољопривредни комбинати и сл.) (Ђukić, Vujičić, 2014a: 25).

У односу на претходну намену, најзаступљенији тип браунфилда у урбаним срединама је индустријски, те је опште прихваћено да се под браунфилдима најчешће подразумевају напуштени или недовољно искоришћени индустријски комплекси (Stojkov, 2008b). Стога се, у тексту дисертације, под термином браунфилди подразумевају напуштени или недовољно искоришћени индустријски комплекси.

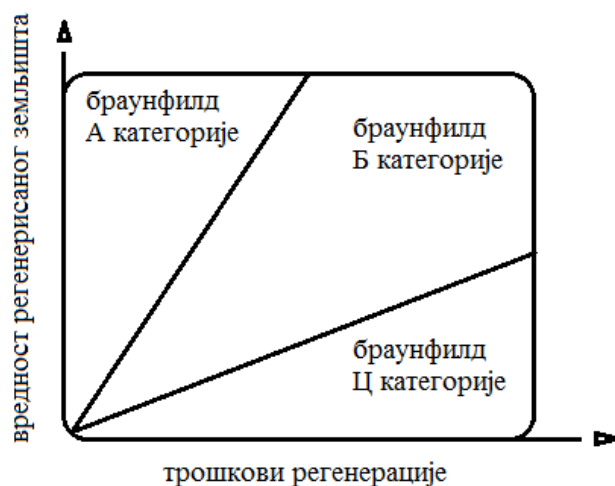
Према економском статусу локације, који се утврђује на основу трошкова ремедијације земљишта, додатних трошкова трансформације локације и вредности земљишта након тих трошкова, могућа је следећа класификација браунфилд локација (CABERNET, 2006; Kettler, Schenk, 2007 у Danilović et al., 2008), која је приказана на слици 1.1.:

1. Локације А категорије су економски одрживе. Ове локације се најчешће налазе у централним градским зонама, где је вредност рециклираног земљишта

након трансформације изузетно велика, што их чини довољно привлачним за приватне инвеститоре. У овом случају, помоћ јавног сектора није неопходна.

2. **Локације Б категорије** су на граници профитабилности. То су углавном локације у бившим индустријским зонама чија је вредност рециклираног земљишта након трансформације око нуле. С обзиром да је очекивани профит инвеститора неизвесан, неопходно је учешће јавног сектора (за финансирање пројеката саобраћаја, инфраструктуре и др.), како би за њих били заинтересовани потенцијални приватни инвеститори.

3. **Локације Ц категорије** су непрофитабилне. Ове локације се налазе у ванградским и руралним подручјима. Вредност рециклираног земљишта након трансформације је испод нуле, те је учешће јавног сектора, кроз финансирање из буџета, субвенције и пореске олакшице, од пресудног значаја.

Слика 1.1. Категорије браунфилд локација (А-Б-Ц модел) (Извор: Аутор према CABERNET, 2006)

Овај модел је најчешће примењиван јер обједињује критеријуме који се помињу у контексту регенерације браунфилда, као што су: положај локације, претходна намена, трошкови деконтаминације и остали економски услови. У моделу је наглашена могућност промене статуса земљишта браунфилда, на основу различитих инструмената, из категорије Ц у Б, као и из Б у А (CABERNET, 2006). Значај овог модела се огледа у могућности лакшег одабира стратегија за унапређење економске одрживости локације.

Према истом критеријуму, Џексон (Jackson, 2006 у Stojkov, 2008b: 55) разликује четири врсте браунфилда, и то: локације које су препуштене искључиво тржишту;

локације на којима тржиште наступа након идентификације и уклањања еколошке штете; локације које истичу социјалне и еколошке вредности изнад реалне тржишне вредности; и локације које имају активан здравствено/еколошки ризик без економске оправданости.

Тип контаминације браунфилда зависи од претходне намене локације, односно од активности које су се одвијале на локацији (Schädler et al., 2011). Према извештају Америчке агенције за заштиту животне средине (USEPA), браунфили као потенцијални загађивачи животне средине укључују (USEPA, 2001b у Perović, Kurtović Folić, 2012):

- а) нафтна постројења (производња природног плина, бензинска пумпа, производња, дистрибуција и рециклажа нафте);
- б) производња (производња хемикалија и боја, војна постројења, цементаре, електронска индустрија, челичане, машинска постројења, постројења за пестициде, постројења за пластику, творнице папира и целулозе, творнице текстила);
- в) поновно коришћење (рециклажа) (одлагалишта аутомобила и рециклажа метала и резервоара);
- г) постројења за обраду и поправку (прерада и дорада метала, пнеуматика и поправка каросерија аутомобила, објекти за припрему, обраду, сушење и складиштење дрва);
- д) остало (пољопривреда, азбестне плоче, одлагалишта и сметлишта, железнички комплекси, рудници и рударски отпад, електране и разводна постројења, каменоломи, паковање меса, места експлоатације, прераде и истраживања радијације).

У вези са претходном је и класификација према потенцијалном обиму загађења, на основу којег је могуће препознати четири различите категорије браунфилда (Tylčer, 2008: 137):

- а) браунфилди са ниским ризиком значајне контаминације. Ове локације по правилу не треба даље проверавати и нема ограничења за будуће коришћење локације;
- б) браунфилди са средњим нивоом ризика значајне контаминације (локална површински ограничена жаришта контаминације). Потребно је извршити бар

оријентациону проверу, по правилу санација није обимна, и нема већих ограничења за будуће коришћење локације;

в) браунфилди са високим ризиком значајне контаминације (локална, површински ограничена жаришта контаминације). За ове локације је обавезна анализа нивоа контаминације. Често је неопходна значајна санација, али локализованог типа, и по правилу, постоје ограничења за будуће коришћење локације;

г) браунфилди са високим ризиком контаминације великог обима. За ове локације је обавезно детаљно испитивање. Потребна је санација веће површине и, по правилу се јављају већа ограничења за будуће коришћење локације.

Претходно наведене класификације треба схватити оквирно, јер трошкови санације у великој мери зависе од површине локације, количине контаминаната, геолошког састава тла и других фактора. Ипак, типолошка класификација локација је важан сегмент регенерације браунфилда. Наиме, препознавање различитих типова браунфилда, према одређеним критеријумима, односи се на препознавање различитих вредности браунфилд локација на основу којих је даље могуће усмеравати планске и пројектантске активности. Критеријуми претходно приказаних класификација усмерени су углавном на дефинисање оних вредности локација које су од значаја за усмеравање интервенција с циљем еколошке и економске одрживости локације. Стога је, ради дефинисања смерница за интегрални одрживи развој локација, важно развијати типологије засноване на друштвеним и културолошким, а не само економским и еколошким критеријумима.

1.2.4. Узроци настанка и развој браунфилд локација у оквиру различитог друштвеног контекста

Процес транзиције економског система и све већи утицај глобализације довели су до значајних промена у територијалном развоју индустрије и индустријским активностима градова, које се огледају у смањеном броју предузећа и губитку одређеног броја традиционалних индустрија. Ово је праћено губитком великог броја радних места и напуштањем суседстава у околини индустријских локација, или чак целих градова (Grimski, Ferber, 2001). Такође, ови процеси су довели до трансформације просторних вредности и начина управљања просторним развојем

(Osman et al., 2015). У капиталистичким земљама попут Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Француске и Западне Немачке трансформација економског система је почела већ 70-их година 20. века, а за последицу је имала масовни пад рударске производње, тешке индустрије и индустрије текстила, док су у постсоцијалистичким земљама попут: Чешке, Словачке, Источне Немачке, Пољске или Румуније, економске промене наступиле тек крајем 80-их година 20. века, непосредно након слома социјализма и увођења тржишне економије (Frantál et al., 2013). Ове промене су детерминисане посебним условима, као што су: „структурне промене, као последица економске трансформације и политичких промена; комбинација процеса транзиције економије са социјалном транзицијом; убрзан процес смањења друштвеног и државног власништва, приватизација и улазак страног капитала у земљу; динамичност процеса урбанизације и све већи еколошки притисци" (Zeković, 2008a: 64). Наиме, једна од последица ових процеса је појава браунфилд локација на територији целе Европе, која је значајно изменила урбане пејзаже.

Као одговор на друштвено-економске промене, тржиште развијених земаља Европске уније се трансформисало у услужне делатности, што је довело до значајних просторних трансформација урбаних средина. Наиме, променама у економској структури, градови све више постају центри финансија и трговине (Sassen, 1996 у Stojkov, 2008b), док се индустрија постепено премешта на локације јефтинијег земљишта, знатно боље приступачности и оствариве одрживе конкурентности (Stojkov, 2008b). Ово је утицало на стварање браунфилда у оквиру градских језгара. С друге стране, у процесу транзиције економије и друштва социјалистичких земаља, прилагођавање условима политике конкурентности, развоја малих и средњих предузећа у сектору индустрије, услужних и других пословних делатности, као и урбане политике је комплексан економски и планерски изазов (Zeković, 2008a). Наиме, у социјалистичким земљама, економски систем карактерише државно власништво над земљиштем и одсуство тржишта некретнина. Нетржишни начин коришћења земљишта је подразумевао изградњу индустријских зона по ободима градова, а тек иза њих стамбених насеља (Danilović et al., 2008). Овакав модел повећава трошкове функционисања инфраструктуре јер она прелази преко слабог искоришћења

земљишта. Стање је погоршано после колапса кључних економских субјеката који се десио у кратком временском периоду почетком 90-их година прошлог века (Myant, 1995 у Osman et al., 2015). У условима транзиције из система државног социјализма у систем приватног власништва, индустријске локације, смештене раније у центре градова, представљају слабу тачку урбаног ткива, угрожавајући квалитет окружења локалне заједнице и проузрокујући негативан економски фактор (Tomerius, 2000 у Стојков, 2007). Међутим, ово није само случај са индустријом већ и са напуштеним и запуштеним војним локацијама, и другим објектима и локацијама ван употребе. Као последица промене политика државне сигурности и заштите, односно реформе система одбране, велике површине грађевинског земљишта и војни објекти у урбаним срединама остали су недовољно искоришћени или потпуно напуштени и руинирани. С друге стране, ширењем градских подручја већина постојећих војних објеката и комплекса нашла се на ободима или у самим градовима, што је резултовало креирањем простора који нису перспективни за потребе функционисања система одбране, те су временом напуштени и нису одржавани.

Дакле, како неки аутори наводе, браунфилди су локације које су раније изграђене и коришћене, али су ради економско-финансијских и нормативно-политичких разлога напуштене (Williams, Dair, 2007; Стојков, 2007). Према истим ауторима, напуштање браунфилда може да буде: функционално, без активности раније функције, али са титуларом власника или корисника; правно, без права коришћења или у фази стечаја или ликвидације; имовинско, са спорним или нерашчишћеним односима; и физичко, када је бивши власник или корисник напустио локацију и оставио је у надлежности општине или града.

Према Зековић, најкрупнија последица процеса транзиције економског система са становишта планирања простора и градова је некоординисаност развојне политике, макроекономских политика, тржишне реформе и просторно-планске и урбане политике (Zeković, 2008a). Према истом аутору, одсуство стратегије развоја и разрађеног редоследа корака у процесу тржишног прилагођавања може да доведе до несагласности или контрадикторности деловања планских мера, као и непредузимања адекватних мера и активности због разних баријера (Zeković, 2008a).

Последњих неколико деценија, од како је пољопривредно земљиште постало мање доступно у густо насељеним подручјима, питање регенерације браунфилд локација постаје важна тема развојних политика градова (Grinski, Ferber, 2001; Frantál et al., 2013; 2015). Као доказ повећаног интереса креатора политика за питање браунфилд регенерације, евидентан је све већи број пројеката и истраживачких платформи подржаних од Европске Комисије и националних грантова (Frantál et al., 2015). Иако су носиоци већине пројеката представници развијених (капиталистичких) земаља, почетком новог миленијума актуелност регенерације се преноси и на постсоцијалистичке земље Централне и Источне Европе, које низом стратегија развоја и регенерације браунфилда теже остварењу европских модела урбаној развоја и трансформације. Тако, у развијеним земљама регенерација браунфилда постаје значајна друштвена тема 90-их година 20. века, док у постсоцијалистичким земљама ова тема постаје актуелна тек две деценије после (Frantál et al., 2013). Неуједначен приступ интегрисању стратегија регенерације браунфилда у развојне политике земаља резултат је различитог облика трансформације друштвеног и економског система. Ово има директан утицај на различит приступ регенерацији браунфилд локација у оквиру развијених и постсоцијалистичких земаља. Дакле, међу овим земљама су евидентне разлике по питању приоритета браунфилд регенерације. С обзиром да регенерација браунфилд локација представља механизам одрживог развоја, приоритети се могу дефинисати у односу на кључне аспекте одрживости. Тако, у оквиру развијених земаља приоритети регенерације су усмерени на еколошки аспект одрживости, односно на очување животне средине ширег подручја (Greenberg et al., 2001; Yount, 2003). Посебно се истиче значај смањења ризика од повећаног степена загађења локације и трошкова деконтаминације. Супротно овоме, у постсоцијалистичким земљама иницијатива за регенерацију браунфилд локација је вођена економским интересом (World Bank, 2010). У овом случају, проблем нерешених и комплексних власничких односа представља једну од основних препрека успешне регенерације (Adams et al., 2001; Begović, 2002; Zeković, 2008b).

1.2.5. Утицаји браунфилд локација на окружење

Као што је претходно објашњено, друштвени и глобални процеси створили су браунфилд површине, као визуалне, психолошке, друштвене и еколошке прекиде у континуитетима градских слика, који у исто време утичу на економска, културолошка, идентитетска и друга ограничења (Perović, Kurtović Folić, 2012). С друге стране, управо су ти простори потенцијални покретачи одрживог развоја и њихово третирање на адекватан начин омогућава нове и одрживе вредности урбаних простора (Grimski, Ferber, 2001). Стога се анализирање снажних просторних, економских, друштвених и еколошких последица браунфилд локација (Stojkov, 2008b), сматра есенцијалним за дефинисање стратегија одрживе регенерације браунфилда и усмеравање планских интервенција.

Проблематику браунфилд локација врло често прати загађење животне средине. Претходни начини коришћења локација остављају последице на објектима и земљишту, које угрожавају здравље људи и квалитет животне средине. Браунфилди проузрокују загађење воде, земљишта и ваздуха, као и еколошке ефекте попут зараза и бројних других еколошких проблема (смрад, нарушен еколошки систем и сл.) (Stojkov, 2008b). Често општине и градови нису у стању да финансирају отклањање загађења и рашчишћавање терена из буџета, што проблем браунфилда у урбаним срединама додатно компликује. Дешава се да, због цене санације локације, једна парцела има негативну вредност. Стога је, у контексту урбанистичког и просторног планирања, једнако важно размишљати о томе колико би такве локације могле да буду под утицајима претходних еколошких оптерећења, као и о начину поновног коришћења браунфилда и њиховој функционалној ревитализацији (Danilović et al., 2008).

Развој браунфилд локација је ризичан процес који захтева велика улагања, и често непредвиђене трошкове (Broos et al., 2007). С друге стране, улагања у гринфилд локације су извесна и не носе ризик додатних и непредвиђених трошкова. Стога се инвеститори углавном одлучују за гринфилд инвестиције, а градови, ради нерационалног коришћења земљишта, пропуштају економске ефекте локације у центру града. Такође, услед нарушеног еколошког система, браунфилди

деградирају вредност земљишта у окружењу, што смањује могућност инвестиционих улагања у ове локације.

Браунфилд локације негативно утичу на шире окружење, не само у економском, већ и у естетском, психолошком и социјалном смислу (Danilović et al., 2008). Према истраживању мреже CABERNET (CABERNET, 2006), најугроженије браунфилд локације имају застарелу инфраструктуру и велико су оптерећење за локалне заједнице. Најчешће су то простори напуштених лука, рударских ископа, депонија, железница, војних локација и стамбених насеља. Ови простори су угрожени демографским и друштвено-економским проблемима попут: старења становништва, лошег здравственог стања међу становништвом, ниског нивоа запослености и примања мањих од просечних. Такође, ове локације имају негативно психолошко дејство на грађане у суседству, подржавају развој социјалне патологије (легло криминала, проституције, наркоманије и сл.) и у великој мери угрожавају идентитет дела или целог града (Stojkov, 2008b).

Такође, као значајан део културног наслеђа, многе браунфилд локације представљају део урбане меморије и материјално сведочанство прошлости, чијим пропадањем урбане средине губе део историје. Осим тога, пропадање материјалних и нематеријалних вредности културног наслеђа нарушава идентитет браунфилд локација, који за последицу има угрожавање личног идентитета, који појединац формира кроз идентификацију са окружењем (Norberg-Schulz, 1978; Van Ginkel, 2004; McLean, 2006). Коначно, губитак идентитета дела града на којем се локација налази, као и негативан психолошки ефекат на њихове становнике, доприносе нарушавању целокупног квалитета урбане средине.

Поред негативног утицаја на уже и шире окружење, негативни ефекти браунфилд локација у исто време представљају препреку за њихову регенерацију. Тако, на регенерацију браунфилда највише утичу лоша слика локације и ширег комплекса (Adair et al, 2002). С обзиром на комплексност наведених последица браунфилд локација на окружење, према неким ауторима, приступ њиховом отклањању и решавању треба да буде мултиинституционалан, мултисекторски и мултипрофесионалан (Jackson, 2006 у Стојков, 2007).

1.2.6. Одржива регенерација браунфилд локација

Појам и дефиниција одрживе регенерације браунфилд локација у уској је вези са појмом одрживог развоја, који се, како је већ претходно објашњено, најчешће дефинише као развој који омогућава задовољавање потреба садашњих генерација, без довођења у питање могућности задовољења потреба будућих генерација (WCED, 1987). На основу овога, одрживу браунфилд регенерацију је могуће формулисати као „управљање, рехабилитација и привођење браунфилда адекватној намени чиме се омогућава задовољавање потреба садашњих и будућих генерација на еколошки разуман, економски одржив, институционално снажан и социјално прихватљив начин у оквиру специфичног регионалног контекста“ (RESCUE, 2003). Одржива регенерација браунфилд локација укључује спровођење мера усмерених на дугорочно коришћење напуштених, недовољно искоришћених и ретко контаминираних земљишта, с циљем враћања живота локалној заједници (Nathanail, 2011). Велики је број истраживања који указују на вишеструке добробити од регенерације браунфилд локација на локалном, али и на регионалном нивоу. С обзиром да одрживе заједнице подразумевају економски развој, уравнотежену заједницу, разнолику архитектуру, атрактивно окружење и висок квалитет живота (Raco, Henderson, 2006), одрживост браунфилд регенерације је могуће анализирати са три кључна аспекта одрживости, и то: економског, друштвеног и културног, и еколошког.

Са економског аспекта, регенерација браунфилда је важна јер доприноси развоју ширег подручја (Turer Baskaya, 2010; Novosák et al., 2013). Према неким ауторима, ово се објашњава повећањем локалних прихода, јачањем пореске основе и додатној вредности земљишта (Stojkov, 2008b). Осим тога, регенерација браунфилда омогућава унапређење економске активности и креирање значајног броја нових радних места (Dixon, 2000; Howland, 2006). Како наводе Нијкамп и остали (Nijkamp, Rodenburg, Wagtendonk, 2002), ремедијација земљишта је покретач обнове економске функције урбаног земљишта и креирања нових могућности за комерцијални развој. Такође, повећање тржишне вредности земљишта, привлачење нових инвестиција као и нове могућности запошљавања представљају економске бенефите улагања у ове локације (Turer Baskaya, 2010). Добробити регенерације се односе и на одрживе обрасце коришћења градског

земљишта. Наиме, регенерацијом браунфилд локација остварују се принципи компактног града и знатно већа ефикасност употребе градске инфраструктуре, те се смањују економски губици услед претераног ширења градова и улагања у изградњу нове инфраструктуре (Stojkov, 2008b).

Гледано с еколошког аспекта, регенерација браунфилд локација представља значајан механизам унапређења квалитета животне средине. С обзиром да браунфилди проузрокују загађење воде, земљишта и ваздуха, њихова регенерација директно утиче на смањење ризика по здравље људи заједно са унапређењем атрактивности простора (Greenberg et al., 2001; Trombetta, Turvani, 2006). Стога, улагање у деконтаминацију локација представља улагање у здраву животну и радну средину (Stojkov, 2008b). Осим тога, регенерација браунфилда спречава неконтролисано ширење градова на неизграђене гринфилд локације, чиме доприноси очувању природног окружења, екосистема (De Sousa, 2002) и постојећих јавних отворених простора. Такође, остварују се принципи енергетске ефикасности, јер се користи већ постојећа урбана структура и инфраструктура, за чије је одржавање потребна мања количина енергије.

Према Џенкинсу и осталима, регенерација браунфилда позитивно утичу на друштво у целини (Jenkins et al., 2006). Наиме, инвестирање у браунфилд локације утиче на јачање социјалне кохезије и квалитета живота у граду. Према неким ауторима, главна предност регенерације браунфила је у стварању осећаја заједништва кроз могућност артикулације индивидуалних и групних активности у компактно изграђеним целинама (Greenberg et al., 2001). Такође, како Стојков наводи, ефекти браунфилд регенерације се очитавају кроз елиминацију градске беде, повећану могућност запошљавања и спречавање ризичног понашања појединаца и група, могућност остварења културних пројеката који по правилу траже могућност у градском ткиву и очување културног наслеђа (Stojkov, 2008b). Према истом аутору, обновљене старе зграде, уређени градски амбијент, као и оживљени социјални миље, повећавају приступачност локације и жељу грађана за становањем и радом у градском ткиву, што позитивно утиче на демографско-социјалну слику града (Stojkov, 2008b). Са друштвеног аспекта, партиципација јавности у процесу регенерације је од великог значаја (McCarthy, 2002).

Да би се напред изнете предности браунфилд регенерације реализовале у пракси, неопходно је да дефинисани плански циљеви буду из домена кључних аспекта одрживости: економског, друштвеног и културног, и еколошког (CABERNET, 2006; Doleželová et al., 2014). Ипак, многа истраживања наводе да су друштвене, а посебно културне вредности напуштених индустријских локација, у пракси често занемарене (English Heritage, 2004b), што води ка деградацији индустријског наслеђа и урбаног идентитета. Стога, без веће пажње посвећене друштвеним и културним циљевима, међу којима је очување вредности индустријског наслеђа, резултати регенерације браунфилд локација су краткорочна решења (CABERNET, 2006). Дакле, једна од важнијих тема истраживања у процесу браунфилд регенерације је начин коришћења и развој ширег концепта наслеђа (Raco, Henderson, Bowlby, 2007). Да би се постигла одржива решења, есенцијалним се сматра успостављање релације између идентитета, индустријског наслеђа и регенерације (Raco, Henderson, Bowlby, 2007).

1.3. Друштвено-културни аспект регенерације браунфилд локација

1.3.1. Браунфилд локације као културни пејзажи

С обзиром на утврђени значај остварења друштвених и културних циљева за одржива решења регенерације браунфилда, концепт културног пејзажа представља референтни оквир за анализирање вредности браунфилд локација. Пре успостављања аналогije између браунфилд локација и културних пејзажа потребно је рећи нешто више о развоју концепта културног пејзажа и његовим основним обележјима.

Према Конвенцији о европским пејзажима, пејзаж је подручје, визуелно перципирано, чији је карактер резултат међусобног деловања природних и/или људских фактора (Council of Europe, 2000). Конвенција се односи на пејзаже који се могу сматрати посебним, али и на свакидашње и деградиране пејзаже, јер су они културни производи људских активности. Такође, културни пејзажи представљају одраз еволуције друштва и простора под утицајем унутрашњих и спољашњих ограничења и/или потенцијала окружења и друштвених, економских и културних фактора (UNESCO, 1992).

Током прошлог века, појава концепта културног пејзажа је радикално променила схватање окружења. Осим искључиво естетске перцепције "угодног погледа на пејзаж", пејзажи су почели да означавају интеракцију људи и места (Groth, 1997: 1). У научном контексту, термин *културни пејзаж* се односи на дихотомију природа-култура, а први пут га је увео Карл Сауер (*Carl Sauer*) 1925. године. Према Сауеру (Sauer, 1925), културне активности друштвених група обликују природни пејзаж и на тај начин креирају културни пејзаж. Према истом аутору, под утицајем променљивог културног контекста, пејзаж се развија и пролази кроз различите фазе, долазећи до краја развојног циклуса. Увођењем нове културе, културни пејзаж се обнавља, или се развија нови на остацима претходног. Дакле, основна сила која обликује културни пејзаж је култура (Sauer, 1925).

Културни пејзаж произилази из интеракције људи и места, односно друштвених група и простора којим групе припадају и у односу на које граде колективни идентитет и културна значења (Groth, 1997). Овај облик интеракције је комплексан, слојевит и различит у односу на различито време и простор (Moylan et al., 2009). Облик данашњих културних пејзажа је настао као производ дуготрајне и комплексне везе између људи и окружења. Према Брауну (Brown, 2012), трагови људских активности у пејзажима се препознају у природној компоненти или кроз промену пејзажа, али и кроз изграђену структуру, историјске докуменате и археолошке доказе. Наиме, неке активности мање утичу на изглед пејзажа, док су нека места историјских активности обележена значајном изграђеном структуром или важним догађајима или личностима (Brown, 2012).

Студије културних пејзажа су углавном фокусиране на историју свакодневног коришћења простора с циљем одређења идентитета људи, разумевања њихових друштвених релација и одређења културних значења пејзажа (Groth, 1997). Значење и вредности пејзажа су у вези са променом људских вредности, схватања природног окружења, идентитета и осећаја припадности. Дакле, значење и вредности пејзажа нису повезани са непроменљивим историјским факторима, него је у основи схватања културних пејзажа да су динамични и да се мењају (Taylor, Mitchell, Clair, 2015). Према Турер Баскаји (Turer Baskaya, 2010), основна намера истраживања културних пејзажа је управо да се, кроз природну и људску компоненту окружења, открије динамика њихове промене. При томе је, анализа

пејзажа фокусирана на улогу друштвене компоненте у процесу промена физичког окружења и његовог културног значења.

Културни пејзаж се састоји од физичке димензије- материјалних трагова људске активности у пејзажу, и когнитивне димензије- културног значења које људи приписују физичком окружењу (Jones, 2003; Taylor, Mitchell, Clair, 2015). Наиме, нематеријалне вредности дају значење пејзажу на основу којих се даље формирају „менталне слике“ и свест о простору (Mitchell, Rössler, Tricaud, 2009). Стога је културни пејзаж прожет културном меморијом, и има важну улогу у креирању духа места, идентитета и осећаја припадности месту (Taylor, Mitchell, Clair, 2015). У пракси, готово сви пејзажи поседују трагове деловања природних сила и друштва, које је понекад тешко раздвојити једне од других. У исто време, пејзажи су когнитивни, јер поседују различита значења за различите групе људи (Jones, 2003), и представљају места у којима се рефлектују људске вредности и аспирације. Дакле, пејзаж као културни конструкт, не обухвата само практичан начин на који га људи обликују, него и значења, веровања, вредности и идеологије које доприносе обликовању пејзажа (Taylor, Mitchell, Clair, 2015).

Као резултат комплексне и слојевите интеракције између друштва и окружења настају културни пејзажи као што су браунфилд локације (Turer Baskaya, 2010). Како је већ објашњено, промене друштвених и економских активности, из индустријских у постиндустријске, утицале су на изглед урбаних пејзажа суштински мењајући начин коришћења земљишта, просторне вредности, начин просторног управљања и целокупни начин живота у постиндустријским градовима.

Браунфилд локације су сведоци развоја савременог друштва и његовог технолошког напретка током последња два века (Turer Baskaya, 2010). Према ТИССИН повељи из 2003. године (*The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*) (ТИССИН, 2003), индустријско наслеђе се састоји од остатака индустријске културе, који су од историјске, технолошке, друштвене, архитектонске и научне вредности. Ова повеља, вредности индустријског наслеђа препознаје као материјално сведочанство о цивилизацијским тековинама са трајним и "дубоким историјским последицама". Ипак, све напуштене

индустријске локације не посједују вредности које их чине вредним остацима индустријске прошлости. Друштвене, културне и архитектонске вредности индустријског наслеђа су оне које га доводе у везу са културним идентитетом заједнице. Друштвене вредности индустријског наслеђа представљају важан део идентитета грађана, јер представљају део меморије о животу људи, о индустријском напретку и поносу локалног становништва. Историјске вредности утичу на креирање заједница са јаким осећајем локалног идентитета, те представљају значајан катализатор за њихову обнову (English Heritage, 2004b). Ове вредности су у суштини напуштених индустријских локација и објеката, њихових образаца употребе, компоненти, машина и опреме, у индустријском пејзажу, у писаним документима, али такође у нематеријалним "записима" о индустрији као покретачу развоја заједнице садржаним у људским ставовима и сећањима (Simonović, Vujičić, 2014). Неразумевање мноштва вредности које напуштени индустријски комплекси поседују и порука које носе води ка њиховом пропадању и потпуном нестајању, што доводи до нарушавања колективног идентитета, базираног на индустријској прошлости заједнице, и личног идентитета грађана, у смислу осећаја припадности заједници. Стога, концепт заштите ових локација подразумева преиспитивање индустријске прошлости и меморије грађана у погледу континуитета развоја и очувања идентитета локалне заједнице.

С обзиром да концепт културног пејзажа представља оквир за интегративни приступ стратегијама заштите наслеђа вођене културом, које уважавају промене културних вредности пејзажа у односу на историјски контекст (Taylor, Mitchell, Clair, 2015), анализирање браунфилд локација као културних пејзажа је важно за остварење друштвених и културних циљева и постизање одрживих решења у процесу урбане регенерације.

1.3.2. Друштвено-културни циљеви регенерације браунфилд локација

Да би регенерација браунфилд локација била одржива, како је већ претходно објашњено, потребно је да друштвени, културни, економски и еколошки циљеви развоја буду остварени (CABERNET, 2006). Ипак, у пракси је регенерација браунфилд локација углавном вођена економским и еколошким циљевима, упркос

томе што је познато да браунфилди негативно утичу на друштвену структуру и културни капитал окружења (Broos et al., 2007). Многа истраживања показују да су планови регенерације највише фокусирани на развој комерцијалних и туристичких садржаја, без много пажње усмерене на идентитет и меморију места. Дакле, културни значај индустријских локација и пејзажа најчешће је занемарен, или му се посвећује пажња са закашњењем, када је већ велики део вредности нарушен или уништен (Council of Europe, 2014). Реализација овако дефинисаних планова доводи до пропадања материјалних и нематеријалних вредности индустријског наслеђа, али и угрожавања целокупног урбаног идентитета. Такође, оваква планска решења често проузрокују ефекте гентрификације, а карактерише их недостатак јавних садржаја, искључење локалне заједнице из процеса одлучивања и губитак идентитета и духа места (Cizler, 2010). Стога се, у контексту политика регенерације браунфилд локација, есенцијалним сматра очување вредности индустријског наслеђа.

Укључивање друштвених и културних циљева у стратегије регенерације браунфилд локација, с циљем постизања одрживих решења, све више добија на значају у оквиру међународних пројеката и истраживања која се баве овом проблематиком. Ипак, заједничко разумевање о томе шта је могуће остварити у смислу очувања и унапређења друштвеног и културног стања локалне заједнице кроз регенерацију браунфилда још увек недостаје. У извештају мреже CABERNET (CABERNET, 2006) дефинисано је осам друштвених и културних циљева које је потребно узети у обзир при планирању регенерације браунфилд локација. Првој групи припадају циљеви усмерени на друштвене и културне потребе људи (*people-oriented objectives*) попут:

- очувања култура које су оцењене као вредне од стране локалне заједнице и њихово коришћење у контексту савременог друштвеног и културног развоја;
- учења о процесу урбане регенерације и унапређења вештина људи, као одговора на савремене токове економског развоја;
- унапређења могућности за запошљавање; и
- постизање друштвене једнакости.

С друге стране, дефинисани су циљеви усмерени на креирање одрживих места (*place-oriented objectives*) попут:

- побољшања перцепције и слике браунфилд локација;
- доприноса стратешким циљевима одрживости урбаних средина;
- обезбеђења физичке приступачности локацијама; и
- обезбеђења здраве и сигурне средине и средине погодне за живот локалне заједнице.

Обе групе циљева представљају основ за редефинисање традиционалног концепта регенерације браунфилда, као настојања да се локација унапреди, ка активностима усмереним на постизање одрживих места, која побољшавају животе људи који живе и раде на тим локацијама и у околини. Такође, наглашен је значај утврђивања: надлежности за имплементацију циљева; предности и недостатака укључивања циљева у пројекте регенерације браунфилд локација; најефикаснијих инструмената за имплементацију циљева; и мера, као што су пореске олакшице, и/или побољшање вештина људи и едукације о процесу урбане регенерације.

У извештају су посебно наглашени дефинисани циљеви, који су у вези са темом очувања индустријског наслеђа и његовог идентитета у контексту регенерације браунфилд локација. Наиме, наводи се да искуства широм Европе показују да се уништење локалног културног наслеђа и меморије јавља као резултат развоја браунфилд локација. Као последица уништења културног наслеђа, ове локације губе елементе културног и друштвеног идентитета. Стога је, очување елемената постојећих и прошлих култура с циљем остварења урбаног континуитета, као и њихово усклађивање са потребама савременог друштва и развоја, дефинисан као први циљ регенерације браунфилд локација. Овај циљ се, с једне стране, односи на „људе“ (*people-oriented objective*), у смислу одржавања вештина, заната, искуства и меморије простора, док се с друге, односи на „место“ (*place-oriented objective*) у смислу постизања просторних бенефита, користећи индустријске објекте и вредне пејзаже на најадекватнији начин. Дакле, акценат је на очувању вредних карактеристика и просторних капацитета индустријског наслеђа у плановима регенерације у којима се примењују принципи савременог дизајна. Други дефинисан циљ је да се, на основу унапређења слике браунфилд локација, креирају одржива места у процесу урбане регенерације. Да би се унапредила слика браунфилда важно је да се: идентификују скривене вредности браунфилда (историјске, друштвено-културне и географске) за развој позитивне

импресије/перцепције локације; развију значајни симболи и значења структурних елемената; креира савремена архитектура, очувају техничке функције или природни ресурси; унапреди развој јавних површина у оквиру локације укључујући зелене површине; допуне мастер планови са смерницама за урбани дизајн и очувају вредни елементи културног наслеђа, позитивно перципиране специфичне карактеристике и архитектонски квалитет локација.

Према другим изворима, један од најважнијих аспеката развоја новог идентитета и јединствене слике браунфилд локација, је идентификовање вредности и ресурса који чине ове локације јединственим и вредним. Управо је архитектонско и културно наслеђе препознато као важан елемент нове слике браунфилда јер доприноси креирању јединствених, лако памтљивих и препознатљивих вредности локације. Основна улога нове слике браунфилда је да локације учини привлачним за улагања што за последицу има економски развој и повећање броја радних места. Осим тога, нова слика доприноси повећању вредности земљишта, развоју туризма, одржању слике и имица града и унапређењу квалитета живота становника. Дакле, очување вредности индустријског наслеђа представља важан покретач регенерације браунфилд локација (RETINA, 2012).

1.3.3. Значај индустријског наслеђа у контексту регенерације браунфилд локација

С обзиром да индустријско наслеђе, као важан део културног наслеђа, поседује многе технолошке, друштвене архитектонске и научне вредности (ТССИН, 2003) и представља важан фактор идентитета многих постиндустријских градова, поставља се питање значаја индустријског наслеђа у контексту браунфилд регенерације. Према неким ауторима, индустријско наслеђе има улогу у креирању алтернативног естетског и чулног искуства у све хомогенијим постиндустријским гаровима (Endsor, 2005), те се значај њихове обнове огледа у унапређењу урбаног идентитета и привлачности. Тако, у оквиру „Европске агенде браунфилд ревитализације“ (*European Brownfield Revitalisation Agenda*) (Broos et al., 2007) наглашен је значај рехабилитације физичког окружења, ревитализације браунфилд локација, и очувања и развоја историјског и културног наслеђа за унапређење привлачности градова, која је основ за развој продајних,

комерцијалних и туристичких садржаја. У периоду глобалне конкуренције и економија заснованих на знању, привлачност је препозната као кључна компонента за одржавање и унапређење конкурентности градова и региона (Ezmae, 2012). Значајан допринос бољем разумевању значаја очувања индустријског наслеђа у оквиру савременог контекста урбаног развоја је дала мрежа ERIH¹⁷ (*European Route of Industrial Heritage*), у оквиру које стручњаци и институције из области различитих дисциплина, размењују искуства и развијају пројекте заштите и одрживог коришћења индустријског наслеђа.

О значају индустријског наслеђа за одрживи урбани развој, као шири контекст који обухвата и урбану регенерацију, има речи у неким од важних европских докумената. Тако, у „Европској стратегији за унапређење индустријског наслеђа“ (*European Strategy for Promotion of Industrial Heritage*) (Council of Europe, 2014) наглашен је значај индустријског наслеђа као релевантног фактора садашње и будуће друштвене кохезије и економског развоја европских земља. У фокусу стратегије су активности усмерене на: очување материјалних остатака индустријског наслеђа, развој одрживе економије, креативни приступ коришћењу индустријског наслеђа у процесу регенерације браунфил локација и индустријско наслеђе у функцији корисника и посетиоца.

Такође, о значају културног наслеђа као кључног ресурса на којем се заснива урбани развој, говори се у извештају „Cultural heritage counts for Europe“ (CHCFE Consortium, 2015). Иако је у фокусу извештаја улога културног наслеђа у урбаном развоју, његови закључци се свакако односе и на улогу индустријског наслеђа у процесу урбане регенерације. Анализом студија случаја урбане регенерације утврђен је значај културног наслеђа за економски, друштвени, културни и еколошки развој локација и ширег контекста. У вези с овим назначено је да културно наслеђе:

- представља кључну компоненту привлачности градова и део јединственог идентитета градова и региона који је основ ефикасних маркетиншких стратегија које имају за циљ развој културног туризма и привлачење инвестиција;

- представља део решења за изазове климатских промена, јер се кроз заштиту и ревитализацију наслеђа смањује утрошак енергије историјског градитељског фонда;
- доприноси повећању броја радних места, и то кроз: активности конзервације културног наслеђа, развој културног туризма и малих и средњих предузећа у оквиру креативних индустрија;
- доприноси развоју друштвеног капитала и јачању друштвене кохезије заједница и враћању уложених јавних средстава директно на основу економских активности, и индиректно, кроз иницирање нових развојних пројеката;
- доприноси унапређењу квалитета живота;
- даје идентитет градовима и чини их привлачним за локално становништво и туристе;
- доприноси разумевању историје и осећаја друштвеног поноса и припадања, као и развоја личног идентитета.

Важна тема извештаја је значај културног наслеђа као катализатора одрживе урбане регенерације. Студије случаја регенерације историјских урбаних језгара и браунфилд локација, показују да културно наслеђе има важну улогу у креирању историјских, комеморативних, естетских, симболичких и едукативних вредности локација, духа места, идентитета и брендирања и привлачности простора за локално становништво и туристе. Такође, као важне теме у вези са културним значајем наслеђа, а које су од значаја за процес урбане регенерације, наведене су естетика и креирање слике места, формирање идентитета, регионална привлачност и конкурентност. Наиме, наслеђе има важну улогу у очувању и развоју слике града и идентитета јер поседује многе материјалне и нематеријалне вредности. Многа истраживања показују да бављење културним наслеђем доприноси очувању духа места и идентитета. Стога се наслеђе сматра важним фактором разликовања градова.

О вези појмова културног наслеђа и урбане регенерације се говори у извештају „Улагање у наслеђе- водич за успешну урбану регенерацију“ (*Investing in Heritage –A Guide to Successful Urban Regeneration*) (ЕАНТР, 2007) Европске асоцијације историјских градова и региона (*European Association of Historic Towns and*

Regions), који је настао у оквиру INHERIT¹⁸ пројекта. Према налазима извештаја, као четири кључне препоруке за урбану регенерацију издвајају се стратешки приступ регенерацији, фокусирање на идентитет наслеђа и различитост, инвестирање (посебно јавног сектора) и креирање различитих модела партнерстава. У извештају су дефинисани кључни фактори који воде ка успешној регенерацији вођеној наслеђем (*heritage led regeneration*), који су преведени у јасне препоруке намењене првенствено локалним и регионалним управама, ради разумевања потенцијала наслеђа као катализатора урбане регенерације. Посебан акценат је на вредностима наслеђа као премисама на којима се планови регенерације заснивају. У фокусу извештаја су искуства партнерских земаља у третману културног наслеђа у пројектима урбане регенерације историјских делова градова.

Први корак ка одрживој урбаној регенерацији представља вредновање и препознавање потенцијала наслеђа као покретача процеса регенерације, односно катализатора позитивних промена и постизања одрживог развоја градова. Наиме, у основи стратегија регенерације је, с једне стране, разумевање шта чини карактер и идентитет региона, града или руралне средине, и позиционирање наслеђа у центар политика развоја, с друге. Дакле, у извештају се потенцира значај разумевања идентитета историјског места као основа стратешког планирања урбане регенерације. У студијама случаја је утврђено да је веома важно да процес регенерације почне са истраживањем, било региона, града, места, или зграде, како би се прво разумео њихов посебан карактер места и идентитет. На крају, анализа вредности наслеђа се посматра као алат за доношење одлука и предуслов за дефинисање ефикасних планских интервенција.

Такође, према другим изворима, интегрисање питања заштите културног наслеђа у контекст браунфилд регенерације нуди могућност креирања нових и креативних визија њиховог развоја. Обнова културног наслеђа унапређује власништво заједнице јер подржава јединствену културу места и континуитет развоја. С обзиром да је индустријско наслеђе важан део меморије људи и личног идентитета, заштита и обнова његових вредности имају друштвену димензију у процесу регенерације браундфилд локација (COBRAMAN, 2009). Према Баскаји (Turer Baskaya, 2010), постоји психолошка веза између друштвене заједнице и

индустријског наслеђа. Стога, очување наслеђа, као дела урбане меморије, доприноси повећању квалитета живота, смањењу урбаног сиромаштва и повећању осећаја припадности граду (Turer Baskaya, 2010). Такође, континуитет који подразумева коришћење наслеђа може да обезбеди психолошку стабилност заједнице (ТИССИН, 2003). Дакле, индустријско наслеђе је важно за живот локалне заједнице јер омогућава везу са прошлошћу с једне стране, и доприноси развоју новог идентитета у складу са савременим потребама заједнице, с друге. Из претходног се може разумети да се индустријско наслеђе схвата као ресурс на којем се темељи одржива регенерација браунфилд локација. С обзиром на повезаност колективне меморије индустријског пејзажа и слике града с једне стране, и локалног и регионалног идентитета и осећаја грађанског поноса с друге, значај индустријског наслеђа је неупитан у смислу обнове, надоградње и креирања новог идентитета градова, што може представљати основни покретач одрживог процеса регенерације (Simonović, Vujičić, 2014).

1.3.4. Идентитет места у функцији регенерације браунфилд локација

За очување материјалних остатака индустријског наслеђа у процесу браунфилд регенерације важно је разумевање њиховог идентитета, специфичног карактера и духа места, односно вредности које ове локације чине јединственим и препознатљивим. Према Кристијану Норбергу-Шулцу, посебан карактер неког места је у његовим материјалним и нематеријалним аспектима (Norberg-Schulz, 1978). Идентитет се може окарактерисати као степен до ког је могуће препознати простор као различит и посебан у односу на друге просторе јер поседује јак, јасан и јединствен карактер (Lynch, 1981). Вредности индустријског наслеђа препознате су као важане компоненте идентитета браунфилд локација, јер доприносе креирању јединствених, лако памтљивих и препознатљивих слика локације (RETINA, 2012). Управо због тога је очување идентитета браунфилд локација у вези са концептом заштите индустријског наслеђа. Дакле, регенерација браунфилд локација подразумева очување индустријског наслеђа, кроз његову обнову и поновно коришћење у контексту савремених услова, стандарда и квалитета живота. Циљ регенерације бруанфилда је да се очувају специфичне материјалне и нематеријалне вредности историјских амбијената и индустријске

архитектуре, и прилагоде савременим потребама друштва и стратегијама урбаног развоја. Другим речима, да би се постигла одржива решења у процесу регенерације браунфулд локација, неопходно је унапредити идентитет места и поштовати специфичности локалне средине (Perović, Kurtović Folić, 2012).

Као референтни оквир истраживања идентитета у оквиру студија о простору, поједини аутори предлажу концепт *места* (Relph, 1976; Tuan, 1977; Birol Akkurt, 2012). Као фундаменталне компоненте места наводе се: физичке карактеристике простора, друштвене активности и значење (Relph, 1976; Canter, 1977; Montgomery, 1998). Као четврту компоненту места неки аутори наводе и аспект локације. Према Релфу (Relph, 1976), ове компоненте се преплићу у искуству места, утичу једна на другу и формирају дијалектичке односе који одређују његов идентитет. Концепт *места* на којем се најчешће базира планерска пракса је "дух места" (*genius loci*) (Norberg-Schulz, 1980). Такође, идентитет се може описати на основу слика места, односно менталних слика, које настају на основу искуства, личних ставова, меморија и непосредних утисака (Boulding, 1961 у Relph, 1976). Дакле, место је у исто време физички и психолошки конструкт (Ujang, Zakariya, 2015), и на свеобухватан начин обухвата нематеријалне вредности, које су у вези са доживљајем и значењем простора, и материјалне, које се односе на специфичности физичког простора које утичу на доживљај (Castello, 2006). Управо због тога, идентитет браунфилд локација се може анализирати на основу локације, физичких карактеристика, активности које су се одвијале на локацијама и значења.

У меморији и свести људи, идентитет места се највише формира на основу изгледа и начина обликовања грађевина и слободних простора, које местима дају одређени специфични карактер (Ротер Благојевић, Николић, 2008). У случају напуштених индустријских локација, просторна компонента места се односи на изграђену и неизграђену отворену и природну структуру, чије карактеристике и релације нуде јединствено искуство. У смислу визуелних и перцептивних квалитета, индустријски комплекси представљају урбане целине са специфичним карактером. Многи комплекси су значајни због специфичног архитектонског обликовања појединих објеката који представљају важне урбане репере. Специфичне просторне структуре индустријских пејзажа као што су: силоси,

димњаци, транспортне траке и саобраћајне структуре, представљају дистинктивне просторне елементе у укупној слици града и велики перцептивни и визуелни квалитет пејзажа, што доприноси њиховој препознатљивости и читљивости. Заштита ових специфичних структура доприноси унапређењу урбанитета и визуелног идентитета шире регије (Lynch, 1960). У вези с овим, важно је разумевање озбиљности последица нестајања просторних структура индустријског наслеђа које су деценијама представљале доминантна обележја њихове физиономије по културни идентитет градова. Негативни ефекти губљења аутентичних симбола индустријских објеката из градских силуета, похрањених у меморији грађана исказују се кроз губљење важних одредница личног идентитета појединца ради поистовећивања са физиономијом, карактером и значајем градова у којима живе.

Идентитет места укључује и друштвене активности подједнако као и изграђену и неизграђену структуру и организацију простора (Јукилето, 2004 у Ротер Благојевић, Николић, 2008). Историјски град се посматра као „жива и динамична творевина, као изграђена природна средина са грађевинским ткивом, просторним формама, инфраструктуром, функцијама и људима“ (Ротер Благојевић, Николић, 2008: 120). Идентитет браунфилд локација је посебно у вези са друштвеним и индустријским активностима, њиховом културном историјом. Историја производње, инжењерства и грађења представља важан део технолошке и научне вредности индустријског наслеђа, а може да има значајну естетску вредност у погледу архитектуре, урбаног дизајна и планирања (ТССИН, 2003).

Друштвена и емотивна значења која се приписују месту, једнако одређују њихов идентитет као и физичке карактеристике. Значење места произилази из међусобне релације човека и простора, те његове вредности зависе од личног и друштвено-културног контекста у којем се значење развија (Ujang, Zakariya, 2015). С обзиром на доминанту улогу друштвене компоненте у креирању значења места, поједини аутори предлажу везаност за место (*place attachment*), као референтан оквир за анализирање значења места (Altman, Low, 1992; Manzo, 2005). Браунфилд локације у урбаним срединама су део индивидуалне и колективне меморије о животу људи, историји индустријског развоја и прогреса и поноса локалног становништва. Доводећи у везу концепт идентитета урбаног пејзажа са меморијом

друштва, у прилог овој тези Хајден (Hayden, 1997) тврди да је идентитет простора нераскидиво повезан са индивидуалном и колективном меморијом. Слично овоме, Кастело (Castello, 2006) наглашава значај меморије и успомена код људи за доживљај простора, при чему меморија представља значајан део његове структуре. Осим тога, меморија као компонента структуре простора може да утиче на "добру" или "лошу" слику коју то место евоцира (Boyer, 1994). У неким урбаним срединама, индустријско наслеђе је перципирано као важан део историје, културе и традиције ширег простора. Стога, даље пропадање индустријског наслеђа нарушава меморију и понос локалне заједнице и везаност за место (Turok, 1992).

С обзиром да је урбана регенерације усмерена на трансформацију места и значења која су уграђена у постојећи друштвени и културни контекст (Ujang, Zakariya, 2015), разумевање елемената места је важно за њено планирање. Тумачење концепта места доприноси да се у савременој теорији заштите и обнове индустријског наслеђа, осим на материјалне, пажња усмери и на нематеријалне аспекте наслеђа, попут амбијенталних вредности, меморије и значења. Очување идентитета и креирање *места* у процесу регенерације напуштених индустријских комплекса подразумева преиспитивање материјалних и нематеријалних, односно симболичких, вредности и значења индустријског наслеђа на основу чега је могуће одлучивати о третирању његових материјалних остатака. Да би се сачувао идентитет, важна је његова интерпретација у оквиру савремених токова урбаног развоја. Концепт места управо омогућава усклађивање конзерваторских захтева за очувањем вредности индустријског наслеђа, и савремених захтева локалне заједнице у процесу урбане регенерације (Castello, 2006). У овом смислу, *место* је медијатор који омогућава комуникацију између различитих дисциплина које се баве заштитом индустријског наслеђа и урбаном регенерацијом, попут урбаних студија, психологије окружења, друштвене психологије и студија културе.

II. (РЕ)КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ИДЕНТИТЕТА ИНДУСТРИЈСКИХ БРАУНФИЛДА

У овом делу дисертације даје се приказ порекла и генезе концепта заштите индустријског наслеђа који је од значаја за област планирања регенерације браунфилд локација. Заштита индустријског наслеђа представља контекст у оквиру којег се доносе одлуке од значаја за очување материјалних и нематеријалних вредности наслеђа историјских амбијената и индустријске архитектуре као основних елемената идентитета и специфичног карактера индустријских браунфилда. Стога се, промена концепта заштите индустријског наслеђа огледа у промени планског приступа индустријском наслеђу у процесу урбане регенерације. У тексту се даје приказ заступљености индустријског наслеђа на Листи светског наслеђа УНЕСКО-а, с намером да се укаже на све већи значај индустријског наслеђа у систему заштите светског (културног) наслеђа.

У наставку текста се, пре приказа основних теоријских концепата за дефинисање идентитета и вредности индустријских браунфилда, даје приказ основних теоријских приступа концепту идентитета с фокусом на његову релацију са местом, а који су важни за област планирања урбане регенерације. Идентитет се проучава са аспекта препознавања места на основу специфичних физичких и просторних карактеристика, али и са аспекта њиховог утицаја на формирање личног идентитета. Биће речи о теми урбане перцепције, урбаног идентитета, као и материјалним и нематеријалним елементима идентитета места.

2.1. Концепт заштите индустријског наслеђа

2.1.1. Порекло и генеза концепта заштите индустријског наслеђа: индустријска археологија и адаптивна пренамена

Индустријска археологија, дисциплина која се бави систематским проучавањем материјалних доказа индустријске прошлости, почела је да се развија 50-их година 20. века у Енглеској у периоду када је индустрија у Европи почела да стагнира. Енглески историчар Мишел Рикс (*Michael Rix*) је 1955. године први употребио појам индустријска археологија, који се односио на очување индустријског наслеђа угроженог новим тенденцијама развоја (Rix, 1955). Од тада се значење појма мењало више пута, али је у основи свих дефиниција да су остаци

индустрије и технологије предмет истраживања индустријске археологије. Према једној од првих дефиниција, индустријска археологија се бави откривањем, снимањем, проучавањем и заштитом физичких остатака прошлог индустријског друштва (Butt, Donnachie, 1979).

Индустријска археологија постаје прихваћена научна дисциплина током 60-их година 20. века у време када археологија добија јаче теоријско упориште (Palmer, Neaverson, 1998). Индустријска археологија се бави научним проучавањем локалитета, инфраструктуре, објеката, машина, докумената и других предмета у вези са производњом, екстракцијом и транспортом. Ипак, индустријско наслеђе не обухвата само млинове и творнице као материјалне остатке индустријске прошлости, него и друштвена и инжењерска остварења која су настала као резултат технолошког развоја и напретка попут: неолитских рудника кремена, римских аквадукта, канала, железница, мостова и осталих облика превоза и електроенергетског инжењерства (Falser, 2001). Важно је напоменути да индустријско наслеђе постоји у свим фазама људског развоја. Оно не представља само део наслеђа 19. и 20. века, него и део наслеђа старијег историјског периода као нпр. праисторије и средњег века. У ширем смислу индустријска археологија укључује и локације из најранијих периода, док се у ужем смислу односи на локације настале почетком 18. века у периоду индустријализације и после њега.

Примарни циљ индустријских археолога био је снимање остатака индустријске историје укључујући технологију, транспорт и мануфактуру. Документовање се базирало на изради извештаја о историји индустријског развоја на основу доступних докумената, мапа и фотографија, снимања постојећег стања остатака и израде цртежа и фотографија. Убрзо су предмет и методологија истраживања у оквиру индустријске археологије проширени са доминантног интереса за историју технологије на истраживање индустријског окружења и историју процеса индустријализације (Nisser, 1987). Такође, проучавањем физичких остатака одређеног периода индустријског развоја, индустријски археолози су обухватили, осим економског и технолошког, и културни аспект индустријализације (Palmer, Neaverson, 1998). Физичке остатке, којима се бави индустријска археологија, могуће је класификовати у четири категорије, на основу различитих врста технологије производње (Туфегцић, 2014): екстракција (рудници, каменоломи,

нафтне бушотине, итд.), производња (млинови, фабрике укључујући њихове енергетске системе и машине), јавне комуналне услуге (вода, канализација, електране, гас, итд.) и саобраћај (канални, железнице, путеви, авијација, мостови, тунели, итд.). Иако је применљива на сваку од четири категорије, тема енергије (вода ветар, пара, електрична, итд.) се често сматра посебном категоријом. С обзиром на то да археолози индустријске објекте сматрају сведочанством технолошког процеса који се одвија у оквиру архитектонске структуре, без обзира на њихове физичке карактеристике, методологија индустријске археологије се заснива на очувању логике функционалног јединства (Туфегџић, 2014).

У оквиру индустријске археологије као интердисциплинарне науке могуће је разликовати три ужа поља, и то (Crandall, Rowe, Parnell, 2003): а) комерцијално подручје индустријске археологије, које се бави истраживањем зграда, артефаката, структура, знакова и симбола комерцијалног пејзажа 20. века (ресторани уз саобраћајнице, стари напуштени мотели, забавни паркови, саобраћајнице, ланци хотела, туристичке атракције и стари аутомобили); б) социјално подручје индустријске археологије, које се фокусира на индустријске раднике и њихове услове живота, на стамбене просторе и насеља, сакралне објекте и рекреативне површине; и в) урбана археологија, која се бави проучавањем индустријских градова.

Адаптивна пренамена је метод прилагођавања напуштених или недовољно искоришћених објеката новим економским, друштвеним и политичким условима кроз њихову даљу употребу. Такође, адаптивна пренамена је метод очувања и прилагођавања функционално напуштених локалитета и објеката новим друштвено-економским захтевима, без угрожавања њиховог културног и историјског значаја (Alfrey, Putnam, 1992; Xie, 2006). Овако описан метод омогућава очување физичке структуре и њено континуирано коришћење на економичан начин (Bullen, Love, 2010). У теорији и пракси се помињу три основна приступа адаптивној пренамени (Kincaid, 2002): а) обнова објеката за исту намену уз могућност увођења нових намена у складу са савременим стандардима; б) прилагођавање објеката новим наменама које су у истој класи са првобитном наменом, и ц) прилагођавање објеката новим начинима коришћења. Без обзира на одабрани приступ, основна је препорука да интервенције на

физичкој структури буду усмерене на креирање дугорочних решења уз очување њеног културног значаја (Pearson, Sullivan, 1995). Осим тога, адаптивна пренамена је комплексан процес који захтева да сви учесници у процесу разумеју начин на који се планира нова намена за одређени објекат, на одређеној локацији и у одређеном времену.

Према многим ауторима, проналажење алтернативне намене за напуштене и недовољно искоришћене индустријске објекте и локалитете представља најбољи начин да се обезбеди њихово дугорочно функционисање. Разноврсност нових намена и функција је могућа ради флексибилности индустријских производних, складишних и радионичких зграда, односно специфичних армирано-бетонских или жељезно-стаклених конструкција с великим слободним просторима које такви објекти имају. У свету је већ пре двадесетак година забележен тренд пренамене, напуштених лучких складишта, творница, млинова, железничких станица или електрана, у уметничке галерије и музеје, супермаркете, хотеле, итд. Међутим, да би се постигла дугорочна решења, неопходно је извршити процену стратешке и техничке изводљивости адаптације објеката за предложене намене. Одрживост предложене промене намене се процењује на основу: функционалне; техничке и физичке; и економске и финансијске одрживости (Kincaid, 2002). Такође, да би се реализовала одржива решења потребно је извршити детаљну анализу постојећег стања, спровести испитивање потреба локалне заједнице, испитати однос између постојећег стања објеката и захтева које намећу нове намене и успоставити систем доношења одлука кроз који се може проценити одрживост предложених решења.

С обзиром да је разлика између адаптације, обнове фасаде и реактивације врло мала, „адаптивна пренамена је деликатан, понекад контроверзан метод, који неки теоретичари сматрају компромисним решењем између историјског очувања и рушења“ (Туфегџић, 2014: 151). Ипак, адаптивна пренамена индустријских објеката и локалитета који су неповратно изгубили оригиналну намену и њихово прилагођавање новим друштвено-економским захтевима, без угрожавања културних и историјских вредности, представљају метод одрживе заштите индустријског наслеђа.

2.1.2. Савремена доктрина заштите индустријског наслеђа: међународни документи, повеље и конвенције

Препоруке за заштиту и очување индустријске, техничке и цивилне инжењерске баштине (*Recommendation on the protection and conservation of the industrial, technical and civil engineering heritage in Europe*) (Council of Europe, 1990), које је Савет Европе донео 1990. године, је први међународни документ који представља основ савремене доктрине заштите индустријског наслеђа. Препоруке дате овим документом се односе на спровођење четири врсте активности важне за очување и заштиту индустријског, техничког и цивилног инжењерског наслеђа:

- 1) Систематско идентификовање, истраживање и научно анализирање наслеђа кроз успостављање мултидисциплинарног истраживања; идентификовање значајних локалитета и места чија је заштита ради отежаног географског приступа (нпр. мале хидроцентрале, бране и напуштени рудници) угрожена; и промовисање програмских студија и истраживања ове врсте наслеђа и боље коришћење људских ресурса, а све у складу са заједничким критеријумима дефинисаним на европском нивоу.
- 2) Заштита и очување индустријског, техничког и цивилног инжењерског наслеђа кроз унапређење политика заштите и очувања наслеђа на европском нивоу, а на основу усвајања адекватних законских мера прилагођених овој врсти наслеђа и земљишних политика за напуштене индустријске локације, и спровођење пилот пројеката и програма заштите на регионалном нивоу.
- 3) Информисање јавности о наслеђу кроз промоцију едукације експерата из ове области на универзитетском, техничком и занатском нивоу и организовање кампања које би пружале информације о вредностима наслеђа локалним и регионалним политичким представницима, менаџерима, власницима, младим људима у школама и широј јавности.
- 4) Сарадња и деловање на европском нивоу кроз консултације и координацију иницијатива надлежних тела за дефинисање стратегија за заштиту и унапређење техничког и индустријског наслеђа и сарадњу на изузетно значајним локалним пројектима који имају европски значај.

Пет година пре доношења *Препорука*, у оквиру међувладиног програма посвећеног заштити и унапређењу индустријског наслеђа, спроведено је истраживање које се бавило системом заштите индустријског наслеђа у земљама северне (Аустрија, Белгија, Данска, Немачка, Велика Британија, Ирска, Исланд, Лихтенштајн, Луксембург, Холандија, Норвешка, Шведска и Швајцарска) и јужне Европе (Кипар, Француска, Грчка, Италија, Малта, Португалија, Шпанија и Турска) (Council of Europe, 1985). Циљ истраживања је био да се утврди дефиниција и правни оквир заштите индустријског и техничког наслеђа, али и методи који се користе за заштиту и конверзију. Истраживање је показало да до 1985. године ниједна земаља у Европи није имала правни акт који се бави искључиво питањем заштите индустријског наслеђа. Изузетак је Норвешка у којој је 1979. године на снагу ступио Закон о културном наслеђу, који је садржавао посебне чланове који се односе на заштиту објеката техничког и индустријског наслеђа. Ипак, већина земља је имала низ заштићених индустријских објекта чији тачан број и врсту није било могуће утврдити¹⁹. Заштита је била омогућена на основу закона који су се односили на заштиту споменика културе, историјских грађевина, музеја и галерија, антиквитета, дела од историјског и уметничког значаја и других дела, те је индустријско наслеђе углавном било део листе заштићеног историјског и архитектонског наслеђа. Такође, у свим земљама су спровођене конзерваторске мере на заштићеним индустријским споменицима.

Земље северног дела Европе су преузеле дефиницију индустријског и техничког наслеђа из индустријске археологије засновану на првобитној намени индустријских и техничких објекта²⁰. С друге стране, земље јужног дела Европе су прошириле ову дефиницију са функционалног и хронолошког аспекта, с намером да обухвате јавне и цивилне инжењерске структуре које датирају из периода, не само после, него и пре индустријске револуције. У сваком случају, заштита индустријског наслеђа у свим земљама се односила на индустријске зграде и на њихове унутрашње елементе, машине и опрему. Ипак, у извештајима није прецизирано да ли су индустријске зграде заштићене ради свог културолошког и историјског значаја или ради машина које се у њима налазе. За разлику од северних земаља у којима је истраживање индустријског наслеђа спроведено од стране индустријских археолога и различитих волонтерских група,

у јужним земљама је истраживање спроведено само од стране стручњака. Такође, наглашено је да је ради историјских и културолошких вредности које цивилне инжењерске структуре поседују, у процес заштите, осим цивилних инжењера, потребно укључити и стручњаке из других области.

Као облици заштите индустријског наслеђа, у извештају северних земаља, наводе се многобројни примери реактивираних индустријских објекта у друге намене, од којих је највећи број у Немачкој и Холандији, и музеја посвећених привредним делатностима, којих више има у другим земљама. Занимљиво је поменути да у земљама североисточне Европе (Чехословачка, Пољска и Мађарска) није евидентиран ниједан пример адаптивне пренамене индустријских објеката. У препорукама северних земаља се наводи да адаптивна пренамена, упркос могућности уништења оригиналних елемената, представља нови тренд, али и пожељни модел заштите индустријског наслеђа. У прилог овоме се наводи да је у Америци 1981. године Национални фонд за историјско очување (*National Trust for Historic Preservation*) доделио три награде за реактивацију индустријских објеката. Такође, многи реактивирани индустријски објекти у Европи уживају позитивну пажњу јавности, као што је некадашња пијаца Ковент Гарден (*Covent Garden*) у Лондону која данас, као место за забаву и куповину, представља важну туристичку атракцију. У извештају јужних земаља се не говори о начинима реактивације индустријских објеката, али је у завршним препорукама наглашена важност сталне употребе индустријског наслеђа с циљем његовог очувања. У закључцима извештаја је наглашено да је проблем снимања и адаптивне пренамене индустријских објеката потребно разматрати на међународном нивоу.

Пар година после примене *Препорука* (Council of Europe, 1990) Савет Европе је 1993. године објавио документ „Архитектонско наслеђе: методи пописа и документовања у Европи (*Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe*) (Council of Europe, 1993) у којем се даје преглед европских искустава у идентификовању, истраживању и документовању индустријског наслеђа. Према европским искуствима, критеријуми документовања се разликују за сваки тип индустријског објекта, а могуће их одабрати једино на основу базе података. Приказ европске праксе показује да су у документовању индустријског наслеђа коришћени методолошки принципи индустријске археологије. Енглеска

пракса је показала да адекватна заштита индустријског наслеђа зависи од правног оквира заштите, истраживачких програма и база података о наслеђу и политиче воље (Cherry, 1993). Такође, препозната је потреба да се одређени типови објеката процењују као целина, да се успоставе детаљни критеријуми њиховог одабира и дефинишу смернице за приказивање ових података. Методологија истраживања сваког типа објеката подразумева шест основних фаза: идентификовање и опис целокупне индустрије, детаљно прикупљање података, сврставање и извештавање, одабир, консултације и заштита (Cherry, 1993). Слично енглеском искуству, у Немачкој је документовање спровођено на основу теренских истраживања, дескриптивних записа и фотографија, креирања досјеа у форми каталожких листова, процене вредности споменика у односу на познате споменике и, коначно, њихово уврштавање на листу заштићених споменика (Slota, 1993). Финска пракса показује да се попис и истраживање индустријских споменика и традиције одвија у четири нивоа која се међусобно допуњују: попис индустријских окружења која су од националног интереса; општи попис културно-историјских споменика и локација на општинском и покрајинском нивоу; посебни пописи сектора са индустријском традицијом и свеобухватна документација индивидуалних индустријских окружења или малих група објеката (Härö, 1993). Од самог успостављања активности, идентификовање индустријског наслеђа има за циљ научно истраживање и управљање наслеђем (Cartier, Smith, Chaplain, 1993). Такође, успостављање базе података унапређује организацију програма заштите наслеђа у складу са законом о историјским споменицима.

Међународни оквир заштите, очувања, управљања и коришћења индустријског културног наслеђа се почео развијати средином двадесетог века у Великој Британији са појавом првих текстова и пројеката који се баве проблемом индустријског наслеђа. После тога, истраживање теме значаја индустријског наслеђа и потребе његовог очувања се проширило на остале европске земље. Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина (*The International Charter of for the Conservation and Restoration of Monuments nad Sites*), позната као Венецијанска повеља (*Venice Charter*) (ICOMOS, 1964), усвојена је 1964. године у Венецији од стране Међународног савета за споменике и споменичке целине (*International Council of Monuments and*

Sites- ICOMOS). Савет је основан с циљем промоције теорије, методологије и научних техника које се примењују у конзервацији, заштити и унапређењу културног наслеђа у свету. Од усвајања Повеље неколико међународних иницијатива и активности интердисциплинарног карактера је било усмерено на боље разумевање индустријског културног наслеђа и промоцију његовог коришћења, заштите и конзервације. У последњим деценијама двадесетог века усвојено је неколико међународних повеља, препорука и водича, од којих је значајна Конвенција о заштити светског културног и природног наслеђа (*World Heritage Convention*) (UNESCO, 1972) усвојена у Паризу 1972. године од стране Организације за образовање, науку и културу Уједињених Нација (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization- UNESCO*).

Међународни комитет за конзервацију индустријског наслеђа (*The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage- ТИССИН*), организован 1973. године, је 2003. године у Москви усвојио Нижњи Тагил повељу о индустријском наслеђу (*The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*) (ТИССИН, 2003). У уводу повеље је дата дефиниција према којој индустријско наслеђе представља остатке индустријске културе који поседују историјске, технолошке, друштвене, архитектонске и научне вредности. Остаци се састоје од објекта и машина, радионица, млинова и фабрика, рудника и простора за обраду и прераду, складишта и магацина, места производње, преноса и коришћења енергије, саобраћаја са свом инфраструктуром, али и места друштвених активности које су у вези са индустријским попут стамбених, верских или едукативних објеката. У повељи су дефинисане смернице за: идентификовање, снимање и истраживање; правни оквир заштите; одржавање и очување; едукацију и обуку; и презентацију и интерпретацију индустријског наслеђа. Наведено је да истраживање локалитета и различитих типологија индустрије одређује обим индустријског наслеђа и представља основ пописа свих идентификованих локација. У правном оквиру је наведено да програми конзервације треба да буду интегрисани у политике економског развоја, на регионалном и националном нивоу. Такође, потребно је предузети све мере да се локална заједница укључи у активности заштите индустријског наслеђа. У препорукама за одржавање и очување наглашен је значај очувања функционалног интегритета и аутентичности

индустријских локалитета, али и могућност њихове реактивације у друге намене, осим када се ради о локалитетима од посебног историјског значаја. Истакнуто је да индустријско наслеђе има важну улогу у економској регенерацији локација које пропадају, те да континуирано адаптирање и коришћење индустријских објеката доприноси остварењу принципа одрживог развоја.

Европски напори у пољу очувања културног наслеђа се читавају кроз основне принципе Оквирне конвенције Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво (*Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*) (Council of Europe, 2005) усвојене у Фару 2005. године. Ова *Конвенција* је дала ново разумевање улоге културног наслеђа у процесу одрживог развоја и понудила је нове алате за подизање свести о његовим вредностима и значају. С циљем одрживог коришћења културног наслеђа, у *Конвенцији* се наводи да одлучивање о изменама наслеђа треба да буде темељено на разумевању његових културних вредности, те да је потребно промовисати употребу материјала, техника и вештина проистеклих из традиције и испитати њихов потенцијал за савремене примене. Наглашена је потреба за коришћењем потенцијала културног наслеђа као фактора одрживог привредног развоја. Такође, промовисано је учешће шире јавности у процесу: идентификације, проучавања, тумачења, заштите, очувања и представљања културног наслеђа. Ради стицања знања о културном наслеђу препоручује се интердисциплинарно истраживање наслеђа, заједница, окружења и њихове међусобне повезаности.

С циљем документовања, заштите и конзервације индустријског наслеђа, као дела културног наслеђа, ICOMOS и TICCIN су 2011. године усвојили Даблинске принципе (*Principles for the Conservation of Industrial Heritage sites, Structures, areas and Landscapes- The Dublin Principles*) (ICOMOS, TICCIN, 2011). У уводу текста је наведена дефиниција према којој је индустријско наслеђе одраз дубоке везе између природног и културног окружења. Индустријско наслеђе обухвата покретне и непокретне материјалне остатке индустријске прошлости, али и нематеријалне који се односе на „техничка знања (*know-how*) и комплексни друштвени и културни контекст који је обликовао живот заједнице и утицао на организацију друштва у целини“ (ICOMOS, TICCIN, 2011: 3). Даблински принципи су подељени у четири врсте активности: документовање и разумевање;

ефективна заштита и конзервација; конзервација и одржавање; и презентовање и комуникација димензија и вредности структура, локација, површина и пејзажа индустријског наслеђа. Истраживање и документовање структура и локација индустријског наслеђа са историјског, технолошког и друштвено-економског аспекта развоја је интегрални део заштите наслеђа. Само је на основу интердисциплинарног истраживања и програма едукације могуће одредити вредности и значај индустријског наслеђа. Такође, потребно је усвојити и адекватно спроводити политике и законске и административне мере с циљем заштите индустријског наслеђа. Ове мере наслеђе доводе у блиску везу са индустријском производњом и економијом. Најчешћи и најодрживији начини, који се користе за заштиту и конзервацију индустријског наслеђа су очување оригиналне намене, увођење алтернативних намена и адаптивна пренамена. Тако, у случају активних индустријских структура које поседују вредности наслеђа, потребно је омогућити њихово континуирано коришћење и функционисање све док су оптимални услови за њихову физичку и економску одрживост обезбеђени. У случају неактивних структура, важан је пажљив одабир нових намена и поштовање вредности наслеђа, с циљем управљања и одрживог коришћења наслеђа.

Комитет за индустријско и инжењерско наслеђе Европе Ностре²¹ (*Europa Nostra Industrial and Engineering Heritage Committee- IЕHC*) је кроз Гринич декларацију (Greenwich Declaration) (IЕHC, 2011), усвојену 2011. године у Лондону, дефинисао основне циљеве усмерене на очување европског индустријског наслеђа: унапређење разумевања и очувања материјалних (машине, објекти, инфраструктура и пејзаж) и нематеријалних (традиција, меморија, идентитет) вредности европског индустријског и инжењерског наслеђа и промовисање иновативних пројеката који за циљ имају да очувају наслеђе, да му дају нови живот и да га интерпретирају.

Осим наведених, постоје и многе друге конвенције, препоруке и повеље које се баве наслеђем у ширем смислу, а чије се одредбе примењују у области заштите и конзервације индустријског наслеђа:

- Повеља о заштити историјских градова и урбаних средина- Вашингтонска повеља²² (*Washington Charter*) (ICOMOS, 1987).

- Нара документ о аутентичности²³ (*The Nara Document on Authenticity*) (ICOMOS, 1994).
- Европска конвенција о пејзажу²⁴ (*European Landscape Convention*) (Council of Europe, 2000).
- Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа²⁵ (*The Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*) (UNESCO, 2003).
- Сан Антонио декларација²⁶ (*The Declaration of San Antonio*) (ICOMOS, 1996).
- Квебек Декларација о очувању духа места²⁷ (*Québec Declaration on the preservation of the spirit of place*) (ICOMOS, 2008b).
- Повеља о интерпретацији и презентацији локација културног наслеђа²⁸ (*Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*) (ICOMOS, 2008a).
- Приступ конзервацији архитектонског наслеђа двадесетог века- Мадрид документ 2011²⁹ (*Madrid Document 2011*) (ICOMOS, 2011a).
- Препоруке о историјским урбаним пејзажима³⁰ (*Recommendation on the Historic Urban Landscapes*) (UNESCO, 2011a).
- Повеља о местима од културног значаја- Бура повеља³¹ (*The Burra Charter*) (ICOMOS, 2013).

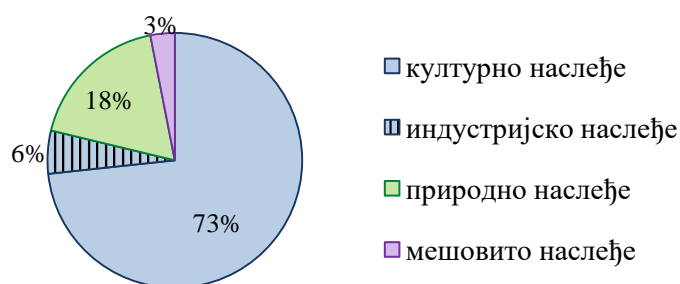
Имајући у виду генезу концепта заштите индустријског наслеђа и карактеристике међународног и националног оквира заштите, очувања, управљања и коришћења индустријског наслеђа, може се закључити да се савремени концепт заштите базира на принципима индустријске археологије и адаптивне пренамене.

2.1.3. Значај индустријског наслеђа у систему заштите светског (културног) наслеђа- Листа светског наслеђа УНЕСКО-а

Да би се сачувале од напуштања и уништавања многе индустријске локације, попут рудника, фабрика, железара и сличних локација Комитет за светско наслеђе³², уз техничку и стручну помоћ саветодавних тела³³, уписује на Листу светског наслеђа УНЕСКО-а³⁴. Први индустријски локалитети уписани 1980. године на Листу светског културног наслеђа УНЕСКО-а су: историјски град Оуро Прето (*Ouro Preto*) у Бразилу, рудник соли Виличка (*Wieliczka*) у Пољској и

рударски град Ророс (Roros) у Норвешкој (Falser, 2001). Врста културног и природног наслеђа коју је могуће уписати на Листу дефинисана је Конвенцијом о светском наслеђу (*World Heritage Convention*) из 1972. године. Такође, Конвенцијом је дефинисана обавеза земаља чланица³⁵ да идентификују потенцијалне локације и њихова улога у заштити и очувању локација.

Од 1073³⁶ локације уписане на Листу светског наслеђа 62 локације се сматрају индустријским наслеђем³⁷, што чини 6% од укупног броја (слика 2.1.). Такође, 8% од укупног броја локација културног наслеђа чини индустријско наслеђе.

Слика 2.1. Заступљеност наслеђа на Листи светског наслеђа УНЕСКО-а
(Извор: аутор према Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)

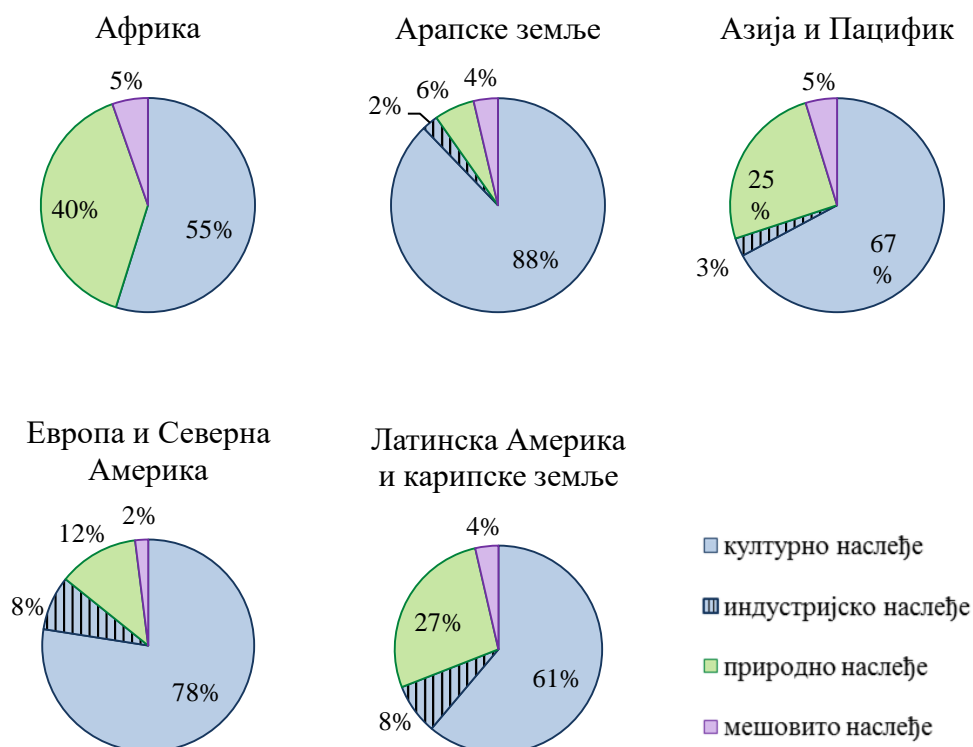
Заступљеност културног наслеђа по регионима³⁸, укључујући и индустријско, није равномерна. Највећи број локација културног наслеђа се налази у регији Европе и Северне Америке, а затим у регијама Азије и Пацифика, Латинске Америке и Кариба, арапских земаља, док се најмањи број налази у афричком региону. Регионалне разлике у заступљености културног наслеђа су приказане у табели 2.1. Слична је ситуација и са индустријским наслеђем, чији се највећи број локација налази у регији Европе и Северне Америке, а најмањи у регији Африке. Од 62 локације индустријског наслеђа, 2 локације се налазе у арапској регији, 7 у регији Азије и Пацифика, 42 у регији Европе и Северне Америке и 11 у регији Латинске Америке и Кариба. У регији Африке не постоје локације индустријског наслеђа које су уписане на Листу. Процентуална заступљеност наслеђа по регионима, укључујући и индустријско, је приказана на слици 2.2., док је удео регионалног индустријског наслеђа у укупном броју светског индустријског наслеђа приказан на слици 2.3. У табели 2.2 је дат приказ индустријских локалитета по државама региона Европе и Северне Америке који су уписани на Листу светског наслеђа УНЕСКО-а.

Табела 2.1. Број локација светског наслеђа по регионима до краја 2017. год. (аутор према Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)

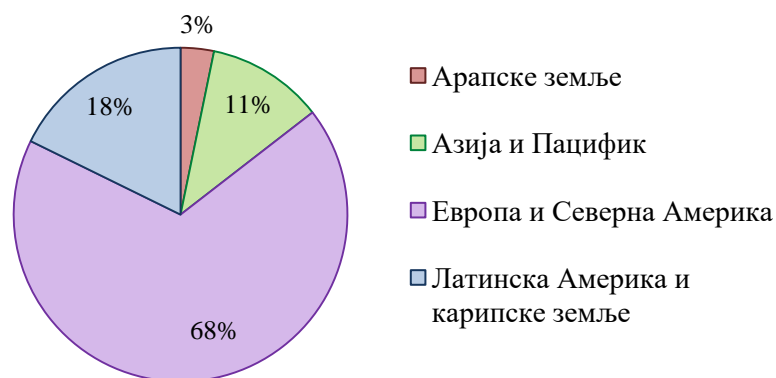
Регион	Културно наслеђе	Природно наслеђе	Мешовито наслеђе	Укупно	%	Број земаља
Африка	51	37	5	93	8,67	35
Арапске земље	74	5	3	82	7,64	18
Азија и Пацифик	177	64	12	253*	23,58	36
Европа и Северна Америка	434	62	10	506*	47,16	50
Латинска Америка и Кариби	96	38	5	139*	12,95	27
Укупно	832	206	35	1073	100	167

* Увс-Нур језеро и Дауриа пејзаж (Монголија, Руска Федерација) су транс-регионалне локације која припада Европској регији и регији Азије и Пацифика. На Листи светског наслеђа УНЕСКО-а је припала регији Азије и Пацифика.

* Архитектонска дела Ле Корбизјеа, изваанредан допринос покрету Модерне (Аргентина, Белгија, Француска, Њемачка, Индија, Јапан, Швајцарска) су трансрегионална дела лоцирана у Европи, Азији и Пацифику и регији Јужне Америке и Кариба. На Листи светског наслеђа УНЕСКО-а је припала регији Европе и северне Америке.

Слика 2.2. Заступљеност наслеђа по регионима до краја 2017. год. (Извор: аутор према Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)

Слика 2.3. Заступљеност регионалног индустријског наслеђа у укупном броју индустријског наслеђа до краја 2017. год. (Извор: аутор према Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)

Табела 2.2. Државе Европе и Сјеверне Америке са локацијама индустријског наслеђа (Извор: аутор према Falser, 2001 и Листи светског наслеђа УНЕСКО-а)

Држава	Број уписаних локација	Културно/ природно/ мешовито наслеђе	Индустријско наслеђе, година и број уписа
Аустрија	9	9/0/0	<ul style="list-style-type: none"> • Hallstatt-Dachstein Salzkammergut Cultural Landscape, 1997, Nr. 806 • Semmering Railway, 1998, Nr. 785
Белгија	11	11/0/0	<ul style="list-style-type: none"> • The Four Lifts on the Canal du Centre and their Environ, La Lovière and Le Roux (Hainault), 1998, Nr. 856 • The Neolithic Flint Mines at Spiennes (Mons), 2000, Nr. 1006 • Major Mining Sites of Wallonia, 2012, Nr. 1344
Италија	51	47/4/0	<ul style="list-style-type: none"> • Crespi d'Adda, 1995, Nr. 730 • Rhaetian Railway in the Albula / Bernina Landscapes, 2008, Nr. 1276
Канада	17	8/9/0	<ul style="list-style-type: none"> • Rideau Canal, 2007, Nr. 1221
Норвешка	8	7/1/0	<ul style="list-style-type: none"> • Roros, 1980, Nr. 55
Њемачка	40	37/3/0	<ul style="list-style-type: none"> • Mines of Rammelsberg and Historic Town of Goslar, 1992, Nr. 623 • Völklingen Ironworks, 1994, Nr. 687 • Zollverein Coal Mine Industrial Complex in Essen, 2001, Nr. 975 • Fagus Factory in Alfeld, 2011, Nr. 1368
Пољска	14	13/1/0	<ul style="list-style-type: none"> • Wieliczka Salt Mine, 1980, Nr. 32 • Tarnowskie Góry Lead-Silver-Zinc Mine and its Underground Water Management System, 2017, Nr. 1539.
Словачка	7	5/2/0	<ul style="list-style-type: none"> • Banska Stiavnica, 1993, Nr. 618

Словенија	3	2/1/0	<ul style="list-style-type: none"> • Heritage of Mercury. Almadén and Idrija, 2012, Nr. 1313
Уједињено Краљевство	29	24/4/1	<ul style="list-style-type: none"> • Ironbridge Gorge, 1986, Nr. 371 • Blaenavon Industrial Landscape, 2000, Nr. 984 • Derwent Valley Mills, 2001, Nr. 1030 • Saltaire, 2001, Nr. 1028 • New Lanark, 2001, Nr. 429 • Liverpool – Maritime Mercantile City, 2004, Nr. 1150 • Pontcysyllte Aqueduct and Canal, 2009, Nr. 1303 • Cornwall and West Devon Mining Landscape, 2006, Nr. 1215 • The Forth Bridge, 2015, Nr. 1485
Финска	7	6/1/0	<ul style="list-style-type: none"> • Verla Groundwood and Board Mill, 196, Nr. 751
Француска	41	37/3/1	<ul style="list-style-type: none"> • Royal Saltworks of Arc-et-Senans, 1982, Nr. 203 • Pont du Gard (Roman Aqueduct), 1985, Nr. 344 • Canal du Midi, 1996, Nr. 770 • Nord-Pas de Calais Mining Basin, 2012, Nr. 1360
Холандија	10	9/1/0	<ul style="list-style-type: none"> • Mill Network at Kinderdijk-Elshout, 1997, Nr. 818 • Ir.D.F. Woudagemaal PumpStation, 1998, Nr. 867 • Seventeenth-Century Canal Ring Area of Amsterdam inside the Singelgracht, 2010, Nr. 1349
Чешка Република	12	12/0/0	<ul style="list-style-type: none"> • Kutna Hora : Historical Town Centre with the Church of St. Barbara and the Cathedral of Our Lady at Sedlec, 1995, Nr. 732
Швајцарска	11	8/3/0	<ul style="list-style-type: none"> • Rhaetian Railway in the Albula / Bernina Landscapes, 2008, Nr. 1276 • La Chaux-de-Fonds / Le Locle, Watchmaking Town Planning, 2009, Nr. 1302
Шведска	15	13/1/1	<ul style="list-style-type: none"> • Engelsberg Ironworks, 1993, Nr. 556 • Mining Area of the Great Copper Mountain in Falun, 2001, Nr. 1027
Шпанија	44	39/3/2	<ul style="list-style-type: none"> • Old Town of Segovia and its Aqueducts, 1985, Nr. 311 • Las Médulas, 1997, Nr. 1997 • Vizcaya Bridge, 2006, Nr. 1217 • Heritage of Mercury. Almadén and Idrija, 2012, Nr. 1313
17 од 50 држава	491	420/61/10	42 локације индустријског наслеђа

На основу анализе Листе светског наслеђа могуће је утврдити две основне неравномерности (ICOMOS, 2004). Прва је да се највећи број уписаних локација на Листи налази у Европи, неким деловима Латинске Америке и Азије (посебно Кина и Индија), док се много мањи број налази у Африци и арапским земљама. Друга је да су категорије културног наслеђа као што су: европски и „европски колонијални“ историјски градови, хришћанска сакрална места и археолошке локације на Листи заступљене у већем броју, за разлику од локација индустријског наслеђа и наслеђа 20. века, које су много мање заступљене.

Ипак, може се рећи да удео броја локалитета индустријског наслеђа у укупном броју локалитета годинама расте. До 2001. године од укупно 690 локација 28 је било уписано на Листу светског наслеђа као индустријско наслеђе, док је до краја 2017. године од укупно 1073 локације 62 локација уписана као индустријско наслеђе. Из овога се види да је у последњих петнаест година број локација индустријског наслеђа уписаних на Листу светског наслеђа увећан за 34. Саобраћајне структуре, рудници и примарни индустријски сектор су највећој мери заступљени на Листи, док су локалитети производних индустрија мање заступљени. Такође, ако се узме у обзир и Листа условних локалитета³⁹ на којој је у 2012. години било још 18 индустријских локација из различитих европских земаља (Council of Europe, 2013), јасна је тенденција земаља чланица Конвенције за кандидовање индустријских локација за упис на Листу светског наслеђа. Ово показује да, иако је индустријско наслеђе дуго била занемарена категорија на Листи светског наслеђа (ICOMOS, 2004), свест о значају индустријског наслеђа у контексту светског културног наслеђа и потреба да се даље истражују, штите и чувају вредности индустријског наслеђа је све већа.

2.2. Концепт идентитета и идентификовања

Као веома комплексан и слојевит концепт, идентитет се може проучавати са различитих теоријских и дисциплинарних аспеката. Свака дисциплина нуди своју дефиницију и значење концепта, а неретко се дефиниција идентитета разликује у оквиру исте дисциплине (Breakwell, 1986). Стога је његово разумевање врло често нејасно или двосмислено. Иако постоје различита значења, идентитет се у најширем смислу може разумети као низ карактеристика и обележја одређеног система које га разликују од других система (Lalli, 1992). Корени савременог

схватања идентитета потичу из психологије, а посебно из рада немачког психолога Ерика Ериксона (*Erik Erikson*) 50-их година 20. века. Ериксон (Erikson, 1968) је дефинисао три аспекта идентитета: ево идентитет (*self*) (одговор на питање „ко сам ја“), лични идентитет (јединствен необичан карактер појединца, који га разликује од других) и друштвени/културни идентитет (скуп друштвених улога које има појединац). Осим тога, при концептуализацији идентитета Ериксон је успоставио епигенетски принцип према којем свака нова животна фаза даје нешто специфично следећој и садржи све специфичности претходних фаза. 70-их година 20. века идентитет постаје важан предмет истраживања у оквиру друштвених наука. Према Ферону (Fearon, 1999), друштвени идентитет представља друштвену категорију дефинисану према правилима припадности или чланства, са карактеристичним својствима и понашањима припадника групе. Идентитет заснован на друштвеној улози значи да се од појединца очекује обављање одређених активности, понашања и функције у специфичним ситуацијама. Према истом аутору, идентитет је друштвена одлика која појединца разликује од осталих припадника друштвене групе и због које има осећај поноса и ставове који се не мењају, али су друштвено условљени. Тако, особе које имају исте карактеристике или делове карактеристика, нпр. у изгледу, понашању, ставовима, вредностима или вештинама, припадају истом типу идентитета. Под утицајем постмодернизма и дискурса о мултикултуралности, крајем 80-их и почетком 90-их година 20. века, идентитет постаје важан концепт којим се баве историчари, антрополози и истраживачи хуманистичких наука истражујући културне политике раса, етничности, класа, родова, сексуалности, грађанства и осталих категорија (Fearon, 1999).

Многи други фактори, осим друштвених, културолошких и политичких такође утичу на лични и друштвени идентитет. Развој идентитета је увек у вези са местом. Као интегрални део свакодневног живота, места су прожета личним, друштвеним и културним значењима, те представљају важне механизме помоћу којих се дефинишу и ситуирају лични идентитети (Cuba, Hummon, 1993). Према француском социологу и филозофу Морису Халбваксу (*Maurice Halbwachs*) (1950), идејном творцу концепта колективне меморије, лични и друштвени идентитет су у вези са физичким простором. Халбвакс (Halbwachs, 1992) сматра

да колективна меморија има кључну улогу у конструисању слике света на начин на који је види одређена друштвена група. Слика се формира непрекидним преобликовањем прошлости. Група поставља границе и вредности према којим се разликује од других група које прошлост тумаче на другачији начин. Како се објекти окружењу мењају споро, или се не мењају уопште, они омогућавају менталну равнотежу кроз трајне и стабилне слике (Halbwachs, 1992).

С обзиром да део неког места чине објекти и људи важно је направити разлику између идентитета места и субјективног идентитета (Schneider, 1986 у Lalli, 1992). Идентитет места се односи на специфичне карактеристике локације и њену недвосмислену јединственост. С друге стране, субјективни идентитет не произилази директно из физичких карактеристика простора, него представља друштвену категорију која је резултат перцепције појединаца и група (Lalli, Plöger, 1991 у Lalli, 1992). Слично овоме, Каландидес (Kalandides, 2012) наводи да постоје два основна концепта идентитета места, и то први, према којем је идентитет у релацији са перцепцијом простора, и други, према којем је идентитет описан као материјални квалитет. Дајући систематичанији приступ овим димензијама места немачки психолог Лев (*Martina Löw*) (Low, 2001 у Kalandides, 2012) говори о распоређивању друштвених добара у материјални контекст (*spacing*) и синтетизовању, односно повезивању ствари у јединствену целину у људском уму (*synthesizing*). У овом смислу, идентитет места је у релацији са материјалним аспектом места и начином на који се материјално доживљава. Иако постоји реципрочна веза између ова два аспекта идентитета, психолошке теорије развоја предност дају субјективној димензији, односно личном идентитету и идентификовању са местом (Lalli, 1992). Стога се у оквиру ових теорија термин *идентитет места* не односи на специфичне карактеристике локације, него на лични идентитет који настаје као производ односа између појединца и места. Према Лалију (Lalli, 1992), однос између наведених аспеката идентитета је могуће додатно разјаснити на основу процеса развоја идентитета. Први корак процеса се састоји од процеса *идентификовања*, тј. перцепције, категоризације и искуства сличности између објекта, појединаца, група или окружења. У контексту урбаног окружења, овај корак се односи на субјективну реконструкцију града. Лали наглашава да овај корак не подразумева развој идентитета места, али представља

његов основ. Идентитет се даље развија кроз категорије „идентификовање са“ и „идентификован са“. Оно што омогућава овај део процеса идентификовања је симболичка функција објеката и окружења (Graumann, 1983 у Lalli, 1992). На основу тога је једино могуће одређене елементе, попут просторних, сматрати важним компонентама на основу којих се развија лични идентитет. Слично овом тумачењу процеса развоја идентитета, Вајхарт (Weichhart et al., 2006 у Kalandides, 2012) наводи три типа идентитета места описана као: идентификовање места (*identification of*), које се односи на начин на који појединци или групе разумеју и препознају места и објекте приписујући им одређене карактеристике; идентификован као (*being identified as*), што се односи на начин на који се појединци или групе препознају на основу места рођења и становања; и идентификовање са (*identification with*), базиран на феноменолошком раду Хаслера (*Husserl*) и Мерло-Понтија (*Merleau-Pontey*), који је фокусиран на начин на који људи повезују место са формирањем личног идентитета.

Према Лалију (Lalli, 1992), идентитет се развија у односу на просторе различитих нивоа полазећи од микро просторног нивоа, попут куће, до макро нивоа, попут континента или чак света. Према истом аутору, важно је одредити просторни ниво у оквиру психолошких истраживања и конципирати јединствене особине појединца које су у вези са тим просторним конструктом. С тим у вези, термин идентитет места се користи као опши појам, док је за прецизније одређење просторног нивоа и идентитета потребно наводити специфичније термине попут *урбани идентитет* или *идентитет заснован на урбаном окружењу* (*urban-related identity*). Такође, психолошки значајни просторни нивои су категорије значајне за појединце који су у интеракцији са њима и који их доживљавају. Како Лали тврди, два процеса, оба вођена личним искуством, треба да буду обухваћена психолошки значајним просторним нивоима. Први је идиосинкратична конструкција простора, која произилази из активности појединаца у окружењу, док је други процес друштвена конструкција, која произилази из друштвене комуникације. Друштвена димензија је значајнија на вишим просторним нивоима, док су нижи просторни нивои (кућа и суседство) предмет искуства појединца.

У многим истраживањима се успоставља релација између идентитета места и личног и друштвеног идентитета, што објашњава зашто се појам идентитета у

свакодневном животу једнако односи на место и људе (Watson, Bentley, 2007). Значај идентитета места је препознат ради начина на који место утиче на схватање појединца о себи и на схватање других о њему (Watson, Bentley, 2007). Упркос томе, у контексту архитектуре, урбаног дизајна и планирања не постоји јасан теоријски оквир који се бави овом релацијом. Теоретичар архитектуре Нејл Лич (*Neil Leach*) наводи да се архитектонска теорија се не бави начином на који се људи идентификују са изграђеним окружењем (Leach, 2002 у Watson, Bentley, 2007). Према Вотсону и Бентлију, за разумевање значаја идентитета места за људе важно је усмерити пажњу на везу између значења културних пејзажа и личног и друштвеног идентитета. Дакле, идентитет места представља скуп значења, повезаних са одређеним културним пејзажом, која појединац или група користе при дефинисању личног или друштвеног идентитета (Watson, Bentley, 2007). С друге стране, идентитет места је динамична категорија која се непрестано конструише и реконструише, и коју различити актери приписују местима у зависности од личних интереса и потреба (Huigen, Meijering, 2005). Такође, идентитет места је динамичан концепт који се не може посматрати као историјски непроменљив и апсолутан. Заговорници овог приступа тврде да се идентитет места не може одвојити од људске компоненте и да материјални свет сам по себи не поседује идентитет. У вези с овим, Роуз (*Gillian Rose*) наводи два основна начина дефинисања идентитета места (Rose, 1995 у Slavuj, 2011). Први начин се односи на додјелљивање идентитета месту који се заснива на позитивним осећањима и везаношћу за место. Позитивно идентификовање са местом се односи на осећај када се појединац осећа као код куће. Други начин се односи на приписивање негативних осећаја неком месту. Оваква идентификација се углавном односи на мање позната места и резултат је перцепције и предрасуда појединца. Стога, процес идентификације једнако укључује позитивне карактеристике и искључује оне делове који се у одређеном временском и културном контексту не сматрају пожељним (Crang, 1998 у Slavuj, 2011). У вези с овим, истом месту је могуће приписати различите идентитете. Како Славуј (Slavuj, 2011) наводи, актери који имају већи утицај могу да наметну своје виђење места, на уштрб оних других, мање моћних актера. Из тог разлога, могуће је говорити о идентитету места у множини, односно о идентитетима места (Simon,

2005 у Slavuj, 2011). Слично износе и Дорман и остали (Dormans et al., 2003 у Van der Lugt, 2013), према којима је идентитет динамичан и континуиран процес, који укључује велики број актера. Важна активност у овом процесу је проналажење елемената и карактеристика које одређују слику места. Исти аутори издвајају три динамичке категорије које одређују елементе урбане слике, и то физичке, економске и друштвене компоненте. Овако дефинисан оквир су применили у истраживању идентитета четири холандска града, без намере да одреде компоненте које га одређују, него да анализирају начин на који многи актери стратешки конструишу, одређују и легитимизују визије идентитета ових градова. Дакле, питање није који су елементи урбаног идентитета, него који актери дефинишу те елементе.

2.3. Однос личног идентитета и физичког окружења

Истраживања која се баве односом између места и идентитета доприносе разумевању процеса формирања идентитета и улоге места у психолошком и друштвеном развоју. Основно питање које се поставља је на који начин и помоћу којих механизма место, као изграђена структура са конотативним значењима, утиче на лични идентитет. С друге стране, места су под утицајем личног идентитета. Прилагођавајући га личним потребама и преференцијама, људи персонализују простор за живот и рад, који на тај начин изражава оно што они суштински јесу.

На основу проучавања теоријских извора о идентитету, посебно оних у оквиру психолошких и социјалних дисциплина⁴⁰, али и оних које се баве животним окружењем и архитектуром и урбанизмом, могуће је издвојити три основне теорије које се баве објашњењем релације између идентитета и физичког окружења- места, и то: теорија друштвеног идентитета (*social identity theory*), теорија процеса идентитета (*identity process theory*) и теорија место-идентитета или идентитета заснованог на месту (*place-identity theory*).

2.3.1. Теорија место-идентитета

Теорија место-идентитета или идентитета заснованог на месту, развијена крајем 70-их година 20. века као одговор на приступ у оквиру психологије окружења

који је занемарио улогу места у дефинисању личног идентитета, заснована је на премиси да се лични идентитет развија у односу на физичко окружење, односно специфична обележја места. Према Прошански (*Harold M. Proshansky*), Фабиану (*Abbe K. Fabian*) и Каминофу (*Robert Kaminof*), који су први дефинисали концепт место-идентитета, место-идентитет представља део личног идентитета, попут пола и друштвене класе, и састоји се од знања и осећања развијених кроз свакодневно искуство физичког простора (Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983). Лични идентитет чини подкатегорију ширег појма селф-концепта. Идентитет заснован на месту је описан као резултат меморије, концепција, интерпретације, идеја и осећања према специфичном физичком окружењу.

Дефинишући место-идентитет као когнитивни систем, аутори предлажу да концептуализација карактеристика ове посебне когнитивне структуре треба да буде аналогна функцијама других когнитивних система (Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983). Упркос његовом значају, аутори наводе да овакав когнитивно оријентисан приступ води занемаривању друштвених аспекта место-идентитета (Lalli, 1992). Према Лалију друштвени аспекти се односе на: друштвену реконструкцију идентитета места и процеса идентификовања са местом; везу између идентитета места и личног идентитета, која се може посматрати као крајњи производ процеса идентификовања; и услове неопходне за развој место-идентитета.

На основу концепта место-идентитета, у оквиру мултидисциплинарног поља психологије окружења, развијени су други теоријски концепти који описују релацију између човека и простора. Најзначајнији међу њима је концепт везаности за место (Altman, Lowe, 1992), који дефинише начин на који се људи вежу за одређена места и утицај тих веза на развој личног идентитета, креирање места и перцепцију. Везаност за место се описује као осећање према познатим местима, односно местима припадности (Gifford, 2002 у Lappégard, 2007). Када се везаност за место повећава појединац се идентификује са местом на вишем (држава, град) и нижем (суседство, зграда, соба) просторном нивоу (Giuliani, 2003 у Lappégard, 2007). Ово утиче на креирање селф-концепта базираног на месту. Због тога је, концепте попут идентитета заснованог на месту (*place identity*), идентификовања места (*place identification*) и везаности за место (*place attachment*)

често тешко теоријски и емпиријски разликовати (Speller, 2000 у Larpegard, 2007). Ипак, идентитет заснован на месту је много шири појам од везаности за место и базиран је на спознајама о окружењу које могу да буду подељене на два типа. Први чине меморије, мишљења, вредности и одреднице, док се други тип састоји од односа између различитих окружења (кућа, школа, суседство) (Proshansky, Fabian, 1987).

Први кораци у развоју идентитета се успостављају кроз учење деце да разликују себе од друге деце и физичког окружења. Међу првим факторима који утичу на развој идентитета су фактори који произилазе из дечјег искуства са играчкама, одећом и собом. Дакле, кућа је окружење од примарног значаја, а затим суседство и школа. Стога се идентитет заснован на месту мења у току животног века (Proshansky, Fabian, 1987). У фокус истраживања Прошански и остали стављају функције место-идентитета за појединца, и то: а) функција препознавања (*recognition function*), која гарантује перцепцију стабилности окружења; б) функција значења (*meaning function*), која упућује појединца како да делује; в) функција експресивног захтева (*expressive-requirement function*), која се бави личним обликовањем окружења; г) функција посредовне промене (*mediating change function*), која одређује степен до којег окружење може да буде одговарајуће; и д) функција бриге и одбрамбена функција (*anxiety and defense function*), која нуди осећај сигурности. Ове функције су изведене из теорија когнитивне психологије и когнитивних селф-теорија (Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983). Дакле, идентитет заснован на месту је когнитивна „база података“ према којој се свако окружење доживљава (Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983).

У уској вези са концептом место-идентитета је и концепт *урбани идентитет* или *идентитет заснован на урбаном окружењу* (*urban-related identity*) који је дефинисан као један опсежнији и јаснији аспект личног идентитета (Lalli, 1992). Као становник неког града, појединац добија квази-психолошке карактеристике које су у вези са тим градом. Тако, Лали наводи да град може да се опише као светски, за разлику од провинцијалног, или богат, традиционалан, топао, индустријски и чист, за разлику од сиромашног, монотоног, запуштеног и хладног. Дакле, градови имају сопствене идентитете, споља вредноване као

слике, које се преносе становницима и дају им одређену јединственост. С обзиром да многе карактеристике приписане граду постоје само у перцепцији становника, урбани идентитет није објективна категорија. Неопходан предуслов да град понуди становницима осећај јединствености је да буде перципиран као посебан и различит у односу на друге градове. Потребни јединствени атрибути су симболизовани на апстрактном нивоу специфичним карактеристикама града. Они конкретизују своју јединственост на субјективан начин (Lalli, 1992).

Разлику између концепта место-идентитета и урбаног идентитета Лали (Lalli, 1992) разјашњава на основу функције коју неки градски дистрикт има у самоодређењу његових становника. Субјективна веза са делом града се остварује директно на основу конкретног искуства (стан, породица, пријатељи, шопинг, итд.). Такође, повезаност становника са одређеним деловима града, који поседују специфичне друштвене, економске и естетске идентитете, доприноси разликовању од становника других делова града. С друге стране, град у целини има општију функцију у дефинисању личног идентитета, која не произилази директно из друштвеног искуства. При томе је друштвена конструкција идентификације са градом од пресудног значаја. Ово чини основну разлику између разумевања концепта *место-идентитета* и *урбаног идентитета*. Као што је већ речено, идентитет заснован на месту зависи од различитих просторних нивоа. Когнитивни приступ који су дефинисали Прошански и остали је значајнији за концептуализацију место-идентитета на нижем просторном нивоу, нпр. простору активности. Коначно, урбани идентитет, као свеобухватнији аспект личног идентитета, је резултат комплексних асоцијација између појединца и урбаног окружења. Град нуди контекст за унапређење идентитета, а стога и континуитет који је релативно независан у односу на одређене промене (нпр. друштвене). Овакви поступци су укључени у све аспекте личног идентитета, а омогућени су на основу осталих фактора који утичу на идентитет попут друштвених односа (породица, партнер) или личних занимања. Осим тога, урбани идентитет разликује становнике града од осталих појединаца и група. Осећај припадности неком месту производи осећај заједништва и омогућава осећај удобности и сигурности за друштвене групе.

Иако је ова теорија понудила модел идентитета који постаје доминантан у оквиру психологије окружења, овај модел не нуди детаље о структури и процесу формирања идентитета (Twigger-Ross, Bonaiuto, Breakwell, 2003 у Lappégard, 2007). Он се више односи на „схемеате“ описане као когниције окружења (Neisser, 1976; Piaget, 1954 у Lappégard, 2007). Осим тога, концепт идентитета не објашњава како и зашто места постају важни елементи личног идентитета или како промене контекста места утичу на идентитет појединца или групе.

2.3.2. Теорија процеса идентитета

У контексту друштвене психологије, 80-их година 20. века дефинисана је теорија процеса идентитета (Breakwell, 1983; 1986), коју је могуће применити у истраживању идентитета у односу изграђено окружење (Speller, 2000 у Lappégard, 2007). Ова теорија доприноси разумевању значаја везаности за место с намером развоја и унапређења идентитета (Twigger-Ross, Uzzell, 1996). Према теорији идентитет је динамичан, друштвени производ интеракције меморије, свести и организованог конструкта. Стога се идентитет може посматрати у исто време као структура и као процес. Структура идентитета се манифестује кроз мисли, активности и афект. Овако дефинисан модел не прави разлику између личног и друштвеног идентитета, али разликује садржајну и вредносну димензију. Садржајна димензија садржи и лични и друштвени идентитет, а вредносна димензија садржи позитивну или негативну вредност ових идентитета. Организација садржајне димензије је хијерархијска, али није статична. Процеси формирања идентитета су вођени различитим принципима у складу са културом, и унутар културе, а принципи се мењају у односу на време и ситуацију. Аспекти идентитета изведени из места припадања се развијају на основу симбола који имају значење и значај за људе. Места су део личне меморије, а с обзиром да су лоцирана у друштвено-историјској матрици односа између различитих група, део су и друштвене меморије (заједничке историје). Такође, места немају стално значење. Њихова значења се континуирано оповргавају и мењају због чега њихов допринос идентитету није никад исти.

Процес формирања идентитета је вођен различитим принципима. У оквиру теорије процеса идентитета Брејквел (Breakwell, 1986) дефинише четири основна

принципа: јединственост (*distinctiveness*), континуитет (*continuity*), самопоштовање (*self-esteem*) и самоефикасност (*self-efficacy*).

Принцип јединствености се односи на потребу за очувањем личне посебности и разликовања од других. Јединственост подразумева начин живота и специфичан однос појединца према окружењу, који се јасно разликује од било којег другог типа односа (Twigger-Ross, Uzzell, 1996). Везаност становника за неки део града доприноси њиховом разликовању у односу на становнике других делова града (Lalli, 1992). У прилог овоме говори истраживање менталних мапа и слика суседства Лондона, које указује да су аспирације појединаца да живе у елитном делу града у вези са позитивним идентитетом тог места и жељом да и они постану део тог идентитета. Ако су становници који живе у том суседству цењени и паметни, сматрају да ће и они постати такви уколико буду становали у истом суседству (Eyles, 1968 у Twigger-Ross, Uzzell, 1996). Из овога следи да идентификовање са простором омогућава идентификовање са људима који живе у том простору (Valera, 1997 у Bernardo, Palma, 2005) и разликовање од оних који живе на другим местима (Twigger-Ross, Uzzell, 1996).

Принцип континуитета се односи на потребу да се очува континуитет селф-концепта. У литератури се наводе два типа релација између појединца и окружења који су фокусирани на очување и развој континуитета селф-концепта. Први тип релације се развија када је место конципирано као референца за прошле догађаје и искуства, а повезаност с местом омогућава континуитет са самим собом (*place-referent continuity*). Према Корпели (Korpela, 1989), место, или објекти у месту, могу да подсећају некога на његову прошлост, и на тај начин омогућавају поређење себе у прошлости и садашњости. Истраживања показују да је то могуће на нивоу појединца и групе. Проучавајући улогу историјских места у Ирској у очувању националног идентитета, Девин (Devine, 1994 у Twigger-Ross, Uzzell, 1996) је потврдио да таква места подржавају континуитет колективног идентитета. Други тип релације између појединца и окружења, фокусиран на очување и развој континуитета селф-концепта, је када постоји подударност између окружења и личних жеља и вредности (*place-congruent continuity*) (Twigger-Ross, Uzzell, 1996). За разлику од првог типа који се односи на очување континуитета на основу специфичних места, која имају емотивна значења за

човјека, други тип континуитета се односи на очување континуитета кроз опште карактеристике места, које су преносиве с једног места на друго (Twigger-Ross, Uzzell, 1996).

Трећи принцип, самопоштовање, односи се на позитивну евалуацију појединца и групе са којом се појединац идентификује и обухвата осећај вредности и друштвене вредности. У вези с овим, принцип самопоштовања је у уској вези са принципом јединствености и разликовања. У многим истраживањима је утврђен значај становања у местима која имају историјски значај за самопоштовање и осећај поноса становника (Devine-Wright, Lyons, 1997; Lalli, 1992). Такође, потврђен је значај присуства националних паркова за самопоштовање становника који живе у њиховој близини (Loureiro, 1999 у Bernardo, Palma, 2005). Другим речима, појединци могу да имају изражено самопоштовање ради тога што живе у историјском и културном језгру града. Ово се разликује од само позитивне оцене неког места, која не мора да утиче на самопоштовање појединца или групе, али је ипак повезана с њим.

Четврти принцип самоефикасности се односи на могућност појединца да функционише у одређеном физичком и друштвеном контексту и повезан је са људском потребом да контролише окружење (Belk, 1992). Према Твигер-Росу и Узелу (Twigger-Ross, Uzzell, 1996), самоефикасност је дефинисана као веровање појединца у личне способности да задовољи потребе ситуације. Осећај самоефикасности се јавља када је појединац у могућности да обавља активности у окружењу које је сам изабрао.

Ослањајући се на Брејквелов модел процеса идентитета, Бернандо (*Bernardo*) и Мануел Палма (*Palma*) су се бавили истраживањем везе између промене физичког окружења и идентитета. У истраживању су анализирани принципи идентитета у релацији са окружењем и везаношћу становника за место. Основна претпоставка је да промена места становања мења однос становника према простору, као и друштвене односе, што утиче на лични идентитет. Резултати истраживања показују да промена места на различите начине утиче на принципе идентитета припадника две испитиване групе становника. Осим тога, утиче на промену друштвених односа и односа становника према простору (Bernardo, Palma, 2005).

Дакле, промена физичког окружења утиче на лични идентитет становника, што потврђује уску повезаност места са идентитетом. Присилно премештање нарушава „осећај континуитета“ и доводи до губитка две когнитивне компоненте идентитета, попут значења и просторног и групног идентитета (Fried, 1963 у Bernardo, Palma, 2005). Овакав став је оспорен 80-их година 20. века када су Стоколс и Шумакер анализом мобилности и квалитета здравља становника закључили да мобилност нема нужно негативне последице на здравље, али да постоје варијабле које имају, попут малог избора места за становање или неиспуњених очекивања становника (Stokols, Shumaker, 1982 у Bernardo, Palma, 2005). Ипак, промена локације с једне стране представља могућност друштвеног и индивидуалног развоја и унапређења, док с друге стране, представља извор негативних утицаја на појединца (Bernardo, Palma, 2005). Основна претпоставка је да промена локације и могућност избора становника мења однос људи према простору, у смислу везаности за место, идентитета и задовољства (Bernardo, Palma, 2005). Слично овоме, Хормут (Hormuth, 1990 у Twigger-Ross, Uzzell, 1996) истиче да промена локације може да утиче на промену селф-концепта, при чему стара места постају симболи „претходног ја“, док нова места нуде могућност развоја нових идентитета.

2.3.3. Теорија друштвеног идентитета

Према Тацфеловој теорији друштвеног идентитета (Tajfel, 1981; 1982), појединац поседује различите друштвене идентитете који произилазе из индивидуалног схватања припадности одређеној друштвеној групи (Terry et al., 2006). Друштвени идентитет, како то Тацфел (Tajfel, 1982) објашњава, је део индивидуалног селф-концепта и обухвата индивидуалну спознају о припадању одређеној друштвеној групи, али и емоције и вредности појединца као члана групе. Људи структурирају перцепцију о себи и другима помоћу апстрактних друштвених категорија и то постају аспекти њихових селф-концепата. Као такав, друштвени идентитет утиче на понашање групе. У било којој ситуацији, различите комбинације селф-концепта су значајне јер производе различите слике о себи.

Теорија друштвеног идентитета третира место као неутрални контекст у функцији формирања идентитета. Ипак, према неким ауторима, теорију друштвеног

идентитета је могуће даље развијати и укључити аспекте места (Twigger-Ross, Bonaiuto, Breakwell, 2003 у Lappegard, 2007). Место се доводи у везу са одређеном групом људи, стилем живота и друштвеним статусом. Такође, третира као друштвена ознака или као симбол идеологије и групе (Speller, Lyons, Twigger-Ross, 2002). С обзиром да је место друштвена категорија која обезбеђује идентитет, теорију је могуће допунити аспектима физичког окружења и његовог значења. Људи преферирају места која садрже физичке симболе који чувају и унапређују самопоштовање и избегавају места који на њега негативно утичу (Twigger-Ross, Bonaiuto, Breakwell, 2003).

* * *

У тексту „Идентитет и место: критичка компарација три теорије идентитета“ (*Identity and place: a critical comparison of three identity theories*) (Lappegard, 2007) Лепгард (*Ashild Lappegard*) даје критички приказ наведене три теорије и предлаже интегрални приступ при истраживању идентитета. Такође, залаже се за интердисциплинарност и трансдисциплинарност чиме би се проширило разумевање концепта места, како у друштвеним наукама, тако и у архитектури, урбанизму и студијама окружења.

Од његовог утемељења до данас, многи аутори су се бавили анализом и критиком концепта идентитета заснованог на месту (Korpela, 1989; Twigger-Ross, Uzzell, 1996; Dixon, Durrheim, 2000; Speller, 2000; Manzo, 2003; Twigger-Ross, Bonaiuto, Breakwell, 2003; у Lappegard, 2007). Критика се углавном односила на слаб емпиријски и теоријски оквир концепта, односно на немогућност његове операционализације и непостојање алата за анализу елемента идентитета заснованог на физичком окружењу (Moore N. M., 2002). Термин место-идентитет се користи да се нагласи утицај физичког окружења на идентитет и углавном се дефинише као везаност за место. Дакле, место није категорија идентитета попут рода, друштвене класе или породице. Места садрже симболе различитих друштвених категорија и личних значења и одржавају идентитет на различитим нивоима. Не постоји друштвени идентитет који није у вези са местом. Према Лепгард (Lappegard, 2007), истраживања идентитета и места често користе теорију идентитета заснованог на месту као хеуристичко полазиште, а мање као

теоријски оквир (Larregard, 2007). Осим тога, концепт се не примењује у контексту теорије како је то првобитно дефинисано (Proshansky, 1978; Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983). Место-идентитет се односи на допринос места личном идентитету кроз значења и вредности физичких карактеристика места. У општем смислу концепт описује субјективна осећања идентификовања са домом и суседством (Twigger-Ross, Bonaiuto, Breakwell, 2003). Оваква примена указује на потребу за концептом место-идентитета који би описао елементе идентитета засноване на физичком окружењу, али не нужно за теоријом која би само објаснила везу између идентитета и места. Са теоријског аспекта, концепт место-идентитета не даје опште принципе за развој идентитета заснованог на месту. Пет наведених функција место-идентитета се не доводе у везу са другим категоријама идентитета или теоријама које се баве идентитетом. Стога је нејасно да ли су ове функције применљиве само у оквиру ове теорије (Twigger-Ross, Bonaiuto, Breakwell, 2003).

Према теорији процеса идентитета место је део многих различитих категорија идентитета, јер садржи симболе друштвене класе, рода, породице и других друштвених улога. Према Брејквел (Breakwell, 1986), теорија процеса идентитета наглашава сувишност посебне друштвене теорије која би објаснила утицај места на креирање идентитета. Место је компонента различитих категорија подидентитета и може да буде у фокусу других психолошких теорија идентитета (Twigger-Ross, Bonaiuto, Breakwell, 2003).

Теорија друштвеног идентитета се примењује с намером да се појасни осећај места (Stedman, 2002), симболичко значење изграђених објеката (Sadalla, Sheets, 1993), став према одрживости окружења (Carrus et al., 2006) и идентификовање са местом (Uzzell, Pol, Badenas, 2002 у Larregard, 2007). У контексту ове теорије, место је друштвена категорија која омогућава идентитет. У овом смислу теорија може да укључи и аспект физичког окружења и значења која су му приписана.

2.4. Концепт урбане слике и урбаног идентитета

До сада је било речи о активној улози места у конструисању личног и друштвеног идентитета чиме се примарно баве психологија и социологија. Ипак, места имају сопствени идентитет конструисан као палимпсест различитости у току

историјског развоја, и обликован као целина кроз планске активности. За истраживање специфичних карактеристика које места чине препознатљивим и различитим у односу на друга места важно је разумевање концепта идентитета који је у фокусу истраживања дисциплина које се примарно баве урбаним простором и перцепцијом.

У контексту урбаних студија концепт идентитета почиње да се истражује 60-их година 20. века. У основи истраживања урбаног идентитета, као специфичног и препознатљивог карактера града, је истраживање феномена урбане перцепције и комплексног концепта слике града. Иако се у савременој теорији и пракси проблему урбане перцепције и слике града приступа са различитих аспеката, корени леже у психолошким истраживањима процеса формирања знања о простору. Амерички психолог Толман (Tolman, 1948) је први поставио хипотезу о комплексним когнитивним репрезентацијама- *когнитивним мапама* као основу просторног понашања. Он је објаснио когнитивну мапу као широк појам који се састоји од две врсте репрезентација и то: репрезентације засноване на оријентацији, која обухвата когнитивно кодирање просторног окружења; и репрезентације засноване на значењу, која обухвата функционални, евалуативни и симболички аспект окружења (Lalli, 1992). У основи географско, истраживање репрезентације засноване на оријентацији добија посебан значај на основу рада урбаног планера Кевина Линча (*Kevin Lynch*) који се бави темом когнитивних мапа и процесом мапирања у контексту урбанистичког планирања. С друге стране, појам *слика*, коришћен у контексту истраживања репрезентације засноване на значењу, укључује индивидуалну евалуацију окружења и не представља део фотографске репрезентације окружења (Lalli, 1992). Важно је поменути да у литератури појмови когнитивне мапе и слике немају увек исто значење. Тако се, према неким ауторима, когнитивне мапе често формирају на основу оријентације и значења окружења (Downs, Stea, 1977 у Lalli, 1992), док се слике односе на просторно кодирање (Lynch, 1960).

После неколико резултата истраживања урбане перцепције објављених 60-их година 20. века, значај концепта слике града постаје све већи за тему урбаног идентитета. Значајан допринос у овом пољу су дала емпиријска истраживања Кевина Линча о перцепцији урбаног пејзажа, с посебним фокусом на

репрезентацију окружења засновану на оријентацији. У књизи „Слика једног града“ (*The Image of the City*) Линч (Lynch, 1981) уводи концепт идентитета заснован на јединственим квалитетима физичког окружења који се одражавају у менталним сликама окружења. Дакле, према Линчу идентитет је у вези са визуелним карактеристикама града, а може се окарактерисати као степен до којег је могуће препознати простор као различит и посебан у односу на друге просторе јер поседује јак, јасан и јединствен карактер.

Теорију о урбаном идентитету Линч базира на концептима читљивости и сликовитости слике града. Најважнији квалитет који се вреднује у слици града је *читљивост* градског пејзажа, односно могућност лаког и брзог препознавања и издвајања урбаних сегмената и њихово организовање у кохерентну слику. То значи да се само одабрани део визуелно доминантних објеката у урбаном окружењу заправо чува у меморији посматрача. Овај квалитет битно утиче на креирање осећаја емотивне сигурности корисника простора, али и на промену интензитета доживљаја простора. Циљ постизања читљивости није само креирање читљиве просторне организације, него и простора који поседују одређену симболику и поетику. Концепт сликовитости се односи на квалитет физичке структуре који производи снажан утисак на посматрача који даље производи јасну слику. Сliku града је могуће анализирати са аспекта идентитета, структуре и значења (Lynch, 1960). Линч повезује читљивост физичког окружења са појмом идентитета на основу препознавања објеката као различитих и посебних у односу на друге објекте. Дакле, идентитет се односи на различитост, а не на сличност са другим објектима (Lynch, 1960). Појам структуре се односи на просторне релације препознатљивих карактеристика места. Иако Линч наводи да објекти имају значења за посматрача, овом аспекту анализе слике града није посвећена већа пажња.

Линч (Lynch, 1960) се бави истраживањем градова САД-а помоћу менталних мапа и начина на који становници доживљавају град и креирају менталне мапе својих суседстава. Анализом резултата добијених на основу индивидуалних менталних мапа испитаника Линч је дефинисао пет међусобно повезаних структурних елемената који представљају најистакнутије елементе урбаног пејзажа: путање (улице и стазе којима се становници крећу), ивице/границе (границе између

суседстава, ограде, зидови, канали), чворишта (стратешке тачке), дистрикте/подручја и оријентире/маркере (најистакнутији елементи- просторне доминанте) (Lynch, 1960). Имајући ово у виду, схватање идентитета неког простора зависи од облика и квалитета простора, али је условљено одредницама личног идентитета, односно културом, статусом, искуством и намером посматрања простора. Стога се градским просторима приписују вишеструка значења јер су сагледавана од стране многобројних корисника. Осим тога, доживљај простора је променљивог карактера јер зависи од способности посматрача да опази и разликује просторне форме. На ову способност додатно утичу активности, догађаји, манифестације у простору, које у оку посматрача временом постају саставни део простора (Lynch 1981). На комплексност перцепције окружења утичу и асоцијације, меморија и специфична значења која се развијају у току времена и утичу на карактеристике слике града.

Према Линчу идентитет града је у вези са јавном сликом града. Иако различити посматрачи имају различит осећај одређеног места, он наводи да постоје значајне и основне константе у искуству места од стране различитих посматрача (Lynch 1981). Такође, Линч наводи да град нема једну слику него се састоји од низа јавних слика које се разликују према просторном опсегу, положају посматрача у простору, делу дана и годишњем добу (Lynch, 1960).

Иако критикована од стране многих аутора ради фаворизовања улоге чула вида у односу на остала чула у креирању слике града, Линчова теорија о идентитету места представља основ савремених истраживања просторне когниције. Критика се односи на ограничавајући значај визуелне перцепције физичких објеката и структуре с обзиром да се урбана средина не доживљава само кроз чуло вида него и на основу чула слуха, додир и осталих чула (Stevens, 2006) Дакле, иако читљивост и сликовитост урбане средине доприносе њеном идентификовању и препознавању (Lynch, 1960), репрезентације окружења засноване на оријентацији и визуелним квалитетима су од мањег значаја за одређење идентитета места. Истраживања су показала да су евалуативна и симболичка компонента репрезентације засноване на значењу имале већи утицај на теорију и истраживања која се баве идентитетом места (Lalli, 1992).

У контексту савремених стратегија урбаног развоја све више се помиње брендирање места као један од начина унапређења слике места који користи технике промене перцепције места и садржаја менталних мапа (Kalandides, 2011a). С намером да утиче на перцепцију, брендирање утиче на идентитет места. Стога је основно питање које се поставља у вези са брендирањем питање проналажења стратегија које ће утицати на начин на који људи доживљавају место, било да се ради о граду, држави или неком другом просторном нивоу. Постоји више одговора на ово питање, али нека искуства показују да се промена перцепције најлакше остварује путем утицаја на елементе репрезентације места попут симбола, артефаката и слично (Kalandides, 2011b). Увези с овим, постоје контроверзни ставови о потенцијалу кампања, фотографија и текстова, као различитих облика репрезентације простора, да утичу на промену доживљаја места, који се крећу од потпуног одбацивања ове могућности до њене недвосмислене потврде (Kalandides, 2011b). Стога Каландидес (Kalandides, 2011b) дефинише интегрално брендирање места, као стратешки приступ унапређењу слике места, који обухвата материјални аспект места, институције, праксу и репрезентације заједно. У овом смислу, одуке у контексту архитектуре и урбанистичког планирања, примена закона и одабир приоритетних пракси, утичу на креирање слике места и део су интегралног брендирања. Према истом аутору, брендирање се бави комплексним начином на који се идентитет места константно производи и мења, и сликом места, као једним од многих конститутивних елемената места.

Значајан допринос теми перцепције и репрезентације атмосфере урбане средине је дао рад енглеског архитекте и урбанисте Гордона Калена. Према Калену, (Cullen, 1971), градски простор се не може разумети само на чисто „технички“ начин, него је потребно узети у обзир и естетску сензибилност која је примарно, али не нужно, визуелна. Препознајући значај меморије, искуства и емоција, Кален је дефинисао „низ слика“ (*serial visions*) урбане средине које се доживљавају у покрету и граде просторну репрезентацију окружења. Две основне компоненте слика, *тренутни приказ* и *приказ у настајању*, представљају основ за управљање елементима града како би утицале на емоције посматрача.

Бавећи се идентитетом места, многи аутори попут Калена (Cullen, 1971), Конзена (Conzen, 1966, 1975), Шарпа (Sharp, 1969), и Ворккета (Worskett, 1969) користе концепт духа места (*genius loci*). Према истим ауторима, идентитет или карактер је у уској вези са урбаном формом и историјом места, који креирају дух места. Пејзаж, виђен као шири регион или ужи просторни обухват попут града, поседује специфичан дух места (Conzen, 1966). Према Конзену (Conzen, 1975) квалитативна и квантитативна обележја материјалног културног наслеђа, изражена кроз историјски развој урбане форме, основни су чиниоци карактера одређеног града, односно његовог духа. За разлику од Конзена, бавећи се идентитетом места, Ворксет (Worskett, 1969) је фокусиран на дух града. Овако дефинисан идентитет наводи на схватање духа места као историјске категорије.

80-их година 20. века, норвешки архитект Кристијан Норберг-Шулц (Christian Norberg-Schulz, 1980) се бави истраживањем карактера места и његовог значења за становнике. Према Норберг-Шулцу (Norberg-Schulz, 1980), свет се састоји од материјалних феномена, који имају облик, текстуру и боју, али и од нематеријалних, попут осећања. У његовом опису духа места препознају се четири елемента: топологија земље, небо, зграде, симболичка и егзистенцијална значења културног пејзажа. Разумевање објеката и симболичких значења места је значајно за одређење концепта *духа места*, као израза културолошке интерпретације места (Jivén, Larkham, 2003).

Архитектура града, према Росију (Aldo Rossi) (1999: 27) подразумева две ствари: а) велик и сложен створен предмет, дело инжењерских техника и архитектуре, који расте током времена, и б) поједине ограничене, али ипак битне видове града и урбаних артефаката, које карактерише њихова властита историја, а тиме и властита форма. Упркос чињеници са се свака урбанистичка интервенција заснива на општим критеријумима планирања, Роси наводи да је сваки део града посебно место- *locus solus*. Иако се о урбанистичким интервенцијама не може рационално одлучивати само на основу ситуација места, важно је нагласити да их посебност тих ситуација у великој мјери одређује (Rossi, 1999: 16).

Према Релфу (Relph, 1976), на основу међусобне интеракције између човека и места развија се идентитет и везаност за место. Релф објашњава три компоненте

идентитета места, и то: физичку структуру, активности у тој структури и значења места која корисници формирају у одређеном времену. Масеј (Massey, 1995) тврди да се комплексан процес идентитета гради кроз везаност људи за места и артикулацију слика из прошлости у будућност, а формира се на основу неколико основних карактеристика и друштвене интеграције који помажу одређењу људи у оквиру групе или друштва. Урбани идентитет је дефинисан у целини на основу урбаних вредности попут: историјских, друштвених, културних, функционалних и просторних и вредности окружења. У вези с овим, Лали (Lalli, 1992) успоставља основне факторе за процену урбаног идентитета: евалуација, континуитет, везаност, препознавање и приврженост.

Урбани идентитет се развија кроз специфичан процес интеракције природне, животне и изграђене средине. Компоненте идентитета које се односе на животну средину су интегрални део културне структуре, док с друге стране, оне које се односе на изграђену средину, у вези су са начином и типовима њеног коришћења (Özbek Eren, 2014). У вези с овим, урбани идентитет је потребно анализирати на основу физичких, друштвено-културних, историјских и симболичких вредности. Посебно у историјским градовима, идентитет се може одредити на основу урбаног простора и колективне меморије која је део тог простора. Такође, на основу морфолошке структуре града могуће је читати урбани идентитет, који је базиран на интегритету културе, економије и дизајна простора (Özbek Eren, 2014). Урбани простор укључује друштвено-културне кодове на основу којих је изграђен град. Дакле, морфологија урбаног простора садржи трагове просторне, друштвено-културне и економске меморије. Физичку структуру урбаног простора није могуће одвојити од друштвено-културних карактеристика, политичких процеса, економске и друштвене структуре (Baris, Uckac, Uslu, 2009). Урбани дизајн је најзначајнији фактор који утиче за физички и друштвени идентитет градова. Коначно, урбани идентитет, као комплексан концепт, обухвата релацију између материјалних и нематеријалних компонената. Осим тога, идентитет је могуће анализирати на различитим нивоима: локалном, градском, регионалном и државном, али и из различитих перспектива: лични, колективни и екстерни идентитет (Scheffler, Kulikauskas, Barreiro, 2009 у Van der Lugt, 2013). Такође, градови су динамични системи, који се под утицајем многих друштвених,

економских и политичких фактора константно мењају. Стога је урбано окружење потребно анализирати из историјске перспективе, али не само с аспекта разумевања историјски значајних објеката физичке структуре, него с аспекта промена и развоја локалног урбаног контекста с освртом на људске активности, изграђену структуру и природно окружење.

2.5. Идентитет места у контексту браунфилд регенерације

У овом делу текста већа пажња је посвећена концепту идентитета индустријских браунфилд локација и темама које су од значаја за његово одређење. Идентитет индустријских браунфилд локација је разматран у оквиру концепата теорије места (*place theory*) која на свеобухватан начин обухвата нематеријалне вредности напуштених индустријских локација, које су у вези са доживљајем простора, и материјалне, које се односе на специфичности физичког простора које утичу на доживљај. У тексту се елаборирају најзначајније теме и концепти у оквиру теорије места посматрано с аспекта дефинисања, очувања и унапређења идентитета места у процесу урбане регенерације. Биће речи о концепту места, осећају места, безмесности, креирању места, итд. Такође, биће речи о аспектима локације, физичким карактеристикама, активностима, функционалним вредностима и симболичким значењима индустријског наслеђа. Пажња је усмерена на елементе браунфилда и њихове дијалектичке односе из којих произилази идентитет места, динамику промене идентитета, карактер искуства места и актере који месту дају идентитет.

2.5.1. Концепт места, духа места и безмесности

Концепт места (енг. *place*, гр. *topos*) из теорија о месту (*place theories*) има филозофско и поетско значење (Speller, 2000 у Larregard, 2007), које указује на комплексност концепта и потребу за мултидисциплинарним приступом одређењу појма. Стога се у оквиру дисциплина које се баве окружењем тежило успостављању новог термина који дефинише место. Тако, Баркер (Barker, 1987 у Larregard, 2007) дефинише појам „окружење понашања“ (*behaviour settings*), који се односи на сталне обрасце људских активности. Овај појам је допуњен схватањем окружења понашања као друштвеног конструкта који се развија током времена (Wicker, 1979 у Larregard, 2007). Инспирисан овим теоријским

приступом Кантер (Canter, 1977; 1997) дефинише појам „психологије места“ (*psychology of place*), према којем је место виђено као продукт физичких обележја и људских идеја и активности. Слично овоме, „транзакциони поглед на окружење“ (*transactional view of settings*) (Stokols, Shumaker, 1981) наглашава међусобно зависан однос између људи и окружења, односно реципрочан утицај између људи и места. У фокусу транзакционог погледа на окружење није само човек, нити само окружење, него јединствена веза између човека и места. Полазећи од овог приступа Спелер (Speller, 2000 у Lappegard, 2007) дефинише место као географски простор, који кроз интеракцију са човеком добија различита значења.

Различите дисциплине се баве различитим аспектима места. Тако се економски географи првенствено баве местом као локацијом, док се архитекте, урбани дизајнери, антрополози и хумани географи баве питањима духа места или људске везаности за место и концепцијом окружења (Altman, Low, 1992). С друге стране, разумевање концепта места у оквиру психологије окружења је прошло кроз трансформацију од схватања места као „физичког детерминизма“ у којем окружење, димензије, боје и облици имају директан утицај на понашање, до места као конструкта који произилази из динамичне и интерактивне везе људи са окружењем (Franck, 1984 у Lappegard, 2007). Као што је већ претходно у раду објашњено, важни теоријски концепти који се баве местом у оквиру психологије су концепти идентитета заснованог на месту (*place identity*) (Proshansky, 1978), везаности за место (*place attachment*) (Altman, Low, 1992) и зависности од места (*place dependence*). Такође, увидом у литературу може се рећи да не постоји јасноћа ових концепата ради интердисциплинарног приступа месту заснованог на различитим епистемолошким традицијама.

Ипак концепт места је у највећој мери развијен у оквиру географске и филозофске дисциплине. У основи истраживања географске дисциплине, од њеног успостављања до данас, је појам места, који упркос свакодневной употреби у различитим контекстима и ситуацијама поседује концептуалну комплексност. 50-их и 60-их година 20. века концепт места је проучаван само у оквиру централне теорије места и углавном се односио на локацију у којој су концентрисане одређене функције, услуге и популација (Christaller, 1966). Иако је место њен

главни предмет проучавања, ова теорија се бави искључиво локацијским и функционалним аспектима места и његовим хијерархијским односима са другим местима. Такође, 1960-их и 1970-их у лексикону наука о простору искључиво се помињу појмови попут: локација, просторни обрасци, удаљеност и простор. Ове научне дисциплине су се бавиле простором и разумевањем света, а човека су третирали као део тог света.

Једну од првих дефиниција концепта места је 60-их година 20. века дао географ Фред Лакерман (*Fred Lukerman*). Према Лакерману (Lukerman, 1964), места су комплексна интеграција природе и културе развијена на одређеној локацији која је повезана са кретањима робе и људи на другим локацијама. Неки аутори тврде да је овакво разумевање места сугестивно и непрецизно (Cresswell, 2004). Осим тога, Лакерман не прави разлику између концепата места, региона, површине и локације. 70-их година 20. века мења се фокус истраживања географа, од универзалног концепта места, као фиксне локације, ка концепцији места у којој све већу улогу има људско искуство и значења приписана локацији. Хумани географи почињу да развијају појам места који је једнако универзалан и теоријски амбициозан попут претходног појма простора (Cresswell, 2004). Тема искуства простора уводи географску теорију места у поље рада феноменолошких филозофа Мартина Хајдегера (*Martin Heidegger*) (1962), Мориса Мерло-Понтија (*Maurice Merleau-Ponty*) (1996), Касеја (*Edward Casey*) (1993; 1996) и Малпаса (*Jeff Malpas*) (1999). Дакле, у основи хумане географије је феноменолошки филозофски приступ месту, при чему је место виђено као идеја, концепт и бивствовање или бивање у свету (*being-in-the-world*). Под феноменолошким утицајем, географи се баве човеком као субјектом који осећа пре него рационалним бићем. У основи овог схватања је концепт места који описује начин односа човека према свету и његовог креирања значења кроз активности. Другим речима, хумани географи су фокусирани на однос човека и света који се развија кроз искуство (Cresswell, 2004). Коначно, у фокусу је искуство које трансформише научни појам простор у место. Сматра се да је највећи допринос ове дисциплине управо дефинисање разлике између апстрактног појма простора и искуственог појма места.

Теоријски оквир, који је од великог значаја и за савремену дефиницију концепта места, дали су географи међу којима су најистакнутији Туан (*Yi-Fu Tuan*) (1974,

1977) и Релф (*Edward Relph*) (1976). Њихова концептуализација места је у великој мери утицала на рад других аутора у оквиру различитих дисциплина. Прва теоријски и филозофски утемељена критичка студија о месту је Релфова књига „Место и безмесност“ (*Place and Placelessness*) (1976). Релфова теорија се појављује у периоду оштре подељености унутар географске дисциплине између оних који су сматрали да су географију у току њене дуге прошлости очувале квалитативне методе и широке идеје, и оних који се, на основу филозофије позитивизма и примене научних квалитативних метода, залажу за радикалну промену географије, односно квалитативну револуцију (Šakaја, 2011). Управо је бављење новим концептом места једна од тема квалитативне револуције. Релфова намера је била да понуди аргументовану студију места, која би филозофски и методолошки једнако била утемељена као позитивистичка квантитативна географија (Relph, 2000). Према Релфу, места представљају јединство људског и природног реда и значајне центре непосредног искуства света. Места произилазе из интеракције физичког окружења, активности и значења. Такође, постоје различити нивои места, од места као столице или угла собе, све до целе планете (Tuan, 1977).

Феноменолошки приступ теоретизацији места се најбоље чита из термина **осећај места** (*sense of place*), који је описан као емотивна повезаност са местом на основу разумевања његових симбола и значења. Феноменолошки појмови слични осећају места су: топофилија (*topophilia*), карактер места (*character of place*) и дух места (*spirit of place*). Осећај места, који представља могућност препознавања места и њихових идентитета, може се створити и развити кроз дуготрајну повезаност корисника места и места (Relph, 1976). Осећај места јача и унапређује повезаност људи са местима. С друге стране, личне и колективне вредности, веровања и понашање утичу на осећај места. У вези с овим, Релф тврди да симболи, традиција, митови и ритуали јачају и унапређују осећај места. Према неким ауторима, осећај места има три нивоа (Gussow, 1971 у Relph, 1976). Први ниво, познавање места (*familiarity with place*), подразумева бити у месту без схватања његових значења. На овом нивоу однос са местом се развија кроз активности, а искуство је површно, те људи не осећају припадност месту и не развијају везаност за место. Други ниво, просечно познавање места (*ordinary*

familiarity with place), се односи на групно и културно искуство места, пре него на лично. Људи учествују у месту и фокусирани су на симболе места. Коначно, потпуно познавање места (*profound familiarity with place*) имају „егзистенцијални инсајдери“ потпуно интегрисани у место.

Други важан концепт који се развија у оквиру Релфове (Relph, 1976) теорије је **безмесност** (*placelessness*), који подразумева губитак осећаја за место које поседује идентитет, односно препознатљиве културно-историјске и географске карактеристике. Појам означава просечно искуство места са умањеним локалним специфичностима. Такође, означава и ерозију места, односно „слабљење“ идентитета места до нивоа гдје места не само да изгледају слично него и буде исти осећај и искуство (Relph, 1976: 90). Према Релфу, важније од сличности места по изгледу је изједначавање искуства и значења које безмесност носи са собом. Као разлоге сличности места без значења, односно зашто места постају *не-места*, Релф наводи: масовну продукцију, повећану мобилност на глобалном нивоу и креирање дизни-места (*disneyfield*) и музејификованих места (*museumifield*), која представљају копије вредних оригинала. Оваква места лишена значења су неаутентична, јер у њима није могуће бити „егзистенцијални инсајдер“. Такође, у свету повећане мобилности није могуће остварити везаност за место (Relph, 1976). Безмесност доводи до губитка осећаја смештености тј. припадности одређеном месту, што се у Релфовој теорији назива „егзистенцијалном спољашњошћу“ (Relph, 1976). Коначно, Релфова студија о месту је касније имала утицај на научну афирмацију концепта места у оквиру географије, али и других дисциплина попут: психологије, социологије, урбанизма, архитектуре, антропологије и др.

Бавећи се теоријом места Туан у својим делима „Топофилија“ (*Topophilia*) (Tuân, 1974) и „Простор и место“ (*Space and Place*) (Tuân, 1977) поставља питање шта је место и шта месту даје идентитет, тј. *ауру*. Туан заговара географски приступ који се не бави само методологијом мапирања и мерења простора него укључује и психолошко и чулно искуство места. Такође, он се бави начином на који људско искуство и комуникација искуства обликују начин на који се места доживљавају. Слично Релфовом одређењу осећаја места, Туан (Tuân, 1974) дефинише топофилију, као позитивну афективну везаност за место. Топофилија, или љубав

према месту, означава јак и импресиван однос између људи и места (Tuan, 1974). Места поседују дух, а људска бића могу да имају осећај места (Tuan, 1974) који се у литератури разумева двојачко. Прво разумевање се односи на естетски и визуелни доживљај места, док се друго односи на спознају на основу осталих чула попут: слуха, мириса, укуса и додира. Како Туан наводи, кључни предуслов за стварање осећаја места је време за разлику од спознаје визуелног квалитета места која се остварује тренутно. Према истом аутору, места су „јавни симболи“ лако препознатљиви и за аутсајдере, „поља брижности“ која евоцирају различите емоције и „поља навика“ у којима се дешава наша свакодневна рутина (Tuan, 1974). Туаново заговарање идеје да су места резултат искуства и аспирације људи је имало велики утицај на најшире прихваћену савремену дефиницију места као локације испуњене значењем. За разлику од Релфа према којем дугорочна интеракција са местом доприноси осећају места, Туан наводи да је значења места могуће развијати за кратко време (Tuan, 1977). Оба аутора (Relph, 1976, Tuan, 1974; 1977) користе термине „унутрашњост“ (*insideness*) и „спољашњост“ (*outsideness*) да опишу унутрашњи и спољашњи осећај припадања месту. Осим тога, Туан прави разлику између осећаја места и осећаја смештености (*rootedness*) при чему осећај места описује као свест о позитивним осећањима према месту, а осећај смештености као свест о припадности одређеном простору (Tuan, 1974; 1977). Бавећи се искуством, осећањима и чулима у вези са местом, хумани географи се нису бавили темом моћи која утиче на конструкцију, репродукцију и оспоравање места и њихових значења. Материјална структура места је често резултат одлука оних који имају моћ да одлучују. Без обзира на изглед, место је као и простор и време, друштвени конструкт (Harvey, 1993). У вези с овим, Харвеј (Harvey, 1993) наводи да је основно питање који друштвени процеси конструишу места. Такође, он наводи да се места често користе на регресиван и назадан начин.

Динамика места. Феноменолошка концепција осећаја места је 1990-их година испитивана у складу са друштвеним, економским и културним променама које су окарактерисале глобално доба. Концепт безмесности у фокус истраживања доводи однос између места и мобилности. Тако се јавља прогресивна концепција места коју дефинише Дорин Масеј (Massey, 1996 у Šакаја, 2011), а према којој у жижи интересовања није веза између места и сингуларног облика идентитета.

Место се не приказује као укоренењено у прошлости, није затворено, нема јасне границе и не представља замрзнути временски пресек. Прогресивно поимање места подразумева динамичност и отвореност, многоструке идентитете и прошлости. Саставни део места је мобилност, а посебно мобилност људи, робе и идеја (Cresswell, 2004). Такође, не постоји разлика између искуства места споља и изнутра. Оваквој концептуализацији места Масеј даје различите називе попут: прогресивни дух места (*progressive sense of place*), глобални дух места (*global sense of place*) или екстрвертни дух места (*extrovert sense of place*). Прогресивни дух места је у супротности је са феноменолошким концептом безмесности према којем мобилност угрожава место (Cresswell, 2004). Масеј наводи да претходна концепција имплицира статичност, а нова динамичност и процес; стара инсистира на дефинисању граница, а нова на отворености места; стара инсистира на коренима у прошлости, а нова дефинише прошлост у складу са светом (Šakaја, 2011).

Како наводи Шакаја (Šakaја, 2011), најизраженија разлика између прогресивне и феноменолошке концепције је разлика у интерпретацији простора. Она наводи да је у основи феноменолошке концепције однос простора и људског постојања и да се на основу Туанових текстова може закључити да је однос простора и места однос: општег према појединачном; слободе бесконачности и претње према сигурности и стабилности; онога за чим тежимо према ономе за шта смо везани; недиференцираности према недељености значењем; и кретања према паузи. Из Туанове (Tuan, 1977: 6) тврдње да је место пауза или прекид, произилази и схватање места као статичног концепта. Место је организован свет значења, и ако бисмо схватили свет као процес који се константно мења, не бисмо били у могућности да развијемо осећај места (Tuan, 1977: 179). С друге стране, прогресивна концепција коју наводи Масеј подразумева другачије конципиран простор- он је „отворена текућа производња“, „динамичка симултаност“, „прича која траје“, „сфера веза истовремене многострукости“, „сфера у којој постоје издвојене трајекторије“, „интегрална временитост динамичке симултаности“ (Massey, 1996 у Šakaја, 2011). Места су “посебне констелације друштвених односа унутар ширих топографија простора”, “сажимање веза истовремене многострукости”, “састајање трајекторија”, “уникатне интеракције”, “приче у

току” (Massey, 1996 у Šakaја, 2011). Шакаја даље закључује да је однос простор – место однос трајекторија и “састајања трајекторија”, интеракција и њихових “привремених констелација” и да разлика између простора и места готово не постоји.

Слично овоме, географ Пред (*Allan Pred*) (1984: 279) тврди да се место непрестано „одвија“ и доприноси историји у специфичном контексту кроз креирање и коришћење физичког окружења. Полазећи од структуралне теорије Ентонија Гиденса (*Anthony Giddens*) (1984), која објашњава везе између структуре и индивидуалних агенција, Пред (Pred, 1984) наводи да структуре места дају значења нашим активностима, а да су људи одговорни за креирање тих структура. Он даље наводи да кроз активности, структуре места могу да буду промењене, трансформисане и замењене другим структурама кроз понављајућу праксу која се мења временом. Имајући у виду овакав став, може се рећи да је место динамичан концепт, који никад није коначан, и који пролази кроз процес константних промена. Дакле, поставља се питање да ли место може у исто време да буде статичан и динамичан концепт. Ако се вратимо на Танову и Кресвелову тврдњу да је место локација испуњена значењем, која настаје на основу искуства, то указује да су значења која приписујемо месту базирана на јединству нашег искуства локације и искуства у локацији. С овог аспекта, место, као посебна комбинација локације и значења произилази из овог јединства и постоји само у садашњости.

Место vs. простор. Хумани географ Кресвел (*Tim Cresswell*) (2004) је у делу „Место- кратак увод“ (*Place- a short introduction*) дао сажет увод у широки дискурс о месту, укључујући и преглед генеалогije места. Према најјаснијој и општој дефиницији место је материјални оквир у којем се остварују друштвене релације и који је испуњен значењем (*meaningful location*) (Cresswell, 2004). Кресвел тврди да је место потребно разликовати од два сродна концепта у оквиру хумане географије- простор и пејзаж. Пејзаж се односи на део земљине површине који је могуће сагледати из једне тачке. У пејзажу је топографија дела земље (она која се може видети) усклађена са визијом (начином виђења). Пејзаж је у суштини визуелна идеја. У многим дефиницијама пејзажа, посматрач је ван пејзажа што га разликује од места у којем је посматрач његов део. Према Кресвелу (Cresswell,

2004), успостављање разлике између места и простора је релативно, јер зависи од личног искуства појединца и његовог претходног познавања места, односно простора. Када људи припишу значење неком простору и постану везани за њега, простор постаје место. Простор је апстрактна категорија у односу на место и односи се на спољашњост, односно на геометрију простора (Cresswell, 2004), а одређен је површином и волуменом (Tuan, 1977). Простор се налази између места. Према Туану (Tuan, 1977), простор омогућава покрет, а место је пауза. Свака пауза у кретању омогућава простору да постане место (Tuan, 1977). Такође, феномен искуства омогућава простору да постане место. Другим речима, недиференциран простор постаје место на основу бољег упознавања и додељивања вредности (Tuan, 1977). Туан тврди да се простор трансформише у место на основу значења која поседује. Простор и место су интегрални делови исте целине при чему сваки део захтева онај други како би био одређен (Tuan, 1977).

Иако је основни дуализам између простора и места присутан у контексту хумане географије од 70-их година 20. века, увођењем концепта друштвеног простора или простора као друштвеног производа (Lefebvre, 1991), који у великој мери игра исту улогу као и концепт места, дуализам постаје наглашенији. Док је у оквиру хумане географије разлика између ова два концепта јасна, у оквиру других дисциплина ови концепти су често синоними. Тако Лефевр (*Henri Lefebvre*) (1991), говорећи о друштвеној производњи места, користи термин простор на начин сличан поимању места у хуманој географији. С аспекта хумане географије и Туановог теоретисања (Tuan, 1977), простор се не производи, али се трансформише у место посредством индивидуалног и колективног искуства и меморије.

Тврдња да је место посебна категорија простора испуњена значењем, сугерише да је за разумевање места потребно преиспитати концепт простора. „Производња простора“ (*The Production of Space*) (1991) Анрија Лефевра (*Henri Lefebvre*) је значајна студија која је дала допринос разумевању простора и места и представља основ даљег теоретисања места многих социолога и географа. Према Лефевру, простор се не сагледава само као физички феномен, односно као позадина за активност, већ као друштвени конструкт. Лефевр дефинише унитарну теорију која

обједињује три аспекта простора и то: физички (природа, универзум), ментални (логичке и формалне апстракције) и друштвени. Такође, он дефинише концепт праксе свакодневног живота и концепт апропријације простора од стране корисника при свакодневној употреби. Лефеврова теорија о простору (Lefebvre, 1991) произилази из међусобног односа између друштва и простора. Он анализира урбани простор као: спознајни простор свакодневног живота (*perceived space*), концептуални простор људи који планирају, контролишу и управљају простором (*conceived space*) и живљени простор људи који замишљају нове начине живота у том простору (*lived space*). За дефинисање прожимања материјалног и апстрактног простора Лефевр (Lefebvre, 1991) дефинише другу тријаду: просторне праксе (*spatial practices*), која се односи на физички простор који се доживљава; репрезентације простора (*representations of space*), која се односи на идеје о простору и концептуализацију простора од стране научника, планера, урбаниста, друштвених инжењера и технократа; и просторе репрезентације (*spaces of representation*), који се односе на просторе свакодневног живота који се доживљавају на основу слика и симбола. На овај начин се просторна пракса, репрезентација простора и просторна репрезентација јављају као симултане варијабле које чине тоталитет друштвеног простора. Оно што Лефевр назива друштвеним простором је у уској вези са местом којим се баве географи (Cresswell, 2004). Заговарајући тезу да је друштвени простор друштвени производ, Лефевр (Lefebvre, 1991: 26) показује како произведени простор служи као средство мишљења и активности, а осим што је средство производње, простор је средство контроле и доминације или моћи. Дакле, друштвене процесе није могуће анализирати ван просторног контекста. Иако постоје многе сличности између Лефевровог концепта „живљеног простора“ и феноменолошког приступа „просторном искуству“, могуће је уочити и неке разлике. Феноменолошки приступ месту наглашава значај субјективност и чулно искуство појединца и намеће обавезу креирања места кроз дизајн. Такође, истраживач користи лично искуство као основ преиспитивања специфичних карактеристика и квалитета места (Seamon, 2000). У Лефевром приступу месту препознаје се значај људи који користе простор, али и оних који концептуализују простор, односно архитеката и урбаних планера као кључних актера у процесу креирања места.

Многи географи попут Дорин Масеј (*Doreen Massey*), Давида Харвеја (*David Harvey*) и Едварда Соје (*Edward Soja*), су били под утицајем Лефеврове теорије простора. На основу Лефеврове тријаде, Харвеј (Harvey, 1989) дефинише „мрежу просторних пракси“, која усмерава пажњу на дијалектико узајамно деловање искуства, перцепције и имагинације и разјашњење везе између дистанцирања (*distanciation*) и апропријације (*appropriation*), и доминације (*domination*) и производње простора (*production of*). Према Харвеју, приступачност и дистанцираност се односе на улогу утицаја апсолутне удаљености на интеракцију два места (*friction of distance*) у контексту друштвених активности. Дистанцираност намеће трошкове трансакције на било којем систему производње и репродукције (посебно на оним базираним на сложеној друштвеној подели рада, трговини и друштвеном разликовању репродуктивних функција). Дистанцираност је степен до којег се апсолутна удаљеност (*friction of distance*) превазилази да омогући друштвену интеракцију (Harvey, 1989). Апропријација простора се односи на начин на који објекти (куће, фабрике, улице, итд.), активности (коришћење) и појединци или групе заузимају простор. Доминација простора представља начин на који организација и производња простора и места може да буде контролисана од стране моћних појединаца или група на основу закона о приватном власништву, правила зонирања, ограничења, улаза, итд. Производња простора се односи на начин на који се нови системи (садашњи или планирани) коришћења простора, транспорта и комуникација, територијалне организације и сл. производе, и како се нови начини репрезентације (информационе технологије, компјутеризовано мапирање, или дизајн) појављују.

Наглашавајући разлику између физичких и симболичких аспеката урбаног простора, у оквиру антрополошких студија и под утицајем Лефеврове теорије простора, Сета Лов (Low, 2000 у Low, Lawrence-Zuniga, 2003) дефинише друштвену производњу као процесе одговорне за материјално креирање простора с обзиром да обједињују друштвене, економске, идеолошке и технолошке факторе, и друштвену конструкцију/изградњу простора, која дефинише искуство простора кроз које га друштвена размена, меморије, слике и свакодневно коришћење материјалног окружења трансформишу и дају му значење. С обзиром на овакво одређење, концепт друштвене производње одговара простору, док с

друге стране, концепт друштвене конструкције одговара месту. Према неким ауторима, планирање, дизајн и изградња градова су процеси друштвене производње којима се обликује урбана средина, кодирана интенцијама и аспирацијама, начином коришћења и значењима (Low, Lawrence-Zuniga, 2003). Исти аутори наглашавају да се професионални дизајнери и политичке елите договарају о будућим сликама града које су ретко у сагласности са просторним искуством становника и радника. Дакле, интервенције усмерене на физичко обликовање урбаног пејзажа су узрок сукоба јер креирају симболичке форме које наговештавају нерешене и нерешиве конфликте између друштвених актера и колективитета (Low, Lawrence-Zuniga, 2003).

2.5.2. Идентитет и компоненте места

У оквиру академског дискурса место, као фундаментални израз човековог постојања у свету, дефинише се на основу компонената и својстава. Места се разликују од простора ради поседовања идентитета. Разумевање идентитета и природе места доприноси очувању и управљању постојећих, и креирању нових места (Relph, 2007). Идентитет места је могуће проучавати с аспекта његових компонената, облика и нивоа идентификовања с местом, релације између индивидуалних, групних и масовних слика и идентитета места и начина на који се идентитети развијају, штите и трансформишу.

Идентитет месту омогућава индивидуалност и разликовање од других места и служи као основ његовог препознавања као посебног (Lynch, 1960). Иако места и пејзажи могу да буду јединствени, у смислу садржаја они су ипак производ заједничких културних и симболичких процеса (Wagner, 1972 у Relph, 2007). Идентитет места је функција интерсубјективних намера и искуства, али и изгледа објеката и предела, а односи се не само на различитост појединих места него и на сличност међу различитим местима (Relph, 2007). Ово указује на то да свако место поседује посебну адресу/локацију коју је могуће идентификовати.

Идентитет места се често доводи у везу и са концептом аутентичности који је дефинисан као квалитет јединственог и препознатљивог места које је укоренењено у локални контекст (Southworth, Ruggeri, 2010). Релф описује аутентична места као она која се уклапају у контекст и која су у складу са намерама њихових креатора,

при чему поседују јасан и снажан идентитет (Relph, 1976: 68). Као пример оваквих места наводе се древни италијански брдски градови и преиндустријска енглеска села (Southworth, Ruggeri, 2010). Такође, идентитет места је у вези са историјом места (Lo Piccolo, 1995 у Sepe, 2013). Прва дефиниција урбаног идентитета се односила на физичке аспекте града, изједначавајући идентитет са историјским идентитетом изграђеним кроз непрекидну урбану стратификацију.

Индивидуални и колективни идентитет. Хаг и Џенкинс (Hague, Jenkins, 2005) указују на постојање индивидуалне и колективне дефиниције идентитета места које се, с обзиром на комплексност друштвеног контекста, често преплићу. Користећи различите физичке атрибуте похрањене у менталној мапи, чланови истих заједница ће на различит начин, описати место с обзиром на лични доживљај и активности које се одвијају у том месту. Слично овоме, други аутори наводе да место поседује онолико идентитета колико има људи (Nairn, 1965 у Relph, 1976). Место зависи од искуства и намере посматрача једнако колико и од физичког изгледа града или пејзажа. Иако сваки појединац свесно или несвесно приписује идентитет појединим местима, ови идентитети у коначници доприносе заједничком идентитету места. Ово се дешава јер припадници истих културних група, у мањој или већој мери, доживљавају исте објекте и активности и научени су да цене одређене квалитете места (Relph, 1976).

Релфова теорија о идентитету места се заснива на међусобном односу посматрача и физичког окружења. За разлику од Линча, географ Едвард Релф (*Edward Relph*) у књизи „Место и безмесност“ (*Place and Placelessness*) (1976) уводи сложенији концепт идентитета места који је дефинисан јединственим и општим карактеристикама окружења. Он такође наводи да емотивна везаност за физичко окружење, подељена у неколико типова идентификовања са окружењем, утиче на идентитет места (Relph, 1976). Релф (Relph, 1976) наводи да није важно само проучавати идентитет места, него и лични идентитет или идентитет групе заснован на месту и посебно да ли је простор перципиран споља или изнутра. Према томе, он формулише теорију према којој постоје три директна и четири мање директна начина искуства или идентификовања са физичким окружењем (Relph, 1976: 49). Директна искуства се односе на бихевиоралну (*behavioural insideness*) и емпатетичку унутрашњост (*empathetic insideness*), које укључују

емотивно и физичко учешће у месту, али и егзистенцијалну унутрашњост (*existential insideness*), која се односи на комплетну посвећеност месту. Четири мање директна искуства су: посредна/објективна/индиректна унутрашњост (*vicarious insideness*), односно искуство места из медија; споредна/случајна унутрашњост (*incidental insideness*), у којој је место позадина за активности; објективна спољашњост (*objective outsidedness*), која подразумева одвајање човека од места при чему је место редуковано на идеју или локацију; и егзистенцијална спољашњост (*existential outsidedness*), која подразумева потпуну отуђеност у односу на место. Релф закључује да је идентитет неодвојив квалитет места- нити је константан, нити апсолутан, нити се константно мења. Идентитет места има разне облике, а ли је у суштини сваког идентитета искуство места као различито у односу на искуство било којег другог места (Relph, 1976). Идентитет је у једнакој мери базиран на појединцу или објекту као и на култури којој припада. Коначно, идентитет није статичан и непроменљив; мења се у односу на контекст и ставове; није једноличан и сталан, те поседује неколико компонената и облика.

Компоненте. У зависности од начина разумевања идентитета места у оквиру различитих дисциплина, разликују се и компоненте идентитета и могући начини њиховог комбиновања. Основне компоненте на основу којих Линч (Lynch, 1960) анализира слику града и које увек егзистирају истовремено су идентитет, структура и значење. Идентитет се односи на препознавање објеката као различитих и посебних у односу на друге објекте. Структура подразумева просторне односе објеката према посматрачу и другим објектима. Такође, објекти морају да имају практична или емотивна значења за посматраче (Lynch, 1960). С друге стране, Монтгомери (Montgomery, 1998) прави разлику између „идентитета“ и „слике“, наглашавајући да се слика односи на перцепцију места од стране појединаца који имају одређена осећања и импресије у вези са местом.

Полазећи од ставова Алберта Камија, Релф (Relph, 1976) дефинише основне компоненте идентитета места, и то: физичке карактеристике места или изглед; активности и функције; и значења или симболе. Прве две компоненте је могуће лако проценити, док је компоненту значења много теже разумети. Физичке компоненте места су: небо, море и изграђено или створено окружење, при чему је сваки од ових елемената предмет доживљаја и може се анализирати на више

начина (Relph, 1976). Конфигурисању специфичних локалних карактеристика места доприноси морфологија. Идентитет се не односи само на урбано ткиво, него и на шири контекст чије морфолошке, природне и културне константе представљају јаке структурне и препознатљиве елементе (Lo Piccolo, 1995 у Sere, 2013). Као друга компонента места, активности и функције се могу разликовати и описати као креативне, деструктивне или пасивне, али и као колективне и индивидуалне (Relph, 1976). Коначно, значења места могу да буду укореењена у физичком окружењу, објектима и активностима, али су производ људске намере и искуства. Значења могу да се мењају и да се преносе са једног на други објекат. Значења поседују сопствене квалитете попут комплексности, нејасноће, јасноће и др. Занемарујући значења која места имају за појединце и групе, архитекти и планери ризикују да униште аутентична места и на тај начин створе неаутентична (Seamon, 1979).

Основне компоненте места се не могу свести једна на другу, али су међусобно испреплетене у искуству и идентитету места. Основне три компоненте су међусобно повезане и чине низ дијалектичких односа који су део заједничке структуре. Физички контекст и активности заједно дају људима еквивалент локација из „функционалног круга“ Ернста Касирера (Cassirer, 1970 у Relph, 1976). Физички контекст и значења су сједињени у директном и емпатетичком искуству пејзажа и градова. Активности и значења су сједињени у многим друштвеним активностима и заједничкој историји што није у релацији са физичким окружењем. Дакле, физички изглед, активности и значења су компоненте идентитета, а њихови дијалектички односи су основне структуралне релације идентитета. У вези с овим, места са јаким значењем и идентитетом не морају да имају јак визуелни идентитет. Значај места може да произилази из историјских или политичких догађаја. Иако јака визуелна форма није увек од суштинског значаја за идентитет, ипак представља оквир којем се приписују значења као нематеријалне вредности идентитета. Идентитет места је најизраженији у синергији визуелне форме и индивидуалних и друштвених значења (Southworth, Ruggeri, 2010). С друге стране, места могу да буду значајна ради њихове функционалне вредности (Stochols, Shumaker, 1981). У местима интензивног коришћења активности се посебно разумевају као доминантна

карактеристика која се односи на интеракцију људи са местом и њихову међусобну интеракцију. Када су обрасци активности доминантна компонента места њихов доминантан карактер се разумева на основу функционалности (Haliu, Voxall, McFarlane, 2005). Дакле, доминација неке компоненте у односу на другу је од великог значаја за дефинисање идентитета специфичних места. У вези с овим појединачна места могу да се опишу као рударски градови, планинска села и сл. (Relph, 1976).

Слично Релфу, Кантер (Canter, 1977) предлаже трипартитни модел места који произилази из психолошких студија и према којем место представља резултат интеракције између активности, идеја (концепција) и физичких обележја. Према истом аутору, појединци концептуализују места на различите начине те их је важно посматрати с аспекта њихових корисника. Кантер је касније предложио комплекснији концепт места и предложио четири међусобно зависна аспекта (Canter, 1997): функционално разликовање, које указује на активности; аспекте дизајна фокусиране на физичке карактеристике места; циљеве места, који су слични идејама из његовог ранијег модела, али их даље разјашњавају и суштински проширују узимајући у обзир индивидуалне, друштвене и културне аспекте искуства места; и ниво интеракција, који додатно наглашава значај нивоа окружења. Иако Релфово и Кантерово теоретисање места потиче из различитих научних и дисциплинарних традиција, оба аутора дефинишу основне компоненте места и долазе до сличног теоријског модела.

Полазећи од ставова Агнева (Agnew, 2002: 16), хумани географ Кресвел (Cresswell, 2004) дефинише три важна елемента места: а) локацију (*location*)- чвор који повезује место са широм мрежом и територијалном границом у оквиру које је смештен; б) место (*locale*)- околина у којој је одвија свакодневни живот, односно материјални контекст друштвених релација; и в) осећај места (*sense of place*)- симболичко идентификовање са местом као посебним и саставним делом личног идентитета, и скуп личних интересовања. Кресвел (Cresswell, 2004) даље наглашава да се место углавном односи на локацију, односно на фиксну тачку коју је могуће описати на основу објективних географских координата или релације са другим фиксним објектима, нпр. на столу, у соби и сл. Локација је одговор а питање где се место налази. Кресвел иде корак даље од Агнева у

објашњењу друге компоненте места и наглашава да је место материјални оквир у којем се остварују друштвене релације и свакодневни живот. Дакле, места су материјална и сачињена су од конкретних објеката и опипљивих материјалности попут површина, структура, геологије, вегетације и других могућих облика биолошког живота. Јасно је да места готово увек имају конкретну форму. Такође, осим што имају одређену локацију и материјалну визуелну форму, места су увек у некој релацији са људима. Осећај места, као субјективна и емотивна компонента, повезује места са људима, а људима даје могућност да произведе и користе значења. Осећај места је мање јасна компонента у односу на претходне две и односи се на значења места, односно осећања које места евоцирају. Значења могу да буду индивидуална, односно базирана на личном искуству, и друштвена. Дакле, места испуњена значењима се развијају у оквиру друштвеног контекста и кроз друштвене односе; географски су позиционирана, али у исто време се односе и на друштвено, економско и културно окружење; и дају појединцу осећај места, односно „субјективни територијални идентитет“ (Agnew, 1987). У сваком случају, Кресвел (Cresswell, 2004) закључује да су места комбинација материјалног, значења и активности. Локација постаје место када садржи лична или друштвена значења. Такође, он истиче да значења нису фиксна и да се временом мењају у складу са променом контекста. У местима се дешавају активности које су одговорне за значења која места могу да имају. Као пример се наводе догађаји попут значајних историјских битки, али и свакодневне активности попут одласка на посао, рекреације, куповине итд. Дакле, осећај места је у уској вези са активностима тако да простор постаје место када се користи. Искуство оваквих активности је у основи значења места. Коначно, материјални аспект места, активност и значења су међусобно повезани- материјална топографија места се састоји од људи који обављају неке активности у складу са значењима која желе да та места евоцирају.

Амундсен (Amundsen, 2001 у Hague, Jenkins, 2005) наводи следеће компоненте идентитета места, и то: просторни квалитети који разликују место од осталих места: локација, инфраструктура, саобраћај и архитектура; карактеристике становника које их разликују од становника других места, нпр. вредности, навике, физички изглед; друштвени услови и друштвени односи између становника; и

култура и/или историја виђене као елемент који повезује становнике са традицијом и разликује их од других. С друге стране, неки аутори заговарају идеју да места немају јединствен основни идентитет базиран на историји и традицији. У вези с овим, Масеј наглашава да места нису изоловани ентитети и да их је неопходно посматрати у релацији са спољашњим контекстом и светом. Место (или дух места) се описује на основу изгледа одређеног вишеструким идентитетима и прошлостима, а његов карактер произилази из различитих веза и интеракција, пре него из првобитних извора и припадајућих граница (Massey, 1992 у Dovey, 2010). Оно што места чини посебним нису нужно јединствене карактеристике простора. Део јединствености могу да буду специфичне везе места са контекстом који га окружује, које и саме постају конститутивни део места (Massey, 1994). Дакле, места су тачке у којима се интегришу локално и глобално креирајући „глобални осећај места“ (Gustafson, 2001). Због оваквог схватања релација између места и окружења, може се рећи да места нису статична. Места се континуирано производе у интеракцији са окружењем и због тога временом добијају нова значења (Gustafson, 2001). Такође, места немају нужно иста значења за сваког појединца или групу (Massey, 1994). Стога, да би се разумело формирање и стабилизовање идентитета места или значења Довеј (Dovey, 2010) тврди да је важно ратумевање места као отвореног и променљивог система.

Динамика. С обзиром да је идентитет места резултат међусобне интеракције човека и окружења, он није статична непроменљива слика, него производ континуираног развоја. Стога се идентитет једино може показати и комуницирати на основу прошлости која га је обликовала (Carta, 1999 у Sepe, 2013). Два важна аспекта идентитета који међусобно утичу један на други су континуитет и промена. Потреба за новим начинима коришћења простора и новим наменама је у константној конкуренцији са традиционалним наменама и вредностима, што доводи до мењања постојећих и креирања нових значења. Стога, свако место треба да има капацитет да прими нове садржаје и да се мења временом, а да при томе очува идентитет (Norberg-Schulz, 1980). Карта (Carta, 1999) наводи да се заједнице мењају и трансформишу задржавајући одређене компоненте, чије је идентификовање од суштинског значаја за препознавање идентитета места. Да би

се очувао и унапредио идентитет места важно је препознати ове константе и прилагодити их савременом развојном контексту и условима. Управо ово специфично наслеђе и суштинске вредности (историја, култура, природа) представљају темељ колективног идентитета и средство комуникације између различитих генерација.

Различите компоненте које доприносе дефинисању идентитета места указују на комплексност концепта који обухвата естетски израз и читљивост, друштвени контекст и значења места која деле чланови заједнице. Управо због тога се очување идентитета не односи само на очување форме места. Да би се очувао идентитет у процесу развоја градова и насеља која се прилагођавају новим условима потребно је узети у обзир друштвене, економске и културне услове и процесе (Southworth, Ruggeri, 2010).

2.5.3. Место и креирање места у контексту урбаних студија

У контексту теорије и праксе урбаних студија место је у вези са темом његовог креирања. У светлу развоја градова обележеног глобализацијом, урбанизацијом и хомогенизацијом култура, очување вредности и јединствених урбаних карактеристика насталих у оквиру специфичног историјског, културног и друштвеног контекста, је од суштинског значаја за одрживост места у савременом контексту. Стога је у оквиру планског дискурса све израженија потреба за креирањем и унапређењем *карактера* или *осећаја места*, било да се ради о историјским или савременим урбаним местима, што намеће потребу за истраживањем оних карактеристика које чине место посебним и вредним очувања.

Наглашавајући значај људске компоненте у креирању значења места, поједини урбани теоретичари заговарају тезу да урбани простор добија значење кроз процес који укључује међусобно повезане факторе попут: активности које се одвијају у простору, карактеристика људи који заузимају простор и форме која настаје као резултат физичке структуре и просторне перцепције (Fainstein, Campbell, 2011). Према Фридману (Friedmann, 2010), у креирању места учествују планери и становници. Наглашавајући начин на који људи доприносе креирању места Нокс (Knox, 2011) наводи да људи производе значења предмета, објеката и

простора кроз свакодневно понашање и активности. Често се значења преносе у колективну и личну структуру осећања, укључујући афективну димензију, емоције и расположење који су резултат искуства и меморије места (Кнох, 2011). С друге стране, основни циљ креирања места је остваривање веће интеракције међу људима кроз неговање здравијих и економски одрживих заједница (Madden, 2011). Стога је појам креирања места у вези са развојем заједнице. Одрживост места се мери на основу интензитета и промене начина коришћења места. У вези с овим Кресвел (Cresswell, 2004) наводи да су урбана места интегрисана у изграђену средину, а настају кроз понављање друштвене праксе, односно друштвене активности. Иако је идеја да простор постаје место на основу начина коришћења препозната у оквиру праксе креирања места, теоријска формулација у контексту урбаног дизајна је слаба и под утицајем је хуманистичког приступа према којем је простор дефинисан на основу субјективног, визуелног или телесног искуства. Ова ограничења су подстакла многе ауторе (Arefi, Triantafillou, 2005; Dovey, 1999; 2010; Friedmann, 2010) да се баве унапређењем разумевања места у контексту урбаног дизајна и планирања.

Грахам (*Stephen Graham*) и Хили (*Patsy Healey*) се баве променом односа планске праксе према динамичном концепту места. Они наводе да је у фокусу планске праксе ново схватање места као динамичног релацијског конструкта, а не еуклидовског детерминистичког наслеђеног из „научног“ приступа 60-их и 70-их година 20. века (Graham, Healey, 1999). Исти аутори постављају питање начина концептуализације динамике места и улоге планирања у његовом обликовању у контексту бурних економских, друштвених, технолошких и физичких промена. Истражујући концепт места у контексту унапређења урбаног дизајна и планирања Арефи и Триантифилу (Arefi, Triantafillou, 2005) идентификују четири онтолошка концепта места: 1) *место као сет визуелних својстава*, који се односи на визуелно разумевање места, слично Линчовом дефинисању слике града; 2) *место као производ*, који се односи на архитектонску типологију и урбану морфологију; 3) *место као процес*, што подразумева друштвену и културну производњу простора; и 4) *место као значење*, који укључује све нематеријалне и немерљиве квалитете места.

Полазећи од социолошких текстова, Ким Довеј (Dovey, 1999; 2010) развија теорију места релевантну за праксу урбаног дизајна коју касније примењује у многим студијама случаја. Желећи да прикаже да се места могу истраживати на различите начине Довеј (Dovey, 1999) полази од анализе просторне синтаксе (*spatial syntax analysis*), дискурзивне анализе (*discourse analysis*) и феноменологије. Такође, он прилагођава комплексну теорију моћи из социолошких и политичких кругова архитектонским истраживањима (Dovey, 1999; 2010). Кроз практичне и теоријске примере он показује како простор дословно и дискурзивно обликује релације моћи. Управо кроз ово дословно и дискурзивно обликовање изграђена средина посредује, конструише и репродукује релације моћи. Довеј прави разлику између појмова „моћ над“ (*power over*), као могућности контролисања активности других и „моћ да“ (*power to*), као способности постизања жељеног циља. Осим тога он дефинише теорију места као асамблажа у којој су сва места асамблажи чија својства произилазе из интеракција њихових делова (Dovey, 2010).

Интердисциплинарно истраживање концепта места и његове релације са простором указује на основне разлике у теоријама места у оквиру архитектуре и урбанистичког планирања и других друштвених и хуманистичких наука. Савремена архитектонска концепција места и простора је базирана на феноменолошком приступу који се бави онтолошким карактером човечанства и подразумева бивствовање у свету као неопходан део континуитета. У вези с овим, окружење представља интегралну онтолошку структуру која је у основи људског постојања (Tuan, 1975). Стога, феноменолози заговарају идеју да је концепт „егзистенцијалног простора“ од суштинског значаја за архитектуру.

Теорија места која произилази из феноменолошког филозофског приступа наглашава посебност индивидуалног просторног искуства и идеју јединственог духа места (*genius loci*) (Norberg-Schulz, 1980; Seamon, 2000). Феноменолошки појмови слични духу места, који се често користе као синоними, су идентитет или карактер места (*character of place*) и осећај места. Концепт духа места (*genius loci*) се у контексту урбаних студија истражује у оквиру тема перцепције, квалитета места и урбаног дизајна (Jivén, Larkham, 2003). Бавећи се развојем савременог концепта амерички пејзажни писац Џексон наводи да дух места описује

атмосферу места, односно квалитет његовог окружења. Он примећује да су нека места привлачна, пружају осећај благодата и да им се враћамо више пута (Jackson, 1994 у Jivén, Larkham, 2003). Џексон изједначава феномен духа места са карактером. Теме карактера или духа места су посебно актуелне у оквиру тема о прошлости и урбаној конзервацији. У вези с овим Ловентал (Lowenthal, 1979) наводи да прошлост постоји као индивидуални и колективни конструкт, са заједничким вредностима и искуствима културних група. Колективни идентитет је у уској вези са формом и историјом места, при чему заједно креирају осећај или дух места (Conzen, 1966: 56). Бавећи се разумевањем изражајности места, Валтер (Walter, 1988) описује концепт духа места као квалитет који се може разумети само холистички кроз чула, меморију, интелект и имагинацију.

Дело Кристијана Норберг-Шулца „Дух места: феноменологија архитектуре“ (*Genius loci: The Phenomenology of Architecture*) (1980), настало под утицајем филозофског мишљења Мартина Хајдегера (*Martin Heidegger*) (1975), је први текст који се бави феноменолошким разумевањем простора/места у контексту архитектуре. Феноменолошки приступ у архитектури се огледа кроз могућност креирања окружења испуњених значењем, односно духа места. Дакле, архитектонски задатак је трансформација простора у место (Norberg-Schulz, 1985), односно креирање места. Дух места је осећај који људи имају према месту, а који се разуме као сума свих физичких и симболичких вредности у природном и створеном окружењу (Norberg-Schulz, 1980). Четири важна аспекта који утичу на дух места су: топографија; услови осветљења, и небо као природни услов; зграде; и симболичка и егзистенцијална значења културног пејзажа (Norberg-Schulz, 1980). Природни услови места су базирани на карактеристикама пејзажа које укључују континуиране промене присуства светла и вегетације у току године. Осим тога, карактер је одређен материјалном и формалном конструкцијом места и његовом границом (Norberg-Schulz, 1980). За концепт духа места важне су зграде и симболичко значење насеља, као изрази друштвене и културне интерпретације места. Дакле, променљиви природни услови су у супротности са стабилношћу урбане форме, а само у релацији са природом места и објекти добијају значења (Norberg-Schulz, 1980).

Норберг-Шулц наводи четири методолошка нивоа која илуструју искуство физичког окружења, и то: слика, простор, карактер и дух места (Norberg-Schulz, 1980). Такође, разликује пет концепата простора: прагматични (простор физичког деловања), перцептивни (простор непосредне оријентације), егзистенцијални (простор који представља човекову стабилну представу његове околине), сазнајни (простор физичког света) и апстрактни (простор чисто логичних односа) (Norberg-Sulc, 2006). У контексту промена изграђене средине неопходна је интерпретација духа места (Norberg-Schulz, 1980). Као основни циљ промена наводи постизање атмосфере, услова осветљења и чулног искуства духа места. Коначно, Норберг-Шулц наводи да заштита и конзервација духа места представљају конкретизацију суштине места у новом историјском контексту. У вези с овим као посебне теме се издвајају стабилност идентитета места и динамика његове промене (Norberg-Schulz, 1980).

Према мишљењу урбаног морфолога и географа Конзена (Conzen, 1966) културни пејзаж представља “објективизацију духа“ друштва и духа места, која је у уској вези са Туановим поимањем урбаног простора. Конзен користи концепт духа места да објасни географске промене у композицији планова градова, образаца објекта и намене земљишта и објекта. Иако се баве концептом духа места у контексту урбане конзервације, Шулц и Конзен не предлажу модел урбане форме који би омогућио разумевање духа места. Ипак, њихов концепт духа места доприноси разумевању креирања и интерпретације места, што је од посебног значаја за теорију и праксу урбане конзервације (Jokilehto, 1999).

У фокусу урбане конзервације су вредности и однос према историјским и савременим местима и начин њихове трансформације (Jivén, Larkham, 2003). Такође, препознавање вредности места, као основне компоненте идентитета, је у основи креирања и дизајна места (Sepe, Pitt, 2014). Како Оуф (Ouf, 2001) наводи, урбани конзерватори се баве очувањем и обновом аутентичности места. С друге стране, урбани дизајнери се баве очувањем целокупног искуства урбаног места, без нарушавања његових аутентичних архитектонских, друштвених и урбаних карактеристика. Савремене тенденције у пракси указују на сарадњу између урбаних конзерватора, планера и дизајнера ради стварања целокупног урбаног искуства као носиоца историјског идентитета (Ouf, 2001). Кључни аспект њихове

сарадње је разумевање различитости методолошких приступа који се крећу од рестаурације и обнове споменика до конзервације целокупних места. Стварање осећаја места у оквиру урбане конзервације и дизајна се односи на приписивање значења наслеђу и местима, попут економских, културних и политичких, како би она постала разумљива и читљива (Ouf, 2001). Дакле, место као сликовито и читљиво окружење са снажним значењима, које омогућава различите урбане активности, доприноси стварању осећаја или духа места. Овако дефинисан концепт је флексибилан, а његова примена омогућава интегрисање историјских урбаних дистрикта у савремени развој градова, при чему задржавају аутентичне физичке карактеристике места. Такође, ради приписивања значења која месту дају дух, примена концепта духа места омогућава укључивање шире јавности у процес конзервације културног пејзажа или “обичних” места (Jivén, Larkham, 2003).

2.5.4. Идентитет индустријских браунфилда и њихове компоненте у функцији урбане регенерације

Како је претходно објашњено, специфичне карактеристике индустријских браунфилда произилазе из материјалних и нематеријалних вредности индустријског наслеђа, које је потребно идентификовати, очувати и прилагодити савременом друштвено-економском и културном контексту како би се постигли одрживи модели регенерације. Полазећи од основних концепата теорије места, која се на свеобухватан начин бави материјалним и нематеријалним елементима места, могуће је одредити основне компоненте индустријских браунфилда и њихова основна обележја. У вези с овим, идентитет индустријских браунфилда, који се односи не само на различитост него и на сличност међу различитим местима, биће дефинисан на основу аспеката индустријске локације, физичких карактеристика индустријског комплекса, претходне индустријске активности и значења или симболичких вредности индустријског наслеђа. Ове аспекте је потребно посматрати у контексту друштвених и историјских процеса који су условили појаву специфичне урбане просторне структуре, али и савремених трендова развоја који утичу на актуелне и будуће трансформације индустријских браунфилда.

Идентитет напуштених индустријских места се посматра у контексту сложених процеса индустријализације и услова који су утицали на одабир локације и динамику размештања индустријских активности на глобалном, регионалном, државном и локалном нивоу. Важно је анализирати утицај индустријске активности на карактер урбане форме и развој градова и региона. Једна од основних претпоставки је да идентитет произилази из географских образаца локације, те да је на основу специфичности праваца и оса индустријализације могуће одредити просторне и функционалне вредности индустријских браунфилда.

Индустријски браунфилди, као комплексне просторно-функционалне урбане целине, поседују специфичну и препознатљиву физичку структуру у укупној слици града. Индустријску структуру чине изграђена и неизграђена структура, чије карактеристике и међусобне релације нуде јединствено искуство. Многи комплекси су значајни због специфичног изгледа и начина архитектонског обликовања појединих структура и грађевина које представљају важне урбане репере. Структуре попут силоса, димњака, транспортних трака и саобраћајне структуре, представљају дистинктивне елементе у укупној слици града и велики перцептивни и визуелни квалитет пејзажа. Према неким ауторима изглед индустријских комплекса је лишен естетских вредности и представља производ индустријске намене, односно технологије производног процеса, услова ефикасности и сигурности. С друге стране, многе индустријске грађевине поседују значајне архитектонско-стилске вредности. Интегрални део физичке структуре индустријских комплекса је функционална структура, односно садржај који омогућава одвијање производних активности. Специфична намена индустрије и производна активност захтевају специфичан однос изграђене и неизграђене структуре, односно индустријских грађевина, саобраћајне и енергетске инфраструктуре, отворених простора, зоне заштитног зеленила и других садржаја. У контексту идентитета индустријских браунфилда, важно је одредити карактер претходне индустријске активности и начин функционисања комплекса у релацији са ширим урбаним контекстом. Активности и функционалне вредности се анализирају у смислу индустријске намене и врсте технолошких процеса, али и нове намене места уколико постоји. Као резултат

претходног начина производње и индустријског живота уопште, настају специфични друштвени односи из којих се даље развијају друштвена значења индустријског наслеђа. Дакле, индустријска форма као сложен феномен, који обухвата и специфичност израза индустријске архитектуре и индустријске и остале активности, представља поље репрезентације идентитета индустријских браунфилда.

Значења и симболичке вредности, које настају кроз искуство и интеракцију са индустријском формом, представљају хумани аспект идентитета индустријских браунфилда. Значења су културолошки детерминисана, јер култура артикулише размену информација, односно начин комуникације, интеракцију корисника и окружења, одређује степен асоцијативности садржаја и начин доживљаја простора (Еко, 1973). Значења напуштених индустријских комплекса произилазе из искуства локације, физичких карактеристика и претходне намене.

Дијалектички односи индустријске локације, физичких карактеристика индустријске структуре, индустријских активности и значења представљају основне структуралне релације идентитета индустријских браунфилда. Бобић наводи да су просторни облици места условљени топографијом, географским положајем, функцијом, садржајем, етничким, друштвеним и културним контекстом, временом настанка и историјом развитака, а својим карактеристикама, значењем и симболиком изазивају емоције, имају индивидуални и социјални значај и утичу на културни стандард средине (Бобић, 1992 у Димитријевић Марковић, 2012). Како неки аутори наводе идентитет места је најизраженији у синергији визуелне форме и индивидуалних и друштвених значења (Southworth, Ruggeri, 2010). С друге стране, места могу да буду препознатљива ради њихове функционалне вредности (Stochols, Shumaker, 1981). У местима интензивног коришћења активности се посебно разумевају као доминантна карактеристика која се односи на интеракцију људи са местом и њихову међусобну интеракцију. У вези с овим, идентитет индустријских браунфилда не произилази искључиво из визуелне форме. Значај ових места може да произилази из специфичних индустријских активности које су обележиле период индустријализације и урбанизације градова. Када су обрасци индустријских активности доминантна компонента индустријске форме њен доминантан карактер се разумева на основу

функционалности. Ипак, иако индустријска форма није увек од суштинског значаја за идентитет, она представља оквир којем се приписују значења као нематеријалне компоненте места. Дакле, доминација неких компонената у односу на остале у искуству форме је од великог значаја за дефинисање идентитета индустријских барунфилда. У прилог овоме иде и теза из доминантног теоријског дискурса о месту да је осећај места друштвени конструкт, односно производ заједничких бихевиоралних и културних процеса, пре него резултат перцептивних и когнитивних процеса укорених у физичким карактеристикама места (Lewicka, 2011). Дакле, осећај места индустријског наслеђа је резултат искуства и значења која се приписују индустријским местима, а која произилазе из локације, физичких карактеристика и претходних индустријских активности.

Грађена средина комуницира заједничка значења међу онима сличног друштвено-културног контекста, али и јединствена значења за сваког појединца (Rapoport, 1990). Иако сваки појединац свесно или несвесно приписује идентитет појединим местима, ови идентитети у коначници доприносе заједничком идентитету места. Ово се дешава јер припадници истих културних група у мањој или већој мери доживљавају исте урбане структуре и активности и научени су да цене одређене квалитете места (Relph, 1976). У вези с овим, индустријско наслеђе поседује индивидуална и колективна значења на основу којих се појединци и групе повезују са напуштеним индустријским местима. Обе групе значења, су важне за плански третман материјалних и нематеријалних трагова индустријске прошлости у процесу регенерације браунфилда. На овај начин значења индустријског наслеђа, као нематеријална компонента индустријских браунфилда, постају индикатор значаја локације, физичких карактеристика и активности за њихов идентитет. Другим речима, значења представљају поље репрезентације односа материјалних и нематеријалних вредности индустријског наслеђа. На основу овога је могуће закључити да се идентитет браунфилда развија кроз искуство и однос према местима индустријског наслеђа. Да би се одредио идентитет важно је директно искуство бихевиоралних и емпатетичких инсајдера, који остварују емотивну и физичку повезаност са местом, али и егзистенцијалних, који остварују потпуну повезаност са местом (Relph, 1976). У контексту индустријског наслеђа важно је искуство становника градова у којима се локалитет налази и на којима је

индустријализација оставила дубок траг, али и радника чија је егзистенција зависила од рада у индустријском сектору. Дакле, важна су значења која људи приписују месту, њихова субјективна искуства, те како место фигурира у свакодневици људи, у њиховим осећањима и идентитетима.

С обзиром да настају као резултат интерсубјективних намера и искуства места, значења нису фиксне категорије и мењају се у складу са променом друштвеног, културног, економског и политичког контекста. Дакле, различита значења се приписују различитим фазама у развоју места, те је при дефинисању значења која произилазе из различитих аспеката индустријског наслеђа важно узети у обзир све фазе места- од активне индустријске производње и фазе гашења индустрије до поновне употребе и пренамене. Све трансформације у интензитету индустријских активности имају кумулативни ефекат на идентитет јер свако ново значење и искуство додају нови слој вредностима и перцепцији места. У вези са променљивим карактером идентитета је и схватање да места индустријског наслеђа нису изоловани ентитети и да их је неопходно посматрати у релацији са ширим просторним контекстом. Како Масеј (Massey, 1994) наводи део јединствености места могу да буду његове специфичне везе са ширим контекстом, које и саме постају конститутивни део места. Места се континуирано производе у интеракцији са окружењем и због тога временом добијају нова значења (Gustafson, 2001). Такође, важно је узети у обзир да различите друштвене и културне групе приписују различита значења местима индустријског наслеђа. Из овога је јасно да је однос према местима индустријског наслеђа временом мења, и да је историјски условљен, што даље наводи на закључак да не постоји јединствен идентитет базиран на историјском развоју индустрије и традицији. Идентитет индустријских браунфилда је динамичан концепт и производ је искуства и савременог односа постиндустријског друштва према траговима индустријске прошлости.

Овако дефинисан концепт идентитета усмерава анализу индустријских браунфилда и омогућава дефинисање планских смерница у процесу урбане регенерације. Заштита ових специфичних структура доприноси унапређењу урбанитета и визуелног идентитета шире регије. Резултат и циљ очувања индустријских амбијената у контексту урбане регенерације је неговање одређеног

естетског и емоционалног доживљаја. С друге стране, резултат очувања је боља оријентација, сналажење у простору, и коначно, очување културног идентитета заједнице и личног идентитета појединца базираног на индустријској прошлости. Дакле, визуелне вредности створених физичких структура имају, поред емоционалних и естетских значења, и своју посебну инструменталну димензију (Каракота 1997 у Димитријевић Марковић, 2012). Ради значаја испитивања савременог односа према местима индустријског наслеђа и укључења шире јавности у овом процесу, од кључног значаја је партиципативни модел планирања.

III. ТИПОЛОШКА КЛАСИФИКАЦИЈА ИНДУСТРИЈСКИХ БРАУНФИЛДА

У овом делу дисертације анализираће се аспекти индустријске локације, физичке карактеристике индустријских структура, индустријске активности и значења у контексту одабраних теорија, с намером дефинисања просторних, функционалних и културолошких вредности индустријских браунфилда. За анализу аспеката локације, физичких карактеристика и претходних индустријских активности издвајају се *теорије индустријске локације* и *урбане морфологије*, које омогућавају препознавање просторних и функционалних образаца као носилаца идентитета места, док је за анализу симболичких вредности и значења места од значаја *теорија везаности за место*. У тексту се даје приказ основних концепата изабраних теорија у функцији формулације вредности на основу којих ће бити одређени критеријуми типолошке класификације индустријских браунфилда. Коначно, одређењем материјалних и нематеријалних компонената индустријских браунфилда и њихових вредности биће одређен сегмент планског процеса регенерације, који представља методолошки оквир за развој модела очувања и унапређења идентитета и специфичних просторних, функционалних и културолошких вредности. Овако дефинисан концепт идентитета и вредности браунфилда представљају средство евалуације планског приступа вредностима браунфилда у процесу урбане регенерације, који ће бити представљен у поглављу у којем се даје приказ студије случаја.

3.1. Локација и динамика индустријских активности- индустријска географија

За разумевање основних обележја индустријских комплекса важно је анализирати услове који су утицали на одабир локације индустријских активности на глобалном, регионалном, државном и локалном нивоу. Осим тога, важно је анализирати међусобни просторни и функционални однос различитих индустријских активности и услове који доводе до њиховог размештања, утицај индустрије на окружење и остале урбане функције, као и утицај на урбану форму и развој градова и региона. Дакле, једна од основних претпоставки је да је на основу успостављених просторних образаца индустрије могуће истражити специфичности праваца и оса индустријализације с циљем дефинисања

архитектонских и урбанистичких законитости, које могу послужити као основ за дефинисање вредности напуштених индустријских комплекса.

Као релевантна теорија за анализу различитих аспеката локације индустријског наслеђа узима се теорија индустријске локације (*theories of industrial location*). Према овој теорији, индустрија се смешта на локације које омогућавају максималан профит и које зависе од географских (нпр. земљиште, клима, извори воде и енергије и сировине) и друштвено-економских фактора (нпр. капитал, рад, транспорт, тражња, тржиште, влада, политика, порези, управљање и др.). Теорија се бави сложеним процесима индустријализације и говори о просторној дистрибуцији индустријских локација, структурним променама индустрије, и развоју и пропадању индустријских локација. Применом теорије индустријске локације могуће је анализирати различите аспекте индустријског развоја, а посебно промену технологије производње, индустријске организације и начина транспорта, као и друштвену поделу рада. Индустријско наслеђе као сведок индустријског развоја и свакодневног живота људи садржи информације о производним активностима одређене временске епохе. Прецизније, ова теорија нуди концепте као основ за истраживање комплексних вредности индустријског наслеђа које произилазе из географског контекста локације. Увид у основне концепте, а посебно факторе који утичу на локацију индустрије, приказан је делу текста који следи. Текст је структурисан тако да прво приказује концепте теорије и ауторе међу којима су најзначајнији: Ван Тунен (*Heinrich Von Thünen*), Алонсо (*William Alonso*) Вебер (*Alfred Weber*), Хувер (*Edgar Hoover*), Леш (*August Lösch*), Исард (*Walter Isard*), Ренер (*George Renner*), Маршал (*Alfred Marshall*), Портер (*Michael Porter*), Скот (*Allan J. Scott*) и Вернон (*Rejmond Vernon*), а затим се ближе приказује значај и примена концепата у контексту регенерације индустријских браунфилда.

С обзиром да индустријске активности утичу на економску структуру региона, и у многим случајевима, на обрасце просторног развоја, теорија индустријске локације је предмет истраживања просторне економије⁴¹, а посебно економске (индустријске) географије⁴². Теоријски оквир истраживања индустријске географије потиче из економске дисциплине, док се резултати истраживања примењују у оквиру просторног и економског планирања. Теорија локације је

утицала на теорије економског раста и развоја у оквиру економске географије. Такође, теорије локације имају важан значај за објашњење феномена регионалног развоја⁴³ (Avdagić, Jahić, 2007) и развој регионалне науке која се бави утицајем простора на економско одлучивање.

Принципи теорије локације се баве објашњењем просторног развоја економских активности и целокупних градова, односно просторним, функционалним и хијерархијским односима и релацијама између различитих локација. Дакле, теорије локације се баве организацијом економских и друштвених активности у географском простору, факторима који утичу на одабир локације⁴⁴ и просторним обрасцима локација који се појављују у различитим економским, друштвеним и географским контекстима. Као одговор на многе друштвене и економске промене 70-их година 20. века⁴⁵, традиционални приступ истраживања индустријских локација, који подразумева примену дескриптивног мониторинга, допуњен је новим теоријским концептима. Тако су неокласичне теорије, базиране на претпоставкама лоцирања индустрије с циљем повећања профита, допуњене бихевиоралним теоријама⁴⁶, које су у литератури често анализирани у контексту „географије предузећа“ (*the geography of enterprise*), и структуралистичким приступом⁴⁷, који примењује дијалектички однос између рада и капитала као концептуални приступ одлучивања о локацији индустрије (Lever, 2005).

У оквиру теорије акценат је стављен на факторе који утичу на одабир локације, на формирање индустријских кластера, на динамику производних активности-децентрализацију индустрије и на утицај индустријске локације на остале урбане функције. Ове теме су од кључног значаја за дефинисање просторних и функционалних вредности индустријских браунфилда значајних у процесу урбане регенерације.

3.1.1. Општи фактори индустријске локације

Као претеча осталим теоријама локације индустрије, у 19. веку се развила класична теорија локације. Основни принцип ове теорије је смањење трошкова производње (*least-cost*). Зачетник теорије је Хенрик Ван Тунен (Thünen, 1875), који се бавио односом између локације пољопривредне производње и трошкова транспорта робе. Бавећи се просторним размештајем пољопривреде с циљем

смањења трошкова транспорта робе до тржишта, Ван Тунен је формирао модел оптималног коришћења пољопривредног земљишта који се састоји од града, као центра потрошње, и концентричних кругова. У кругу најближем граду узгајају се културе чији производи имају велику тежину у односу на тржишну вредност и који се лако кваре. У даљим круговима узгајају се културе које имају мањи тржишни значај. Осим тога, удаљавањем од тржишта опада и интензитет обраде земљишта. Ван Тунен (Thünen, 1875) наводи да на повећање профита утиче оптимизација разлике између цене робе на тржишту и трошкова производње и транспорта. У његовом моделу се полази од претпоставке да постоји само једно главно тржиште и савршена конкуренција, да је тржишна цена фиксна, те да трошкови транспорта зависе од удаљености и количине робе која се транспортује. С намером примене на комерцијално и индустријско земљиште, Вилијам Алонсо (Alonso, 1964) је проширио поставке Ван Туненовог модела који је базиран углавном на трошковима транспорта. У Алонсовом приступу се код избора стамбених локација примењује функција понуде закупа, односно принцип да ако су трошкови транспорта већи, онда закуп мора бити мањи. С друге стране, код избора индустријских локација, примењује се крива понуђене цене која представља резултат комбинације закупа земљишта и дужине транспортне трасе и која се описује као цена коју је предузеће спремно да плати за одређену локацију како би остварило жељени профит.

Прву теорију индустријске локације, базирану на економској евалуацији простора, је 1909. године представио Алфред Вебер у делу „Теорија индустријске локације“ (*Theory of the location of industries*) (Weber, 1929). Веберова теорија је базирана на следећим претпоставкама: 1) фирме теже да остваре максималан профит у односу на трошкове; 2) конкуренција је савршена; 3) трошкови транспорта зависе од тежине терета и дужине транспортне трасе; 4) центар куповине и потражња су омогућени; и 5) извори сировина су фиксне тачке. Вебер се бави општим факторима који утичу на локацију индустријске активности и наглашава да је најбоља локација она која смањује трошкове производње. У вези с тим конструише нормативни приступ који подразумева лоцирање индустрије на местима која омогућавају најмање трошкове основна три фактора: транспорта, рада и агломерације и дегломерације (Weber, 1929). Осим општих, на локацију

утичу и посебни фактори који су у вези са специфичним карактеристикама појединих индустрија које се не могу предвидети унапред, него су предмет детаљне анализе.

Најзначајнији фактор који утиче на локацију индустрије према мишљењу Вебера је трошак транспорта, који је одређен укупном дужином транспортне трасе и тежином материјала који се транспортује. На укупне трошкове транспорта утиче удаљеност извора сировина и тржишта од локације индустрије, тежина улазне сировине и готових производа и цена транспорта по јединици удаљености⁴⁸ (Weber, 1929). У правилу постоји више извора сировина и центара конзумације производа, а природа улазних материјала или сировина одређује локацију индустрије. Вебер наводи да постоје две врсте сировина: локалне сировине, који се проналазе само на специфичним локацијама (минерали, дрво, итд.), и материјали доступни на свим локација (вода, ваздух, сунчева светлост, песак, итд.). Осим тога, према природи транспорта локалних сировина разликују се „чисти“ (*pure*), односно материјали који не губе тежину у току производног процеса и „прљави“ (*impure* или *gross*), који губе део или целу тежину у процесу производње. Уколико сировине у току производног процеса губе вредност, најповољнија локација за индустријску активност је близу извора сировина (нпр. индустрија гвожђа и челика, фабрика шећера, итд.). Уколико је индустрија удаљена од извора сировина повећавају се трошкови транспорта што утиче на повећање укупних трошкова производње и смањење конкурентности на тржишту. Такође, ако не долази до губитака вредности сировина током производног процеса, није важно да ли је индустрија лоцирана у близини извора сировина, тржишта или места између (нпр. индустрија памука, вуне, итд.). Вебер је дефинисао „индекс материјала“ (M_i) као алат за одабир локације за индустрију⁴⁹. Индекс материјала се одређује на основу количина утрошеног локалног материјала по тони (t) финалног производа. Уколико је однос између тежине материјала (t_m) и производа (t_p) већи од 1 ($t_m/t_p > 1$), повољна локација је у близини извора сировина. Супротно овоме, ако је овај однос мањи од 1 ($t_m/t_p < 1$), локација у близини продајног тржишта се сматра најповољнијом.

Индустрија може одступати од локације са најмањим трошковима транспорта ако је на некој другој локацији уштеда на трошковима рада већа од додатних

трошкова транспорта које та локација проузрокује. Дакле, постоје локације на којима се тона финалног производа може произвести са мањом ценом рада. Вебер наводи да целокупни трошкови рада зависе од нивоа ефикасности радне снаге и различитих облика организације рада и типова машина (Weber, 1929). Трошкови рада се мере на два начина: на основу индекса трошкова рада (*labour cost index*), који представља однос јединице трошка рада и тежине финалног производа, и на основу коефицијента радне снаге, који представља однос између индекса рада и укупне тежине коју је потребно транспортовати у току процеса производње (*locational weight*). На основу овога, Вебер закључује да што је виши коефицијент рада већа је тенденција лоцирања индустрије у близини центра са јефтином радном снагом. Коначно, како наводе многи критичари, најзначајнији део Веберове теорије су агломеративни и дегломеративни фактори локације, који доводе до концентрације или осипања индустрије, и који се анализирају с аспекта међусобне зависности различитих производних процеса. О овим факторима ће бити више речи у наставку текста који се бави темом економија агломерације и индустријских кластера.

Значајан теоријски допринос истраживању индустријске локације је дао Лаунхарт (Launhardt, 1993) који је објаснио разлике у локацији индустрије на основу варијација у трошковима транспорта и факторима потражње. Слично Веберу, Лаунхарт (Launhardt, 1993) истиче важност трошкова транспорта који представљају најзначајнији фактор при утврђивању размештаја индустрије. За избор тачке најмањих трошкова транспорта дефинисао је локациони троугао, који у својим теменима има два налазишта сировина (нпр. угља и руде гвожђа) и центар потрошње. Тачка се налази у пресеку вектора чија је дужина одређена трошковима транспорта потребним да се допреми сировина до места производње (нпр. железаре), у пропорцији која је довољна за производњу једне тоне производа (гвожђа), односно да се он транспортује до тржишта.

У фокусу неокласичне теорије локације, која представља надградњу класичне Веберове теорије, су тржиште, његове карактеристике и конкуренција која се не сматра савршеном. Осим смањења трошкова, у обзир се узима и максимизација прихода као основни циљ пословања. Август Леш у делу „Економије локације“ (*Economics of Location*) (Lösch, 1954) полази од претпоставке да се у зависности од

потражње и продајне цене производа, разликују и приходи у регионима. Поредићи трошкове производње и површину тржишта коју је могуће контролисати Леш (Lösch, 1954) тежи да нађе локацију која омогућава највећи профит. У оквиру ове конкуренције, одабрана локација није нужно она која смањује трошкове, као што то предвиђа Веберова теорија. Уместо локације која смањује трошкове производње и дистрибуције робе може се одабрати локација која омогућава највећи приход базиран на приходима од продаје робе. Примењујући макроекономски приступ истраживању простора и поштујући теорије индивидуалних локација, Леш (Lösch, 1954) је дефинисао је модел „пчелињег саћа“ у којем се производне јединице регије групишу око већег регионалног средишта, које се заједно са другим регионалним средиштима групише око већег регионалног центра. Овај систем груписања се заснива на саобраћајној мрежи, која представља матрицу целокупног просторног система. Подручје које гравитира граду приказано је као шестоугао. Градови, као центри гравитације, могу да буду лоцирани у односу на централни град на три начина: на врховима шестоугла, односно границама регија; на страницама шестоугла, односно на граници између две регије; и унутар шестоугла, односно у гравитационом пољу. Коначно, Лешова анализа подразумева слободну економију у којој се оптимално позиционирање појединих предузећа на различитим локацијама одређује на основу фактора трошкова транспорта и потражње.

Према неким ауторима, за одабир индустријске локације важна је локација конкурената (Hotelling, 1929). Предузећа покушавају да одрже најбољу локацију што резултује њиховим груписањем с циљем опслуживања већег дела тржишта. Основна претпоставка Хотелинга (Hotelling, 1929) је да је тржиште двополно, са само једним конкурентом и да су основни фактори који утичу на одабир локације: величина тржишта, трошкови транспорта и цена коју су купци спремни да плате за робу. При развоју теорије индустријске локације Смит (Smith, 1981) се ослања на Веберов приступ савршене конкуренције и најмањих трошкова и Лешов тржишни приступ монополистичке конкуренције. Најпрофитабилнија локација је на месту гдје укупан приход превазилази укупне трошкове производње. У овом случају то није нужно место са најмањим трошковима транспорта. У вези с овим, Исард (Isard, 1956) индустријску локацију доводи у везу са економским теоријама

и уводи принцип супституције. Као пример наводи да се овај принцип односи на замену високе цене рада увођењем капитално интензивних индустрија. Дакле, одређење најповољније локације производње могуће је на основу супституције трошкова између различитих фактора производње (Isard, 1956).

Бавећи се факторима индустријске локације, Ренер (Renner, 1951) дефинише шест фактора који на различите начине утичу на одабир локације индустрије, и то: капитал, транспорт, сировине, тржиште, моћ и рад (Renner, 1951). При томе, одређује три основна принципа у вези са локацијом, и то: 1) фактори, као и трошкови, одређују локацију; 2) индустрије се развијају у близини фактора који су скупи; и 3) локација индустрије има директан утицај на транспорт. Такође, Хувер (Hoover, 1948) полази од претпоставке савршене конкуренције између произвођача и дефинише трошкове транспорта и производње као кључне факторе локације. При томе, трошкове набавке сировина и дистрибуције финалних производа сматра трошковима транспорта, док агломеративну снагу и институционалне трошкове сматра делимичним детерминантама производње.

У контексту проучавања индустријских браунфилда и њихових вредности, трошак транспорта, као најзначајнији фактор индустријске локације који утиче на смањење трошкова производње, односи се на **приступачност локације** индустријског браунфилда у ужем, али и ширем урбаном контексту. У овом контексту, приступачност се односи на могућности физичке приступачности претходно недоступних и ограђених локација индустријске производње. Такође, приступачност некој локацији је основни израз мобилности људи, саобраћаја и информација. Приступачност је важна за разумевање материјализације економских активности у простору и начина на који простор утиче на друштвено-економске интеракције. Посебно је важно рећи да је приступачност у директној вези са низом економских и социјалних могућности које локација нуди (Rodrigue, Comtois, Slack, 2006), те је стога посебно важна карактеристика локације за браунфилд регенерацију. У вези с овим, основни елементи који одређују приступачност су капацитет и структура саобраћајне инфраструктуре. Ефикасан, добро решен саобраћајни систем омогућава висок ниво приступачности локација, што се сматра важним предусловом одрживих модела регенерације.

3.1.2. Географски аспект економске агломерације- индустријска концентрација

Како је већ претходно објашњено у Веберовој класичној теорији индустријске локације, економије агломерације заједно са трошковима транспорта сировина и роба и рада, утичу на одабир локације индустрије у условима савршене конкуренције. Агломерација представља феномен који описује креирање просторних кластера или концентрације индустријских активности на неком подручју. Предузећа теже да се лоцирају у близини већ постојећих предузећа која их снабдевају сировинама или предузећа која потражују њихове финалне производе. Агломерација производних активности увек је праћена агломерацијом популације (Semevskiy, 1978). Већ у 19. веку око центара индустријских градова су се развила радничка стамбена насеља велике густине. С обзиром да су трошкови транспорта сировина били већи од трошкова превоза радника, капитално интензивне индустрије⁵⁰ су лоциране дуж река и железничких терминала (међурегионални саобраћај), а радна снага у близини места рада и усмерена на коришћење јавног превоза- трамваја са коњском вучом (Fales, Moses, 1972a у Scott, 1982). Слично овоме, радно интензивне индустрије⁵¹ су гравитирале централним локацијама, које су биле доступне радној снази.

Под агломеративним факторима Вебер (Weber, 1929) подразумева оне који доводе до концентрације индустрије ради могућности техничког унапређења, специјализације производних погона и успостављања сарадње између актера у оквиру исте индустријске гране. Ефекти агломерације се изражавају кроз смањење трошкова транспорта сировина и производа и комуникације захваљујући груписању предузећа и домаћинстава на малој површини. Други ефекат агломерације је смањење цене производње ради повећања броја предузећа и количине финалних производа (Scott, 1982). Дакле, фактори агломерације су они који смањују трошкове производње када је производња лоцирана на једном месту (Weber, 1929). На овај начин агломерација производних предузећа и радне популације унапређује индустријску продуктивност, разноликост и одрживост (Scott, 1982). Како Вебер (Weber, 1929) наводи, фактори агломерације играју значајну улогу у одређивању локације индустрије у случају када су уштеде које

настају на основу агломерације економија веће од трошкова транспорта и рада, који такође настају као резултат агломерације.

Фактори агломерације обухватају интерне економије размере (*internal economies of scale*), које настају као последица унутрашњег развоја предузећа (нпр. повећањем обима производње предузећа), али и екстерне економије размере (*external economies of scale*), које настају као резултат креирања просторних кластера, попут специјализоване поделе рада између предузећа, одржавања и обнове објеката и појаве специјализованих тржишта сировина и производа (Weber, 1929). При томе се ефекти екстерних економија односе на ефекте улагања једног предузећа који се позитивно одражавају на пословање других предузећа (Šimunović, 2007). Интерне економије размере су у литератури најчешће предмет истраживања теорија производње, и у вези су са концептом индустријске децентрализације, о коме ће касније бити више речи. С друге стране, географски аспект економског процеса агломерације се односи на концентрацију пословања и индустрија на одређеном подручју, и као такав, предмет је истраживања теорије индустријских кластера.

Према Портеру (Porter, 1990; 1998), кластери представљају географску концентрацију међусобно повезаних предузећа, специјализованих добављача, давалаца услуга, фирми сродних делатности и са њима повезаних релевантних институција попут универзитета, агенција за стандардизацију, удружења и других институција, који међусобно сарађују и који су у исто време конкуренција једни другима. Кластери нису ограничени само на урбане зоне, већ имају за циљ да обухвате шири опсег попут регије и државе, протежући се чак и на суседне земље. Према мишљењу Портера (Porter, 1990; 1998), кластери су значајни за повећање профитабилности и конкурентности предузећа на локалном и међународном тржишту. Кластери дају могућност остварења ефикасности која произилази из позитивних екстерних економија, смањених трошкова транспорта и заједничких активности. Као основне предности кластера Маршал (Marshall, 1920) наводи да: просторно концентрисана индустрија подржава локалне добављаче; концентрација предузећа унапређује тржиште рада; и просторна близина омогућава лакшу размену информација. Осим тога, индустријски кластери повећавају продуктивност предузећа и групација који су у њиховом саставу, те

утичу на стварање додате вредности на основу: приступа специјализованим материјалним факторима и запосленима, тј. у поређењу са алтернативама трансакциони трошкови су нижи; приступа информацијама и њиховог акумулирања у кластеру; комплементарности која, на основу олакшавања активности учесника кластера и њихове боље усклађености, повећава продуктивност; приступа институцијама и јавним добрима; и подстицања веће продуктивност предузећа конкурентским притисцима и поређењима учесника у кластеру (Porter, 2008 у Костадиновић, 2016). Према мишљењу Портера (Porter, 1998), индустријски кластери се заснивају на системским везама између предузећа, а одређени су раздаљином и временом за остварење ефикасних пословних веза. Осим тога, кластери су одређени природним, демографским, културолошким, привредним и другим карактеристикама географске области или региона (Porter, 1998).

Близина предузећа која нуде улазне сировине, ради смањених трошкова транспорта, омогућава смањење трошкова производње, и економије размере⁵². Повезивање предузећа доводи до проширења локалног тржишта производа, и привлачења многих других производних активности. Према неким ауторима, значајне карактеристике предузећа повезаних у кластере су: близина локације, повезаност предузећа с циљем остварења заједничких циљева пословања, неопходност активне интеракције чланова кластера и постојање критичне масе која је значајна за целокупно пословање предузећа (Ketels, Örjan, 2006 у Костадиновић, 2016). Предузећа која су чланови кластера могу да остваре значајне резултате захваљујући међусобној повезаности, сарадњи и размени знања, информација и искуства, у односу на предузећа која наступају самостално на тржишту (Костадиновић, 2016). Према Скоту (Scott, 1982) постоје два основна обрасца повезаности између предузећа која се примећују у урбаном простору. Први се односи на *вертикалну повезаност* предузећа укључених у фазни процес индустријске производње, док се други односи на *хоризонталну повезаност* предузећа која производе сировине и полупроизводе за индустрије које се локационо оријентишу према тржишту. У оба случаја, примећена је позитивна веза између нивоа веза сировина-производ међу предузећима с једне стране, и њиховог степена просторне повезаности, с друге (Czamanski, 1971). Скот (Scott,

1986) даље наводи да су основни елементи у вези са груписањем економских активности процеси организације и тржиште рада, као и динамика друштвене поделе рада. Он наводи да се географски кластери јављају као резултат вертикалне и хоризонталне дезинтеграције предузећа, односно заменом једног великог предузећа групама мањих међусобно зависних предузећа. Дезинтеграција је могућа када: 1) различите компоненте процеса производње не захтевају да буду интегрисане у једну фабрику; 2) је тржиште несигурно и нестабилно; 3) се јавља економичност уговора о сарадњи за специјализоване услуге; 4) подела тржишта рада омогућава уговарање сарадње за неке фазе производног процеса (Scott 1986). Постојање оваквих кластера мења услове производње и подстиче даљу дезинтеграцију и креирање нових кластера. Скотов допринос се огледа у интегрисању улоге сарадње, глобалних извора и поделе производње у објашњењу агломерације и екстерних економија уводећи важну димензију повезаности, која је контролисана од стране главних произвођача који управљају производњом (Holmes 1986; Cowling, 1986; у Leitner, Sheppard, 1989).

На основу овога је основна дефиниција кластера, као просторне концентрације предузећа, проширена екстерним ефектима и међусобним интеракцијама, и то: везама између предузећа унутар кластера попут веза унапред (*forward linkages*), које се односе на везе између предузећа и тражилаца робе и веза уназад (*backward linkages*), које се односе на везе између произвођача и добављача сировина; позитивним екстерним ефектима који произилазе из локалног квалификованог рада; размена информација између предузећа, институција и појединаца и др. (Здравковић, 2006). Део кластера су чврсте везе између послодаваца, купаца и институција које подржавају њихов економски развој, а чланове кластера повезују заједнички интереси везани за набавку, продају, радну снагу и технологију. Како Мићић (Мићић, 2010) наводи, кластери се могу формирати у великим и малим привредама, развијеним и неразвијеним земљама, у градским и руралним подручјима. Границе кластера су најчешће смештене у оквиру региона или административне границе, али могу и да их прелазе. Границе се шире услед појаве нових делатности и предузећа и под утицајем технолошких промена и захтева тржишта (Мићић, 2010). Дакле, кластери представљају просторно дефинисане

системе сличних и повезаних активности, али и функционално дефинисане системе међуповезаних активности.⁵³

У контексту проучавања индустријских браунфилда и њихових вредности, агломерација економија и груписање индустријских активности су важни с аспекта дефинисања *величине групације индустријских објеката* на некој браунфилд локацији, као вредности од које зависи одабир планских интервенција. Вредности индустријског наслеђа је потребно анализирати у контексту димензионалне и функционалне комплексности која произилази из груписања индустријских активности. С обзиром на различите специфичности, један објекат на локацији или група индустријских објеката, захтевају различит плански третман и финансијски програм урбане регенерације. Тако на пример, одабир адекватне интервенције усмерене на очување једног објекта зависи од планиране намене и карактеристика објекта. С друге стране, вредности и карактеристике које произилазе из међусобног односа више индустријских објекта, као и објеката и непосредног окружења, па чак и целог урбаног и природног контекста, представљају основ за очување већих локалитета индустријских наслеђа у контексту урбане регенерације. Коначно, анализирање фактора агломерације индустријских активности је важно и са аспекта одређења *начина/облика груписања индустријских браунфилда*, који може да буде од великог значаја за дефинисање интегралних стратегија регенерације браунфилд локација на локалном, националном и вишем просторном нивоу.

3.1.3. Индустријска децентрализација- индустријска субурбанизација

Измештање индустријских активности из централних урбаних локација на периферне у другој половини 20. века подстакла је истраживање структурних промена у индустријском сектору и повећање компаративне предности периферних локација⁵⁴ у оквиру регионалних наука. Феномен децентрализације индустрије означава општи друштвени процес који укључује релативну промену омјера капитала и рада и измештање производне активности из центра града ка периферији (Scott, 1982). Како неки аутори наводе, повећана акумулација капитала доводи до повећања омјера количине готових производа у односу на улазне сировине у производном процесу (Feller, 1975 у Scott, 1982), а самим тим

долази до смањења утицаја близине извора сировина као фактора локације и проширења просторних маргина профитабилности. Ове маргине су даље проширене унапређењем саобраћајног система који је довео до смањења трошкова транспорта⁵⁵. Као последица оваквог развоја крајем 19. века, значај близине транспортних терминала и инфраструктуре који је утицао на одабир локација капитално интензивних индустрија у градовима се смањује, те се индустрије измештају на периферне градске локације на којима је цена земљишта⁵⁶ ниска, а цена рада релативно јефтина⁵⁷.

Пола века пре појаве децентрализације индустријских активности, бавећи се факторима који утичу на одабир индустријских локација Вебер (Weber, 1929) је дефинисао факторе дегломерације. Он је закључио да агломерација економија доводи до повећања потребе за земљиштем на одређеним локацијама, а самим тим и до повећане цене ренте (земљишта), што превазилази локационе предности места. Као последица овога многа предузећа одлучују да се лоцирају на веће удаљености од сродних индустрија како би себи обезбедиле приступ јефтинијем земљишту. Дакле, велика цена земљишта у центрима градова представља дегломеративни фактор који утиче на дисперзију индустријских активности. Како Вебер наводи, динамика индустријских активности прати економски развој који утиче на промену значаја и снаге појединачних фактора за одабир локације. Вебер тврди да сваки део индустријске производње, који се измешта на одређено место под утицајем фактора локације, креира нову дистрибуцију потрошње на рачун рада запослених на новој локацији, што може да буде основ за ново прегруписавање. Дакле, Веберова анализа великих промена локације, која карактерише индустријску револуцију Европе 19. века, била је пола века испред свог времена.

На основу систематизације истраживања која се баве децентрализацијом индустрије Скот (Scott, 1982) издваја две групе фактора децентрализације, и то оне који утичу на смањење привлачности централних локација и оне који повећавају привлачност периферних локација. У прву групу фактора спадају: раст предузећа и недостатак простора за проширење у центру града, застареле фабрике и опрема, саобраћајни колапс, велике плате, недостатак радне снаге, сукоби радника и велики степен синдикалног организовања у центру града, планска

ограничења за индустрију и урбану обнову у центру града, високе цене земљишта, калкулација трошкова и добити напуштања индустријских комплекса како би се искористила локација и велики порези. Другој групи фактора припадају: развој камионског транспорта и ширење интраурбаног система брзих цеста, грађење хоризонтално развијених једносратних индустријских објеката у складу са јефтиним земљиштем у предграђу, претходна децентрализација радне популације, пожељна друштвена клима на периферији, близина аеродрома и доступност периферних локација менаџерима и административном особљу.

Да би се разумела комплексност историјског процеса децентрализације индустрије потребно је, осим питања повећања обима производње финалних производа у односу на улазне сировине и смањења трошкова интраурбаног транспорта, узети у обзир промене индустријских технологија и процеса рада. Истраживања показују да локација производних активности има корене у процесу производње и њеном друштвеном и политичком контексту, и да промене индустријских технологија утичу на локацију индустрије (Leitner, Sheppard, 1989). Промена технологије се може посматрати као део процеса друштвеног развоја који обухвата и децентрализацију индустрије. За разумевање услова који су утицали на децентрализацију пре свега је важно разумети разлоге одабира центра града за производне активности. У вези с овим Вебер (Webber, 1982) наводи да је на развој индустријске активности у центру утицала добра приступачност локацији, доступна радна снага и присуство тржишта.

Најстарије и најшире прихваћено објашњење феномена децентрализације индустријских активности произилази из *теорије производње и концепта животног циклуса производа*⁵⁸. Међу најзначајнијим ауторима ове теорије и концепта су Вернон (*Rejmond Vernon*), Томпсон (*Wilbur Richard Thompson*), Ериксон (*Rodney A. Erickson*) и др. У литератури се концепт децентрализације често повезује са идејом међународне поделе рада (Weaver, 1985). Према теорији производње, индустрије се измештају у оквиру хијерархије урбаног простора у складу са различитим фазама животног циклуса производа (Barkley, 1988). У *иновативној фази или фази новог производа*, мала, нова и иновативна предузећа карактеришу: велики трошкови производње по јединици производа, релативно висока цена производа и профит, релативно квалификована и квалификована

радна снага, високо учешће научних и инжењерских делатности и коришћење вањских сервиса и услуге. Корпоративни циљ у овој фази је постизање максималног удела производа на тржишту. Како у иновативној фази циклуса производа предузећа нису економски стабилна и независна она теже да се лоцирају у центрима великих градова ради близине главног тржишта и истраживачких институција, доступности квалификоване радне снаге и специјализованих добара и услуга, односно ради позитивних ефекта агломерације. Другим речима, центар града представља инкубатор за нова млада предузећа (Vernon, 1957; Hoover, Vernon, 1959; у Scott, 1982). Нека од ових предузећа никад не остваре профит, док се друга шире и развијају, те се временом ослобађају зависности од економија агломерације. Временом индустрија привлачи нова предузећа чиме се повећава конкурентност, смањује профит, стандардизује производња, смањује потреба за квалификованом радном снагом, и интерно се обављају услуге које су до тада наручиване (Barkley, 1988). У овој фази развијања производа, предузећа напуштају центар града гдје је цена земљишта велика, и проналазе нове локације у субурбаном подручју с намером смањења трошкова производње и очувања профита (Hund, 1959; Goldberg, 1969; Goldberg, 1970). Постојање мулти-компанија у оквиру индустрије даље подстиче процес децентрализације дозвољавајући пресељење у рурална подручја само оним индустријским гранама које примењују рутинске активности. Периферне локације представљају одрживе локације за рутинску, зрелу производњу чији је основни циљ смањење трошкова производње по јединици производа (Barkley, 1988). Истраживачки центри предузећа, продаја и административне функције могу да остану у урбаним центрима где су предности локације највеће. Коначно, у последњој фази, када производни процес достигне потпуну зрелост, ова предузећа почињу да формирају капитално интензивне огранке производње (са полуквалификованом и неквалификованом радном снагом) у малим и средње великим градовима који су удаљени од главног урбаног центра (Scott, 1982).

Према концепту циклуса производа, роба пролази кроз фазе, од експерименталне фазе у којој је роба произведена на нерутински начин, до стандардизованих роба масовне производње (Leitner, Sheppard, 1989). Такође, у раним фазама производња је лоцирана у централним градским зонама, док се у зрелој фази

производња измешта на субурбана подручја. Дакле, сазревање циклуса производње утиче на децентрализацију производних активности (Norton, Rees 1979 у Leitner, Sheppard, 1989). У вези с овим, основна је претпоставка да се теорија индустријске локације не може анализирати и примењивати независно од теорије производње (Moses, 1958). Такође, избор локације и усвајање технологије производње су два међусобно зависна процеса. У прилог овој тврдњи, бавећи се интраурбаним процесима локације, Скот (Scott, 1982) препознаје тенденцију радно интензивних индустрија да се групишу у кластере у центрима градова, који омогућавају позитивне ефекте *екстерних економија размера*, и капитално интензивних индустрија да гравитирају ка релативно неприступачним периферним локацијама. За разлику од радно интензивних индустрија које имају мањи обим производње⁵⁹, и чији кластери захтевају квалификовану радну снагу која се групише у стамбеним насељима у близини индустријског центра, капитално интензивне индустрије имају већи обим производње који не подразумева квалификовану радну снагу. Ради мањка слободног земљишта у центру града, радно интензивне индустрије усвајају стратегије интензивног коришћења земљишта (изградње вишеспратних објеката). Супротно овоме, капитално интензивне индустрије на периферним локацијама усвајају стратегије екстензивног коришћења земљишта (приземни објекти хоризонтално развијених основа). Ипак, Скот закључује да су унутрашња структура и организација производње примарни фактори који утичу на начин коришћења земљишта.

Динамика производних активности, анализирана у оквиру теорије локације и индустријске производње, има вишеструки значај за дефинисање вредности напуштених индустријских комплекса. Прво, концепт децентрализације и динамике промене локације индустрије је важан ради бољег разумевања природе браунфилда, разлога њиховог настајања и *положаја* у граду. С обзиром да успешност оживљавања браунфилда зависи од атрактивности локације, просторна дистрибуција ових локација је од великог значаја за дефинисање стратегија урбане регенерације. Браунфилде у центрима градова карактерише добра саобраћајна повезаност са другим деловима градова и инфраструктурна опремљеност, а самим тим и висока вредност грађевинског земљишта. Како је за тржишно земљиште типично да најинтензивније коришћење буде у централним

деловима насеља (Danilović et al., 2008), локације у овим деловима насеља имају већу могућност оживљавања, док се с порастом удаљености браунфилда од центра та могућност пропорционално смањује.

Друго, на основу карактеристика процеса и законитости агломерације економија и индустријске децентрализације јасно је да се индустријске активности појављују на различитим локацијама и представљају важан део урбаног пејзажа. Такође, с обзиром на велику заступљеност индустријског земљишта у целокупној урбаном систему, индустријске активности су у великој мери промениле урбани пејзаж и тржиште рада. Агломерацију економија прати агломерација популације⁶⁰, односно концентрација радника у централним насељима, која је допринела класним разликама између радника и послодавца. Исто тако, децентрализацију индустрије прати децентрализација популације, те се убрзо након формирања нових индустријских дистрикта на периферији градова као проширења комерцијалног центра, формирају нова стамбена насеља за раднике и послодавце. Промена размере односа између индустријских предузећа и редистрибуције популације је утицала на карактеристике *индустријског урбанизма*. Све израженија подела рада, на физички рад и рад у канцеларији, током 20. века се одразила и на различит квалитет услова живота у стамбеним насељима. Густина и лоши услови становања радника у близини фабрика с почетка 20. века су узроковали појаву првих правила зонирања и грађења. Као последица оваквих услова, утицај индустријске активности на окружење је био у основи енвайронменталних покрета 60-их и 70-их година 20. века. На основу овога се може рећи да су карактеристике које произилазе из *компатибилности између индустријске функције и функција у непосредном окружењу* (најчешће становања) важна функционална вредност индустријских браунфилда. Компатибилност је могуће утврдити на основу анализе параметара попут: физичке удаљености индустријских од других функција, саобраћајне и визуелне повезаности локација, утицаја индустријског загађења на околину, присуства зеленог појаса у оквиру индустријског комплекса, и др.

Коначно, анализа улоге индустријске технологије у просторној дистрибуцији индустријских активности указује на значај технолошке иновације као фактора који омогућава нови ефикаснији процес производње и даље води до

децентрализације активности. Различити *начини производње* настали на темељу ових технолошких иновација представљају функционалну вредност индустријског наслеђа која има важну улогу у стратегијама регенерације индустријских браунфилда.

3.2. Индустријски браунфилди у пољу урбоморфолошких истраживања

У овом делу дисертације истражују се физичке карактеристике индустријских комплекса и њихова претходна индустријска намена и активности, као компоненте које утичу на идентитет индустријских браунфилда. Физичке карактеристике места и активности представљене у оквиру теорија места сагледавају се на основу анализе урбане форме, односно физичке форме и функције (Lynch, 1981). Урбана форма, као хетероген и сложен феномен, представља поље репрезентације урбаног идентитета (Simonović, 2013). На основу урбане форме могуће је читање физичког и симболичког аспекта идентитета. Стога је за анализу и разумевање физичких карактеристика индустријских комплекса и њихових претходних активности, као препознатљивих просторно-функционалних комплекса у градовима, одабран теоријски оквир урбане морфологије. Урбана морфологија се бави формом насеља и нуди концептуални оквир за истраживање физичког урбаног идентитета. Такође, она се бави истраживањем квалитета визуелних елемената, естетском формом, анализом физичке структуре, когницијом простора, просторним урбаним политикама, физичким карактеристикама које утичу на урбану слику, активностима и значајем пејзажа за идентитет урбаног окружења. У фокусу урбане морфологије није само коначна урбана форма настала као резултат многих идеја и интереса кроз генерације, него и друштвени, културни и економски процеси који доводе до те форме. Такође, у основи морфолошких истраживања је анализа порекла и развоја неког урбаног елемента и његово поређење са ширим контекстом и целокупним феноменом. Како Ђокић (Ђокић, 2007) наводи у морфолошким студијама преовлађује истраживање типолошких карактеристика структура и генетског кода којим је њихов развој историјски детерминисан, чиме је стављен акценат на истраживање кључних обележја просторне структуре који подстичу и одређују процес генезе. Морфолошка анализа је значајна за разумевање фаза развоја и

карактеристика урбане форме, тако да је на основу ње могуће дефинисати модел будућег развоја базиран на принципима одрживе урбане форме која захтева континуитет и кохерентност са постојећим урбаним ткивом (Sanders, Schroder, 2008).

Теорија урбане морфологије нуди концепте као основ за истраживање комплексности индустријских браунфилда засноване на просторно-морфолошким и функционалним аспектима индустријске форме. У оквиру широког поља истраживања урбане форме и урбоморфолошких метода⁶¹ анализа феномена форме индустријских браунфилда се позиционира у оквир типоморфолошких студија. Типолошко сагледавање елемената градског простора је од изузетног значаја јер се на тај начин истичу његове кључне карактеристике које га чине препознатљивим (Ђокић, 2007). У литератури се најчешће анализирају три урбоморфолошке школе, и то: италијанска, британска и француска. Циљ овог дела дисертације није да се анализирају и наводе разлике у морфолошким приступима него да се дефинише заједнички приступ анализи елемената урбане форме који чини основ савремене урбане морфологије. Намера је да се наводе теме и концепти који имају примену у анализи урбаног простора и дефинисању урбаног карактера, односно у урбаном планирању, конзервацији и дизајну. Као главни аутори издвајају се: Муратори (*Saverio Muratori*), Каниђа (*Gianfranco Caniggia*), Конзен (*M.R.G. Conzen*), Кастекс (*Jean Castex*), Панре (*Philippe Panerai*) и Депол (*Jean-Charles Depaule*), и многи други чији ће се ставови наводити у тексту. Посебно су значајни Конзенов историјско-географски и Каниђин архитектонски приступ типоморфолошким истраживањима, који се баве елементима сложене урбане форме као што је индустријска. На овај начин се усмерава и приступ и методологија истраживања форме индустријских браунфилда, али и дефинишу критеријуми њихове анализе.

Намера овог текста је да се на основу важних концепта дефинисаних у оквиру урбане морфологије дефинишу оквир и критеријуми истраживања индустријске форме и њеног карактера. Дакле, циљ је да се дефинишу морфолошке карактеристике и квалитативна својстава урбане форме, као критеријуми применљиви у анализи напуштених индустријских комплекса. Како свака анализа урбане форме обухвата и класификацију важних карактеристика у опште

категорије (Kropf, 2009), на основу критеријума је могуће је извршити класификацију индустријских браунфилда, односно дефинисати различите обрасце⁶² засноване на архитектонским и урбанистичким параметрима који им дају одређену форму и вредности. Другим речима, тежи се ка дефинисању елемената или сегмената урбане форме који се анализирају у различитим међусобним релацијама како би биле успостављене просторне и функционалне вредности урбане форме као важни елементи идентитета индустријских браунфилда. У тексту се прво излажу основни принципи урбане морфологије као методе и теоријског дискурса. Разматра се научни капацитет урбане морфологије у контексту проучавања и разумевања градова и њихових делова. Даље се издвајају важни типоморфолошки концепти који су у функцији операционализације истраживања, а затим се ближе приказује њихов значај и примена у контексту анализе форме индустријских браунфилда и дефинисања њених просторних и функционалних вредности. Коначно, на основу разумевања важних аспеката индустријске форме и њене комплексности могуће је дефинисати један сегмент модела будућег развоја индустријских браунфилда базиран на принципу очувања и унапређења идентитета.

3.2.1. Урбана форма и морфологија

Појам морфологија потиче од грчке речи (*morphe*- облик и *logy*- наука) и може се дефинисати као дисциплина која се бави пореклом и развојем облика. Морфологија као метод истраживања појава и процеса, који су у вези са настанком специфичних облика, саставни је део многих дисциплина попут: биологије, филозофије, географије, урбанизма и других. Оно што је заједничко за сва морфолошка истраживања је посматрање структуре и облика као недељиве целине. Иако су у контексту архитектуре и урбанизма прихваћена морфолошка истраживања, дефиниције урбане морфологије потичу углавном од географа и планера. Сумирајући бројне географске дефиниције Ђокић закључује да је урбана морфологија „научна дисциплина која се бави истраживањем настанка и развојка облика грађених структура и отворених простора у урбаним срединама“ (Ђокић, 2007: 62). Према Кропфу (Kropf, 2009) морфологија се бави урбаном формом укључујући архитектуру, план улица и различите густине станишта. Исти аутор

наводи да се урбана морфологија у урбаним студијама разликује од функционалног зонирања градова, односно образаца коришћења земљишта.

Као дисциплина, урбана морфологија се бави разумевањем урбане форме, што доприноси теорији и пракси њеног креирања. Урбана форма најчешће подразумева физичке и просторне компоненте урбане структуре: парцеле, блокове, улице, грађевине и отворене просторе, које су део процеса развоја града или његовог дела. И поред многобројних концепција урбане форме у литератури се препознају њена два основна аспекта- физичка форма и намена земљишта или функција (Kropf, 2009). Ипак, приметан је недостатак концептуалне јасноће односа између форме и функције (Lynch, 1981). Линч дефинише форму насеља на основу: просторног размештања људи који обављају неке активности; кретања људи, роба и информација; и физичких карактеристика које омогућавају спровођење активности. Физичке карактеристике које дефинишу простор произилазе из физичких објеката и њихових просторних односа који резултују различитим обрасцима пуног и празног, попут ентеријера грађевина, или обрасцима улица и блокова. Кретање људи и спровођење активности представљају хуману категорију и обележје укључености у неку активност, а указују на однос према објектима или простору у којем се активности дешавају (Lynch, 1981).

Анализа урбане форме најчешће је усмерена на класификацију и типологију њених елемената попут уличне мреже, парцела и грађевина, али и на широдруштвени аспект проучавања форме попут путања и шема кретања, начина и намене коришћења објеката и земљишта и слично (Ђокић, 2014). Међусобни односи елемената урбане форме и последице тих односа су такође предмет истраживања урбане морфологије (Ђокић, 2014), што је од посебног значаја за ово истраживање. Осим тога, урбана морфологија се бави процесом еволуције урбаног простора у којем друштвени обрасци развијају форму и конструишу значења која су дубоко укореењена у културној традицији (Moudon, 1997). Овакав културолошки аспект урбане форме ће у овом истраживању бити детаљније обрађен у оквиру другог теоријског оквира који нуди прецизније дефинисање симболичких вредности и значења места.

Градски простор пролази кроз континуирани процес промена (Ђокић, 2009). Спољашња форма и њена унутрашња структура настају као резултат процеса развоја и трансформације (Goethe, 1952 у Kropf, 2009). У основи урбане морфологије као научне дисциплине је проучавање форме града, процеса њеног настанка и трансформације. Стога, неки аутори сматрају да је урбана морфогенеза прецизнији термин од урбана морфологија (Moudon, 1997). Динамика развоја градова и однос између његових делова је навела многе ауторе да се баве појмом урбане морфогенезе (Moudon, 1997). Фокусирани на материјалне трагове друштвених и економских процеса, урбани морфолози се баве анализом развоја градова од њиховог оснивања, кроз трансформације, идентификујући њихове различите компоненте. Дакле, истраживање се не бави искључиво коначном урбаном формом него и друштвеним, економским, политичким и културним контекстом у којем се одвија процес настанка и трансформације.

У тексту „Морфолошка истраживања у урбанизму“ Ђокић (Ђокић, 2007) даје објашњење три основна принципа у интерпретацији грађене структуре и отворених простора у оквиру морфолошки оријентисаних студија у области урбанизма и архитектуре.

Принцип класификације. Циљ класификације елемената на бази обликовних карактеристика и карактеристика положаја, величине, коришћених материјала и других особина структуре је да се, с једне стране утврде историјски поступци и принципи који су довели до одређеног стања, док је с друге стране циљ да се утврди информациона основа из које могу да произађу смернице за даљи развој посматраних елемената. Како не би дошло до смањења тачности изведених закључака ради бављења искључиво физичким карактеристикама, морфолошке студије у урбанизму се баве и анализом функционалних карактеристика простора како би се одредили узроци настанка поменутих физичких карактеристика (Ђокић, 2007). Класификацију морфолошких целина је могуће одредити на основу мањег или већег броја критеријума, при чему се највећи проблеми класификације односе на тешкоће при избору релевантних критеријума при чему до изражаја долази интуитивност аутора (Ђокић, 2007).

Принцип идентитета. С обзиром да се морфологија бави комплексним процесима који су условили настанак облика, она открива културни и друштвени идентитет одређене средине. Сваки физички облик садржи историју и представља одређену културу, те се просторни облици града не могу разумети без познавања друштвено-историјског контекста настанка, економског статуса становника и њихових карактеристика, религије, правних норми, политичког система и др. Ђокић даље наводи да је развој појма културних вредности и облика међузависан и реципрочан. Временом се мењају сврха облика и његово тумачење из чега се закључује да друштвени контекст представља главни генератор физичких карактеристика простора, односно да је он главни репрезент културног идентитета заједнице (Ђокић, 2007).

Принцип морфогенезе. Трећи принцип морфолошких студија се односи на процес морфогенезе у коме се облици грађених структура и отворених простора посматрају кроз процес настанка и промене. Морфогенеза представља низ трансформација простора који се прилагођава новим потребама. Иако се трансформација простора испољава кроз промену форме, њени узроци су у вези са функцијом и идентитетом средине. Ђокић наводи да се морфогенетски принципи разликују у односу на време настанка и трансформације градова, њихове економске структуре, функционалног приоритета, културе итд. (Ђокић, 2007). Он закључује да из претходно објашњених принципа морфолошких студија у урбанизму произилазе даље смернице за деловање у простору.

3.2.2. Теоријски оквир (тип)морфолошких истраживања

На основу детаљне анализе и систематизације историјског развоја морфолошких истраживања могуће је препознати више специфичних периода⁶³ који су допринели укупном развоју урбане морфологије (Ђокић, 2007). Иако се развој урбане морфологије може пратити од краја XIX и почетка XX века, потпуно успостављање урбане морфологије као научне урбане дисциплине се јавља у другој половини двадесетог века као реакција отпора према традицији модерне која занемарује традиционалне принципе грађења и ширења градова и постојеће урбано ткиво замењује новим. Ова урбана дисциплина је заговарала другачије виђење и разумевање урбане форме, њеног контекста и урбаних процеса од оних

заступљених у модерном урбанизму. Дакле, урбана морфологија се развила као инструмент и аргумент постмодернистичких теоретичара и планера, чији је један од циљева био оспоравање вредности модернизма (Ђокић, 2014). Група урбаних морфолога из различитих дисциплина укључујући архитектуру, географију, историју и планирање проширила је поље урбане морфологије ван оригиналних граница урбане географије (Moudon, 1997).

Нови типоморфолошки приступ се бави истраживањем урбане форме на основу типова простора и грађевина и на тај начин омогућава свеобухватно дефинисање физичке и просторне структуре града. Како наводи Куртовић Фолић (Куртовић Фолић, 1995 у Ђокић, 2007) типоморфолошки приступ истраживања урбаних форми се разликује од осталих на основу следећих аспеката: а) тип примењен у типоморфологији комбинује карактеристике грађених структура са њима припадајућим отвореним просторима; б) укључивањем земљишта као конститутивног елемента у типологију облика, земљиште постаје веза између појединачних елемената и ширег урбаног контекста; и в) грађене структуре и отворени простори се не посматрају само као тренутно стање у простору, него морфогенетски, односно кроз време у коме се град формирао, развијао, користио и мењао. Типоморфолошки приступ подразумева успостављање везе између архитектонске типологије и урбане морфологије.

Два најистакнутија оснивача урбане морфологије као посебне дисциплине са дефинисаним предметом истраживања и методолошким апаратом су географ Конзен и архитект Саверио Муратори. Радови ових аутора иницирали су развој енглеске, односно италијанске школе урбане морфологије. Осим ове две, у литератури се помиње и трећа типоморфолошка школа која се развила у Француској. У наставку текста даје се приказ основних обележја три типоморфолошке школе.

Италијанска типоморфолошка школа.

Развој италијанске типоморфолошке школе упориште налази у раду Саверија Мураторија (1910-1973), а касније и његовог наследника Ђанфранка Каније (1933-1987) који су, бавећи се принципима грађења традиционалних италијанских градова, формулисали теорију планирања и пројектовања нових градова. У основи

Мураторијевог теоретисања је схватање да се структура града може разумети искључиво на основу историјског континуитета и да је типологија грађених облика од суштинског значаја за анализу урбаних облика. У вези с овим, Муратори је дефинисао концепт *оперативне историје* као теоријски оквир архитектонског дизајна (Moudon, 1997). Према истом аутору, грађевине и отворени простори су део урбане форме која настаје као резултат прожимања многих идеја, поступака и активности, и која се може класификовати у типове којима се приказује суштина њиховог разноврсног карактера (Ђокић, 2007). Муратори је базирао истраживање грађене средине на анализи: облика, структуре и различитих намена грађевина; структура грађеног ткива; и урбаних организама и региона (Caniggia, Maffei, 2001). Предавао је архитектуру у Венецији и касније у Риму, а сопствена истраживања структуре ових градова је користио као теоријску подлогу за предавања.

Следбеник Мураторијевог учења у Италији је Ђанфранко Каниђа. Попут претходника, Каниђа схвата грађевине као интегрални део живота људи, при чему се човек и грађена средина налазе у симбиотичком, а не диалектичком односу (Caniggia, Maffei, 2001). У вези с овим Каниђа закључује следеће: 1) однос између људи и грађевина је суштински, и није хипотетички; 2) улога појединца је подређена у односу на средину; и 3) грађена средина није споредни део живота и стога треба да буде интегрални део истраживања (Caniggia, Maffei, 2001). Каниђина теорија о грађеној форми је заснована на темељу историјских процеса њеног настанка (Caniggia, Maffei, 2001). У оквиру ове теорије град се посматра као процес, а не физички конструкт (Moudon, 1994). Каниђа се бави настанак архитектонске и урбане форме анализирајући начин на који се првобитни концепт развија и допуњује, и фокусирајући пажњу на међусобне релације елемената у складу са њиховом размером (Ђокић, 2014). Бавећи се пореклом и историјом процеса изградње, Каниђа трага за основним типом грађевина који претходи свим каснијим типовима, и дефинише линију развоја нових типова. На овај начин се бави развојем архитектонске типологије, односно процесом формирања и трансформације типова и урбаним ткивом који настаје као резултат тог процеса. У вези с овим наглашен је значај односа између типа грађевине и форме града. Истражујући типове грађевина и процес њиховог развоја, Каниђа је наставио

традицију свог ментора коју је назвао процедуралном типологијом насеља. Процедурална типологија настаје на основу трансформације грађене форме услед промене економског, друштвеног и политичког контекста. Разумевање историјског континуитета грађене средине, односно оперативне историје града, како ју је Муратори називао, у основи је праксе архитектонског пројектовања. Управо је концептуални основ архитектонског пројектовања- или архитектонска композиција у фокусу Каниђиног рада (Caniggia, Maffei, 2001).

У контексту урбане морфологије Каниђа се бави грађевинама, урбаним ткивом и насељима и урбаним организмима (Caniggia, Maffei, 2001). На нивоу грађевине он анализира: материјале, конструкцију, просторне јединице и типове грађевина. Урбано ткиво анализира на основу: парцела са грађевинама; доминантних и значајних потеза који изражавају однос између парцела, грађевина и неизграђених делова парцела лоцираних иза грађевина у односу на улични фронт; путања дефинисаних грађевинама и улицама заједно; блокова дефинисаних парцелама и њиховим међусобним односом и улицама које их окружују; унутрашњости ткива дефинисане углавном на основу критеријума заузетости; и чворова и полова. Коначно, урбани организам обухвата сва урбана насеља и центре, а анализирају се на основу концепта грађевине и урбаног ткива.

Компоненте просторне корелације грађевина које се могу применити на појединачне грађевине, али и на урбани организам као виши просторни ниво, су: елементи, структуре елемената, системи структура и организми система (Caniggia, Maffei, 2001). Прво, на просторном нивоу грађевине елементима се сматрају материјали попут опеке, камена, и др., који сједињени у зидовима или крововима чине структуре елемената. Системи структура су организоване структуре елемената који граде собе, коридоре, степеништа, а које су даље део укупног организма- грађевине. Друго, хијерархију компонената је могуће дефинисати на нивоу града, и то на начин да: грађевине представљају елементе; групације грађевина (урбано ткиво) представљају структуре елемената; комбинација ткива (дистрикти и суседства) представља системе структура; и језгро града представља организам система (Lovra, 2016). Као основни принцип за успостављање ове хијерархије, Муратори, Каниђа и Марери наводе принцип агрегације (*principle of aggregation*).

Под менторством Мураторија Каниђа је спровео студију града Комо. Такође, заједно са студентима који су наставили исту морфолошку традицију Каниђа је проверавао теоријска и практична знања на осталим градовима у Италији и Северној Африци. Осим Каниђе, наследници Мураторијевог рада у Фиренци, Риму, Ђенови и Сиени су: Каталди (*Giancarlo Cataldi*), Мафеи (*Gian Luigi Maffei*), Корсини (*Maria Grazia Corsini*), Марето (*Paolo Maretto*) и Страпа (*Giuseppe Strappa*) (Moudon, 1997).

Теорија италијанске морфолошке школе је имала утицаја на многе архитекте међу којима је су и неорационалисти⁶⁴. Према овим ауторима истраживање урбане морфологије је предуслов разумевања града и усмеравања будућих интервенција у простору (Ђокић, 2007). Као најистакнутији представник неорационализма, Алдо Роси у делу „Архитектура града“ (Rossi, 1999) наглашава значај историјског континуитета у морфолошким истраживањима и типолошког сагледавања елемената градског простора. Такође, он одбацује функционализам као основно одређење форме ради његовог порицања комплексности града и немогућности да објасни истрајност облика када се мења његова функција (Ђокић, 2004). Допринос неорационалистичком приступу је дао и Паоло Портогези (*Paolo Portoghesi*), који указује на неопходност поновног открића архетипова који представљају основне институције језика и праксе у архитектури које живе у колективној свести, и који зависе од идентитета места (Ђокић, 2004). Такође, допринос су дали и браћа Леон (*Leon Krier*) и Роберт Криер (*Robert Krier*), који наглашавају да се архитектура и урбана култура могу разумети само на основу типолошких истраживања. Леон Криер је био део Покрета за обнову европских градова који се бавио темама попут (Ђокић, 2007): а) замисао урбаног простора као основног елемента урбане морфологије; б) типолошке и морфолошке студије као основ нове архитектонске дисциплине; и в) историја града као темељ на коме се граде смернице за реконструкцију улице, трга и градске четврти. Како Ђокић наводи, ове теме представљају суштину морфолошких истраживања у урбанизму. Коначно, допринос неорационалиста дисциплини урбане морфологије је схватање да се на основу типа као средства може разумети град, јер се на основу њега може разумети сваки елемент градског простора попут: трга, улице, блока, четврти, итд.

(Ђокић, 2007). На овај начин се истичу кључне карактеристике по којима је град препознатљив.

Енглеска типоморфолошка школа.

Оснивач типоморфолошких истраживања у Енглеској је географ и градски планер Конзен. Конзенов рад се сматра прекретницом у географском приступу урбаној морфологији, чији корени потичу из рада аутора са немачког говорног подручја⁶⁵. До 60-их година 20. века основни значај географског приступа се огледао у истраживању унутрашње структуре градова на основу старости и типова грађевина и идентификовања различитих историјских компонената планова градова. Конзенов допринос се огледа у дефинисању морфогенетског приступа, картографској презентацији урбаног пејзажа и успостављању термиолошке прецизности (Whitehand, 2001).

Конзен је унапредио морфогенетски приступ анализе и интерпретације постојећих урбаних пејзажа базиран на опису урбане структуре и студије њеног историјског развоја (Conzen, 1988). Како Вајтхенд наводи, Конзенов морфогенетски метод је у великој мери заснован на историјским и картографским анализама (Whitehand, 2007). Овај метод омогућава разумевање физичког развоја елемената урбане структуре, која настаје као резултат јединственог културног, друштвеног, економског и политичког контекста развоја града (епохе) што представља основни принцип урбане морфологије. Дакле, морфогенетски приступ наглашава значај времена у просторно-друштвеним односима.

Као резултат Конзеновог истраживања процеса развоја средњовековних градова у Енглеској и индустријских градова 20. века, настали су многи концепти попут развојног циклуса (*development cycles*), односно циклуса промена власничких парцела (*burgage cycle*). Фазе развојног циклуса парцеле се разликују према интензитету коришћења, при чему завршну фазу карактерише најмањи интензитет, што представља иницијалну фазу новог развојног циклуса. Такође, кроз студију два енглеска града Алнвик и Њукастл, Конзен дефинише концепт рубне зоне града (*fringe belts*) на основу којег објашњава услове настанка и разлоге конкретне морфологије настале унутар одређене урбане зоне (Whitehand, 2001).

Бавећи се анализом форме градског пејзажа и његових делова Конзен је развио метод анализе града (*town-plan analyses*) на основу којег је 1960. године урадио детаљну студију града Алнвика у којој је применио основна морфолошка начела. Три компоненте сложене структуре градског пејзажа на којима се базира његово истраживање су: план града (картографска манифестација физичког изгледа), грађено урбано ткиво (групације грађевина и отворених простора) и начин коришћења грађевина и земљишта (Conzen, 1969). План града се дефинише као организација урбане грађене средине са свим својим карактеристикама (Conzen, 1969: 4). Анализа плана града се спроводи на основу тлоцрта у оквиру којег се посматра хијерархијски однос: улица и система улица, парцела и образаца парцела у блоковима и распореда грађевина у оквиру ових образаца (Conzen, 1969: 123). Конзен дефинише планску јединицу (*plan unit*) као било који део плана града који се морфолошки разликује од окружења у погледу улица, парцела и грађевина. Планске јединице се састоје од групе грађевина, отворених простора, парцела и улица које чине кохезивну целину ради тога што су изграђени у исто време или на основу истих правила, или зато што су прошли кроз заједнички процес трансформације (Moudon, 1997). Дакле, у основи дефинисања планских јединица су тип парцела и обрасци грађевина. Комбинација ова два елемента одређује тип планске јединице.

Грађено ткиво је дефинисано индивидуалним грађевинама као елементима образаца коришћења земљишта (Conzen, 1981). Према Конзену, постоји више типова грађевина који се разликују према начину коришћења и позицији на парцели у односу на улицу. Он такође разликује типове грађевина на основу периода изградње, оригиналне намене, интензитета коришћења, као и на основу унутрашње и спољашње структуре грађевине. Обрасци коришћења грађевина и земљишта се односе на просторни развој намене. Елементи обрасца су индивидуалне јединице коришћења земљишта- парцеле и грађевине које се налазе на парцелама. Дакле, класификација коришћења је заснована на јединственом критеријуму намене (Conzen, 1981). Анализа ове три компоненте, односно сложене/комплексне форме (*form complexes*) како их је Конзен назвао, је у основи урбане морфологије. При анализи, сложене форме се представљају картографски, и то преко: карте града, карте изграђених структура и карте дистрибуције

употребе земљишта и грађевина. Сложене форме су међусобно повезане и мењају се у складу са променама функционалних захтева града. Према Конзену, основна обележја комплексних форми су: флексибилност или прилагођавање променама, историјско-морфолошке карактеристике и позиција у хијерархији пејзажних јединица (Whitehand, 2007).

Историјско-морфолошке карактеристике урбаног пејзажа су у вези са утицајем специфичног контекста и идентитета места. Разумевање урбаног пејзажа као визуелног искуства и извора знања о друштвеним процесима и активностима за Конзена представља историјску експресивност (*historical expressiveness*). На основу разумевања историјског развоја градова Конзен дефинише концепт морфолошких периода који се односе на епохе друштвене и културне историје које су оставиле различите материјалне трагове у културним пејзажима. Свака епоха поседује сопствени стил који се препознаје као морфолошки период (Zafer Cömert, 2013). Кумулативни ефекат различитих морфолошких периода, који остављају траг на урбаној структури, чини њен *морфолошки оквир*. Концепт морфолошког оквира омогућава успостављање односа између комплексних друштвених и економских процеса и карактеристика урбане форме. Присуство различитих периода у градском пејзажу је познато као историјска стратификација или слојевитост, која говори о историјским епохама у оквиру којих се развија урбани пејзаж (Conzen, 1969). Дакле, морфолошки оквир се испољава као квалитет урбане комплексности и вишеслојност, односно као урбана седиментација (Levy, 1999).

Конзен дефинише појам морфолошког приоритета (*morphological priority*) који се односи на трајне елементе и карактеристике сложене урбане форме које опстају у различитим морфолошким периодима. Елемент урбаног пејзажа који поседује највећу отпорност на промене је улични систем. За разлику од њега, начин коришћења грађевина и земљишта представља сложену форму коју карактерише изражена динамика промена. Конзен закључује да су план града и градско ткиво више отпорни на промене од начина коришћења грађевина и земљишта (Conzen, 2004: 51). Други важан концепт је морфолошки регион (*morphological region*) који се препознаје у оквиру морфолошког оквира. Морфолошки региони су површине хомогене урбане форме у смислу коришћења земљишта, типова грађевина и типа

плана (Conzen, 1981: 60), а које се разликују у односу на окружење. Сваки регион је одређен границама и хијерархијским односом између сложених форми, односно начина коришћења земљишта, типа грађевина и типа плана града. Границе морфолошких региона немају увек исти карактер и снагу (Conzen, 1988). Синоними за морфолошке регионе су јединице градског пејзажа (*landscape units*) или урбаног пејзажа (*townscape units*).

Дакле, основне теме којима се Конзен бави у оквиру урбане морфологије су: план града, градски пејзаж и рубне зоне града. Највећи допринос Конзеновог рада, али и осталих енглеских морфолога, је практична примена анализе плана града и комплексних урбаних форми у процесу планирања. С обзиром да је један од циљева Конзенове анализе разумевање урбаног пејзажа и дефинисање карактера града на основу историјског развоја његових елемената, његов рад је посебно важан у пољу урбане конзервације. Према Конзену, прошлост је у основи планирања будућности, а дух друштва објектификован у историјско-географском карактеру пејзажа постаје дух места (Conzen, 2004). Стога је Конзен је дефинисао термин „историчност“ или „историјска експресивност“ као основно обележје урбаног пејзажа које захтева управљање. Такође, он наводи да је на основу друштвено-просторне интеграције и културног идентитета могуће дефинисати конзерваторске смернице. На основу овога могуће је закључити да Конзенов рад представља основ савременог морфолошког приступа који се бави применом морфолошких истраживања у контексту планерске праксе.

Следбеник Конзеновог учења је урбани и историјски географ Вајтхенд (*J.W.R. Whitehand*), који је наставио да проучава и систематизује развој и значај Конзенових идеја и принципа. Његова анализа плана града је посебно усмерена на анализу грађеног ткива. Бавећи се односом између града, његових станишта и динамике грађевинске индустрије, Вајтхенд је проширио поље истраживања урбане морфологије на урбану економију. Он је интегрисао анализу промена урбаног ткива са истраживањем учешћа појединаца, организација, корисника, планера и архитеката у процесу промена (Whitehand, 1981: 146). 1970- их година је основао Групу за изучавање урбане морфологије (*Urban Morphology Research Group*) на Универзитету Бирминген, која се бавила истраживањем средњевјековних градова, али и ширењем и трансформацијом градова 20. века.

Важни чланови ове истраживачке групе су Ларкам (*Peter Larkham*), Кропф (*Karl Kropf*) и Лили (*Keith Lilley*). Група је имала изражен морфогенетски приступ изучавању урбане форме и бавила се њеном трансформацијом услед потребе за новим типом форме. Такође, као резултат њеног рада настао је глосар термина које је Конзен користио у својим истраживањима. Бирмингенска група је на основу Конзенове идеје о управљању пејзажима развила везе са британским планском праксом посебно у области урбане конзервације. С друге стране, веза са архитектонском праксом се остваривала спорије јер су се британски архитекти тек 1980- их година упознавали са Мураторијевом италијанском морфолошким школом (Moudon, 1997).

Француска типоморфолошка школа

Касних 1960-их година у оквиру Школе архитектуре у Версају (*School of Architecture in Versailles*) основана је француска типоморфолошка школа. Као и италијанска, француска школа је настала као реакција на модернистичку архитектуру и њено одбацивање историјске традиције (Moudon, 1997). За разлику од италијанске типоморфолошке школе чији су оснивачи били архитекти, у Француској су овом дисциплином били заинтересовани планери, географи, социолози, историчари и други (Ђокић, 2007). Стога, француска типоморфолошка школа, осим студија о урбаној форми, обухвата и шире социолошке студије. Зачетником типоморфолошких истраживања у Француској се сматра филозоф Анри Лефевр. Такође, значајан допринос су дали и Ернст Касирер (*Ernst Cassirer*) и Мишел Фуко (*Michael Foucault*), чија је филозофска теорија заснована на урбаној форми и морфологији. У фокусу њиховог интересовања и истраживања је утицај културних вредности на урбану форму. Касирер и Лефевр су се више бавили утицајем симбола и ознака на урбану форму, док се Фуко бавио односом између физичког и друштвеног аспекта места.

Под утицајем Лефеврове теорије унитарног простора и осталих филозофских теоретисања, највећи допринос истраживањима француске типоморфолошке школе су дали архитект Жан Кастекс (*Jean Castex*), урбанист Филип Панре (*Philippe Panerai*) и социолог Жан-Шарл Депол (*Jean-Charles Depaule*). У фокусу ове школе је питање односа архитектуре и града. Такође, као најадекватнији

просторни ниво кроз који се чита историјски развој физичког простора узима се градски блок. Ова три аутора анализирају развој градског блока као концепта кроз чији се развој прати дијалектички однос између изграђеног и друштвеног простора (Никовић, 2013). Анализа урбаног ткива се одвија на нивоу уличне мреже, структуре парцелације и објеката на парцелама (Castex, Depaule, Panerai, 1989). На основу анализе различитих примера урбане трансформације, од појединачних грађевина до целих градова, ови аутори се баве истраживањем начина на који се урбани блокови временом развијају и отварају све до потпуног нестајања (Darin, 1998). Такође, баве се истраживањем развоја урбане форме и типова становања.

Истраживања француске школе су углавном фокусирана на културолошка морфолошка питања и архитектонску типоморфологију. Аутори наводе да је могуће дефинисати две категорије градитељских типова, и то: архетип- тип који се примећује и понавља у различитим историјским периодима; и прототип или типски план- тип настао као комбинација основних функционалних програма и посебних просторних облика (Castex, Depaule, Panerai, 1989). Кастекс и Панре су развили метод типолошког истраживања са студијом развоја типологије, урбаног пејзажа, друштвене праксе и урбане структуре.

* * * *

Заједничка карактеристика сва три морфолошка приступа је схватање да се град може читати и анализирати на основу урбане форме (Moudon, 1997), те да се градски простор налази у сталном процесу промена под утицајем друштвених и економских услова изградње, коришћења и трансформације простора (Ђокић, 2007: 67). Без обзира да ли се баве средњевековним или савременим градовима три су основна аспекта морфолошких истраживања градског простора и урбаног пејзажа, и то: форма, величина и време (Ђокић, 2007; Moudon, 1997). Урбоморфолошка анализа је базирана на три основна принципа: 1) урбана форма је дефинисана са три основна физичка елемента: грађевине са припадајућим отвореним просторима, парцеле и улице; 2) урбану форму је могуће разумети на различитим просторним нивоима (грађевина/парцела, улица/блок, град, регион, итд.); и 3) урбану форму је могуће разумети као историјски конструкт ради

континуиране трансформације и промене елемената од којих се састоји (Moudon, 1997).

Најмања јединица града се састоји од два елемента: парцеле и грађевине или више грађевина и отворених простора (Moudon, 1997). Карактеристике ове јединице дефинишу урбану форму и густину, као и актуелни и могући начин коришћења током времена. Студије показују да карактеристике јединице и њених елемената одражавају не само историјски период у којем су настали, него и друштвено-економске и културне услове у којима се град развијао. Променом економског и културног контекста мењају се и услови и начин коришћења ових елемената што даље доводи до трансформације урбане форме.

3.2.3. Савремени типоморфолошки приступ- трагање за урбаним карактером

Савремени типоморфолошки приступ је базиран на дискурсу развијеном у оквиру Међународног семинара о урбаној форми (*International Seminar on Urban Form-ISUF*) и пратећег часописа Урбана морфологија (*Urban Morphology Journal*). Савремени приступ се развија у периоду од 60-их година 20. века до данас и обухвата све три морфолошке школе, а првенствено идеје Конзенове и Мураторијеве/Каниђине морфолошке традиције (Никовић, 2013). Важна тема којом се баве радови публиковани у часопису Урбана морфологија је примена концепата и истраживања урбане морфологије у контексту урбаног планирања и пројектовања. Од посебног значаја је питање шта доприноси урбаном карактеру, односно које урбане елементе је потребно очувати и заштитити с намером очувања и унапређења урбаног карактера? Упркос чињеници да се обнова и заштита постојећих, као и стварање нових урбаних форми, темеље на разумевању постојеће форме изграђене средине и њеног развоја и трансформације, многи аутори наводе да урбоморфолошка истраживања нису нашла праву примену у планској пракси, те да је и даље приметна слаба интеграција теоријског и примењеног знања (Никовић, 2013). Осим тога, у планерској пракси није приметан конзистентан став о процени урбаног карактера и дефинисању подручја конзервације (Larkham, 1994).

У фокусу савременог приступа није фаворизовање једне морфолошке школе, него уочавање сличности истраживања⁶⁶ и њиховог међусобног допуњавања с намером дефинисања ширег поља знања које би дало допринос кроз унапређење планске и пројектантске праксе. Заједнички циљ три морфолошке школе, који Готје (Gauthier, 2006) назива интерним приступом, је да се истражи и опише урбана форма као сложен систем елемената на основу њене врсте, карактера и релација елемената. Такође, фокус је на истраживању структуре, различитости и генезе урбане форме, које је уз извесна прилагођавања, могуће даље применити у планској и пројектантској пракси (Kropf, 2011 у Никовић, 2013). У вези с овим, интерни приступ подразумева трагање за унутрашњом логиком система урбане форме (Никовић, 2013: 30).

Као што је претходно наглашено, савремени морфолошки приступ је посебно заснован на раду енглеских и италијанских урбаних морфолога. Конзен је развио метод анализе плана града и сложене урбане форме, с намером унапређења планског процеса. Према Мураторију и Каниђи типологија је основ за анализу урбане форме, коју чине грађени и отворени простор, јер се кроз типове приказује суштина њеног различитог карактера. Оно што им је заједничко је трагање за генетским просторним кодом који је потребно очувати и даље развијати. Рад француске типоморфолошке школе је утемељен на италијанском архитектонском приступу урбаној морфологији који се бави дијалектичким односом између физичког развоја града и типова грађевина, а посебно стамбених (Darin, 1998). С друге стране, за разлику од италијанске, француска школа се посебно бави друштвеним аспектом урбане и архитектонске форме (Darin, 1998), односно друштвеним процесима који доводе до трансформације урбаног ткива. Стога је за истраживање карактера урбане форме значајан рад енглеских и италијанских аутора, а посебно Конзена и Каниђе.

Постоје многе подударности између Конзеновог историјско-географског и Каниђиног архитектонског приступа урбаној форми. У основи рада оба аутора је схватање историје као кључа разумевања структуре града и града као резултата процеса историјског развоја. Конзенова анализа градова се спроводи на основу структуре урбаног пејзажа у контексту историјског развоја, док се Каниђа бави историјским развојем урбане форме на основу компонената и типова грађевина у

процедуралној типологији (Zafer Cömert, 2013). Бавећи се процесом историјског развоја и трансформације урбане форме Конзенов морфогенетски приступ омогућава рационалан метод урбане анализе и дефинисање смерница за урбану конзервацију. Управо примена концепта планске јединице (*plan unit*) омогућава боље разумевање различитости, развоја и трансформације градова. Овај концепт су касније користили М. П. Конзен (Conzen, 1990), Слатер (Slater, 1990) и Мудон (Moudon, 1992). С друге стране, у оквиру типоморфолошког приступа архитектури и урбаном дизајну Каниђа се бави процесом формирања и трансформације грађене средине, на основу чега је могуће дефинисати пројектантске и планерске смернице. У оквиру његовог приступа користи се концепт урбаног ткива (ит. *tessuto urbano* или енг. *tissue urbain*) као основ за разумевање урбаних промена, али и оквир за архитектонски дизајн, укључујући рестаурацију и изградњу нових грађевина. Дакле, Конзенов метод морфогенетске анализе и њени резултати су у складу са Каниђином теоријом процедуралне типологије насеља (Caniggia, Maffei, 2001).

Како је већ претходно објашњено основне теме којима се Конзен бави у оквиру урбане морфологије су: план града, градски пејзаж и рубне зоне града. С друге стране, Каниђа се бави: грађевинама, урбаним ткивом и насељима и урбаним организмима. Анализом сваког од аспеката урбане форме могуће је увидети велику сличност и у мањој мери разлике између ових морфолошких концепата. Конзенови обрасци грађевина или грађено ткиво, као део плана града и урбаног пејзажа, имају сличност са Каниђином структуром и типом грађевина. С друге стране, елементи попут материјала, унутрашње структуре грађевина итд., нису дефинисани концептом грађеног ткива, те их је могуће анализирати у оквиру Каниђиног ширег концепта грађевине. План града (као део морфолошког региона) и урбано ткиво су слични концепти. Разлика се огледа у дефинисању порекла улице која за Конзена представља најважнији елемент који обликује парцеле и грађевине. Такође, сличност је евидентна и између Конзеновог урбаног пејзажа и Каниђиног урбаног организма. Конзен анализира урбани пејзаж на основу: планских јединица, образаца коришћења грађевина и земљишта и образаца грађевина. Дакле, важни елементи урбаног пејзажа су: грађевине, парцеле и њихов однос према улицама, активности и историја грађевине. Другим речима,

пејзаж обухвата физички простор са функцијом. Коначно, рубни појас нема ништа заједничко са поделом грађевине, нити било којим концептом развијеним у оквиру Каниђине морфолошке традиције.

У тексту „Урбано ткиво и идентитет градова“ (*Urban tissue and character of towns*) (Kropf, 1996) Карл Кропф обједињује Конзенове и Каниђине приступе и концепте, који омогућавају основ за разумевање урбане форме, али и ефикасне алате применљиве у пракси урбаног дизајна и планирања. Како Кропф наводи, у основи идентификовања и описа карактера је појам *обрасца*, који се односи на физички распоред елемената попут грађевинских материјала, зидова, кровова, итд. Као што постоје обрасци материјала тако постоје и обрасци грађевина на парцелама, обрасци парцела унутар блокова и обрасци улица/блокова у граду помоћу којих се описује карактер града или његовог дела. Дакле, сви ови обрасци доприносе искуству карактера урбаног места (Kropf, 1996). Овако проширено схватање образаца указује на фундаментални концепт комплексности који се налази у основи разумевања урбане форме и карактера (Kropf, 1996). Препознавање комплексности форме се односи на могућност препознавања целе форме и делова од којих се састоји, али и односа између целине и делова. Општа структура која произилази из оваквог низа елемената има одређену хијерархију која зависи од нивоа комплексности. Како Кропф наводи, грађевински материјал има најнижи ниво комплексности. С друге стране, грађевина обухвата неколико нивоа комплексности, с обзиром да се састоји од просторија, које се састоје од структурних елемената, а који се даље састоје од грађевинских материјала.

Полазећи од Конзенове и Каниђине концепције хијерархије елемената Кропф идентификује хијерархију седам основних елемената: материјали; структуре попут зидова или кровова (обухватајући детаље конструкције); просторије; грађевине; парцеле; улице и блокови; и урбано ткиво (Kropf, 1996). Гледано с аспекта хијерархије, урбано ткиво је синтеза свих компонената нижег реда и као такво може се посматрати са различитих нивоа резолуције. Описати урбано ткиво значи описати његове делове и њихов распоред (Kropf, 1996). Исти аутор наводи да су основне карактеристике којима се описује сваки елемент урбаног ткива позиција, граница и унутрашња организација. Позиција се описује на основу места елемента у односу на друге елементе у организацији чинећи заједно већи

ентитет. Тако је парцелу могуће описати на основу позиције унутар блока и у односу на друге парцеле и улицу. У односу на то разликују се парцеле на углу од парцела на краћој или дужој страни блока. Контура елемента је дефинисана обликом, величином и пропорцијама спољашњих граница. Коначно, унутрашња организација урбаног ткива се описује на основу типа саставних делова/елемената ткива и њиховог броја и релативне позиције. У вези с овим, исти аутор издваја геометријску анализу физичке структуре града и хронолошку компаративну анализу развоја и промена структуре кроз време, као два начина анализе урбаног ткива који се међусобно допуњују. Коначно, Кропф наводи да концепт урбаног ткива, хијерархија компонената и метод геометријске и хронолошке компаративне анализе омогућавају успостављање просторне и временске слике града и дефинисање планских концепата и политика с циљем очувања карактера.

3.2.4. Комплексност форме индустријских браунфилда

У тексту који следи истражује се позиција индустријских браунфилда у оквиру теорије урбане морфологије. Индустријски браунфилди као морфолошке целине представљају сложене еволутивне физичко-просторне склопове који одговарају различитим типовима претходних индустријских активности. Различити типови индустријских грађевина и структура попут производних хала, радионица, складишта и административних објеката, њихов начин организовања и функционисања, као и врста индустријске активности којој су намењени, представљају важне елементе форме индустријских браунфилда. Карактер форме браунфилда произилази из комплексности хијерархијског односа саставних елемената индустријске форме и њихових (индустријских) образаца. Дакле, индустријска форма је одређена морфолошким карактеристикама које су условљене технологијом производног процеса, условима ефикасности, сигурности и аспектима локације, па чак и идеологије. Ово подразумева постојање директне корелације између физичке форме и индустријске активности, као и друштвених и економских услова у којима форма настаје и развија се.

Карактер индустријских браунфилда је одређен типологијом индустријских грађевина. Ипак, за комплексне индустријске обрасце грађевина је уско поље анализе, те се у обзир морају узети и други елементи који чине специфичне

обрасце индустријских целина. Дакле, анализа комплексности форме индустријских браунфилда се спроводи на нивоу грађевине, морфолошке целине и њеног односа са окружењем. У складу са Конзеновом и Каниђином теоријом и концептима *грађевине*, *урбаног ткива* и *морфолошког региона* дефинишу се основни аспекти и нивои тумачења индустријских морфолошких целина. Применом ових концепата на анализу индустријских браунфилда долази се до дефинисања морфолошких карактеристика и квалитативних својстава индустријске форме.

С обзиром на хомогене морфолошке карактеристике у односу на окружење, индустријске целине је могуће анализирати као морфолошке регионе. Елементи морфолошких региона се подударају са садржајем индустријских образаца. Мапирати индустријски морфолошки регион значи одредити његове границе, структуру и локацију. Карактер индустријских региона је производ хијерархијског односа елемената индустријских образаца и њихове генезе. Стога је морфогенетска анализа контекст у оквиру кога се истражују индустријски обрасци. Анализирају се порекло и историјски развој индустрије, саобраћајна инфраструктура, типови индустријских структура и намена што је у великој мери повезано са Конзеновим теоретисањем морфолошких региона. У вези с овим, карактер индустријског морфолошког региона произилази из карактеристика: границе, садржаја региона- индустријске структуре, и односа индустријског региона са суседним регионима и остатком градског пејзажа.

Ради одвијања производног процеса многе индустријске целине представљају затворене комплексе са контролисаним приступима. Стога се као важна вредност индустријске форме издваја *пропустљивост граница* комплекса. Садржај индустријског морфолошког региона је одређен планом региона, обрасцима индустријских грађевина и коришћења грађевина и парцела. План индустријског региона се анализира на основу просторне организације грађене индустријске структуре, у оквиру које се посматра хијерархијски однос између саобраћајног система, образаца парцела и распореда грађевина у оквиру ових образаца, што је у вези са Конзеновим концептом планске јединице. Карактеристике просторне организације региона су одређене индустријским грађевинама, отвореним просторима, парцелама и саобраћајницама, који заједно чине кохезивну целину

јер су изграђени применом истог принципа функционалности и ефикасности, а разликују се од непосредног контекста. Дакле, физичке карактеристике које произилазе из индустријске планске јединице су углавном одређене типовима парцела и обрасцима индустријских грађевина, односно односом између изграђене и неизграђене индустријске структуре. Из овог произилази специфичност *индустријског просторног концепта* у смислу груписања индустријских грађевина и структура, који је условљен техничко-технолошким, инфраструктурним и локацијским условима индустријске намене, и као такав представља важно обележје индустријске форме.

Посебан аспект индустријске форме су специфичности индустријске архитектуре, не зато што су грађевине део Конзенових *комплексних форми*, него што архитектонски стил, као културни феномен и израз процеса креирања форме (Larkham, 2006; Whitehand, 1984), представља најизраженију манифестацију урбаног пејзажа. У вези с овим, различити архитектонски обрасци представљају факторе препознавања индустријских морфолошких региона. Обрасци груписања индустријских грађевина су већ објашњени у контексту плана просторне организације индустријског региона. Такође, у складу са Конзеновом теоријом, обрасци индустријских грађевина који су део грађеног ткива, анализирају се у контексту намене грађевина и периода њихове изградње. Ипак, како би се дефинисале архитектонске вредности индустријских грађевина и региона морфолошку анализу потребно спровести на нивоу грађевине, како је то Каниђа дефинисао. Дакле, основна обележја индустријске архитектуре произилазе из материјализације и конструкције индустријских грађевина, унутрашње просторне организације и типа грађевине. Ради усавршавања технологија и модернизације производње, промене власничке структуре и повећаног обима производње честа су проширења, реконструкције, доградње, као и адаптације индустријских комплекса. Резултат ових промена из различитих временских епоха је специфична архитектонска естетика индустријских региона (*естетика индустријске архитектуре*) коју карактерише слојевитост, односно кумулативни ефекти историјског развоја.

Комплексност индустријске форме одређена је обрасцима коришћења парцела и земљишта који представљају Конзенову сложену форму. У вези с овим

индустријски региони се разликују према претходном *начину и интензитету коришћења* простора. Ова два параметра утичу један на други, а резултат су намене индустрије и врсте индустријске активности. Начин коришћења се анализира на основу врсте производног процеса, односно карактеристика индустријских и осталих активности које се спроводе. Неки од индустријских комплекса, осим производних, садрже и пратеће садржаје попут: административних послова, истраживачких центара, услуга здравствене заштите, места за рекреацију, одмор и дружење, зоне заштитног зеленила, зоне становања и остале намене. Присуство различитих садржаја зависи од врсте индустријске намене, локације индустријске активности у граду и односа према непосредном окружењу, али и доступне површине намењене индустрији. Начин коришћења се одређује на основу анализе производних и осталих активности, и то: производно-технолошког процеса; путање кретања радника и посетиоца (пешачке, бициклическе и остале); путања транспорта сировина и производа (приступи, улази, зоне утовара и истовара); и друштвених активности. У вези са начином је и интензитет коришћења индустријских комплекса који зависи од броја запослених, обима производње, интензитета коришћења колског, пешачког, бициклическог и теретног саобраћаја (транспорт сировина и готових производа). Интензитет коришћења индустријске форме, као њен друштвени аспект, могуће је одредити на основу структуре и броја радника, капитала, показатеља обима производње, оптерећености саобраћајне комуникације у комплексу (пешачке, бициклическе, колске и железничке комуникације, итд). Да би се комплексност индустријске намене у потпуности разумела потребно је интегрално анализирати факторе који утичу на начин и интензитет коришћења индустријских целина. Коначно, индустријски морфолошки регион је важно посматрати у ширем контексту урбаног пејзажа и дефинисати карактеристике његовог односа са суседним регионима и ширим контекстом. У вези с овим, унутрашња *повезаност региона* и повезаност са ширим окружењем је важна функционална вредност која представља део карактера индустријског морфолошког региона.

Комплексност форме индустријских браунфилда се може описати на основу претходно описаних морфолошких карактеристика индустријских региона и њихове типолошке класификације. Примена теоријских знања о морфолошким

карактеристикама на планирање будућег развоја индустријских браунфилда, огледа се првенствено кроз могућност дефинисања сегмента модела будућег развоја и методолошког оквира за заштиту и унапређење историјских и регионалних вредности напуштених индустријских комплекса.

Морфолошка анализа индустријских браунфилда не подразумева само инвентар постојећег стања у измењеним друштвеним, културним и економским условима, него је потребно узети у обзир све фазе развоја које су довеле до индустријског региона тих карактеристика. Дакле, анализа генезе развоја и трансформације индустријске форме, посматране у ширем економском, друштвеном и политичком контексту индустријског развоја и модернизације градова, у основи је разумевања вредности форме индустријских браунфилда. Морфолошки периоди историјског развоја индустријске форме се односе на епохе које су обележене различитим архитектонским стиловима и применом технолошких иновација и различитих грађевинских материјала и конструкција. Кумулативни ефекат ових периода који су оставили траг на индустријске пејзаже чини њихов морфолошки оквир. Морфолошки оквир проучавања индустријских браунфилда обухвата период од почетака 19. века који је обележен интензивним развојем индустрије до данас. Разумевање индустријског морфолошког оквира омогућава успостављање односа између комплексних друштвених и економских процеса и карактеристика индустријске форме.

3.3. Везаност за места индустријског наслеђа

До сада је у дисертацији било речи о аспектима локације, активностима и физичким карактеристикама индустријских браунфилд локација које су разматране у контексту теорија индустријске локације и урбане морфологије. У тексту који следи биће речи о културним значењима индустријског наслеђа, као нематеријалној компоненти индустријских браунфилда.

Као што је већ наглашено, занемаривање нематеријалних вредности индустријског наслеђа⁶⁷, односно значења садржаних у меморији о животу и раду, један је од основних проблема одрживе браунфилд регенерације. Интегрисање нематеријалних вредности у процес урбане конзервације подразумева преиспитивање односа између појединца и друштвеног и културног окружења,

као и разумевање значења која се приписују местима на основу искуства, меморије и асоцијација. Значења се односе на симболе, мисли и осећања које људи користе при опису начина на који местима приписују значења и креирају значења кроз искуство и интеракцију са местом. Као релевантна теорија за анализу значења индустријског наслеђа одабрана је теорија везаности за место (*place attachment theory*). У основи теорије везаности за место је однос између појединца или групе са местом, који се остварује на основу друштвених и симболичких значења места чији корени потичу из феноменолошких студија.

Теорија везаности за место нуди концепте као основ за истраживање комплексности индустријског наслеђа које произилази из културолошког контекста. Као главни аутори у области теорије везаности за место издвајају се: Low (Setha M. Low), Алтман (*Irwin Altman*), Скенел (*Leila Scannell*), Гифорд (*Robert Gifford*), Левика (*Maria Lewicka*), Хидалго (*M. Carmen Hidalgo*), Хернандез (*Bernardo Hernández*), Шумакер (*Sally Ann Shumaker*), Тејлор (*Ralph B. Taylor*) и многи други чије ће се ставови наводити као аргументи у тексту. У тексту се прво разрађују концепт везаности за место и трипартитни модел везаности, а затим се ближе приказује њихов значај и примена у контексту очувања индустријског наслеђа и регенерације индустријских браунфилда. На основу овог модела могуће је дефинисати значења и вредности које произилазе из искуства места и утврдити интензитет везаности место. Идентификовање доминантних значења и симболичких вредности индустријског наслеђа је важно за дефинисање планских интервенција усмерених на очување вредних материјалних и нематеријалних трагова индустријске прошлости у процесу регенерације браунфилда. Планови који чувају и унапређују елементе као носиоце значења места лакше се усвајају и стога је боље разумевање везаности појединца за место од великог значаја за успешан плански процес (Manzo, Perkins, 2006). С друге стране, немогућност усаглашавања интереса у току планирања јавља се у случају када места имају различита значења за различите појединце или групе, што је често случај када је у питању индустријска прошлост. Исти аутори наводе да је конфликте могуће избећи креирањем заједничких вредности и друштвеног капитала, али пре свега је потребно истражити и дефинисати јединствена значења места.

3.3.1. Концепт везаности за место

Повећана свест о угрожености односа човека са местом испуњеним значењем, ради све већег утицаја глобализације, повећане мобилности и еколошких проблема (Relph, 1976), је почетком 21. века концепт везаности за место ставила у фокус многих мултидисциплинарних истраживања (Low, Altman, 1992). С обзиром на широку примену концепта, у литератури се наводе многе дефиниције, али је најчешћа тврдња да је везаност за место вишеструки концепт који описује и карактерише везу између појединаца и њихових значајних места (Low, Altman, 1992). Тако, Релф (Relph, 1976) и Туан (Tuan, 1974) наводе да веза са простором испуњеним значењем, или осећај места, представља универзалну афективну спону која задовољава основне људске потребе. Према Шумакер и Тејлор (Shumaker, Taylor, 1983), везаност за место је позитивна афективна веза или асоцијација између појединца и његовог стамбеног окружења. Слично, Лов (Low, 1992) дефинише везаност као емотивну или когнитивну повезаност појединца са одређеним местом или контекстом, при чему је основна карактеристика односа између појединца и места потреба за очувањем блискости (Hidalgo, Hernández, 2001). Како Лов и Алтман наводе, емотивни квалитети места су увек праћени когницијом (мисли, знање и веровање) и праксом (активности и понашање) (Low, Altman, 1992). Исти аутори наглашавају неколико важних аспеката концепта везаности за место. Прво, већина анализа односа човека са местом показује да су у основи овог односа афект, емоција и осећања. Друго, емоције су усмерене према специфичним местима која се разликују према обиму и величини, али и према томе да ли су материјална или симболична, и позната и доживљена или непозната. Треће, истраживања психологије окружења су усмерена углавном на индивидуалну везаност за место, док социолози, културни антрополози и хумани географи примећују да породице, заједнице, па и целе културе, деле везаност за место. Упркос ранијим истраживањима која су везаност за место сматрала статичном категоријом, савремене студије везаност виде као дугорочан, али и динамичан феномен који је подложен променама (Нан, 1998 у Morgan, 2010). Везаност за место се мења временом у зависности од промена културног контекста у којем се остварује (Low, Altman, 1992).

Комплексност везаности за место заједно са разноликим теоријским приступима условила је развој многих сличних концепата. На основу опсежне анализе Хидалго и Хернандез (Hidalgo, Hernández, 2001) утврђују терминолошку нејасноћу концепта везаности за место јер се у литератури често помињу слични термини попут: везаност заједнице (*community attachment*), дух заједнице (*sense of community*), везаности за место (*place attachment*), идентитет места (*place identity*), зависност од места (*place dependence*) и дух места (*sense of place*), при чему није јасно да ли се ради о различитим називима истог концепта. С друге стране, у литератури се често везаност за место дефинише на основу подкатегија-идентитета места (*place identity*) и зависности од места (*place dependence*) (Jorgensen, Stedman, 2001). Како је објашњено раније у тексту, идентитет места се односи на лични идентитет развијен у односу на окружење на основу комплексних образаца свесних и несвесних идеала, веровања, осећања, вредности, циљева и понашања (Proshansky, 1978). Зависност од места се односи на начин на који место омогућава остварење индивидуалних и друштвених циљева (Jorgensen, Stedman, 2001). Дакле, место је значајно ради функционалних вредности које поседује (Stokols, Shumaker, 1981), односно ради јединствених могућности да подржи жељено искуство и доживљај. С циљем дефинисања концепта везаности за место, многи аутори укључују у трећу категорију- друштвену повезаност (*social bonding*) (Hidalgo, Hernández, 2001; Low, Altman, 1992). Они наводе да су места значајна уколико се у њима развију и очувају специфични друштвени односи и заједничка искуства.

Теорија везаности за место се први пут појавила у контексту психолошких истраживања⁶⁸. У овим истраживањима се наводи да се осећај припадности месту повећава сразмерно годинама боравка у простору и да је везаност за место развијена у детињству јача од оне формиране у каснијој животној доби (Nau, 1998 у Morgan, 2010). Дакле, наглашен је значај дугорочног искуства одређеног географског простора и значења на основу којих се афективна везаност остварује (Morgan, 2010). На месту где појединац живи или борави дужи период, често се развија осећање привржености и припадности месту, и на тај начин оно постаје део његовог личног идентитета (Nau, 1998 у Morgan, 2010). Такође, друге студије указују на квалитативну разлику између искуства места у зрелој животној доби и

детињству. При опису везаности за место, одрасли испитаници наглашавају значај осећања у вези са местом, значења приписаних тим осећањима и свести о друштвено-културном утицају на везаност (Twigger-Ross, Uzzell, 1996). С друге стране, деца имају несвестан приступ месту, у којем се физичко окружење вреднује пре на основу функционалних карактеристика, него на основу друштвених значења (Нау, 1998 у Morgan, 2010).

Везаност за место је више од емотивног или когнитивног искуства и укључује веровања и културну праксу која повезује људе са местом (Low, 1992). Културни аспект везаности за место подразумева трансформацију искуства простора у културно значајне и заједничке симболе који простор чине местом. Најзначајнији аспект ове дефиниције је да постоји симболичка веза између појединца/групе и места која може да евоцира културно вредна искуства, али једнако тако може да изведе значења из друштвено-политичких, историјских и културних извора (Low, 1992). Коначно, везаност за место је симболичка релација коју формирају људи приписујући заједничка културна афективна (емотивна) значења одређеном простору, што представља основ за индивидуално и колективно разумевање окружења (Low, 1992). У дискусији о месту, *безмесности* и везаности за место, Релф (Relph, 1976: 1) наводи да „бити људско биће значи живети свету који је испуњен значајним местима, односно бити човек значи имати и разумети своје место“. Јака индивидуална осећања која се развијају у релацији са окружењем део су културног контекста.

У вези с овим, Лов (Low, 1992) предлаже типологију везаности за место засновану на различитим симболичким везама између човека и простора. Типови се разликују према природи везе и укључују: 1) генеалошку повезаност за место на основу историје или породичног порекла; 2) повезаност кроз губитак места или деструкцију заједнице; 3) економску повезаност за место на основу власништва, наследства и политике; 4) космолошку повезаност кроз религиозне, спиритуалне и митолошке односе са местом; 5) повезаност кроз верска и секуларна ходочашћа и прославе и културне догађаје и 6) наративну повезаност кроз приповедање и именовање места.

3.3.2. Предиктори везаности за место

Неки аутори наглашавају да су за разумевање везаности за место важни предиктори, односно фактори од којих зависи ниво везаности попут друштвено-демографских, друштвених и физичко-енвиронменталних (Lewicka, 2011). Важно је поменути да предиктор везаности за место није исто што и димензија везаности, иако се понекад ова два концепта преклапају. Како Левика (Lewicka, 2011) наводи, димензија се односи на тип везаности или разлог везаности и обично се истражује на основу директног питања колико је за везаност важан неки елемент, или на основу скале везаности са раздвојеним елементима који означавају везаност за друштвене и физичке карактеристике места (Scannell, Gifford, 2010). Предиктори су фактори који се дефинишу независно од изражених осећања, па чак и када се идентификује позитивна корелација између предиктора и јачине везаности, појединац не мора да буде свестан ове асоцијације (Lewicka, 2011).

Варијабле које припадају групи друштвено-демографских предиктора су: дужина боравка у месту, године старости, друштвени статус и едукација, власништво, величина заједнице, рађање деце, мобилност и њен опсег. Према емпиријским истраживањима везаности за места становања потврђено је да је најзначајнији позитивни предиктор међу наведеним дужина боравка. Дужина боравка утиче на везаност директно, али и индиректно кроз утицај на јачање друштвених веза, што представља други важан предиктор (Lewicka, 2010; 2011). У вези дужином боравка је и мобилност која има различите облике и на различите начине утиче на везаност. Осим честих промена места становања, мобилност се остварује кроз: путовања на посао у други град или државу; честа пословна путовања ван града и у оквиру државе; путовања у иностранство са дужим одсуством од куће; и туристичка путовања (Gustafson, 2009). Различити облици мобилности резултују различитим нивоом везаности за места становања- неки смањују везаност, док га други повећавају. Фелдман (Feldman, 1990 у Lewicka, 2011) наводи да с повећањем мобилности, људи се све мање вежу за конкретна места, а све више за типове места (планина, рурална средина, град, итд.). Остале варијабле попут друштвеног и економског статуса, нивоа образовања и старости, су некад у позитивној, а некад у негативној корелацији са везаношћу за место, што указује на

постојање других фактора који додатно утичу на ову релацију. Тако, припадници више друштвене и економске класе имају већу тенденцију за већом мобилности и имају мање развијене локалне везе (негативни предиктори), али такође могу да буду власници куће и да имају више слободе у избору места за живот, од припадника ниже друштвене и економске класе, који углавном изнајмљују простор за становање (позитивни предиктори) (Lewicka, 2011).

Најчешће истраживани друштвени предиктор везаности за место су везе унутар заједнице. Оне се операционализују на различите начине, али сваки начин представља меру друштвеног капитала (нпр. снаге веза у суседству и укључености у неформалне друштвене активности) (Lewicka, 2011). Заједно са дужином боравка, снага веза унутар заједнице представља позитиван предиктор везаности. Уска веза међу члановима суседства предвиђа везаност не само за кућу и суседство, него и за град (Lewicka, 2010). Такође, јаке друштвене везе у местима становања чине места значајним и доприносе емотивној везаности за место, док с друге стране, везаност за место повећава потребу за међусобним друштвеним контактима.

За разлику од друштвено-географских варијабли које се једноставно операционализују, и друштвених варијабли које се односе на друштвене везе у суседству и осећај сигурности, број физичких карактеристика које утичу на везаност за место је готово неограничен. Како неки аутори наводе, физичке карактеристике које утичу на везаност за место су мирна насеља, присуство естетски пријатних објеката и присуство зелених површина (Bonaiuto et al., 1999 у Lewicka, 2011). На основу истраживања задовољства становника суседством, Фрид (Fried, 1982) закључује да су физички фактори значајнији од друштвених, при чему посебно истиче значај: приступачности природним елементима, квалитета суседства, осећаја сигурности, осећаја суседства и заједнице, услуга и густине домаћинства. Осим тога, физичке карактеристике места омогућавају друштвене контакте и на тај начин индиректно утичу на везаност за место. Тако, мала пешачка удаљеност од објеката централних активности, мала функционална удаљеност до суседства и приступ заједничким затвореним баштама, представљају важне физичке карактеристике као предикторе везаности за место (Sugihara, Evans, 2000). Такође, важна физичка карактеристика која утиче на

везаност директно и нндиректно, је величина објеката и тип становања. Како Левика (Lewicka, 2010) наводи величина објекта је негативан предиктор одржавања и персонализације животног простора и снаге друштвених веза у суседству.

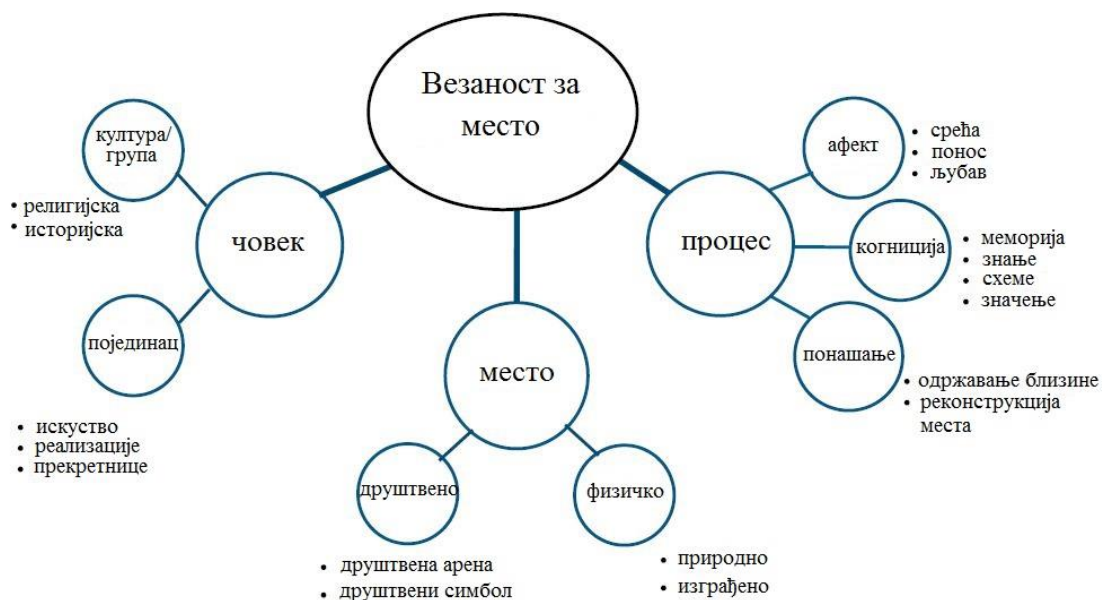
Ипак, релативни значај физичких или друштвених фактора понекад зависи од других додатних фактора попут друштвено-економског статуса и старости становника и просторног нивоа места. Тако, објективне физичке карактеристике представљају предикторе везаности виших друштвених класа, док је снага друштвених веза предиктор везаности у нижим класама (Fried, 1982). Слично овоме, истраживања показују да су друштвени фактори предиктори везаности одраслих, док су физички фактори предиктори везаности младих. Иако друштвене везе представљају снажан предиктор везаности за градове, а физичке карактеристике попут: величине објекта, одржавања, нивоа персонализације простора, присуства зеленила и типа становања, више утичу на везаност за објекат и суседство (Lewicka, 2010). Супротно овоме, Хидалго и Хернандез (Hidalgo, Hernández, 2001) закључују да физички фактори имају већу улогу у везаности за град, а да друштвени фактори имају већи утицај на везаност за објекат или суседство. Дакле, када просторни ниво места превазилази оквир у којем се развијају друштвене везе, тада се везаност за место развија на основу физичких карактеристика (Beckley, 2003).

3.3.3. Трипартитна организација модела везаности за место.

И поред различитих дефиниција и приступа проблему везаности за место, у многим истраживањима се наводе различити процеси, места и људи укључени у релацију човек-место (Scannell, Gifford, 2010). Управо на основу синтезе многих истраживања и аспеката везаности за место који се у њима наводе, Сканел и Гифорд (Scannell, Gifford, 2010) су дефинисали трипартитни модел концепта везаности (слика 3.1.). Према овом моделу везаност за место је мултудимензионални концепт дефинисан људском димензијом, психолошким процесом и местом. Прву димензију чини актер, односно онај ко је везан за место. Важно питање је до које мере је везаност базирана на индивидуалним или колективним значењима. Друга димензија концепта је психолошки процес,

односно начин на који се афект, когниција и понашање манифестују кроз везаност. И трећа димензија је објекат везаности, односно карактеристике и природа места. У редовима који следе биће више речи о свакој од наведених димензија трипартитног модела.

Чланови културних група приписују заједничка симболичка значења местима и на тај начин остварују везаност за место (Low, 1992). Како Скенел и Гиффорд (Scannell, Gifford, 2010) наводе, везаност се описује као процес заједнице у којем групе постају везане за места у којима практикују и негују културу. Култура повезује чланове са местима кроз заједничка историјска искуства, вредности и симболе (Scannell, Gifford, 2010). Исти аутори наводе да различита значења произилазе из историјских догађаја, религије и осталих искустава групе, и да се она даље преносе следећим генерацијама. Коначно, културни и индивидуални ниво везаности за место нису потпуно независни. Културна значења места и вредности утичу на степен индивидуалне везаности за место, а индивидуална искуства, уколико су позитивна, могу да очувају и ојачају везаност културне групе за место (Scannell, Gifford, 2010).

Слика 3.1. Трипартитни модел везаности за место (Аутор према Scannell, Gifford, 2010)

Друга димензија везаности за место се односи на начин на који се појединац или група односе према месту, односно на природу њихове психолошке интеракције

са окружењем. Према трипартитном моделу, психолошки процеси на основу којих се развија везаност су афект, когниција и понашање. У основи односа између човека и окружења, односно концепта везаности за место, је емоција (Tuan, 1974; Manzo, 2005). Хумани географи осећај припадности месту описују на основу емоција. Да би описао овај однос Туан (Tuan, 1974) дефинише појам топофилије (*topophilia*) или „љубави према месту“. Слично, Релф (Relph, 1976) дефинише везаност за место као аутентичну и емотивну повезаност са окружењем које задовољава основне потребе човека. Такође, енвайронментални психолози описују везаност за место на основу афективних термина попут осећаја поноса, благостања, итд. (Brown, Perkins, Brown, 2003). Значај афективне димензије за процес везаности за место је потврђен резултатима студија које се баве ефектима измештања појединаца или група услед ратова или природних катастрофа, и који показују да се осећање туге јавља губитком значајног места. Такође, у сличној студији Фулфилов (Fullilove, 1996 у Scannell, Gifford, 2010) наводи да се као последица измештања јавља осећање туге и чежње и закључује да је везаност за место примарно базирана на афекту или емоцији. Дакле, из интеракције између човека и места могу се развити најразличитије емоције, од љубави и задовољства, до страха, мржње или амбивалентности (Manzo, 2005). На пример, искуство неког места као значајног не значи нужно да из њега произилазе позитивне емоције. Трауматично искуство места најчешће доприноси креирању негативних осећања. У сваком случају, потреба за очувањем блискости са местом је потреба за искуством позитивних емоција које то место евоцира (Giuliani, 2003).

Према неким ауторима емоција у савременој психологији представља један од најзахтевнијих истраживачких феномена (Giuliani, 2003), при чему је однос између окружења и емоције најмање истражен. С обзиром на немогућност мерења емоција у оквиру емпиријских истраживања, психометријска истраживања их често занемарују и фокусирају се на когницију и понашање с циљем унапређења психолошке теорије (Morgan, 2010). Мехрабиан и Расел (Mehrabian, Russell, 1974) су развили тродимензионални модел мерења емотивних квалитета окружења који није често коришћен у истраживањима енвайронменталне психологије.

Повезаност између човека и места укључује и когнитивне елементе. Појединац развија лични идентитет на основу везаности за окружење у којем су се десили

значајни догађаји. Знање, сећања, веровања и значења која појединци приписују местима чине места значајним (Scannell, Gifford, 2010). Везаност за место као когнитивни процес обухвата конструисање значења, приписивање значења местима и когницију која омогућава блискост са местом. Друштвене информације, структурисане од стране појединца, организоване су у когнитивне схеме (Bartlett, 1932), које укључују знање и веровања у вези са специфичним објектом или са собом. На основу ових схема се развија везаност за место. Према неким ауторима, добро познавање места представља когнитивну компоненту везаности. Дакле, бити везан за окружење значи познавати и организовати детаље окружења (Fullilove, 1996 у Scannell, Gifford, 2010). Везаност се најчешће развија према одређеном типу места (викендице, куће за становање). У вези с овим Стоколс и Шумакер (Stokols, Shumaker, 1981) дефинишу појам зависности од места (*place dependence*). Когнитивне схеме садрже информације о заједничким карактеристикама типова места за која се појединац веже и које постају део селф-концепта. Слично, Прошански и остали (Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983) дефинишу појам идентитета места (*place identity*) који се односи на лични идентитет, односно селф-концепт који произилази из места. У овом случају, когниције о физичком окружењу (меморија, мисли, вредности, преференције и категорије) постају део селф-концепта, а самим тим и важне карактеристике места које га чине јединственим, попут архитектонских објеката и историјских споменика (Scannell, Gifford, 2010).

Трећи аспект процеса везаности за место је ниво понашања у којем се везаност изражава кроз активности. Везаност је окарактерисана очувањем блискости са местом, а представља позитивну афективну везаност између појединца и специфичног места као основну карактеристику на основу које се блискост са местом одржава (Hidalgo, Hernández, 2001). Значај бихевиоралног аспекта везаности је потврђен у студијама које се баве истраживањем зависности јачине везаности од дужине боравка у месту (Нау, 1998). Истраживања су потврдила да појединци осећају носталгију када су дужи период удаљени од домова и изражавају жељу да им се врате. Лов (Low, 1992) наводи да религиозно ходочашће представља облик понашања који је пример покушаја остварења блискости за значајним местом. Бихевиорални израз везаности за места која су

претрпела неку катастрофу је реконструкција места. Многа истраживања се баве улогом значења места, носталгије и жеље за обновом значајних места за која су становници везани. Други облик реконструкције места се јавља када су појединци принуђени да мењају место боравка, а да би очували везу са њим бирају слична нова места (Michelson, 1976 у Scannell, Gifford, 2010).

Вероватно најзначајнија димензија везаности за место је само место. Да би се разумео однос човека према месту важно је дефинисање просторног нивоа према којима се везаност развија. 70-их година 20. века иницијална истраживања везаности за место су била усмерена искључиво на везаност за суседство. Одабир овог просторног нивоа се јавио као последица истраживања теме задовољства становника стамбеним насељима, у складу са којом је дефинисана претпоставка да је везаност на нивоу суседства јача од оне која се развија на нивоу куће, града или региона (Hidalgo, Hernández, 2001). Ипак, у новијој литератури се наглашава да људи могу да развију осећања према местима свих просторних нивоа. Лов и Алтман (Low, Altman, 1992) иду корак даље и тврде да се места према којима појединац развија емоције разликују према нивоу, специфичностима и материјалности, и у складу с тим могу да се односе на објекте, државу, планету, итд.

Везаност за место је подељена на два нивоа- друштвени и физички (Riger, Lavrakas, 1981; Taylor, Gottfredson, Brower, 1985). Друштвена везаност за место је одређена друштвеним везама, припадношћу суседству и познанствима међу становницима, док је физичка везаност условљена дужином боравка, намерама становника да остану у месту, као и власништвом (Riger, Lavrakas, 1981). Мерењем нивоа везаности на различитим просторним нивоима (кућа, суседство и град), Хидалго и Хернандез (Hidalgo, Hernández, 2001) закључују да је везаност за кућу и град већа него за суседство, те да је друштвена димензија везаности за место значајнија од физичке. У литератури се води све већа полемика о утицају физичких и друштвених елемената места на везаност. Иако неки аутори наглашавају да се друштвена и физичка компонента налазе у симбиотичком односу, а физичка димензија садржи значења само зато што су друштвено конструисана, већина истраживања која се баве овом темом наглашавају различиту улогу ове две компоненте у процесу везаности за место (Lewicka,

2011). У неким истраживањима се заговара теза да везаност зависи од друштвене компоненте (Woldoff, 2002), док се у другим предност даје физичкој компоненти места (Stokols, Shumaker, 1981). Ипак, важно је поменути да постоји и комплекснији приступ који третира оба елемента равноправно (Riger, Lavrakas, 1981).

Крајем 80-их година 20. века већина истраживања која се баве концептом везаности за место, а посебно она из области урбане социологије, предност дају друштвеном аспекту концепта према којем се везаност остварује за места која омогућавају друштвену интеракцију и креирање идентитета групе или заједнице (Low, Altman, 1992). Како Лали (Lalli, 1992) наводи, просторне везе постају све важније јер представљају симбол друштвених веза. Тако је грађанска везаност за место пример симболичке везе групе са градом (Hidalgo, Hernández, 2001). Људи се вежу за међуљудске и културне односе који се јављају у неком месту, а не за места сама по себи (Low, Altman, 1992). Дакле, везаност за места значи и везаност за људе и друштвене интеракције које им то место омогућава. С друге стране, претходно поменути концепт зависности од места наглашава значај физичких карактеристика места за ниво везаности јер омогућавају удобност и ресурсе за остварење циљева (Stokols, Shumaker, 1981). Како Манзо (Manzo, 2005) наводи, широк је спектар типова места које људи сматрају значајним, од изграђеног окружења попут кућа, улица и нестамбених унутрашњих простора, до природног окружења као што су паркови, језера, шуме и планине. Коначно, анализирајући начин на који физичке карактеристике утичу на везаност за место Стедман предлаже (Stedman, 2003) модел према којем се појединац не веже за физичке карактеристике места, него за значења која те карактеристике представљају. Физички аспект ограничава могућа значења која место може да усвоји, и стога се везаност базирана на физичким карактеристикама, остварује на основу симболичких значења.

Ипак, разликовање друштвеног од физичког нивоа везаности за место у оквиру теоријских и емпиријских истраживања није у потпуности јасно и не доприноси разумевању везаности за место као процеса, осим ако се не разуме као полазна тачка сложене теорије. Слично подели на друштвене и физичке компоненте места, Беклеи (Beckley, 2003) разликује две групе фактора који утичу на везаност за

место, и то: факторе који спречавају људе да напусте места (*anchors*) и факторе који привлаче људе местима (*magnets*). Ово представља алтернативни теоријски приступ концепту везаности за место у којем се може претпоставити да су друштвене компоненте фактори који пре спречавају људе да се одселе, него привлаче људе местима, док за физичке компоненте важи обрнуто. Дакле, за дефинисање компоненте места трипартитног модела везаности није важно само разликовање друштвених и физичких аспеката места, него и разумевање психолошке улоге ова два аспекта у процесу везаности за место (Lewicka, 2011).

3.3.4. Колективна меморија у контексту очувања индустријског наслеђа

Схватањем наслеђа као комплексног концепта који произилази из међусобне интеракције материјалних и нематеријалних вредности, почетком 21. века концепт везаност за место добија више на значају у контексту урбане конзервације и регенерације. Један од изазова конзервације је дефинисање начина на који друштвене заједнице приписују значења местима, и интензитета и садржаја њихове везаности за место. Укључење заједнице у процес урбане конзервације нуди могућност идентификовања емотивних вредности које заједница приписује наслеђу. Такође, повезаност са местом има снагу да покрене заједницу да активно учествује у развојним процесима уколико ти процеси за циљ имају јачање локалног идентитета. Планска решења која не поштују постојећу урбану структуру и друштвени карактер заједнице могу допринети губитку значења специфичних места. Вилиамс и Петерсон (Williams, Patterson, 1999) дефинишу четири врсте значења која се могу приписати заједници, али и угрозити планским интервенцијама, и то су: естетска значења (значења емотивно евоцирана), инструментална значења (значења која означавају економске циљеве), културна значења (емотивна, симболичка или спиритуална значења) и експресивна значења (значења која су у вези са собом и личним идентитетом).

Промена значења утиче на интензитет и садржај везаности за место, и у складу с тим може да буде оцењена као позитивна и негативна. Губитак значајних урбаних места може угрозити везаност за место чланова заједнице стварајући осећај губитка и отуђености (Manzo, Perkins, 2006). Управо због тога је приликом

одлучивања о интервенцијама у урбаном простору важно узети у обзир интензитет и садржај везаности за место.

Идентификовање доминантних значења и симболичких вредности, на основу којих се остварује везаност за индустријске браунфилде, важно је за дефинисање планских интервенција усмерених на очување вредних материјалних и нематеријалних трагова индустријске прошлости у процесу регенерације браунфилда. Везаност за места која су претрпела деструкцију и која су уништена и неприступачна, активира се ретроспективно кроз процес губитака и поновног креирања места на основу меморије (Low, 1992). Концепт меморије представља призму кроз коју се огледа начин на који се разуме прошлост и како друштвене групе користе идеје о прошлости с циљем разумевања личног идентитета у садашњости. Дакле, везаност за место је базирана на репрезентацији прошлости коју окружење садржи (Hunter, 1974 у Scannell, Gifford, 2010). У вези с овим, везаност за места индустријског наслеђа се остварује на основу значења наслеђа присутних у меморији. Кроз меморију људи креирају значења места и повезују се са њима, при чему меморија представља живу и активну спону између прошлости и садашњости (Green, 1998).

Важно обележје меморије је њен индивидуални и колективни карактер. Осим тога, неки аутори наводе да се меморија налази у сталном процесу еволуције (Nora, 1989). Процес индивидуалне меморије произилази из друштвене интеракције. Морис Халбвакс (Halbwachs, 1992) је први успоставио теоријски оквир истраживања односа меморије и друштва и нагласио утицај друштва на индивидуалну меморију. Он је такође дефинисао концепт колективне меморије, који се односи на друштвену контекстуализацију свих индивидуалних меморија. Наглашавајући да се људи сећају прошлих догађаја на основу заједничких искустава, Халбвакс (Halbwachs, 1992) истиче друштвену природу колективне меморије. Управо друштвена природа меморије открива њену зависност од урбаног простора који представља контекст у којем се различити догађаји дешавају. Према Левики (Lewicka, 2008), колективна меморија се односи на низ догађаја меморисаних од стране групе људи који су део догађаја, и који га формирају. Већи број појединаца који памте догађај меморији дају колективни карактер. Халбвакс наглашава да је колектива меморија селективна и да

различите друштvene grupe имају различите колективне меморије, што на крају резултује различитим моделима понашања. Колективна меморија је у основи конструисања слике света, на начин на који је види друштvena група, а која се формира непрекидним преобликовањем прошлости. У току процеса успостављања колективне меморије grupe дефинишу вредности на основу којих се разликују од других grupa, које прошлост вреднују и тумаче на други начин (Halbwachs, 1992).

Колективна меморија се увек развија у релацији са местом. Осећај места се описује најчешће као лични феномен, али у исто време може да буде резултат колективне перцепције, и стога место допринеси креирању и очувању колективне меморије. Меморија која произилази из интеракције између заједнице и заједничког коришћења простора урезана је у когнитивне процесе заједнице преплетене са социјалним, историјским и психолошким компонентама који су у основи значења места (Castello, 2010). Концепт меморије места (*place memory*) има двојако значење, те се у исто време односи на садржај меморије о месту, и на опис карактеристика места. Меморија као део структуре простора представља суштинско обележје места јер има моћ да евоцира добре или лоше слике места (Boyer, 1994). Места меморије (*lieux de memoire*) постоје зато што не постоји окружење меморије (*milieux de memoire*) (Nora, 1989). Такође, места имају способност да „памте“ на основу присуства споменика, архитектонских стилова, натписа на зидовима објеката итд. (Hayden, 1997). Ови трагови прошлости имају важну улогу урбаних подсетника који доприносе колективној меморији.

Истраживање индивидуалне и колективне меморије у контексту очувања индустријског наслеђа и урбане регенерације наводи на размишљање о конструкцији меморије, утицају друштвеног контекста на колективну меморију и њену промену, али и о селекцији елемената индустријске прошлости похрањених у колективној меморији. Везаност за места индустријских браунфилд локација може се анализирати кроз степен, односно интензитет, и квалитет или садржај колективне меморије, који везаност обележавају. Емотивни аспект везаности за индустријске бруанфилде се односи на **интензитет меморије**, који се разликује на основу личних емоција и искуства индустријског наслеђа. У литератури се најчешће наводе позитивна искуства и емоције у вези са индустријском

прошлошћу. Индустијско наслеђе се схвата као симбол прогреса и представља важан елемент стабилног друштвеног живота и поноса заједнице. Ипак, често се занемарује чињеница да постоје и опречни ставови према којима индустријско наслеђе представља симбол друштвених неједнакости и класних конфликта, а индустријска активност се посматра кроз призму тешких услова рада. У сваком случају везаност за индустријске браунфилде је могуће остварити на основу негативних и позитивних емоција. Интензитет везаности упућује на постојање различитих емотивних значења која су део меморије. Меморија утиче на дефинисање карактера укупне слике индустријског наслеђа (позитивне или негативне), који је важан за усмеравање планских интервенција урбане регенерације с циљем очувања и унапређења слике, или потпуне трансформације негативног имиџа и креирање нове позитивне слике места.

Когнитивни аспекти везаности за индустријске браунфилде се односе на *садржај меморије* индустријског наслеђа, који се анализира на основу заједничких значења која произилазе из физичке и друштвене компоненте индустријског наслеђа. Физичка компонента се односи на аспекте локације и физичке карактеристике (нпр. индустријску архитектуру, специфичне урбане обрасце, урбане репере, итд.), док се друштвена компонента односи на специфичне друштвене односе који су настали као производ индустријских активности, тј. на оно што се у литератури односи на наслеђе рада (*labour heritage*). С обзиром да се значења места, а самим тим и меморија, мењају током времена у зависности од актуелног економског, политичког и друштвеног контекста, при анализи значења која произилазе из различитих аспеката индустријског наслеђа важно је узети у обзир све фазе места- од активне индустријске производње и фазе угашене активности до поновне употребе и пренамене простора. Осим тога, места напуштених индустријских комплекса имају различита значења за различите друштвене и културне групе. Тако се значења индустријског наслеђа разликују за генерације које су биле део индустријске прошлости и генерације које памте само причу о њој. Коначно, дефинисање садржаја колективне меморије омогућава лакше одлучивање о третману материјалних и нематеријалних трагова индустријске прошлости, и дефинисање даљих смерница за успостављање баланса између очувања и трансформације вредности индустријских браунфилда

у процесу адаптивне пренамене. Овако представљена квантитативна и квалитативна структура колективне меморије индустријског наслеђа део је културолошких вредности индустријских браунфилда које имају важну улогу у стратегијама одрживе регенерације браунфилда.

3.4. Вредности индустријских браунфилд локација

Полазећи од концепта места, у раду су дефинисане основне компоненте индустријских браунфилда које утичу на њихове вредности и идентитет, и то: индустријска локација, физичке карактеристике индустријских комплекса, индустријске активности и намена и значења индустријског наслеђа. Даље су, у контексту теорије индустријске локације, урбане морфологије и везаности за место, ове компоненте анализиране с намером дефинисања вредности браунфилда које представљају важна обележја њихове комплексности и идентитета. Иако је о овим вредностима било већ речи у оквиру поменутих теорија, у наставку текста се даје детаљан преглед дефинисаних просторних, функционалних и културолошких вредности индустријских браунфилда (тебела 3.1), класификација браунфилда према вредностима и њихова улога у процесу урбане регенерације, како би се у наставку рада дефинисали критеријуми типолошке класификације индустријских браунфилда.

Положај. Положај индустријских браунфилда се дефинише у односу на положај центара урбаног насеља и његових граница. Разликују се браунфилди лоцирани у оквиру градског грађевинског земљишта и они ван њега. Индустријски комплекси настали у 19. веку и првој половини 20. века су углавном лоцирани у историјском урбаном језгру, док су они развијени после Другог светског рата лоцирани на ободу градова. Према овом критеријуму индустријски браунфилди могу да буду класификовани на оне лоциране у насељу, уз насеље и ван насеља. Ова класификација се може довести у везу са класификацијом браунфилда истраживачке мреже CABERNET на локације А, Б и Ц категорије, које се разликују према економском статусу и потенцијалу за урбану регенерацију. Економски статус се утврђује на основу трошкова ремедијације земљишта, додатних трошкова трансформације локације и вредности земљишта након тих трошкова (CABERNET, 2006). Многа истраживања показују да браунфилд

локације у средиштима градова, односно у развијеним подручјима, имају више потенцијала за развој од осталих које се налазе на мање развијеним подручјима (Frantál et al., 2013).

Величина групације индустријских објеката у браунфилду. Величина браунфилда се односи на број индустријских објекта, а тиме и на површину коју браунфилд обухвата. У вези с овим браунфилд може да буде: један индустријски објекат; индустријски комплекс, који се састоји од групе индустријских објеката и погона међусобно повезаних функционалним везама при чему сви деле заједничку локацију; и индустријски пејзаж који се односи на групу индустријских комплекса. Функционална повезаност објеката или комплекса је условљена технолошким, производним, тржишним и другим везама, што се у литератури објашњава преко феномена просторних кластера. У неким истраживањима сви типови браунфилда су класификовани према површини коју заузимају, при чему је површина исказана као: мала (мања од 5 ha), средња (5-10 ha) и велика (преко 10 ha) (Novosák et. al, 2013). Индустријски браунфилди припадају групи средњих и великих површина, а ређе групи малих површина. Величина браунфилда утиче на искуство локације у укупној слици града, али и на реализацију пројеката урбане регенерације. Период реализације пројеката регенерације браунфилда малих површина је краћи јер се претпоставља да су мање сложене власничке структуре и мањи финансијски трошкови обнове. Стога браунфилди мањих површина имају већи развојни потенцијал. Ипак, уз адекватну препарцелизацију могуће је стварање услова за решавање сложене власничке структуре и прибављање финансијских средстава за реализацију планова регенерације индустријских браунфилда средњих и великих површина.

Облик груписања индустријских браунфилда. Креирање просторних кластера или концентрација индустријских активности на неком подручју је феномен који се објашњава на основу економских фактора агломерације. Индустријске активности се лоцирају у близини предузећа која их снабдевају сировинама или оних која потражују њихове производе. Такође, индустријске активности могу да буду лоциране у близини важних саобраћајних токова или чворова како би се смањили трошкови транспорта. У вези с овим браунфилди могу да буду груписани: тачкасто- груписање браунфилда око центра или језгра, које најчешће

представља важан саобраћајни чвор; дисперзивно- браунфилди удаљени једни од других, са једнаким или различитим међусобним одстојањима; и линијски-группација браунфилда са наглашеном дужином у односу на ширину, која је углавном лоцирана уз важне саобраћајнице, водене токове (реке, канале) и железничке пруге. Тако су на пример капитално интензивне индустрије лоциране дуж река и железничких терминала, а радна снага у близини места рада, с обзиром да су трошкови транспорта сировина били већи од трошкова превоза радника. С друге стране, радно интензивне индустрије су гравитирале централним градским локацијама, које су биле доступне радној снази. Уочавање различитих группација индустријских браунфилда може да буде од значаја за дефинисање интегралних стратегија регенерације браунфилд локација на локалном, националном, па и вишем нивоу. Такође, на основу размештаја и развоја группација могу се препознати важне осе индустријализације и развоја градова и региона што може утицати на дефинисање развоја индустријског туризма као циља развојних стратегија градова и региона.

Просторни концепт. Просторни концепт индустријских браунфилда произилази из просторне организације индустријских целина, која је условљена начином претходне индустријске производње и организацијом функционалних јединица. На просторни концепт утиче начин груписања објеката различитих индустријских и осталих намена дефинисан односом између изграђене и неизграђене индустријске структуре, али и геометрија, димензије и параметри изграђености. Дугим речима, на просторну организацију индустријске целине утиче хијерархијски однос између саобраћајног система, образаца парцела и распореда грађевина у оквиру ових образаца. Просторни концепт је одређен положајем и величином структурних елемената, односно: хоризонталним габаритом и положајем грађевине на парцели, односом грађевине према суседним грађевинама, односом грађевине према улици, положајем отворених простора у односу на грађевине и улицу и сл. Ови елементи заједно чине кохезивну целину јер су изграђени применом истог принципа функционалности и ефикасности. Различити типови индустријских грађевина и структура попут: производних хала, радионица, складишта и административних објеката, и њихов начин организовања и дистрибуције, представљају важне елементе плана индустријских комплекса.

Такође, индустријски комплекси представљају заокружену пејзажну целину са улицама и зеленилом и отвореним просторима као важним елементима њене структуре. Често обележје просторне организације индустријских комплекса је велики удео отворених простора⁶⁹ у укупној површини индустријске целине. Најзаступљенији отворени простори у индустријским комплексима су улице, пешачке зоне, манипулативне површине, паркинзи, паркови и заштитно зеленило.

Према просторном концепту индустријски комплекси могу да буду (Damjanović, 1972): павиљонски системи у којима су функционалне јединице издвојене у посебне целине; блок системи у којима су функционалне јединице организоване у оквиру једног заједничког простора; и мешовити системи који представљају комбинацију павиљонског и блок система. Специфичност индустријског просторног концепта је условљена техничко-технолошким, инфраструктурним и локацијским условима индустријске намене, и као таква представља важно обележје индустријских целина. Такође, резултат је посебних услова планирања и пројектовања индустријских грађевина и комплекса. Коначно, просторни концепт индустријских браунфилда се може довести у везу са њиховим развојним потенцијалом. Тако на пример павиљонски и мешовити системи, у односу на блок системе, често имају већи развојни потенцијал јер се лакше могу прилагодити већем броју урбаних функција. С друге стране, овакве типологије изградње омогућавају фазну реализацију пројеката регенерације комплекса, што у великој мери олакшава и начин финансирања регенерације. Такође, у стручним круговима одавно је препознат потенцијал браунфилда за "озелењавање" градова, кроз могућност планирања нових паркова, игралишта и других уређених отворених јавних простора (De Sousa, 2003). Стога, постојање већих отворених простора у индустријским браунфилду утиче на њихов развојни потенцијал, јер се уз врло мало финансијских улагања могу пренаменити у јавне пешачке површине, тргове и слично.

Пропустљивост. Пропустљивост или пермеабилност се односи на обележја граница индустријских браунфилда. Границе дефинишу степен затворености (отворености), као и начин просторног усмеравања (Norberg-Schulz, 1980: 58). Како Шулц (Norberg-Schulz, 1980) наводи, границе чине просторну структуру сагледиву као континуалну или дисконтинуалну. У овом истраживању под

границом индустријских браунфилда подразумева се граница целокупне индустријске целине одређена присуством комплексног система баријера, попут низа индустријских структура и зеленила, и пропуста, попут капија и улаза за теретна возила и раднике. Ради раздвајања индустријског производног процеса од осталих урбаних функција многе индустријске целине представљају затворене комплексе са контролисаним приступима. Ипак, на обележја граница индустријских целина утичу: услови локације, намена индустрије, просторни концепт и функционална организација индустријског комплекса. Границе конституишу обрасце кретања и заустављања, али дефинишу и однос унутрашње структуре индустријског комплекса са спољашњим контекстом. Према пропустљивости граница индустријских браунфилда разликују се: отворени, полуотворени и затворени комплекси. Пропустљиве границе омогућавају лакше повезивање комплекса са ужим и ширим окружењем.

Естетика индустријске архитектуре. Основни принципи изградње индустријских грађевина су постизање ефикасности, економичности и сигурности. Технологија изградње индустријских грађевина и превенција пожара и сигурност радника у индустријским објектима су у највећој мери утицали на архитектуру производних хала и складишта⁷⁰. Да би се у потпуности разумела естетика индустријске архитектуре важно је познавати историју развоја индустријске архитектуре, која се може поделити на три основна периода: пре Првог светског рата, између два рата и после Другог светског рата.

Претече модерних фабрика су биле лонгитудинално развијене дрвене или зидане грађевине⁷¹, са отворима и другим елементима који су се ритмично понављали на фасадама. Ове грађевине су биле лоциране уз реке и канале које су им преко млинова омогућавале производњу енергије за рад машина (Jevremovic, Vasic, Jordanovic, 2012). Ради утилитарне природе, прве индустријске грађевине су биле једноставне и лишене архитектонских детаља и орнамената. Орнамент се понекад јављао на степенишним кулама које су завршавале карактеристичним кровом и куполама и биле одвојене од равног крова грађевине како би се спречило ширење пожара. Већина индустријских објеката 19. века су вишеспратне грађевине са зиданим носивим зидовима и конструкцијом дрвених рамова који су омогућавали минимални број стубова у ентеријеру, а тиме и лакши производни процес. Нови

начин производње енергије, који је донио и нови тип индустријских машина, условио је и потребу за грађевинским конструкцијама већих распона које су могле носити веће оптерећење. Стога је армирани бетон био нови материјал који је обележио развој индустријске архитектуре. Нови материјал и конструктивни систем су омогућавали већу флексибилност индустријских грађевина и прилагођавање новим производним процесима. Један од најзначајнијих архитеката овог периода, који се бавио естетиком и развојем индустријске архитектуре и њеним функционалним дизајном, је био Алберт Кан (*Albert Khan*), који је 1903. године пројектовао прву фабрику аутомобила (*Packard Building*) од армираног бетона у Мичигену. Такође, у овом раном периоду развоја индустријске архитектуре различите индустријске активности су се смештале у различите грађевине или у оквиру исте. Промена процеса производње је све више захтевала флексибилнију просторну организацију која се лако могла прилагођавати новим процесима, што је довело до примене челика који је омогућавао конструкције великих распона. Управо је ово довело до замене вишеспратних индустријских грађевинама једноспратним, које су заузимале много већу површину парцеле, и дислокације индустријске активности ван градова.

Индустријска форма и материјали су били од великог значаја за правац развоја модерне архитектуре. Почетком 20. века све већа пажња се усмерава на неговање архитектонских вредности индустријских грађевина с намером унапређења производног процеса и услова рада, али и развоја идентитета компанија (Jevremovic, Vasic, Jordanovic, 2012). Индустријска архитектура овог периода је посебно обележена са две важне архитектонске грађевине, и то Фабрика турбина АЕГ (*АЕГ turbine factory*) Питера Беренса (*Peter Behrens*) из 1907. године, чија је монументалност била базирана на неокласичним принципима, и Фабрика обуће (*Fagus Shoe Factory*) Валтера Гропијуса (*Walter Gropius*) и Адолфа Мајера (*Adolf Meyer*) из 1911. год. на којој је јасно изражена материјалност без скривања структуре, што је посебно било карактеристично за Модерни покрет у архитектури (Munce, 1960 у Jevremovic, Vasic, Jordanovic, 2012). Архитектонска естетика у периоду после Другог светског рата је и даље била под утицајем

Модерног покрета. И даље су се користили армирани бетон, челик и стакло, али и нови материјали попут азбеста, пластике и др.

Ради усавршавања технологија и модернизације производње, промене власничке структуре и повећаног обима производње, индустријске комплексе карактеришу честа проширења, реконструкције, доградње и адаптације. Резултат ових промена из различитих временских епоха је специфична архитектонска естетика индустријских комплекса коју карактеришу кумулативни ефекти историјског развоја. Дакле, у овом истраживању под индустријском естетиком се подразумевају карактеристике архитектуре и ефекти кумулативног дејства изграђене средине. Обележја индустријске архитектуре произилазе из вертикалних и хоризонталних габарита, материјализације и конструкције индустријских грађевина, унутрашње просторне организације, типа грађевине и сл. Такође, за анализу индустријске естетике важни су естетски елементи попут: геометријских принципа композиције, примене пропорције, акцената, доминанти и осталих елемената. Према естетици индустријске архитектуре разликују се индустријски браунфилди према томе да ли садрже приметне архитектонске слојеве различитих епоха или не. Осим тога, важно је установити да ли комплекси поседују јединство у различитости које произилази из њихове слојевитости, односно да ли их карактерише стилско јединство или разноликост. У сваком случају, архитектонска естетика грађене средине преноси симболичка значења места појединцима или друштвеним групама. Како Криер (Krier, 1983) наводи, архитектонски израз је физичко својство које је потребно узети у обзир при конституисању идентитета места. У вези с овим, архитектонска естетика је важан аспект индустријских комплекса кроз који се изражавају кохерентност и јединственост места. У процесу регенерације браунфилда јединственост је могуће очувати кроз примену традиционалних принципа (кроз кохерентност) (Eben Saleh, 1998) или на основу иновативног дизајна (Gospodini, 2004).

3.4.1. Функционалне вредности

Приступачност. Приступачност индустријских браунфилда је контекстуално обележје које се односи на лакоћу којом се може приступити локацији. Приступачност се дефинише на основу позиције локације у ширем локалном и

регионалном контексту, а у односу на саобраћајну мрежу и важност и врсту саобраћајница које омогућавају приступ. Да би се одредила приступачност мери се удаљеност браунфилда од важних саобраћајних праваца – близина аутопутева, железница, аеродрома и лука. Такође, анализира се развијеност друмске, пешачке и бициклическе инфраструктуре на локалном нивоу, као и специфични подаци о развијености индустријских колосека и лучке инфраструктуре (Ђukić, Vujićić, 2014a). Приступачне локације имају добру саобраћајну повезаност са ширим урбаним и/или регионалним контекстом. У вези с овим, саобраћајна приступачност индустријских браунфилда се може класификовати као (Novosák et. al, 2013): веома добра- директна веза са брзим саобраћајницама (аутопут, магистрална саобраћајница); добра- директна веза са цестама првог реда (регионални пут, главна саобраћајница); лоша- директна веза с цестама другог и трећег реда (локална саобраћајница); и веома лоша- веза са осталим саобраћајницама (саобраћајнице нижег реда). Истраживања која се баве улогом саобраћајне приступачности у процесу урбане регенерације показују да браунфилд локације у близини аеродрома, градских средишта и железничких станица имају више потенцијала за обнову (Lange, McNeil, 2004). Како Новосак наводи, локација браунфилда у близини аутопутева може бити важан покретач развоја браунфилда великих површина који имају сложену власничку структуру (Novosák et. al, 2013). Добро приступачни браунфилди имају већи развојни потенцијал у односу на браунфилде којима је приступ лош. Такође, с обзиром на добру повезаност с другим градовима, развој добро приступачних браунфилда може да буде од регионалног значаја.

Повезаност. Саобраћајна повезаност индустријског браунфилда се односи на унутрашњу повезаност индустријске целине, али и њену повезаност са ужим и ширим окружењем, што је доводи у везу са приступачношћу. Унутрашња повезаност је углавном резултат специфичне намене индустрије и одвијања производног процеса (начина функционисања) који захтева одређене обрасце кретања у оквиру комплекса. Повезаност комплекса са ужим и ширим контекстом такође зависи од намене индустрије, а резултат је услова локације и потребе за усмеравањем кретања, односно контролом улазака и излазака људи, сировина и производа из комплекса. Да би се одредила саобраћајна повезаност анализирају се

својства саобраћајне мреже, и то: друмског моторног (колски, камионски, и др.) и немоторног (бицикличке и пешачке стазе), железничког и воденог саобраћаја. Анализирају се: тип и густина мреже, заступљеност и развијеност типова саобраћаја, распоред и план путева и путања и њихова повезаност. Према саобраћајној повезаности индустријски комплекси могу да буду: добро повезани или интегрисани, средње повезани или полуинтегрисани и лоше повезани или неинтегрисани комплекси. Унутрашња повезаност комплекса и повезаност са ширим окружењем је важна функционална вредност која утиче на развоји потенцијал индустријских браунфилда у стратегијама урбане регенерације.

Компатибилност са непосредним окружењем/станавањем. Компатибилност индустријских целина са непосредним окружењем се односи на функционалну компатибилност различитих начина и режима коришћења земљишта. Најчешћи начин коришћења земљишта у непосредном окружењу индустријских зона је стамбени. Кроз историју развоја насеља индустрија и становање, као две важне урбане функције, су делиле исте просторе. Мешање индустријске и стамбене функције, у оквиру истих грађевина, је у прошлости била основна карактеристика урбаног живота. Као одговор на изазове које је донела индустријализација 20. века урбано планирање је било усмерено на зонирање урбаних функција, односно раздвајање зоне рада од становања, што је нудило боље услове за живот. Ипак, временом је оваква организација производила негативне еколошке и социјалне ефекте, што је условило децентрализацију индустријских активности и формирање индустријских дистрикта ван центара градова. Како агломерацију економија прати агломерација популације, креирање нових индустријских дистрикта је условило и изградњу стамбених насеља за раднике и послодавце. У сваком случају, индустријске и стамбене активности нису независне једне од других, оне могу да се подржавају или да буду у конфликту. Тако, неке индустријске активности немају негативан еколошки и друштвени утицај на становање јер не загађују околину и не нарушавају квалитет живота у насељима, док друге, само уз подршку техничко-технолошких и просторних решења, успевају да елиминишу негативне ефекте које производе. Такође, постоје и оне које у потпуности производе негативне ефекте на функцију становања. У вези с овим, компатибилност између индустријске и стамбене активности је могуће

утврдити на основу анализе параметара попут: намене индустрије (нпр. тешка или лака), еколошких фактора које производи индустријска активност (бука, мирис, загађење ваздуха, воде и земљишта), физичке удаљености индустријских од стамбених функција, присуства зелених појасева као зона раздвајања функција, присуство грађевина са културно-историјским вредностима у близини индустријских активности, приступа зонама или утицаја индустријског саобраћаја на комуникације у стамбеним зонама (укрштање комуникација и закрчење саобраћаја), просторне оријентације стамбених објеката и отворених простора, саобраћајне и визуелне повезаност зона, контроле визура према индустријској зони, и др. Другим речима, анализира се начин функционисања обе урбане активности и њихов међусобни утицај. Коначно, може се рећи да индустријски начин коришћења земљишта може да има компатибилан или некомпатибилан однос са стамбеном наменом. Карактеристике које произилазе из компатибилности између индустријских и стамбених зона важна је функционална вредност која може да утиче на одабир нових намена и њихову просторну дистрибуцију у процесу регенерације напуштених индустријских комплекса.

Начин индустријске производње. Индустријска производња представља просторни и временски процес деловања човека утемељен на научним принципима, с намером креирања производа или услуга. Важни елементи производње су људска активност, средства рада и предмет рада. У основи сваке индустријске производње је производни процес у којем се улазни материјал или сировина претвара у готов производ, а који се састоји од: технолошког процеса, транспорта, организације и процеса информација. Као такав, производни процес чини недељиву целину технике, технологије, организације и економије. У овом истраживању разликује се начин производње према: количини производње, сложености и димензијама производа (обим производних активности при производњи јединице производа) и понављању производње, и то на: појединачну, серијску и масовну производњу. Појединачна производња подразумева припрему за сваки производ; серијска подразумева производњу више истих производа истовремено у току једног производног циклуса (мала, средња и висока серија); и масовна подразумева производњу велике количине једног или само пар производа.⁷² Малосеријска производња је према карактеристикама слична

појединачној, док је вишесеријска ближа масовној производњи. Такође, у вези са начином производње је и степен специјализованости радних места. Како Перинћ (Perinić, 2014) наводи, што се мањи број различитих операција изводи на једном радном месту то је присутан већи степен специјализованости радних места. Што је већи степен специјализованости производња губи карактер појединачне и приближава се масовној. Ипак, у производном систему најчешће не постоји само један тип производње, него се посматра који начин производње преовладава.

Начин производње и индустријска технологија су кроз историју развоја индустрије утицали на просторну динамику индустријских активности што је у литератури објашњено преко концепта циклуса производа и децентрализације индустријске активности, а о чему је већ претходно било речи. Управо различити начини производње настали на темељу технолошких иновација представљају функционалну вредност индустријског наслеђа која може да има важну улогу у стратегијама регенерације напуштених индустријских комплекса. У овом контексту, важна је специфичност или јединственост производног процеса, те се у начин производње може класификовати на претежно нестандардизован, што у великој мери одговара појединачној производњи, и претежно стандардизован, што одговара серијској и масовној производњи. Коначно, у контексту индустријских браунфилда важно је проучавање специфичности индустријских активности изражених кроз организацију процеса производње, технолошке иновације, индустријске машине, финалне производе и радну снагу (радници у производњи, помоћни радници, руководиоци и други), што представља важне елементе који доприносе технолошким и научним вредностима индустријског наслеђа.

Начин коришћења индустријских објекта/комплекса. Начин коришћења индустријских објеката се односи на врсту индустријске активности која се у њима одвија. Према врстама индустријских активности у индустријским комплексима је могуће препознати различите зоне које се међусобно допуњују, и то (Damjanović, 1972): производне зоне или радионичке просторе у којима се одвијају технолошки процеси; зоне складишта, терена за складиштење материјала, производа и горива; енергетске зоне, котловнице, електране, топлане и сл.; зоне пратећих садржаја- администрација, рекреација, гараже, амбуланте и

др.; и зоне заштитног појаса зеленила. Препознате зоне говоре о начину функционисања комплекса, правцима кретања и зонирању употребе, што омогућава и временску анализу активности које се одвијају у комплексу у току дана. Ипак, сви индустријски комплекси не садрже све наведене зоне. У вези с овим индустријски браунфилди се према врстама претходних активности и начину коришћења индустријских грађевина могу класификовати на оне који, осим производне, складишне и енергетске зоне, садрже и зону пратећих садржаја и/или зону заштитног зеленила и оне који не садрже наведене зоне.

Заступљеност различитих функционалних зона унутар комплекса утиче на развојни потенцијал браунфилда јер омогућава пренамену у различите урбане садржаје. Ипак, све зоне нису погодне за пренамену у исте врсте урбаних садржаја. У свету је већ пре двадесет година запажен тренд пренамене напуштених лучких складишта, докова, творница, млинова, колодвора или електрана најчешће у галерије и умјетничке музеје, али и трговачке центре и хотеле. Разноврсност садржаја је могућа управо због флексибилности индустријских производних, складишних и радионичких зграда, односно специфичних армирано-бетонских или железно-стаклених конструкција с великим слободним унутрашњим просторима које такве грађевине имају. С друге стране, грађевине пратећих садржаја у индустријском комплексу, као што су администрација, рекреација, гараже, амбуланте и др., могу се уз врло мало грађевинско-техничких прилагођавања претворити у здравствене, школске, предшколске, социјалне, културне, научне, спортске, рекреативне, угоститељске туристичке, комуналне и друге садржаје. Енергетске зоне, уз одређене мере санације, углавном задржавају првобитну намену. Ово показује да су напуштени комплекси постиндустријских градова идеалне локације за стварање урбаних средина концентrirаних грађевина јавне намене, те да се могу отворити готово до незамисливе могућности за дугорочни развој постиндустријских градова.

Режим коришћења индустријског комплекса. Режим коришћења индустријских грађевина се односи на интензитет активности које се у њима одвијају. Интензитет активности означава ниво или степен употребе простора, а може се исказати на основу: броја корисника и обима промета производа или оствареног прихода. У контексту овог истраживања посебно су важни: број

радника и осталих корисника и посетилаца, количина капитала, ниво технолошког развоја, обим производње и оптерећеност саобраћајне комуникације у комплексу (пешачког, бицикличког, колског, железничког, итд). У вези с овим, према режиму коришћења разликују се комплекси интензивног коришћења (радно интензивне индустрије) од комплекса екстензивног коришћења (радно екстензивне индустрије). Ову поделу је могуће довести у везу са поделом индустрије према капиталу на капитално-интензивну индустрију, која подразумева велика улагања у опрему, машине и грађевине и скупе производе (нпр. металургија, хемијска, аутомобилска, електроничка индустрија и др.) и радно-интензивну, која подразумева мања улагања, бројну и јефтину радну снагу, и јефтиније производе (нпр. текстилна и прехрамбена индустрија и индустрија коже и обуће). Другим речима, капитално-интензивне индустрије се више ослањају на техничко-технолошку подршку у процесу производње, док је за радно-интензивне индустрије значајнија радна снага. Важно је нагласити да овако дефинисан режим коришћења не говори о специфичностима производне активности која се одвија. Важне карактеристике производног процеса можда не произилазе из његовог интензитета него из друштвеног значења. Тако, број запослених у капитално-интензивним индустријама није велики, међутим њихове производне активности могу да буду врло значајне у контексту индустријализације и развоја града и важне за идентификацију одређених група, што је важно за планирање регенерације браунфилда. С друге стране, индустријски комплекси који су запошљавали велики број радника у процесу урбане регенерације се често вреднују на основу наслеђа рада (*labour heritage*).

3.4.2. Културолошке вредности

Интензитет меморије индустријског наслеђа. Интензитет меморије представља културолошку нематеријалну вредност места на основу које се остварује везаност за индустријске браунфилде. У овом истраживању меморија представља призму кроз коју се огледа начин разумевања индустријске прошлости и начин на који друштвене групе користе идеје о прошлости у функцији разумевања личног идентитета. Другим речима, везаност за места индустријског наслеђа се остварује на основу репрезентације индустријске прошлости, односно значења

индустријског наслеђа присутних у меморији. Интензитет меморије утиче на емотивни аспект везаности за индустријске браунфилде, а разликује се на основу личних емоција и искуства индустријског наслеђа. Интензитет везаности упућује на постојање различитих емотивних значења (позитивних и негативних) која су део меморије, те се индустријски браунфилди могу класификовати на: места позитивне меморије о индустријској прошлости, места негативне меморије о индустријској прошлости и места апатије према индустријској прошлости. Коначно, интензитет меморије говори о перцепцији слике индустријског браунфилда као позитивне или негативне, што је важно за усмеравање планских интервенција урбане регенерације с циљем очувања и унапређења слике, или потпуне трансформације негативног имица места.

Садржај меморије индустријског наслеђа. Садржај меморије представља другу културолошку нематеријалну вредност места на основу које се остварује везаност за индустријске браунфилде. Садржај везаности утиче на когнитивни аспект везаности за индустријске браунфилде, а анализира се на основу заједничких значења која произилазе из физичке и друштвене компоненте индустријског наслеђа. Физичка компонента се односи на аспекте локације и физичку структуру (нпр. индустријску архитектуру, специфичне урбане обрасце, урбане репере, итд.), док се друштвена компонента односи на специфичне друштвене односе који су настали као резултат индустријских активности. Дакле, јасно је да значења произилазе из образаца који дефинишу претходно описане просторне и функционалне вредности индустријских браунфилда.

С обзиром да на основу искуства физичких и друштвених елемената места настају различита значења индустријског наслеђа, према садржају меморије индустријски браунфилди се могу класификовати на: места са доминантно физичким значењима; места са доминантно друштвеним значењима; места са једнако заступљеним физичким и друштвеним значењима; и места без присутних физичких и друштвених значења. Идентификовање доминантних значења и симболичких вредности на основу којих се остварује везаност за индустријске браунфилде, као и физичких и друштвених елемената места из којих значења произилазе, важно је за дефинисање планских интервенција усмерених на

очување вредних материјалних и нематеријалних трагова индустријске прошлости у процесу регенерације браунфилда.

Табела 3.1. Приказ вредности индустријских браунфилда и њихове типолошке класификације

	Критеријум	Вредност критеријума
ПРОСТОРНЕ ВРЕДНОСТИ	Положај браунфилда	- У насељу; - Уз насеље; - Ван насеља.
	Величина групације индустријских објеката у браунфилду	- Један индустријски објекат; - Индустријски комплекс (група индустријских објеката и погона међусобно повезаних функционалним везама при чему сви деле заједничку локацију); - Индустријски пејзаж (група индустријских комплекса).
	Облик груписања индустријских браунфилда	- Тачкасто- груписање бараунфилда око центра или језгра (око важног саобраћајног чвора); - Дисперзивно- браунфилди удаљени једни од других, са једнаким или различитим међусобним одстојањима; - Линијски- групација браунфилда са наглашеном дужином у односу на ширину (уз важне саобраћајнице, водене токове (реке, канале) и железничке пруге)
	Просторни концепт	- Павиљонски системи (функционалне јединице издвојене у посебне целине); - Блок системи (функционалне јединице организоване у оквиру једног заједничког простора); - Мешовити системи (комбинација павиљонског и блок система).
	Пропустљивост	- Отворени комплекси; - Полуотворени комплекси; - Затворени комплекси.
	Естетика индустријске архитектуре	- Индустријски браунфилди са приметним архитектонским слојевима различитих епоха - Индустријски браунфилди без приметних архитектонских слојева различитих епоха
ФУНКЦИОНАЛНЕ ВРЕДНОСТИ	Пристапачност	- Веома добра- директна веза са брзим саобраћајницама (аутопут, магистрална саобраћајница); - Добра- директна веза са цестама првог реда (регионални пут, главна саобраћајница); - Лоша- директна веза с цестама другог и трећег реда (локална саобраћајница); - Веома лоша- веза са осталим саобраћајницама (саобраћајнице нижег реда).
	Повезаност	- Добро повезани или интегрисани; - Средње повезани или полуинтегрисани; - Лоше повезани или неинтегрисани комплекси

	Компатибилност са непосредним окружењем/становањем	<ul style="list-style-type: none"> - Компатибилан однос са стамбеном наменом - Некомпатибилан однос са стамбеном наменом
	Начин индустријске производње	<ul style="list-style-type: none"> - Претежно нестандардизован (појединачна и малосеријска производња) - Претежно стандардизован (масовна и (више)серијска производња)
	Начин коришћења индустријских објеката/комплекса	<ul style="list-style-type: none"> - Индустријски објекти/комплекси који, осим производне, складишне и енергетске зоне, садрже зону пратећих садржаја и/или зону заштитног зеленила и - Индустријски објекти/комплекси који не садрже зону пратећих садржаја и/или зону заштитног зеленила
	Режим коришћења индустријских комплекса	<ul style="list-style-type: none"> - Комплекси интензивног коришћења (радно интензивне индустрије) - Комплекси екстензивног коришћења (радно екстензивне индустрије)
КУЛТУРОЛОШКЕ ВРЕДНОСТИ	Интензитет меморије индустријског наслеђа	<ul style="list-style-type: none"> - Места позитивне меморије о индустријској прошлости, - Места негативне меморије о индустријској прошлости - Места апатије према индустријској прошлости.
	Садржај меморије индустријског наслеђа	<ul style="list-style-type: none"> - Места са доминантно физичким значењима; - Места са доминантно друштвеним значењима; - Места са једнако заступљеним физичким и друштвеним значењима; - Места без присутних физичких и друштвених значења.

3.4.3. Просторне вредности

3.5. Очување идентитета места: типологија индустријских браунфилд локација

Како је у концептуалном делу дисертације детаљно објашњено, најчешће примењивани критеријуми за класификацију браунфилда који се срећу у литератури су: положај у градском ткиву, претходна индустријска намена (функција), економски статус локације, ниво контаминације и потенцијал за поновни развој. У овом делу истраживања ће, на основу претходно описаних просторних, функционалних и културолошких вредности, бити дефинисана типолошка класификација индустријских браунфилд локација. Као истраживачки метод у контексту архитектуре и урбанизма типологија је корисан алат за дефинисање комплексних урбаних феномена као што су браунфилд локације.

Како Ђокић (Ђокић, 2009) наводи, типологија представља једну врсту класификације (типолошку), а класификација одређивање места неког појма у систему појмова.⁷³ Према истом аутору, класификација подразумева постепено рашчлањавање вишег појма, кроз лествицу нижих појмова, све до жељеног нивоа или системског прегледа комплетне структуре тог појма. Типологија, као врста класификације, подразумева груписање низа предмета, појава или феномена на основу сличности и разлика међу кључним карактеристикама елемента од којих се састоје (Ђокић, 2009).

Адекватан одабир кључних карактеристика феномена је предуслов ваљане типологије. За критеријуме је потребно изабрати „истакнута обележја, чија разлика у једној кључној карактеристици представља и разлике у низу других својстава обухваћеног типа“ (Ђокић, 2009: 47). Како Никезић (Nikezić, 2007) наводи, разлике у контексту типолошких класификација зависе од циља класификације, али и од комплексности феномена који се истражује, односно хомогености или хетерогености објекта који се класификује. У вези с овим, одабир кључних вредности индустријских браунфилда као критеријума, предуслов је ваљане типолошке класификације. Циљ типолошке класификације је формирање теоријског ослонца на бази разумевања идентитета и развојног потенцијала браунфилд локација. Истовремено, циљ типологије се односи на препознавање кључних вредности индустријских браунфилд локација на основу којих је могуће усмеравати планске и пројектантске активности с циљем очувања и унапређења идентитета у процесу урбане регенерације. Коначно, циљ је дефинисање система на основу којег је могуће валоризовати и груписати индустријских браунфилде на основу њихових сличности и разлика, као и дефинисати смернице за њихову трансформацију. Дакле, као критеријуми типолошке класификације биће одабране вредности које на најбољи начин осликавају идентитет индустријских браунфилда. Да би кључне вредности биле одређене важно их је посматрати у контексту дефинисаног концепта идентитета индустријских браунфилда, који је произашао из теорије и концепта места, и њихове улоге у оквиру урбане конзервације и регенерације.

Као што је већ објашњено, основне структуралне релације идентитета индустријских браунфилда произилазе из дијалектичких односа индустријске

локације, физичких карактеристика индустријске структуре, индустријских активности и значења. Идентитет индустријских барунфилда је одређен доминацијом неког односа у односу на остале у искуству места. Идентитет или осећај места је друштвени конструкт, односно производ заједничких бихевиоралних и културних процеса, пре него резултат перцептивних и когнитивних процеса укорењених у физичким карактеристикама места (Lewicka, 2011). Дакле, осећај места индустријског наслеђа је резултат искуства и значења која се приписују индустријским местима, а која произилазе из локације, физичких карактеристика и претходних индустријских активности. Другим речима, значења представљају поље репрезентације односа материјалних и нематеријалних компонената индустријског наслеђа. На основу овога је могуће закључити да се идентитет браунфилда развија кроз искуство и однос према местима индустријског наслеђа. За дефинисање идентитета браунфилда важно је искуство инсајдера који остварују емотивну, физичку и потпуну повезаност са местом попут становника места у којима се локалитет налази и на којима је индустријализација оставила дубок траг, али и радника чија је егзистенција зависила од рада у индустријском сектору. Дакле, важна су значења која људи приписују месту, њихова субјективна искуства, те како место фигурира у свакодневици људи, у њиховим осећањима и личним идентитетима. У прилог овом иде тврдња Вотсона и Бентлија (Watson, Bentley, 2007) који при разматрању односа између личног идентитета и значења културног пејзажа наводе да се идентитет места односи на низ значења приписаних културном пејзажу која појединачно или група користе при дефинисању личног, односно друштвеног идентитета.

У вези с овим, индустријско наслеђе поседује индивидуална и колективна значења на основу којих се појединци и групе повезују са местима наслеђа. Важно је узети у обзир да различите друштвене и културне групе приписују различита значења местима индустријског наслеђа. Такође, значења приписана местима се мењају у складу са променом друштвених вредности у односу на промену друштвено-економских образаца и начина живота (Carmona et al, 2003). Свака промена у интензитету индустријских активности има кумулативни ефекат на идентитет јер свако ново значење и искуство дају нову вредност месту. Другим

речима, карактер односа према вредностима индустријског наслеђа се временом мења и историјски је условљен, што доводи до закључка да не постоји јединствен идентитет базиран на историјском развоју индустрије и традицији. Идентитет индустријских браунфилда је динамичан концепт и производ је искуства и савременог односа постиндустријског друштва према траговима индустријске прошлости. Однос људи према индустријској прошлости и питање начина на који се тај однос формира је главно поље истраживања идентитета индустријског наслеђа од чега у великој мери зависи и стратегија регенерације браунфилда. Стога је конструисање вредности и идентитета индустријског наслеђа процес који укључује друштвене актере и њихову везаност за наслеђе.

3.5.1. Одабир вредности и дефинисање критеријума типлошке класификације

Дакле, за очување идентитета индустријских браунфилда у процесу урбане регенерације од суштинског значаја је истраживање савременог односа према вредностима индустријског наслеђа. Полазећи од теоријске претпоставке о важности карактера везаности за индустријско наслеђе и односа према његовим вредностима за редефинисање идентитета индустријских браунфилда у процесу урбане регенерације, као кључни критеријуми за анализу и типологију индустријских барунфилда узимају се културолошке вредности. Културолошке вредности се изражавају кроз значења места која настају као резултат друштвено-политичког, историјског и културног контекста. Ове вредности говоре о савременом односу постиндустријског друштва према индустријском наслеђу, а испољавају се кроз интензитет и садржај везаности за места који се остварује кроз колективну меморију. Концепт меморије индустријског наслеђа представља призму кроз коју се разуме индустријска прошлост и начин на који друштвене групе користе идеје о прошлости у конструкцији личног идентитета. Дакле, везаност за индустријско наслеђе је базирана на репрезентацији и искуству индустријске прошлости, а остварује се на основу значења наслеђа која се генеришу кроз меморију. Овде је важно поменути да се меморија односи на заједничко сећање на индустријску прошлост места али и деиндустријализацију и потпуно гашење индустријске активности. На овај начин меморија представља

живу и активну спону између индустријске прошлости и постиндустријског друштва (*living memory*). Такође, меморија индустријског наслеђа је индикатор значаја индустријских браунфилда и њихових компонената у личном и друштвеном искуству. Стога интензитет и садржај меморије индустријског наслеђа представљају основне критеријуме за анализу и типологију индустријских барунфилда. Критеријуми произилазе из афективног и когнитивног аспекта везаности за места индустријског наслеђа, а одражавају међусобни однос материјалних и нематеријалних компонената места садржан у емотивним, физичким и друштвеним значењима индустријског наслеђа.

Сврха ове типологије је испитивање односа према вредностима индустријског наслеђа на основу интензитета и садржаја меморије. Типологија је инструмент анализе значења индустријског наслеђа и њихових ефеката на интензитет и садржај везаности за индустријске браунфилде. Пре свега, типологија је схваћена као алат за евидентирање културних просторних образаца индустријских браунфилда. Културни просторни обрасци подразумевају начин функционисања, искуства и односа према простору одређење друштвене групе коју карактеришу јединствене вредности, обичаји и понашање (Lazarević Вајес, Маруна, 2009). Према истим ауторима, културни обрасци одражавају међуповезаност простора, искуства и значења у оквиру једне културе. Управо дефинисање односа према вредностима индустријског наслеђа омогућава и разумевање улоге индустријске урбане структуре и архитектуре у процесу урбане конзервације и регенерације. Стога типологија има улогу индикатора морфолошких интервенција које су неопходне с аспекта очувања идентитета и повезаности са местима индустријског наслеђа.

У истраживањима се наводи да је континуитет везаности за место често нарушен трансформацијом места, те да урбане интервенције усмерене на очување меморије и везаности за место дају одрживе моделе урбане регенерације. Везаност за место је позитиван елемент који доприноси очувању идентитета и духа места, али и емотивног благостања, испуњености и среће корисника урбаних средина. Разумевање везаности за места индустријских браунфилда доприноси очувању значења индустријског наслеђа у процесу урбане регенерације. Идентификовање елемената који имају одређена значења за кориснике омогућава да било који

облик урбане интервенције не наруши осећај везаности за место, односно идентитет места. Дакле, поставља се питање које елементе очувати и прилагодити савременим условима да би се очувао идентитет браунфилда? Такође, на који начин дефинисати мере просторне трансформације, односно просторне обрасце које је потребно применити у процесу регенерације. Важно је дефинисати које мере су опште, а које су условљене специфичностима географског и друштвено-културног контекста.

Критеријум 1: Интензитет меморије индустријског наслеђа

Афективни аспект везаности за место указује на интензитет везаности који се остварује на основу врсте или карактера емоционалних значења места. У овом истраживању везаност за индустријско наслеђе је базирана на друштвеној репрезентацији индустријске прошлости, а њен интензитет остварује се на основу емоционалних или афективних значења наслеђа присутних у меморији. Дакле, интензитет везаности за места индустријског наслеђа се остварује на основу интензитета меморије. Другим речима, интензитет меморије индустријског наслеђа се изражава кроз афективну повезаност са материјалним и нематеријалним траговима индустријске прошлости у савременом контексту. На овај начин интензитет меморије представља активну спону између индустријске прошлости и постиндустријског друштва. Према овом критеријуму анализирају се емоционална значења присутна у меморији о напуштеним и недовољно искоришћеним индустријским локацијама. Емоционална значења представљају осећања која појединци и групе приписују местима индустријског наслеђа на основу искуства индустријске прошлости. Емоционална значења су такође производ искуства индустријске стагнације и потпуног гашења индустријске активности. Различите врсте емоција утичу на вредност интензитета везаности за индустријско наслеђе, односно на карактер односа према индустријској прошлости. Дакле, могуће је изградити снажне и позитивне емоције према једном месту (*topophilia*), али и аверзију према неком другом (*topophobia*) (Relph, 1985).

У литератури постоје различити методолошки приступи квалитативним и квантитативним истраживања везаности за место. За истраживање интензитета везаности за место најчешће се примењују различити мерни инструменти и

квантитативне скале мерења (Lewicka, 2011), јер се квантитативна истраживања баве питањем у којој мери су места значајна. Систематизујући квантитативна истраживања Левика наводи да у односу на различите дефиниције концепта везаности за место постоје и различити мерни инструменти и квантитативне скале мерења везаности, и то: дводимензионална скала којом се мери везаност за место и зависност од места; тродимензионална скала којом се мере идентитет места, зависност од места и друштвена повезаност; петодимензионална скала којом се мере: присност са местом, припадање, идентитет, зависност и укореењеност. Слично, скалу духа места чине три димензије: везаност за место, зависност од места и идентитет места (Jorgensen, Stedman, 2001). И коначно, вишедимензионална скала урбаног идентитета за мерење везаности за место се састоји од пет димензија: спољна евалуација, општа везаност, континуитет са личном прошлошћу, перцепција присности са местом и приврженост (Lalli, 1992). Ипак, најшире примењивана је једнодимензионална скала везаности за место која произилази из Релфове (Relph, 1976) идеје о континууму духа места и начину искуства места полазећи од комплетне посвећености месту (*existential insideness*) до одвојености од места (*objective outsidedness*). Релфове идеје су операционализоване кроз скалу од седам нивоа везаности полазећи од отуђења од места до спремности за жртвовање ради места.

У овом истраживању за интензитет меморије индустријског наслеђа је значајно да ли су присутна позитивна или негативна емоционална значења наслеђа, или је пак идентификовано одсуство емоције, а мање је важна вредност интензитета. Такође, за дефинисање карактера односа према индустријској прошлости, осим идентификовања врсте емоција, важно је одредити да ли се те емоције приписују периоду активне индустријске производње, стагнације или потпуног гашења индустријске активности. Стога интензитет меморије индустријског наслеђа пре представља предмет квалитативних истраживања везаности за место, која се баве питањем шта места значе, него квантитативних, која се баве питањем колико места значе. У сваком случају, везаност за индустријске браунфилде је могуће остварити без обзира на врсту емоција. Везаност за места на основу позитивних емоција даје осећај припадности, док везаност на основу негативних искустава и емоција делује депримирајуће и ограничавајуће (Relph, 1976). Присуство

позитивних или негативних емоционалних значења индустријског наслеђа, или њихово одсуство, упућује на разлике у интензитету меморије о индустријској прошлости. Свака промена у емоционалним значењима индустријског наслеђа дефинише индустријске браунфилде са значајним разликама у меморији о индустријској прошлости. У вези с овим, према критеријуму интензитета меморије индустријског наслеђа индустријски браунфилди се могу класификовати на: места позитивне меморије о индустријској прошлости, места негативне меморије о индустријској прошлости и места апатије према индустријској прошлости. Дакле, у меморији је садржан целокупан афективни друштвени однос према индустријској прошлости, који је важан за усмеравање планских интервенција урбане регенерације с циљем очувања и унапређења индустријског наслеђа, или трансформације негативног имиџа и креирање нове позитивне слике места.

Критеријум 2: Садржај меморије индустријског наслеђа

Према теорији везаности за место когнитивни аспект везаности за место указује на садржај везаности, односно на физичке и друштвене елементе места и њихова значења за које се појединци или групе вежу. Садржај меморије индустријског наслеђа се изражава кроз когнитивну повезаност са материјалним и нематеријалним траговима индустријске прошлости у савременом контексту, а чине је друштвени и физички елементи напуштених индустријских локација и њихова значења. Иако многи теоретичари заговарају тезу да карактеристике места утичу на креирање значења места, став да индивидуално искуство креира основ везаности се чини убедљивијим. Места добијају значења на основу личне или друштвене меморије и кроз мулти-чулна искуства места. Значења се односе на перцептивне и психолошке аспекте искуства места на основу којих се остварује везаност. Значења нису само концепти, него и слике, сензо-моторне схеме, осећања, квалитети и емоције који чине сусрет са светом значајним (Johnson, 2007). Према Стедману (Stedman, 2003), значење места је медијатор између физичких особина места и јачине емоционалне повезаности са местом. На основу значења присутних у меморији описује се улога места у животима појединца и њихова психолошка веза са окружењем (Walker, Ryan, 2008). Стога, да би се у

потпуности разумео садржај везаности за индустријско наслеђе потребно је идентификовати значења наслеђа присутна у меморији.

Истражујући значења *дома* применом квантитативних и квалитативних метода Сиксмит дефинише три различите категорије *искуствених модела*, и то: лична (срећа, припадање, одговорност, итд.), физичка (физичка структура, услуге, архитектура, радно окружење, итд.) и друштвена (друштвени односи, квалитет односа, итд.) (Sixsmith, 1986). Слично овоме, истражујући шта места чини значајним Густафсон (Gustafson, 2001) дефинише триполни модел значења места у којем се значења развијају у односу на себе, друге и окружење. Прво, места имају лична значења изражена кроз искуство и меморију, на основу чега се развијају емоције. Друго, местима се приписују значења ради осећаја заједништва који произилази из специфичних друштвених односа, познанства и повезаности са другим људима. Такође, значења места произилазе из начина на који појединци перципирају друге и њихово понашање без учешћа. Значења произилазе из атмосфере места којој доприносе карактеристике појединаца и корисника места. Многа значења произилазе из физичког окружења укључујући изграђено и природно окружење, те дистинктивне карактеристике, активности или локација места могу бити носиоци значења. У вези с овим, значења се могу приписати и симболичким вредностима физичког окружења. Коначно, значења произилазе из односа према окружењу који је базиран на знању о месту или познавању места (Gustafson, 2001). Дакле, јасно је да је могуће идентификовати велики број значења приписаних местима, при чему места немају једнака значења за све људе, нити различити типови места имају једнака значења. Такође, различитим просторним нивоима се приписују различита значења. Истраживања показују да се значења мањих места развијају у односу на себе и из интеракције појединца са другима и окружењем, док се значења већих места развијају око полова *други* и *окружење* из триполног модела (Gustafson, 2001). Из претходног је јасно да су значења категорисана око пола себе (*self*) из Густафсоновог триполног модела слична личним значењима Сиксмитовог искуственог модела. Исто тако, значења груписана око пола други (*others*) одговарају друштвеној категорији значења. И коначно, трећи пол- окружење представља ширу категорију од физичких значења

Сиксмитовог модела, јер не подразумева само физичке, него и симболичке, историјске и географске карактеристике места.

Према Густафсону, постоје четири основне димензије значења места: различитост, вредност, континуитет и промене (Gustafson, 2001). Значења се приписују местима која се разликују од других места, при чему се различитост не значи нужно и јединственост места. Поређења која су у основи разликовања места имају нормативни карактер, те места могу да имају позитивна и негативна значења. Позитивна и негативна евалуација могу да утичу на ниво везаности појединца или групе за место. Иако нека места не поседују лична значења, она могу да буду значајна за појединца ради изражених позитивних или негативних значења места. Значења садрже и временску димензију, те је континуитет важан аспект личних значења места. Временска димензија подразумева могућност промена значења, јер место временом може да добије нова значења ради промене контекста у којем се развија. Ово указује на могућност константне репродукције и промене значења места.

Према критеријуму садржаја меморије индустријског наслеђа анализирају се заједничка физичка и/или друштвена значења индустријског наслеђа која произилазе из искуства: специфичних индустријских и друштвених активности, производног процеса, друштвених односа и интеракција радника, али и карактеристика физичке индустријске структуре и архитектуре и индустријских производа. Лична значења, како их је дефинисао Сиксмит, у контексту индустријског наслеђа се углавном разумеју као категорија афективних значења. Важно је поменути да се везаност за индустријске браунфилде остварује било да се ради о позитивном искуству, (на пример као симбола друштвене солидарности и једнакости), или негативном искуству места (као великог извора еколошког загађења). Такође, полазећи од теорије везаности за место могуће је утврдити да нека индустријска места немају значења, него се разумевају само на основу физичких и друштвених елемената места, односно физичких карактеристика индустријске структуре и обележја индустријских активности. С обзиром да се значења места, а самим тим и садржај меморије, мењају током времена у зависности од актуелног економског, политичког и друштвеног контекста, при анализи значења која произилазе из различитих аспеката индустријског наслеђа

важно је узети у обзир све фазе места- од активне индустријске производње и фазе угашене активности до поновне употребе и пренамене простора. Осим тога, места напуштених индустријских комплекса имају различита значења за различите друштвене и културне групе. Тако се значења индустријског наслеђа разликују за генерације које су биле део индустријске прошлости и генерације које памте само причу о њој.

Коначно, на основу идентификовања значења приписаних индустријском наслеђу и њихове валоризације могуће је одредити однос према вредностима индустријског наслеђа. За емпиријско истраживање значења места у литератури се користе различити методолошки приступи. Аспекте садржаја меморије индустријског наслеђа је могуће дефинисати применом квалитативних и квантитативних истраживања везаности за место. У квантитативним истраживањима се најчешће примењује метод рангирања значаја физичких и друштвених елемената за везаност заједнице за места или се примењује скала Ликертовог типа, која се односи на питања која изражавају везаност за друштвене или физичке карактеристике места. Дакле, мерење заступљености физичких или друштвених елемената индустријског наслеђа у друштвеној меморији је предмет квантитативних истраживања. Међутим, осим значаја појединих елемената индустријског наслеђа, за ово истраживање су важна значења наслеђа која је могуће истражити на основу мера квалитативних истраживања везаности за индустријске браунфилде. У литератури се методи квалитативних истраживања сврставају у две основне групе (Lewicka, 2011). Првој групи припадају *вербалне мере* попут: интервјуа, протокола гласног мишљења, вербалних извештаја фокус група, анализа значења места на основу исказа испитаника и задатака слободних асоцијација. Другој групи припадају *сликовне мере* попут: фотографисања и анализа садржаја фотографија, спонтаних цртежа кућа и суседстава, психокартографских техника (еволутивне мапе) и осталих метода дефинисања вредности пејзажа на основу мапа. У истраживању значења места вербалне и сликовне мере се често допуњују. Дакле, садржај меморије индустријског наслеђа пре представља предмет квалитативних истраживања везаности за место, која се баве питањем шта места значе, и који елементи места су носиоци тих значења. У сваком случају, везаност за индустријске браунфилде је могуће остварити без

обзира на врсту значења. Присуство физичких или друштвених (позитивних или негативних) значења индустријског наслеђа, или њихово одсуство, упућује на разлике у садржају меморије индустријског наслеђа. Према критеријуму садржаја меморије индустријског наслеђа индустријски браунфилди се могу класификовати на: места са доминантно физичким значењима, места са доминантно друштвеним значењима, места са једнако заступљеним физичким и друштвеним значењима и места без присутних физичких и друштвених значења. Свака промена у заступљености друштвених и физичких значења дефинише индустријске браунфилде са значајним разликама у садржају везаности за индустријско наслеђе.

3.5.2. Типови индустријских браунфилд локација

На основу дефинисаних критеријума који се баве односом према вредностима индустријског наслеђа и његовим карактеристикама могуће је дефинисати 12 типова индустријских браунфилда, односно њихових културних просторних образаца. Карактеристике овог односа се огледају кроз емотивну повезаност са местима индустријског наслеђа и на садржај те повезаности, који се остварују кроз друштвену или колективну меморију. Претпоставка да је везаност за место (и дефинисање културних просторних обрасца) од значаја за очување идентитета у процесу урбане регенерације браунфилда овој типологији даје употребну вредност. Овим је доказана прва хипотеза истраживања да је могуће дефинисати типологију индустријских браунфилд локација применљиву у процесу планирања урбане регенерације, полазећи од њихових просторних, функционалних и културолошких вредности.

Тип А: Места позитивне меморије о индустријској прошлости

Према критеријуму интензитета меморије индустријског наслеђа индустријски браунфилди су класификовани на три основна типа. Први тип чине места позитивне меморије о индустријској прошлости. На основу присутних емоција и искуства различитих фаза развоја индустријског места, закључује се о интензитету меморије о индустријској прошлости. Тако нпр. индустријски браунфилди могу да евоцирају претежно позитивне емоције попут поноса заједнице и носталгије, те на тај начин представљају пример места која

карактерише позитивна меморија о индустријској прошлости. Такође, овај тип браунфилда може да евоцира негативне емоције, али да и даље изражава позитиван однос према индустријској прошлости. Другим речима, евоцирање негативних и непријатних емоција не значи нужно и негативну меморију о индустријској прошлости. Могуће је да људи изражавају негативне емоције попут туге и разочарења услед гашења индустријске активности и губитка симбола прогреса и важних елемената стабилног друштвеног живота, што у суштини представља позитивну валоризацију индустријске прошлости. У овом случају негативне емоције су резултат процеса деиндустријализације и губитка позитивних физичких и/или друштвених значења која се приписују индустријском наслеђу. Позитивна меморија о индустријској прошлости говори о позитивном односу *инсајдера* према вредностима индустријског наслеђа које је потребно очувати и унапредити у процесу регенерације индустријских браунфилда.

У зависности од садржаја меморије индустријског наслеђа, односно присуства физичких или друштвених значења наслеђа, ова места се класификују на четири основна типа.

Тип А1: Места позитивне меморије о индустријској прошлости са доминантно физичким значењима;

Тип А2: Места позитивне меморије о индустријској прошлости са доминантно друштвеним значењима;

Тип А3: Места позитивне меморије о индустријској прошлости са једнако заступљеним физичким и друштвеним значењима;

Тип А4: Места позитивне меморије о индустријској прошлости без присутних физичких и друштвених значења;

Тип Б: Места негативне меморије о индустријској прошлости

Други тип индустријских браунфилда према интензитету меморије индустријског наслеђа чине места негативне меморије о индустријској прошлости. Овај тип места евоцира негативне емоције попут непријатности и љутње јер је индустријска активност била симбол друштвене неједнакости, класних разлика

тешких услова рада, великог еколошког загађења, итд. С друге стране, у ређим случајевима ова места евоцирају позитивне емоције, али и даље изражавају негативан однос према индустријској прошлости. Могуће је да људи изражавају позитивне емоције попут радости и среће услед престанка са радом индустрије која је обележила тешке услове живота и рада, што у суштини представља негативну валоризацију индустријске прошлости и активности. У овом случају позитивне емоције су резултат процеса деиндустријализације и губитка негативних физичких и/или друштвених значења која се приписују индустријском наслеђу. Коначно, негативна меморија о индустријској прошлости и активности говори о негативном односу инсајдера према вредностима индустријског наслеђа и потреби за трансформацијом негативног имиџа места и креирањем нове позитивне слике места у процесу урбане регенерације.

У зависности од садржаја меморије индустријског наслеђа, односно присуства физичких или друштвених значења наслеђа, ова места се класификују на четири основна типа.

Тип Б1: Места негативне меморије о индустријској прошлости са доминантно физичким значењима;

Тип Б2: Места негативне меморије о индустријској прошлости са доминантно друштвеним значењима;

Тип Б3: Места негативне меморије о индустријској прошлости са једнако заступљеним физичким и друштвеним значењима;

Тип Б4: Места негативне меморије о индустријској прошлости без присутних физичких и друштвених значења;

Тип В: Места апатије према индустријској прошлости

Трећи тип индустријских браунфилда према интензитету меморије индустријског наслеђа чине места апатије према индустријској прошлости. Овом типу места се не приписују ни позитивна и негативна афективна значења. Афективна повезаност са овим местима је изгубљена у савременом контексту. Ипак, ово не значи да није могуће идентификовати позитивна или негативна значења приписана индустријском наслеђу, која утичу на когнитивни аспект повезаности.

Дакле, може да постоји свест о физичким и друштвеним значењима, али не и афективна повезаност са местом. У овом случају значења немају довољну снагу, нити су вреднована у савременом контексту, да би утицала на креирање емотивне повезаности са траговима индустријске прошлости. Овом типу припадају она индустријска места којим се приписује мањи друштвени и/или физички значај. У вези с овим, то могу да буду места која нису дала већи допринос (индустријском) развоју града и региона; која су запошљавала мањи број радника; она која се налазе на периферним градским локацијама или ван градова; места мањих површина, итд. Апатија према индустријској прошлости и активности говори о специфичном односу инсајдера према вредностима индустријског наслеђа и могућностима и очувања и трансформације укупне слике места водећи рачуна о присутном садржају меморије.

У зависности од садржаја меморије индустријског наслеђа, односно присуства физичких или друштвених значења наслеђа, ова места се класификују на четири основна типа.

Тип В1: Места апатије према индустријској прошлости са доминантно физичким значењима;

Тип В2: Места апатије према индустријској прошлости са доминантно друштвеним значењима;

Тип В3: Места апатије према индустријској прошлости са једнако заступљеним физичким и друштвеним значењима;

Тип В4: Места апатије према индустријској прошлости без присутних физичких и друштвених значења- *неместа* или *места немеморије*

3.5.3. Истраживање критеријума и примена типологије

За анализу и дефинисање карактера везаности за индустријско наслеђе и савременог односа постиндустријског друштва према његовим вредностима користе се индикатори развијени у оквиру истраживања везаности за место. Како је већ објашњено, интензитет и садржај меморије индустријског наслеђа, као критеријуми типологије, анализирају се на основу емоционалних, друштвених и физичких значења која *инсајдери* приписују наслеђу. Да би се одредио утицај

емоционалних значења на интензитет односа према индустријској прошлости важно их је анализирати у релацији са осталим значењима, односно са њиховом позитивном или негативном конотацијом и периодом развоја индустријског места коме се приписују. Из овога је јасно да садржај меморије има утицај на интензитет меморије индустријског наслеђа. С обзиром на друштвену природу везаности за место, интензитет и садржај меморије индустријског наслеђа су предмет квалитативних истраживања која се баве питањем шта места значе и на основу којих је могуће идентификовати значења и елементе индустријских браунфилда којима су значења приписана. На овај начин се у истраживању успоставља релација између материјалних и нематеријалних аспеката наслеђа. Прикупљање података за дефинисање типологије је могуће спровести путем интервјуа, упитника отвореног типа или осталих техника које омогућавају слободу у изражавању мисли и осећања испитаника, а које су објашњене у оквиру описа критеријума.

Дефинисана типологија представља инструмент анализе значења приписаних индустријском наслеђу и њихових ефеката на интензитет и садржај везаности за индустријске браунфилде. На овај начин типологија представља алат за евидентирање културних просторних образаца индустријских браунфилда, под којим се подразумева однос постиндустријског друштва према напуштеним индустријским комплексима. Управо истраживање везаности за наслеђе и дефинисање односа према вредностима индустријског наслеђа омогућава и разумевање улоге индустријске урбане структуре и архитектуре и осталих урбаних елемената у процесу урбане регенерације. Идентификовање елемената који имају одређена значења за кориснике омогућава да било који облик урбане интервенције не наруши осећај везаности за место. Урбане интервенције које не поштују постојећу изграђену структуру и друштвени карактер заједнице могу утицати на промену значења места. За различите друштвене групе ова промена може да буде позитивна или негативна, али свакако утиче на идентитет места и везаност за место. Стога типологија има улогу индикатора морфолошких интервенција које су неопходне с аспекта очувања идентитета и повезаности са местима индустријског наслеђа.

Планови регенерације индустријских браунфилда, којим се чувају и унапређују вредности и елементи као носиоци значења места, теже да очувају специфичан дух индустријског наслеђа, те су боље прихваћени од стране јавности. Значења приписана местима или евоцирана елементима урбаног окружења су често важнија од слике места присутне у меморији. Очување значења и идентитета урбаних места доприноси очувању личног идентитета, осећаја заједништва и осећаја места (Ujang, Zakariya, 2015). Упркос томе, евидентно је да у процесу урбане регенерације неретко буду нарушена значења индустријског наслеђа. Нарушавање значења и везаности за места доприноси немогућности очувања и континуитета искуства и идентификовања са местом. Стога, да би се разумео значај елемената индустријских браунфилда у процесу урбане регенерације и дефинисали обим и врста интервенција усмерених на очување и унапређење вредности индустријских браунфилда, као основни императив намеће се разумевање интензитета и садржаја везаности за индустријско наслеђе. Истраживање везаности за наслеђе подразумева примену партиципативног планског модела с обзиром да значења индустријског наслеђа не могу да буду идентификована без учешћа јавности (Damer, Hague, 1971).

Типологија усмерава методологију анализе индустријских браунфилда и дефинисања квалитативних препорука за трансформацију браунфилда с намером очувања и унапређења њиховог идентитета у контексту савремених трендова развоја градова. Дакле, након дефинисаног интензитета и садржаја меморије, чиме су утврђена емоционална, физичка и друштвена значења остатака индустријске прошлости и елементи којима се приписују, даље је потребно спровести морфолошку анализу локације, индустријске структуре и претходних индустријских активности, како би се усагласили резултати друштвенометријских и морфолошких истраживања и дефинисале смернице за регенерацију. Такође, на овај начин је могуће идентификовати, не само елементе и обрасце који чине меморију места, него и оне који су вредни, а временом су заборављени. Коначно, да би се сви елементи и вредности индустријских браунфилда разумели потребно их је посматрати у ширем економском, друштвеном и политичком контексту индустријског развоја и модернизације градова. На овај начин типологија унапређује један сегмент планског процеса који подразумева учешће стручне и

остале јавности. Управо је из аспеката примене типологије произашла друга хипотеза истраживања да је могуће дефинисати просторне обрасце (квалитативне препоруке) за трансформацију индустријских браунфилд локације применљиве у локалном, али и ширем географском, друштвеном и културном контексту, а која ће се доказивати у студији случаја која се приказује у поглављу које следи.

IV. СТУДИЈА СЛУЧАЈА: РЕГЕНЕРАЦИЈА ИНДУСТРИЈСКОГ КОМПЛЕКСА „РУДИ ЧАЈАВЕЦ“ У БАЊАЛУЦИ

4.1. Индустрijски браунфилди Бањалуке и ширег окружења

4.1.1. Проблеми и значај регенерације браунфилд локација у Републици Српској

Ради преласка друштва из индустријског у постиндустријског, односно из производног у услужно, у Републици Српској је приметан велики број напуштених и девастираних индустријских комплекса из периода социјализма, од којих су многи у еколошки неодрживом стању. Губитак економске вредности земљишта услед нарушеног еколошког система, губитак идентитета дела града на којем се запуштене и неискориштене локације налазе, као и негативан психолошки утицај на њихове становнике, придоносе нарушавању квалитета урбане средине. За разлику од развијених земаља Америке и Европе које се већ од 70-их година 20. века баве проблемом браунфилда и које су: поставиле дефиницију, мапирале локалитете, успоставиле информациону базу података и креирале стратегије обнове браунфилда, браунфилди у Републици Српској нису довољно истражен феномен и не постоји званична дефиниција и класификација. Осим тога, браунфилди нису адекватно вредновани, њихови потенцијали нису довољно истражени и не постоји јасан однос локалних и националних власти према овом сложенем урбаном феномену.

У стручним и научним круговима у Републици Српској, браунфилди се препознају као претходно развијени и/или изграђени простори код којих је евидентно стање запуштености и неефикасног коришћења, а који поседују потенцијал за обнову и одрживи развој (Ђukić, Vujićić, 2014a: 14). Узроци настанка бруанфилда у Републици Српској су различити. Они су с једне стране створени као последица ратних дејстава последњег рата у БиХ (1991-1995) и губитка тржишта, и као последица спроведеног процеса приватизације државне имовине који је резултовао многим стечајним поступцима предратних привредних предузећа, с друге. На овај начин се и даље уништава и деградира грађевински фонд и инфраструктура ових локација, а многи позитивни ефекти који би пренамена ових простора створила се пропуштају.

Један од основних проблема регенерације браунфилда у Републици Српској је непостојање јасне визије и става општина према проблемима ових локација. Локална управа се налази у процепу између интереса тржишних актера и захтева виших ентитетских/државних инстанци под чијом надлежношћу је управљање овим просторима (Ђукић, Вујићић, 2014а). Већина ових локација се налази у приватном власништву, те власници руковођени приватним економским интересима доносе одлуке о пренамени девастираних простора, које су најчешће у супротности са одлукама локалне заједнице. Ако се овом још додају нерешени власнички односи, онда планирање регенерације браунфилда постаје још комплексније. Други проблем представља чињеница да општине у Републици Српској нису извршиле евидентирање и мапирање напуштених и недовољно искоришћених простора и што не постоји јединствена база података. Последица овога је недоступност ажурних информација о запуштеним просторима која искључује браунфилде из категорије тржишно расположивих градских простора (Ђукић, Вујићић, 2014а). Такође, ради немогућности усаглашавања различитих интереса, али и нерешених власничких односа, процес израде планских докумената је спор и често потпуно онемогућен. Последице овако неуређеног система су далекосежне и одражавају се на све сфере живота друштвених заједница.

Како Ђукић и Вујићић (Ђукић, Вујићић, 2014а: 16) закључују, кључни проблеми регенерације браунфилда представљају однос друштвене заједнице према овим локација на различитим институционалним нивоима, и то: а) постојање стереотипа о браунфилд локацијама као инвестицијски неисплативим у односу на гринфилде и као инхибиторима локалног развоја; б) схватање браунфилда као наслеђеног терета чије се решавање избегава и занемаривање проблема и просторних потенцијала браунфилд локација на националном и локалном нивоу; в) непостојање развојних стратегија, планова, програма и пројеката фокусираних на проблем браунфилда на националном, регионалном и локалном нивоу; г) формално, а не суштинско, уврштавање проблема браунфилда у развојне стратегије локалних заједница; д) развој таквог инвестиционог модела који запоставља постојеће просторне ресурсе ужег градског подручја; и њ) посматрање браунфилда искључиво као економског ресурса води неефикасном управљању

просторним развојем. Према истим ауторима проблем се такође огледа у: а) непостојању јединствене информационе базе браунфилд простора Републике Српске; б) мапирању по принципу парцијалне инвентаризације запуштених простора на различитим нивоима управе и по различитим секторима; в) недостатку регулаторне улоге државе у процесу урбане регенерације; г) тржишним актерима и механизмима као покретачима инвентаризације и презентације браунфилд локација; д) недоступности информација о простору и сложеним процедурама локалних управа; ђ) заостајању у погледу информационо-комуникационих система у процесу управљања информацијама и простором; е) постојању додатних ограничења у процесу инвентаризације и доступности информација о специфичној врсти браунфилда, попут војних и инфраструктурних; ж) непостојању јединственог методолошког оквира за изградњу информационих база запуштених и неискоришћених простора; и з) неједначености садржаја база података и парцијалном секторском приступу мапирању и некомпатибилности података.

У концептуалном делу истраживања су наведени најчешћи проблеми и потенцијали браунфилд локација, који се могу довести и у везу са браунфилдима у Републици Српској. Проблематику браунфилд локација врло често прати загађење животне средине. Претходни начини коришћења локација остављају последице на објектима и земљишту, које угрожавају здравље људи и квалитет животне средине. Браунфилди проузрокују загађење воде, земљишта и ваздуха, као и еколошке ефекте попут зараза и бројних других еколошких проблема (смрад, нарушен еколошки систем и сл.) (Stojkov, 2008b). Браунфилд локације негативно утичу на шире окружење, не само у економском, већ и у естетском, психолошком и социјалном смислу. Такође, ове локације имају негативно психолошко дејство на грађане у суседству, подржавају развој социјалне патологије (легло криминала, проституције, наркоманије и сл.) и у великој мери угрожавају идентитет дела или целог града (Stojkov, 2008b). С друге стране, за многе градове браунфилди представљају значајне „резерве простора“, чија пренамена у нове садржаје и функције спречава ширење градова на слободно грађевинско земљиште-гринфилде. С обзиром на то да грађевинско земљиште представља један од основних стратешких ресурса и фактора развоја градова, те истовремено

представља елемент и фактор конкурентности градова у привлачењу нових развојних активности и инвеститора (Zeković, 2008b), потреба за пренаменом и обновом напуштених и неискоришћених локација је све израженија. Ефикасним коришћењем грађевинског земљишта могуће је створити услове за остварење економских, еколошких и друштвених циљева одрживог развоја и унапређење слике града уз очување културног наслеђа и идентитета градова, јер многе браунфилд локације представљају део урбане меморије и материјално сведочанство прошлости.

Коначно, друштвени, културолошки, економски, еколошки и просторни потенцијали, које ови простори поседују, говоре о значају локација за развој градова и неопходности њихове регенерације. Проблем браунфилда у Републици Српској се решава на нивоу локалних заједница. Од суштинског значаја за одрживи развој је дефинисање стратегија регенерације браунфилда интегрисаних у просторне стратегије регенерације на нивоу општина, региона и ентитета, које би знатно унапредиле инвестирање у браунфилд локације. Као предуслов стратегија намеће се потреба за израдом регистра браунфилда који подразумева идентификацију, валоризацију, класификацију и процену развојног потенцијала напуштених и неискоришћених простора. На основу ових података општине би могле дефинисати студије исплативости и предвиђати ефекте поновног коришћења ових простора и урбане регенерације.

Први кораци ка изради методологије идентификовања и мапирања браунфилда у Републици Српској су учињени 2013. године у оквиру међународног научно-истраживачког пројекта БраунИнфо- методолошки оквир за успостављање интерактивне базе података браунфилд локација (*BrownInfo- Methodological Framework for Brownfield Databases Development*)⁷⁴. У оквиру пројекта је енглески термин *brownfields* преведен као „запуштени и неискоришћени простори-браунфилди“ (Ђukić, Vujičić, 2014a: 23) и успостављена је дефиниција браунфилда као „претходно развијени и/или изграђени простори код којих је евидентно стање запуштености и неефикасног коришћења, а који поседују потенцијал за обнову и одрживи развој“ (Ђukić, Vujičić, 2014a: 22). Најважнији резултат пројекта је успостављање методолошког оквира за мапирање браунфилда, који је проверен кроз пилот пројекат креирања интерактивне базе

браунфилд локације Пословне зоне Бања Лука (простор некадашњег индустријског комплекса „Инцел“). Методологија је представљена кроз форму каталожних образаца за различите просторне нивое анализе, и то: ниво комплекса, парцеле, коридора, саобраћајне инфраструктуре и хидротехничких објеката и система. Резултати БраунИнфо пројекта представљају важан сегмент у дефинисању стратегија регенерације браунфилда у Републици Српској, али и основ за израду новог законског оквира у оквиру којег би се регенерација ефикасно спроводила.

4.1.2. Стратешки и законски оквир регенерације браунфилда у Републици Српској

Како је већ претходно речено, категорија браунфилд локација треба да буде део просторних стратегија регенерације на нивоу општина, региона и ентитета. Ипак, термин браунфилд, који се односи на запуштене и неискоришћене просторе, није присутан у постојећим стратегијама развоја у контексту друштвено-економских односа, просторног уређења и заштите животне средине Републике Српске. О неким категоријама браунфилда се говори уопштено, без узимања у обзир свих комплексности овог просторног феномена. Регенерација браунфилда није дефинисана јединственим стратегијама и законима који третирају искључиво ову врсту урбаног простора.

У Секторској стратегији развоја индустрије Републике Српске за период 2009-2013. године (2009), у делу о полазним факторима за унапређење развоја индустрије, браунфилд локације се не помињу као просторни ресурси. Међутим, у генералним правцима и циљевима развоја могуће је препознати неке аспекте регенерације браунфилда. Неке стратегије за развој градова у Републици Српској само генерално наводе потенцијале неискоришћених индустријских и војних комплекса који нису систематизовано анализирани на локалном нивоу на ентитетском нивоу (Ђukić, Vujičić, 2014a).

У Просторном плану Републике Српске до 2015. године, као највишем нивоу просторне стратегије развоја територије, браунфилди се препознају као „изграђена или делом изграђена привредна подручја, зоне и појединачне локације, некадашње или данашње привредне локације које су такође потенцијал за развој

јер се оне могу модификовати на разне начине- могу се ширити, могу се интерно трансформисати и др.“ (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008: 83). У Плану се наводи да се изграђени привредни објекти са опремом, било да су у погону или не, могу сматрати потенцијалима за развој. Такође, констатује се недостатак концепта развоја земљишта за потребе индустрије као битног предуслова њеног развоја. Планом се сугерише градовима да направе катастар индустријског земљишта и објеката, те да изврше њихову процену у економском и употребном смислу- „за потребе развоја индустрије или можда трговине, занатства, спорта, све до коришћења индустријског земљишта као опремљеног земљишта за станоградњу и друге потребе“ (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008: 95). Такође, сматра се да је потребно „направити каталог привредних подручја, привредних зона и појединачних привредних локација, да је потребно извршити комплексну валоризацију тих локација и тек послје тога дефинисати политике према тим просторним јединицама из позиције интереса Републике Српске и локалне самоуправе“ (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008: 85). У истом документу се сугерише да Република Српска треба да донесе стратегију развоја индустрије која безусловно мора да има просторну компоненту, тј. јасно одређене одговоре на питања где се шта планира, усмерава, подржава и сл.

У Измјени и допуни просторног плана Републике Српске до 2025. године први пут се наводи термин браунфилд, који се односи на „локације или објекте у насељеном мјесту, који су напуштени, без функције, и правно регулисани да би могли да приме инвестицију која одговара локацији или објекту ради њиховог оживљавања“ (Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015: 35). Бројни наслеђени привредни капацитети, од којих већи дио има статус браунфилда (слабо регистрованих према савременим принципима категоризације), су препознати као могући основ будућег територијалног развоја Републике. Да би се остварило ефикасно коришћење грађевинског земљишта предлаже се усмеравање веће пажње на активирање браунфилд локација. Такође, остварење Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025. године треба да буде подржано реализацијом посебних програма (стратегија, студија, истраживања, пројеката и др.), од којих је један израда Стратегије

активирања/обнове браунфилда у Републици Српској (Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015).

С обзиром да стратегије и политике развоја утичу на законска решења, јасно је да законска регулатива, која дефинише област регенерације браунфилд локација у Републици Српској, има одређене мањкавости. Иако просторни аспект регенерације браунфилда треба да буде уређен Законом о уређењу простора и грађењу у Републици Српској⁷⁵ (Сл. гл. РС 40/13), Закон не препознаје термин браунфилд као посебну категорију простора, што представља формалну препреку за мапирање локација и креирање базе података о простору и планских модела регенерације. У складу с овим, овај термин се не помиње ни у Правилнику о начину израде, садржају и формирању докумената просторног уређења (Сл. гл. РС 69/13).

Начин формирања јединственог просторног информационог система на нивоу ентитета и локалних управа је регулисан Правилником о садржају, носиоцима просторно-информационог система и методологији прикупљања података (Сл. гласник РС 93/13). У овом Правилнику се такође не помињу браунфилди као посебна категорија простора, што представља формалну препреку инвентаризације браунфилда у оквиру просторне базе података.

Закон који је створио многе препреке у виду нерешених власничких односа и немогућности просторне трансформације индустријских комплекса је Закон о приватизацији из 1998. године. Након процеса приватизације спроведеног на основу Закона већина индустријских комплекса је постала браунфилд. Законом је омогућено имовинско разграничење објеката и парцела унутар комплекса између нових власника, али без претходне просторне и функционалне анализе. Такође, осим наведених закона постоје и други⁷⁶ који се могу примењивати за регулисање имовинских односа, начина финансирања, заштите животне средине и културних добара у контексту регенерације браунфилд локација у Републици Српској.

На основу реченог, може се закључити да политике регенерације браунфилд локација у Републици Српској нису у потпуности јасне, али и да не постоје препреке које би спречавале процес регенерације. Примери из праксе указују на многа нерешена питања попут: стратешких приступа на ентитетском нивоу,

законске регулативе и локалне акције у домену економског, друштвено-културног, еколошког и просторног аспекта управљања овим локацијама (Ђukić, Vujičić, 2014a). Резултати пројекта БраунИнфо указују на потребу израде стратегије о регенерације браунфилда у Републици Српској која би омогућила целовито сагледавање проблема браунфилд локација на просторима Републике Српске у свеобухватној анализи, узимајући у обзир и међународна искуства и прихваћену стандардизацију (Ђukić, Vujičić, 2014a). Такође, указује се и на то да су неопходне интервенције у постојећој законској регулативи и међусобна хармонизација закона, те се препоручује израда посебног закона о регенерацији браунфилда који би интегрално дефинисао све релевантне аспекте у овој области.

4.1.3. Узроци настанка и приказ браунфилда у Бањалуци

Пре приказа индустријских браунфилд локација и њихове трансформације у Бањалуци биће више речи о узроцима настанка браунфилда у Републици Српској и ширем контексту. Важно је поменути да су фактори настанка, типови и динамика трансформације браунфилда условљени сложеним локалним друштвеним, економским, политичким, културним и историјским контекстом. Како резултат структурних промена индустријске производње после грађанског рата (1991-1995) и распада Југославије у Републици Српској⁷⁷ су се појавили индустријски браунфилди. Концепт економског развоја друге Југославије се заснивао на развоју индустрије, првенствено великих предузећа. Индустрија се развијала на националном земљишту, а главни инвеститор је била држава. С обзиром да је развој индустрије био предмет посебне бриге државе, индустрија је била симбол њене моћи, односно политичко средство за скоро присилну урбанизацију и стварање радничке класе као најбитнијег елемента пожељне друштвене структуре (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008). Целокупни привредни развој је био базиран на индустрији. Овакав однос према развоју је резултовао изградњом бројних и великих индустријских комплекса инфраструктурно опремљених и смештених на периферијама тадашњих радова. Ови комплекси су значајно утицали на формирање окружења, односно на форму и структуру градова и насеља, али и ширег простора (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008).

Распад Југославије и рат у БиХ довели су до разарања постојеће привреде, односно до пада производње, дохотка, технолошког заостајања, пада запослености и одласка кадрова (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008). Економска активност је пала испод 20 % предратног нивоа (World Bank, 2005). Бруто индустријски производ је 1995. године износио свега 2.8 % његове вредности из 1989. године. Грађански рат је изазвао велику штету постојећим капацитетима индустрије. Око 45% индустријских постројења је разорено, а производња електричне енергије и угља је пала на 10% од предратног нивоа (Бијелић, 2016). На просторима где су физичка разарања привредних капацитета и инфраструктуре изостала, догодило се технолошко заостајање и губитак програма и тржишта (Бијелић, 2016). Осим тога, рат је изазвао премештање великог броја становника унутар БиХ, које је заједно са бесправно и легално изграђеним насељима, довело до тога да индустријско земљиште потпуно урасте у урбано ткиво. Овим је вредност земљишта битно повећана, али су се десили проблеми у сфери саобраћаја, екологије и др. (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008). Истовремено са овим процесом се дешавао процес транзиције, односно преласка са самоуправно организоване социјалистичке друштвене привреде на привредни модел либералног капитализма. Распадом Југославије нестали су гиганти југословенске и босанско-херцеговачке привреде, нестала је цела државна и друштвена привреда, развио се нови модел привреде заснован на приватној иницијативи и приватном власништву (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008). С обзиром да је губитак предратног тржишта довео до промене целокупног индустријског развоја, дошло је и до промене концепта просторне организације и развоја индустрије, која се данас заснива на изградњи предузетничке инфраструктуре, с посебним акцентом на пословне и индустријске зоне⁷⁸.

Први део описаног процеса транзиције се односио на приватизацију, односно распродају државних фирми и капитала, испод сваке разумне цене, и без гаранције да ће нови инвеститори покренути процес производње. Најбољи показатељи резултата приватизације државног капитала у предузећима у Републици Српској су бројни отворени стечајни или ликвидациони поступци у приватизованим предузећима⁷⁹. Други део се односио на покретање приватне

иницијативе за развој малих и средњих предузећа у области индустрије, која нису била присутна у некадашњој државној привреди. Мали привредници су прибављали земљиште, комунално га опремали, градили објекте и набављали технологију производње. Управо тако се десила ситуација да су с једне стране велики комплекси опремљеног индустријског земљишта ван употребе и пропадају, а с друге стране мали привредници, оптерећени великим иницијалним улагањима, граде нове комплексе дуж путева на сразмјерно малим и са аспекта простора неразвојним локацијама (Просторни план Републике Српске до 2015. године, 2008). Овакав принцип развоја указивао је на недостатак концепта развоја земљишта за потребе индустрије као битног предуслова за развој индустрије. Предратни индустријски комплекси су масовно пропадали, а тек касније су неки од њих трансформисани у пословне зоне, чиме је остварено ефикасније коришћење урбаног и другог простора. Осим тога, инвестирање у индустријске пословне зоне, односно формирање малих и средњих предузећа с циљем да се у догледно време интернационализују, представља основ развоја и смањења стопе незапослености (Segić, 2011).

Последице ратних дешавања и транзиције социјалистичког у капиталистички друштвени систем могуће је уочити на основу компаративне анализе структуре привреде према запослености 1990. и 2012. године (Бијелић, 2016). Према подацима Државног завода за статистику, укупан број запослених у БиХ 1990. године је износио 1.054.200, док се за подручје РС процењивао на око 330.000 запослених⁸⁰ (ДЗС, 1994). Укупно учешће индустрије у целокупној привредној структури БиХ (37.99%) је било далеко испред трговине и услужног занатства (13.39%). Осим тога, укупно учешће секундарног сектора је износило 53.73 %, терцијарног сектора 23.13%, а кварталног сектора 18.45%. У структури запослености на територији Републике Српске је било приметно мање учешће индустрије и веће учешће пољопривреде, шумарства и рибарства. Број запослених у индустрији Републике Српске 1990. године је износио 110.000 (Етапни план 1996–2001, 1996), што је 27.47 % броја запослених у индустрији на нивоу БиХ. На основу овог податка се може закључити да је Република Српска била слабије индустријализовани део БиХ. Према подацима Републичког завода за статистику (РЗС, 2014), учешће индустрије у привредној структури Републике Српске је

2013. године износило 19.21%, док је учешће трговине и оправки износило 18.75%. Такође, подаци показују да је учешће секундарног сектора опало на 30.81%, док је учешће терцијарног сектора порасло на 30.24 %, а кварталног на 35.7 %. Број запослених у индустрији у периоду од 1990-2013. године је смањен за 64.156.

У периоду бивше Југославије Бањалука је била регионални војни и индустријски центар. Носиоци техничко-технолошког прогреса и развоја Бањалуке и регије у предратном периоду су биле електронска индустрија, машиноградња и хемијска индустрија. Такође, анализом предратне индустрије утврђено је да је од свих градова на територији садашње Републике Српске Бањалука имала највећи број индустријских предузећа. Привредни развој Бањалуке данас карактерише смањена економска активност и радикална промена привредне структуре у односу на предратни период. Ова промена се првенствено односи на повећање услужних делатности попут трговине и друштвених делатности (државна управа, здравство, образовање, наука, култура), вероватно због чињенице да је Бањалука постала политички, образовни и финансијски центар Републике Српске. Актуелна позиција индустрије у укупној структури привреде је веома неповољна, јер је њено учешће у запослености и бруто домаћем производу непримерено ниско и не одговара структури привреде града величине Бањалуке (Просторни план Града Бањалука, 2014). Према подацима из 2013. године у прерађивачкој индустрији је запослено 12,3% од укупног броја запослених у привреди. Узрок томе је што кроз процес приватизације и реструктурисања нису сачувани и унапређени некада водећи индустријски капацитети и програми. У тим програмима су се најтеже налазили заинтересовани страни партнери и инвеститори, а како је у међувремену и дошло и до технолошког заостајања, многи од њих су се угасили или свели на маргинални ниво.

У урбаном подручју Бањалуке браунфилд локације су у највећој мери заступљене у виду напуштених или неискоришћених индустријских комплекса и војних комплекса и складишта који нису предмет овог истраживања (слика 4.1.). У ванурбаном подручју браунфилди су заступљени у виду напуштених индустријских комплекса, напуштених комплекса бивших пољопривредних и земљорадничких задруга и објеката војних комплекса и војних економија који

нису актуелни за систем одбране. Током последње две деценије у Бањалуци је напуштено и девастирано 25 локација на широј градској територији, што износи 13% укупног градског земљишта (Ђукић, Вујичић, 2014b). До почетка 90-их година 297 ха индустријског земљишта је изграђено и инфраструктурно опремљено, што је 23% од укупно планиране површине намењене индустрији (963 ха). Као последица ратних дешавања, застареле технологије, економске кризе и ресруктуирања привреде 45 ха овог земљишта у Бањалуци је напуштено (Simonović, Novaković, Vujičić, 2011). Само је мали број ових локација временом регенерисан, и то: некадашњи „Гам сервис“ (данас тржни центар „Оби“); некадашња фабрика „Кристал“ (данас тржни центар „Делта“); фабрика „Руди Чајавец“ (делимично регенерисан простор у различите садржаје); индустријски комплекс „Инцел“ (данас пословна зона); стара железничка станица (данас Музеј савремене умјетности); касарна „Мали логор“ (данас административни и стамбено-комерцијални центар); и касарна „Врбас“ (данас Универзитетски кампус). Нова намена напуштених индустријских комплекса је углавном пословна. Изузетак су Фабрика дувана и дрвна индустрија Врбас, које су уз промену власничке структуре задржале претходну производну намену. Регенерацијом ових локалитета постигнут је већи индекс заузетости и изграђености. После регенерације касарне „Мали логор“ индекс изграђености је повећан и до 20 пута (са 0.08 на 1,54) (Ђукић, Вујичић, 2014b). Дакле, регенерација доприноси остварењу стратешког циља одрживог развоја и ефикасног управљања просторним ресурсима на основу рационалног коришћења простора (Стратегија развоја Града Бања Лука у периоду 2007-2015. године, 2008).

Ради актуелног економског и друштвеног контекста пренамена ових локација представља једино исплативо и реално решење обнове. Према Просторном плану Града Бањалуке планира се активирање браунфилд локација за пословне делатности. Поједини браунфилди у ужем урбаном подручју планирани су за реализацију јавних и стамбено-пословних садржаја. У истом документу се наводи да остале локације треба приоритетно планирати за привредне делатности, а нарочито оне у ширем урбаном подручју (Просторни план Града Бањалука, 2014). Да би се овакви планови реализовали потребно је направити инвестиционе

елаборате и маркетинг планове за привлачење домаћих и страних инвеститора (Стратегија развоја Града Бања Лука у периоду 2007-2015. године, 2008).

Индустријски браунфилди заузимају велике површине градског грађевинског земљишта, те је од суштинског значаја за одрживи развој Бањалуке и рационално коришћење градског земљишта дефинисање стратегија регенерације браунфилд локација интегрисаних у просторне стратегије регенерације на нивоу града. Као предуслов стратегија намеће се потреба за израдом регистра браунфилда који подразумева идентификацију, валоризацију, класификацију и процену развојног потенцијала напуштених и неискоришћених простора. Пракса показује да се досадашња регенерација спроводила стихијски и вођена економским интересима, без узимања у обзир специфичности места и очувања вредности индустријског наслеђа. Да би регенерација браунфилда била одржива, важно је утврдити вредности индустријског наслеђа, као дела идентитета индустријских браунфилда, чије би очување допринело унапређењу урбаног идентитета и омогућило континуитет градске слике Бањалуке. Као што је већ објашњено, први кораци ка изради методологије идентификовања и мапирања браунфилда у Републици Српској су учињени 2013. године у оквиру међународног научно-истраживачког пројекта БраунИнфо- методолошки оквир за успостављање интерактивне базе података браунфилд локација. Као резултат пројекта дефинисан је методолошки оквир за прикупљање, систематизацију, презентацију и чување података о браунфилд локацијама, који је проверен кроз пилот пројекат креирања интерактивне базе браунфилд локације Пословне зоне Бања Лука (простор некадашњег индустријског комплекса „Инцел“). Методологија је представљена кроз форму каталожких образаца за различите просторне нивое анализе, и то: ниво комплекса, парцеле, коридора, саобраћајне инфраструктуре и хидротехничких објеката и система. Овако дефинисана методологија представља важан сегмент у дефинисању стратегија регенерације браунфилда у Бањалуци и Републици Српској.

4.1.4. Значај и место индустријског наслеђа Бањалуке у систему заштите културног наслеђа Републике Српске

Усвајањем бројних националних и међународних докумената посвећених очувању материјалних и нематеријалних трагова индустријске прошлости током претходне деценије, дефинисани су значај и место индустријског наслеђа у међународном систему културног наслеђа. Иако је Босна и Херцеговина потписница међународних мултилателарних уговора из области заштите културног наслеђа⁸¹, до сада није ратификован ниједан међународни документ из области заштите индустријског наслеђа. Пре детаљнијег осврта на место и значај индустријског наслеђа у систему заштите културног наслеђа Републике Српске, важно је рећи нешто више о функционисању институционалног и законског система заштите културног наслеђа.

Правну заштиту споменицима у Републици Српској пружају Завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске са седиштем у Бањалуци и Комисија за очување националних споменика Босне и Херцеговине⁸² са седиштем у Сарајеву. Према Закону о културним добрима (Сл. гл. РС 11/95; 103/08) културна добра се разврставају у три категорије: културна добра од изузетног значаја, културна добра од великог значаја и остала културна добра⁸³. Такође, непокретна културна добра су категорисана на основу физичких, уметничких, културних, научних и историјских вредности на: споменике културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места. Заштићена околина непокретног културног добра такође ужива заштиту као и културно добро. Важно је поменути да Законом о културним добрима индустријско наслеђе није дефинисано као посебна категорија културног наслеђа, иако се у оквиру дефиниције споменика културе, између осталог, наводи и дело техничке културе. Комисија за националне споменике Босне и Херцеговине донела је критеријуме за проглашење добара националним споменицима, по којима се непокретно културно наслеђе дели на: историјске грађевине и споменике, градитељске целине (које или формирају комплекс одређене намене или су агломерација настала као резултат континуираног грађења у историјском подручју) и подручја (Сл. гл. БиХ 33/02; 15/03). Комисија је дефинисала и вредности на основу којих се валоризују национални споменици, и то: историјске

вредности, уметничке и естетске вредност, читљивост, симболичке вредности, амбијенталне вредности, изворност, јединственост и репрезентативност и целовитост.

Проглашавање нових културних добара се врши у складу са Законом о културним добрима тако што локалне самоуправе, на чијој територији се потенцијално културно добро налази, предлажу Републичком заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа да то добро добије статус заштите на основу извршене валоризације. Први корак ка утврђивању културног добра јесте додељивање статуса претходне заштите у периоду од три године. Такође, културна добра се проглашавају националним споменицима БиХ на основу Закона о спровођењу одлука Комисије за заштиту националних споменика (Сл. гл. РС 09/02). Поступак за проглашење добра националним спомеником покреће се на основу петиција⁸⁴, односно предлога који подносе физичка или правна лица. Такође, Комисија без посебног захтева и по службеној дужности доноси одлуку о проглашењу националним спомеником за свако појединачно добро уписано на Привремену листу националних споменика Босне и Херцеговине⁸⁵. Пожељно је да се истовремено са предлогом да добро добије статус заштите на основу извршене валоризације, упућеним Републичком заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, поднесе и петиција за упис на листу националних споменика БиХ Комисији за очување националних споменика. Заштита на ентитетском и на државном нивоу је у складу са стратешким приоритетом међусобне усаглашености ових евиденција (Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015).

У измени и допуни Просторног плана Републике Српске до 2025. наводе се следећи оперативни циљеви заштите културног наслеђа (Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015: 164): а) очување, обнова и одржавање утврђених културних добара, стављање под заштиту евидентираних културних добара и наставак евидентирања потенцијалних добара; б) употпуњавање евиденције културних добара у Републици Српској (алфанумерички и графички); в) прецизно дефинисање начина утврђивања културних добара и предлагања за заштиту; г) дефинисање културних подручја и културних стаза; д) међународна заштита културних добара и њихова промоција;

и њ) интегрисање са осталим секторима, као што су нпр. туризам и култура као јавна служба и, нарочито, природа. Такође, у Плану се наводи је сређена база података предуслов постизања потпуне интеграције културног наслеђа на планерском нивоу. Базу података о културним добрима је потребно ускладити са директивом INSPIRE (*Infrastructure for Spatial Information in the European Community*)⁸⁶ усвојеном од стране Европског парламента и Савета Европске уније. Спецификација за заштићена подручја је представљена у 8. теми Анекса I директиве INSPIRE у којој се дефинише начин прикупљања података о културном наслеђу. Директиву INSPIRE у Републици Српској имплементира Републичка управа за геодетске и имовинско-правне послове која, у сарадњи са Републичким заводом за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, треба да припреми, обради и представи податке о културним добрима у оквиру инфраструктуре геопросторних података Републике Српске (Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015).

Прекидом развојног континуитета заштите културно-историјског наслеђа почетком рата из 1990-их година и у периоду после, правни оквир заштите и статуса културних добара у републици Српској постаје сложено питање у којем је закон често у колизији са струком. Као велики проблем истиче се несређена евиденција културних добара која додатно угрожава њихову заштиту. Дакле, евиденција културних добара је од суштинског значаја за заштиту и управљање културним наслеђем. Ипак, Правилник о категоризацији споменика и Правилник о вођењу регистра културних добара, урађени у складу са Законом о културним добрима (Сл. гл. РС 103/08), никад нису усвојени од стране Народне скупштине Републике Српске. Разлоге је могуће пронаћи у неусклађености надлежности Комисије за националне споменике БиХ и Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске. Осим тога, проблем представља недостатак координације међу службама и комисијама које се баве темом заштите. За адекватну заштиту наслеђа приоритетно је одређивање еквиваленције између врста културних добара према законодавству Републике Српске и врста културних добра на Листи националних споменика (Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015). Ово је посебно важно за просторни развој Републике Српске јер се на тај начин стичу услови за

коришћење културног наслеђа као ресурса за развој туризма, привреде (привлачност за туристе и инвеститоре) и културе.

На списку националних споменика БиХ налазе се заштићена добра међу којима су: проглашени национални споменици, национални споменици са привремене листе и национални споменици који су били евидентирани и у регистру заштићених добара од стране СР Босне и Херцеговине и уживају садашњу заштиту надлежних институција. Према подацима Комисије за очување националних споменика до краја 2015. године је 779 непокретних добара проглашено националним споменицима Босне и Херцеговине, од чега се 220 споменика налази на територији Републике Српске, 580 споменика на територији Федерације БиХ и 10 споменика у Брчко Дистрикту БиХ. На Привременој листи је уписано је 776 споменика. У периоду 2002–2015. године Комисија је донела коначне одлуке о проглашењу националним споменицима за укупно 342 добра са Привремене листе, од чега се 93 добра налазе на подручју РС, 245 на подручју Федерације БиХ и 4 на подручју Брчко Дистрикта. Према подацима Комисије, у периоду од 2002. до краја 2015. године 496 добара, за која су поднесене петиције, проглашено је националним споменицима. Нека добра за која је поднесена петиција истовремено се воде на Привременој листи националних споменика, самостално или у склопу неке градитељске цјелине. У некадашњем регистру заштићених добара СР Босне и Херцеговине се налази 67 националних споменика према чијем статусу се садашње надлежне институције нису одредиле и које се не налазе на листи проглашених националних споменика. На списку културних добара која имају валоризационе основе културно-историјског наслеђа налази се 289 културних добара која су уживала и претходну заштиту, и то 10 просторно-културноисторијских целина, 3 знаменита места и 276 споменика културе. Од евидентираних 511 археолошких локалитета 105 се налази и на привременој или утврђеној листи националних споменика као подручја (Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015: 165).

За споменике, које је валоризовао Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС, дефинисане су опште мере заштите за утврђене категорије појединих простора и за појединачне објекте. За културна добра проглашена националним споменицима примењују се мере заштите и

рехабилитације утврђене Законом о спровођењу одлука Комисије за заштиту националних споменика. Сваки национални споменик као и добро за које су поднесене петиције се обнављају у складу са одобрењем за рехабилитацију издатим од надлежног ентитетског министарства. Према Закону о спровођењу одлука Комисије, национални споменици уживају највиши степен заштите у закону Републике Српске, а Одлукама Комисије прописују су мере или зоне заштите споменика.

У октобру 2007. године Завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС је за потребе израде Урбанистичког плана Бањалуке извршио студију под називом „Услови чувања, одржавања, коришћења културних добара и утврђивање мјера заштите за Урбанистички план Бањалуке“ (Окиљ et al., 2007). У овој студији су дате мере заштите за појединачне споменике. Такође, за културно-историјско наслеђе се дефинише заштита различитог степена у зависности од вредности, значаја и карактера споменика или градитељских и амбијенталних целина. У основи студије је препознавање, евидентирање и анализирање простора и објеката на основу проучавања архивских докумената и историјске грађе, техничке и фотодокументације, геодетских карата и планова. На основу овога је извршена хронолошка идентификација и валоризација појединачних објеката и целина у Бањалуци. Посебно су издвојена културна добра проглашена националним споменицима БиХ у складу са Законом о спровођењу одлука Комисије за заштиту националних споменика (Сл. гл. РС 9/02), објекти који се налазе на Привременој листи националних споменика БиХ (Сл. гл. РС 9/02) и објекти за које је поднесена Петиција за проглашење националним спомеником БиХ. Такође, у овој студији су утврђене три основне категорије: објекти споменичких вредности (објекти за које је извршена валоризација, односно проглашење спомеником или су валоризовани на основу његових историјских, архитектонских, стилских и других карактеристика); објекти архитектонских вредности (објекти који представљају успешна архитектонска остварења зрелијих стилских и пропорцијских односа као представници одређеног периода) и објекти амбијенталних вредности (остварења карактеристична за одређено подручје или улице за које су део идентитета са усклађеним основним карактеристикама-габарити, отвори, пропорције, материјали).

Иако индустријско наслеђе Законом није дефинисано као посебна категорија културног наслеђа, целокупан проблем евиденције, заштите, очувања, управљања и коришћења културног наслеђа у Републици Српској се односи и на индустријско наслеђе. Процеси заштите, очувања, управљања и коришћења индустријског културног наслеђа Републике Српске се спроводе у складу са Законом о културним добрима (Сл. гл. РС 11/95; 103/08). У Републици Српској није извршен процес валоризације и регистрација индустријског наслеђа. Неки од објеката и целина индустријског наслеђа су према Закону о културним добрима (Сл. гл. РС 11/95; 103/08) регистровани и валоризовани као непокретна културна добра, која припадају различитим временским периодима, од најранијег периода па све до почетка 20. века (Simonović, Vujičić, 2014). У табели 4.1. је дат приказ непокретних културних добара у Републици Српској са националне листе споменика БиХ и добара која имају валоризациону основу у складу са Законом о културним добрима Републике Српске, који се могу евидентирати као индустријско наслеђе. У табели је обележен тип коме културно добро припада. Из овог приказа је јасно да индустријско наслеђе припада групи културних добара која имају валоризациону основу и културних добара са привремене листе националних споменика. Такође, од 767 културних добара са списка непокретних културних добара, 11 се може регистровати као индустријско наслеђе, при чему чесме⁸⁷ и објекти водовода⁸⁸ нису узети у обзир.

Табела 4.1. Списак индустријског наслеђа Републике Српске, стање из 2013. године (Аутор према Измјени и допуни Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015: 319)

Р. б	Назив културног добра	Национална листа споменика*			Остала културна добра			
		1	2	3	4	5	6	7
Бањалука								
1.	Водоторањ, млин и дио објеката пиваре у Делибашином селу				x			
2.	Електрана у Делибашином селу				x			
3.	„Јелшинград“				x			
4.	Нанутов млин, Јесењинова 1				x			
5.	Тулеков млин, Мањачких устаника 25				x			
6.	Воденице на Врбасу (Крупа на Врбасу)				x			
Бијељина								

7.	Ванеков млин	x	x
Власеница			
8.	Штампарија, Светосавска улица бр. 16, Власеница	x	
Гацко			
9.	Брана Клиње	x	
Требиње			
10	Млин у Будошима		x
11.	Млин у Ждријеловићима		x
* закључно са 60. седницом Комисије за очување националних споменика БиХ одржаном у фебруару 2014. године.			
1) историјске грађевине и споменици			
2) градитељске целине			
3) подручја			
4) културна добра која имају валоризациону основу			
5) археолошки локалитети (само они који се налазе на привременој или проглашеној листи националних споменика или у регистру СРБиХ)			
6) културна добра која се налазе у регистру СРБиХ			
7) културна добра са привремене листе националних споменика			

Према подацима из Републичког завода за заштиту културног и природног наслеђа Републике Српске на листи валоризованог и регистрованог индустријског културног наслеђа, у јуну 2014. године налазило се 8 индустријских објеката или целина на територији општине Бањалука, из различитих периода, од антике до аустро-угарског периода (табела 4.2.). Важно је напоменути да се индустријски објекти из друге половине 20. века не налазе на овој листи упркос значају који су имали за индустријску прошлост ове друштвене заједнице. Разлоге одсуства индустријског наслеђа из овог периода је могуће пронаћи у релативно малој временској дистанци. Индустријски објекти и целине на територији Бањалуке, као врста непокретног културног добра, препознати су као просторне културно-историјске целине (2), споменици културе- историјске грађевине (5) и знаменито место- историјско подручје (1). Такође, према статусу заштите у Републици Српској ови објекти и целине су заштићени углавном као објекти техничке културе. Изузетак је комплекс Фабрике дувана који је регистрован као део амбијенталне целине. Металуршки центар Бронзани Мајдан и Римски металуршки погон Стратинска 1 не уживају статус заштите у Републици Српској, али је за њих поднесена петиција за проглашење националним спомеником БиХ. На основу оцењеног стања индустријског наслеђа јасно је да ови споменици представљају угрожену категорију, од којих су неки веома

девастирани услед неодржавања или неодговарајућих санација, или чак сасвим уништени и без функције. Ипак, на основу ових остатака могуће је пратити технолошки и привредни развој друштвених заједница Бањалуке и данашњег простора Републике Српске кроз историју, али и утицај овог развоја на настанак и развој градова. Стога је потребно дефинисати јасне критеријуме, индикаторе и циљеве процене вредности индустријског наслеђа с намером дефинисања и развоја модела његове конзервације. Пример очувања и адаптивне пренамене индустријског наслеђа Бањалуке, са листе валоризованог и регистрованог културног наслеђа, представљају зграде старе аустро-угарске железничке станице⁸⁹ из 1891. године која је 1981. наменски адаптирана за потребе музејске институције, и Мале станице „Краљев друм“⁹⁰ из 1891. године, која је адаптирана је за потребе угоститељског садржаја.

Табела 4.2. Списак индустријског наслеђа као дела валоризованог и регистрованог културног наслеђа Бањалуке (Аутор према Просторном плану Града Бањалука, 2014)

Р.б. Индустријско наслеђе на територији Бањалуке

1	<p>Назив: Фабрика дувана комплекс Ужи локалитет: Центар - Алеја Врста непокретног културног добра: Просторне културно-историјске цјелине Хронолошка припадност: 1888</p> <p>Стање: Објекат претрпио промјене услед доградње нових постројења Бр. споменика у Централном регистру културно-историјског наслеђа СРБИХ: - Статус заштите РС: Дио амбијенталне цјелине Статус заштите БИХ: Привремена листа националних споменика БИХ Зона заштите: I</p>
2	<p>Назив: Стари производни погони предузећа „Јелшинград“; Ужи локалитет: Лазарево Врста непокретног културног добра: Просторне културно-историјске цјелине Хронолошка припадност: 1937</p> <p>Стање: Девастирани услед доградње нових постројења Бр. споменика у Централном регистру културно-историјског наслеђа СРБИХ: - Статус заштите РС: Регистровано као објекат техничке културе Статус заштите БИХ: - Зона заштите: IV</p>
3	<p>Назив: Тулков млин, Мањачких устаника 25 (Школска 1) Ужи локалитет: Српске топлнице (Шехер) Врста непокретног културног добра: Споменици културе -историјске грађевине Хронолошка припадност: непознат датум</p> <p>Стање: Објекат је девастиран услед неодржавања, а млин није у функцији Бр. споменика у Централном регистру културно-историјског наслеђа СРБИХ: - Статус заштите РС: Регистровано као објекат техничке културе Статус заштите БИХ: Зона заштите: III</p>

4	<p>Назив: Нанутов млин, Јесењинова 1 Ужи локалитет: Српске топлице (Шехер) Врста непокретног културног добра: Споменици културе -историјске грађевине Хронолошка припадност: непознат датум Стање: Објекат је девастиран, а млин није у функцији Бр. споменика у Централном регистру културно-историјског наслеђа СРБиХ: - Статус заштите РС: Регистровано као објекат техничке културе Статус заштите БИХ: Зона заштите: III</p>
5	<p>Назив: Водоторањ, млин и дио објеката пиваре у Делибашином селу Ужи локалитет: Делибашино село Врста непокретног културног добра: Споменици културе -историјске грађевине Хронолошка припадност: XIX/XX вијек Стање: Објекти девастирани неодговарајућим санацијама Бр. споменика у Централном регистру културно-историјског наслеђа СРБиХ: - Статус заштите РС: Регистровано као објекат техничке културе Статус заштите БИХ: - Зона заштите: III Напомена: Аустро-угарски период</p>
6	<p>Назив: Електрана у Делибашином селу Ужи локалитет: Делибашино село Врста непокретног културног добра: Споменици културе -историјске грађевине Хронолошка припадност: 1899 Стање: Објекат девастиран, а брана срушена Бр. споменика у Централном регистру културно-историјског наслеђа СРБиХ: - Статус заштите РС: Регистровано као објекат техничке културе Статус заштите БИХ: - Зона заштите: III</p>
7	<p>Назив: Металуршки центар Бронзани Мајдан Ужи локалитет: Бронзани Мајдан Врста непокретног културног добра: Споменици културе -историјске грађевине Хронолошка припадност: Стање: - Бр. споменика у Централном регистру културно-историјског наслеђа СРБиХ: - Статус заштите РС: - Статус заштите БИХ: Петиција за проглашење националним спомеником БиХ Зона заштите: -</p>
8	<p>Назив: Римски металуршки погон Стратинска 1 у Стратинској-Прањићима Ужи локалитет: Стратинска Врста непокретног културног добра: Знаменита мјеста - историјска подручја Хронолошка припадност: - Стање: - Бр. споменика у Централном регистру културно-историјског наслеђа СРБиХ: Статус заштите РС: Статус заштите БИХ: Петиција за проглашење националним спомеником БиХ Зона заштите:</p>

Осим наведених индустријских објеката и целина важно је поменути да се на листи валоризованог и регистрованог културног наслеђа Бањалуке налази 6 стамбених објеката изграђених за раднике на железници у насељу Лазарево⁹¹ и стамбени објекти у рударској колонији у насељу Лауш. Валоризацијом је

утврђено да стамбени објекти за раднике на железници имају архитектонско-амбијенталне вредности, док је за стамбене објекте у рударској колонији поднесена петиција за проглашење националним спомеником БиХ. На основу проучавања и анализе ових стамбених објеката могуће је пратити правце индустријског развоја градова и утицаја индустријског развоја на друштвене заједнице. С обзиром на намену изградње они представљају материјалне трагове индустријске епохе и сведочанства живота обичних људи обележених индустријским развојем. Управо због тога је проучавање начина настанка, развоја и образаца оваквих стамбених насеља важно за очување друштвених вредности и креирање целокупне слике индустријског наслеђа Бањалуке и Републике Српске.

У Републици Српској је присутан проблем евиденције индустријског наслеђа, али и недовољне валоризације и обима градитељских активности на обнови индустријских објеката и целина. Ово се с једне стране може сматрати последицом мањка стручног кадра, и недостатка финансијских средстава за конкретне активности обнове и рестаурације, с друге. Неусклађеност надлежности државних и ентитетских институција, мањкавости законских решења, али и недовољно развијена друштвена свест о значају индустријског културног наслеђа, додатно доприносе овој проблему. Посебно се истиче проблем непознавања индустријског наслеђа 20. века као битног дела културног наслеђа и културног идентитета заједнице. Иако представљају значајан аспект друштвеног развоја овог подручја и материјално сведочанство процеса индустријализације и урбанизације у периоду СФРЈ, ови комплекси нису предмет валоризације и заштите на институционалном и законодавном нивоу (Simonović, Vujičić, 2014). Како Симоновић и Вујичић закључују, оваква ситуација у којој је евидентно недовољно јасно разумевање значаја и вредности индустријских културних добара за заједницу и њен идентитет, указује на недостатке у стратегијама за управљање њиховом заштитом, очувањем и коришћењем. На овај начин се пропушта шанса да индустријско наслеђе постане развојни потенцијал и генератор обнове идентитета Бањалуке и осталих градова Српске, али и јачања регионалног културног идентитета (Simonović, Vujičić, 2014).

Дакле, у Републици Српској је потребно систематско и интердисциплинарно истраживање и документовање индустријског наслеђа. Такође, потребно је

успостављање базе података о објектима индустријског наслеђа по регијама и градовима са основним подацима, архивском грађом и фотодокументацијом. Потребан је јасан однос државне и ентитетске политике према индустријском наслеђу који је потребно дефинисати кроз стратегије његове заштите. У вези с овим и законска регулатива у овој области захтева хитну измену и доношење аката ради уношења савремених принципа заштите материјалних и нематеријалних вредности индустријског наслеђа.

4.2. Студија случаја: фабрика „Руди Чајавец“ у Бањалуци

Простор бивше фабрике „Руди Чајавец“ је пример делимично регенерисаног индустријског браунфилда који се налази у ужем центру Бањалуге. Већина објеката у фабричком комплексу је адаптирана у пословну намену, док мањи број објеката није у функцији. Фабрика је део специфичне локалне слике града, али и глобалних токова индустријализације и модернизације градова шире регије. Значај фабрике „Руди Чајавец“ је потребно посматрати у ширем контексту утицаја индустријализације на трансформацију града Бањалуге у 20. веку. У вези с овим, у наставку текста се прво даје приказ основних аспеката историјског развоја фабрике и друштвено-економског, политичког и просторног контекста развоја индустрије у Бањалуци и Босни и Херцеговини. Даље се даје приказ резултата испитивања меморије бившег индустријског места „Руди Чајавец“, с намером утврђивања односа према индустријској прошлости фабрике и доминантних значења која јој се приписују у контексту савременог развоја града, а одмах потом приказ резултата урбоморфолошке анализе делимично регенерисаног индустријског места. С обзиром да је бивши простор фабрике делимично прошао кроз процес урбане регенерације, закључци резултата друштвенометријских истраживања, спроведених путем анкете, и морфолошких истраживања, заједно са закључцима приказаног историјског развоја фабрике, ће бити усмерени на дефинисање односа спроведеног (не)планског процеса урбане регенерације према вредностима и идентитету индустријског места.

4.2.1. Развој индустрије у Босни и Херцеговини (БиХ)

Период аустро-угарске власти.

За време отоманског феудализма који је трајао до друге половине 19. века, до БиХ нису допирали значајни догађаји који су се дешавали у Европи од краја 18. до краја 19. века, и који су порушили систем феудалног друштва и успоставили капитализам (Хреља, 1974). Процес индустријализације у Босни и Херцеговини је са закашњењем у односу на земље развијене Европе почео крајем 19. века за време аустро-угарске власти. За време аустро-угарске окупације Босна је била аграрна земља у којој је 90% становништва живело од пољопривреде. У овој пољопривредној структури, која ће се одржати све до завршетка Првог светског рата и распада Аустро-Угарске, разликовале су се следеће друштвене категорије: земљопоседници са кметовима, земљопоседници без кметова, слободни сељци, кметови, кметови као слободни сељаци и беземљаши (Hadžibegović, 2004: 20). Капиталистички друштвени односи су се развијали у условима наглашене улоге државе у развоју саобраћајне мреже, индустрије и осталих грана привреде, осим пољопривреде. За искориштавање природних богатстава- шума и руда, који су били у власништву државе, држава није имала капитал за улагање. Осим тога, приватни капитал није постојао, а страни се ради непостојања инфраструктуре и адекватне радне снаге спорије ангажовао. Прва улагања државе су била усмерена на изградњу железничког и путног саобраћаја, који је омогућио даљи развој индустрије (Hadžibegović, 2004: 22). Модернизација индустрије се одвијала под утицајем државе и страног приватног капитала те су се градови у БиХ развијали неравномерно. Градови попут Тузле и Зенице су постали важни индустријски центри, док је у већини градова и даље било развијено занатство. Иако индустријски развој БиХ није пратио развој западноевропских земаља, па чак ни развој југословенских северних покрајина, градови су остали центри културе и цивилизације БиХ (Hadžibegović, 2004).

Бавећи се ширим контекстом индустријализације Кемал Хреља даје детаљан приказ фактора индустријског развоја у БиХ. Као први фактор утицаја он наводи саобраћај. У периоду аустро-угарске власти железница је била основни фактор индустријског развоја, тако да где није било железнице није ни подизана индустрија без обзира на природна богатства (западна, југозападна и источна

Босна, неки делови средишње Босне и претежан део Херцеговине) (Хреља, 1974: 24). Аустро-угарске власти су одмах по окупацији БиХ 1878. године почеле са изградњом железница којима су потом увезене индустријске машине, капитал и стручна радна снага.⁹² Повезујући основне елементе индустријске производње и реализације, саобраћај (посебно железнички) је омогућио развој индустрије. Модернизација саобраћаја у БиХ је почела средином 19. века када је прорадила магистрална железничка линија Босански Брод-Сарајево-Метковић, долином река Босне и Неретве, чији је северни крај био повезан са аустро-угарским железницама, а јужни са морем. Ова пруга је била од великог значаја за босанскохерцеговачко трговање са иностранством, али и важан фактор у интеграцији домаће трговине, а посебно у аустријској и угарској привредној и тржишној експанзији у Босни и Херцеговини (Hadžibegović, 2004: 22). Од овог железничког правца изграђене су бочне пруге, као стратешке везе, али и ради експлоатације природних богатстава.⁹³

Руде, шуме и хидроенергија, као природна богатства, представљале су значајну сировинску и енергетску базу индустрије. Најзначајнија индустрија је била екстрактивна индустрија која се развила на основу рудног блага. Годину после усвајања рударског закона, 1883. године аустро-угарска власт је започела са експлоатацијом угља, железне руде, соли и шуме. Такође, развијана је прерађивачка индустрија, којој је био осигуран успех на основу обиља сировина. Тако, сировинску базу дрвне индустрије чине шуме; сировине металургијске индустрије дају рудници железне руде у Варешу и Љубији; сировине хемијске индустрије чине: со, угаљ и дрво из домаћих извора; а сировине дуванске и прехранбене индустрије потичу из пољопривреде (Хреља, 1974). До 1918. године у БиХ је подигнуто 121 индустријско предузеће, и то 28 из гране екстрактивне индустрије⁹⁴ и 93 из прерађивачке индустрије⁹⁵. Бржем развоју индустрије допринело је оснивање Фабрике соли у Тузли и рудника лигнита у Креки 1886. године, као и Рудника камене соли у Тушњу и Фабрике соде у Лукавцу 1893. године (Nurković, 2007). Такође, развила се индустрија утемељена на искориштавању јефтине радне снаге- радноинтензивна текстилна и обућарска индустрија.

Продор капитализма у БиХ допринео је учешћу државе у привреди и ангажовање њеног капитала. Државни капитал, сам или са приватним капиталом, је имао важну улогу у свим привредним делатностима.⁹⁶ Првобитно су капиталисти појединци оснивали индустријска предузећа, а касније је дошло до повезивања тих капитала са већим финансијским изворима попут бечких и пештанских банака (Хреља, 1974: 25). Динамичан економски развој БиХ допринео је и промени друштвене структуре. На самом почетку страни радници су били бројнији (преко 50% свих запослених радника у многим индустријским градовима БиХ), а домаћи становници тек касније добијају запослење, и то за теже физичке послове. Нестручна радна снага и мала потрошачка моћ су били неповољни фактори за развој индустрије. Босанскохерцеговачко тржиште имало је утицај на индустрију матице земље, док су аустро-угарско тржиште на које је била оријентисана индустрија БиХ, и светско тржиште, били од пресудног значаја за индустрију БиХ. Ипак, утицај унутрашњег босанскохерцеговачког тржишта није био потпуно безначајан за њену индустрију, посебно када се ради о грађевинској делатности и индустрији (Хреља, 1974: 27).

Индустрија је у овом периоду подељена на експортну индустрију (рударство, металургија, дрвна, хемијска и дуванска индустрија) коју је чинило 65 предузећа, локалну индустрију коју је чинило 56 малих предузећа локалног значаја. Оно што је карактеристично за индустријализацију БиХ је што се тај процес одвијао у периоду колонијалног статуса земље. Како је индустријски развој био диктиран интересом метрополе, развој је био једностран, што је утицало и на другу фазу босанске индустријске револуције од 1919. до 1941. године (Хреља, 1974: 29).

Период између два светска рата.

Друштвено-економске промене које су почеле још у периоду турске власти, и које су феудално турско друштво превеле у модерно индустријско, настављене су и у периоду између два светска рата у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији. У периоду између ратаова, од 1918-1941. године привредни развој тадашње Југославије (Краљевине Југославије)⁹⁷ је био врло спор ради ниске стопе инвестиција, која није могла да обезбеди развој производње који био у складу са порастом броја становника. Слична је ситуација у пољопривреди

и индустрији. Број становника је растао много брже од повећања пољопривредних површина. Такође, новоизграђена прерађивачка индустрија је била у стању да задовољи само 4% природног прираштаја становништва (Vlaškalčić, Zeković, 1978). Дакле, темпо развоја индустрије је био врло спор.⁹⁸ Упркос томе у овом периоду није постојала планска индустријска политика с намером повећања индустријског потенцијала државе. У условима економске неразвијености капитал је био усмерен на гране лаке индустрије, које не захтевају велика средства, а омогућавају већи профит. Разлози за то леже у недостатку расположивог капитала⁹⁹ и недовољно широком домаћем тржишту за развој индустрије (Vlaškalčić, Zeković, 1978). Осим тога, индустрију између два рата је карактерисала и техничка заосталост према којој је Југославија била међу последњим земљама у Европи (Vlaškalčić, Zeković, 1978). Препрека развоја индустрије је била и релативно мала производња електроенергије и нерационално коришћење могућности њене производње.

У основи индустријског развоја Југославије је била лака индустрија. У укупној производњи је било веће учешће производње средстава за потрошњу од средстава за производњу. Металска и електроиндустрија, које производе средства за рад, до 1939. године готово нису ни постојале (2,5% од укупне производње) (Vlaškalčić, Zeković, 1978: 27). Производња руде, а посебно производња обојених метала попут олова и бакра, је била релативно развијена (21% од укупне производње), али је евидентан недостатак капацитета за прераду руде у сирове метале и прераде тих метала. Произведена руда је служила за извоз. Недовољна је производња финалних производа црне металургије који су се зато увозили. С друге стране, руда као сировина је извожена што је наносило штету привреди (Vlaškalčić, Zeković, 1978: 31).

Размештај индустрије у Југославији између два рата је био неравномеран. Постојала је територијална неусклађеност капацитета рударства и прерађивачке индустрије. Тако је екстрактивна индустрија била најзаступљенија у Србији и Босни и Херцеговини. При лоцирању индустрије није се полазило од извора сировина и енергије, него од затеченог стања у индустрији и порекла акумулације капитала, посебно зато што лака индустрија (производња средстава за потрошњу) није везана за изворе сировина. Ниска цена превоза, јефтина радна снага и висока

царина на увоз, која је била узрок високе цене на домаћем тржишту, омогућиле су остварење великог профита. Неравномеран развој је био последица капиталистичких друштвених односа, политике индустријског развоја и осталих мера које држава спроводила (Vlaškalčić, Zeković, 1978: 33).

Железничка мрежа, дуга 1840 км и изграђена у периоду Аустро-Угарске, почетком 20. века (пред Први светски рат) је постала главна сметња даљег привредног, а посебно индустријског, развоја БиХ. Ове пруге осим што су биле уског колосека и због тога изоловане од пруга осталих крајева Југославије, имале су малу пропусну моћ, недостатак вагона, и дотрајале су (Хреља, 1974: 29-30). Програмом изградње пруга из 1913. године била је предвиђена изградња пруге нормалног колосека: Шамац-Добој-Сарајево; Босански Нови-Бихаћ; Брчко-Челинац-Тузла, са огранком Челинац-Бијељина; и пруге уског колосека: Бугојно-Купрес-Аржано, као и везе на пругу Сињ-Сплит (Хреља, 1974: 29). У периоду од 1918. до 1941. године изграђено је 176 км нових пруга, што је чинило само 9% новоизграђених пруга на укупној територији старе Југославије (Хреља, 1974: 30). Због недостатка железничке мреже у БиХ цестовни саобраћај играо важну улогу. Ипак, Врбаска и Дринска бановина¹⁰⁰ су имале врло оскудну железничку и путну мрежу¹⁰¹ (Хреља, 1974: 30). Стога су развијеност и квалитет путне мреже, а посебно у ове две бановине, били од суштинског значаја. Упркос томе, три четвртине цеста у БиХ су биле непроходне или тешко проходне (државне или бановинске), док су општински путеви били непроходни (Хреља, 1974: 31). У складу с тим и број моторних возила је био мали иако је већ крајем Првог светског рата коришћење аутомобила у свету било широких размера.

Одмах након Првог светског рата уследио је опоравак привреде БиХ кроз инвестирање капитала у изградњу нових индустријских постројења. Опоравак је трајао све до 1933. године и развоја економске кризе југословенске индустрије (Хреља, 1974: 32). Заступљеност индустријских грана се није мењала у периоду између два светска рата. Такође, природна богатства и радна снага, као важни индустријски фактори, остали су непромењени. Страни капитал и даље предњачи у инвестицијама у нова индустријска предузећа. Јаче је ангажовање домаћег капитала у дрвној индустрији и државног капитала у металургији. С друге стране, главни индустријски ослонац је било југословенско потрошачко тржиште чији

потрошачи имају слабу куповну моћ (Хреља, 1974: 31). Улагало се у предузећа која углавном захтевају мале инвестиције. Тако је број предузећа у дрвној индустрији порастао преко четири пута, до чега су довеле повољније политичке прилике за домаћи капитал након уједињења. С друге стране, број рударских предузећа је остао непромењен. На основу овога Хреља закључује да је обим индустријског развоја између два рата био мањи од обима оствареног до 1918. године (Хреља, 1974: 33).

Период после Другог светског рата.

Супротности које су потресале друштвени и привредни развој Краљевине Југославије између два рата, а које су произашле из: економске и техничке заосталости земље, полу-колонијалног карактера привреде и тешког положаја радника, у периоду после Другог светског рата решене су рушењем капиталистичког система и изградњом нових друштвено-економских односа у новоформираној Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ). Нови социјалистички друштвено-економски односи су прошли кроз различите фазе, и то: а) почетну фазу коју карактеришу односи међу људима који се заснивају на државној концентрацији и управљању друштвеним средствима; б) другу фазу, коју карактеришу односи друштвеног управљања и радничког самоуправљања; и в) фазу социјалистичког самоуправљања коју карактеришу односи слободног удруживања и повезивања рада и средстава у целини процеса друштвене репродукције (Vlaškalić, Zeković, 1978: 43). Нова народна власт је на основу експропријације конфисковала имовину непријатеља. Овим је у првој години после завршетка рата 55% целокупне индустрије било у друштвеном власништву. Такође, под државну управу је стављена сва имовина домаћих одсутних лица и страног капитала држава које нису биле у непријатељским односима са Југославијом, чиме је још 27% индустрије прешло у државно власништво. Дакле, у првој години после ослобођења је у друштвеном власништву било 82% укупне индустрије. И коначно, национализацијом приватних привредних предузећа, као следећим обликом експропријације који се завршио 1948. године, извршена је потпуна ликвидација капиталистичке привреде. Успостављена је државна својина над средствима за производњу и држава је руководила производним процесима (Vlaškalić, Zeković, 1978).

У оквиру социјалистичког самоуправљања средствима за производњу управљају непосредно радници који раде средствима у личном интересу и у интересу друштвене заједнице, а рад човека је основ присвајања производа друштвеног рада и управљања друштвеним средствима (Vlaškalčić, Zeković, 1978: 62). Друштвена својина је основ слободног удруживања рада и владајућег положаја радничке класе у производној и друштвеној репродукцији. Како Влашкалић и Зековић наводе, основна организација удруженог рада, као најмања заокружена техничко-технолошка и економска целина, на основу достигнутог степена поделе рада омогућава да се радници самостално и непосредно потврђују као учесници у стварању, реализацији и расподели резултата рада. Исти аутори наводе елементе који конституишу основну организацију удруженог рада, и то: техничко-технолошко јединство процеса рада; економско јединство процеса рада; самостално организовање рада; непосредно управљање и непосредна расподела оствареног резултата рада (Vlaškalčić, Zeković, 1978: 64).

Праћен урбанизацијом, процес индустријализације у тадашњој СФРЈ је био посебно интензиван у периоду после Другог светског рата. По техничком нивоу развоја и заступљеној индустријској опреми, у периоду између два светска рата, југословенска индустрија је била слична индустрији развијених земаља. За модернизацију индустрије посебно је био значајан процес аутоматизовања производње после 1965. године, при чему је највећи степен аутоматизације постигнут у енергетици, у хемијској индустрији и индустрији папира (Vlaškalčić, Zeković, 1978). Иако је индустрија била аутоматизована, 40% капацитета и даље је примењивало механизовани ручни рад и застареле машине. Убрзана индустријализација је подразумевала изградњу нових капацитета и ангажовање нове радне снаге што је утицало на повећање националног дохотка. Дошло је до промена у структури становништва и миграције огромне радне снаге, углавном неквалификоване, из пренасељених југословенских села. Према неким проценама, у периоду од 1945. до 1950. године запослило се око 1.200.000 људи, од чега око 90% у индустрији и другим привредним гранама (Petranović, 1988: 429). Као резултат овог процеса јавио се нови слој становника- *полутана*, који су били пола индустријски радници, пола сељаци, и који су чинили највећи број југословенске радне снаге (Petranović, 1988: 429). У велике центре су се, осим радника, доселили

и административни службеници, ђаци и студенти. Као последица овога градови су неконтролисано брзо расли упркос постојању система државног планирања. Оваква политика привредног развоја је утицала на повећање производних фондова и константан раст броја запослених.

У послератном периоду индустрија је постала водећа грана југословенске привреде. У периоду између 1946. и 1985. године индустријска производња је повећана око тридесет пута, пољопривредна производња три пута и укупни друштвени производ десет пута (Petranović, 1988). Такође, развијене су нове гране индустрије попут: бродоградње, радио-индустрије, прераде нафте, производње аутомобила, и др. Експлоатисали су се нови енергетски извори и проширена је база индустријских сировина. Повећан је извоз индустријских производа који су пре рата чинили само 5% извоза. Упркос повећаном обиму производње и брзом развоју индустрије, увоз опреме и сировина из иностранства био је већи од извоза југословенских индустријских производа, што је утицало на негативни биланс Југославије у економским односима са другим земљама (Petranović, 1988: 419). Коначно, оно што карактерише послератну индустрију Југославије Петрановић (Petranović, 1988) описује као: успони и падови у индустријском расту; неједнако развијене поједине индустријске гране; бржи развој индустрије у неким фазама који је водио ка запостављању привреде; и привремено убрзани развој тешке индустрије који је утицао на заостајање прерађивачке, која се опет од 1964. до 1974. године брже развијала него тешка.

Територијални размештај југословенске индустрије показује знатне разлике у степену индустријског развоја између појединих република, али и унутар њих самих. У периоду између Другог светског рата и 1991. године БиХ је била једна од шест република СФРЈ. Ефекти које су послератне промене проузроковале у многим деловима тадашње социјалистичке Републике Босне и Херцеговине, као и Босанске Крајине, која је територијално приближно одговарала данашњој Републици Српској, били су слични друштвеним променама у развијеној Европи које су настале век или два раније као производ индустријске револуције (Simonović, Vujičić, 2014). Развој индустрије у БиХ је био сличан развоју индустрије у другим европским социјалистичким земљама попут Чехословачке, Пољске, Мађарске, и др. (Simonović, Vujičić, 2014).

По завршетку Другог светског рата индустрија у БиХ се развијала, просторно ширила и заузимала веће површине на већ постојећим локацијама предратне индустријализације. Такође, отворана су и нова индустријска предузећа (Nurković, 2007). Значајно је напредовао развој традиционално индустријских грана: црне металургије, производње угља, дрвне индустрије и индустрије целулозе и папира. У истом периоду у БиХ (до 1991) забележен је значајан економски раст (5% у просеку годишње) и повећан број запослених¹⁰². Дванаест великих компанија производиле су 35% укупног бруто друштвеног производа, а четири од њих су остваривале 40% укупног извоза. Компаније су биле организоване као самоуправна предузећа удруженог рада у складу са принципом самоуправне тржишне економије (Stojanov, 2001). Технологија потребна за индустријски развој је увожена из развијених земаља света. Део неопходне технологије је обезбеђиван путем куповине опреме и лиценци, али и сарадњом са технолошки напреднијим партнерима. Најзначајнији вањско-трговински партнери БиХ 1990. и 1991. године су били бивши СССР, Немачка и Италија. Највише су се извозиле хемикалије, тешка металургија, обрада метала, кожна обућа, електрични уређаји, дрвна грађа и финално обрађено дрво и текстилни производи (Stojanov, 2001).

Просторни распоред индустрије у БиХ је био изразито неравномеран. Индустријска активност се одвијала у пет општина и градова: Сарајево, Мостар, Бањалука, Тузла и Зеница, док су друга подручја била индустријски потпуно неразвијена (Nurković, 2007). Коначно, последице рата из 1990-их година (1992 – 1995. године) су успориле индустријски развој у Босни и Херцеговини. Осим што су многа индустријска постројења оштећена и остала без опреме, постојећи индустријски капацитети далеко заостају за савременом технологијом у свијету.

4.2.2. Развој града Бањалуке и индустрије

Град Бањалука је највећи град у западном делу Босне и Херцеговине и део највеће урбане агломерације у западном делу Републике Српске. Бањалука је развијена на обалама реке Врбас, која је град поделила на два дела- источни и западни. Дужина осе града север-југ износи 50 км, а исток-запад 25 км. Средиште града је смештено на његовом северо-источном рубном делу. Подручје Бањалуке је прелазна зона између динарско-планинске и панонско-равничарске области што

знатно утиче на њену гео-морфолошку структуру. Бањалуку карактерише добра друмска саобраћајна повезаност са регијом и земљама Западне и Источне Европе, али и добра железничка повезаност са Загребом и земљама Централне Европе (пруга Нови Град - Бањалука - Добој) (Сл. гл. РС 05/11).

Бањалука је имала врло динамичан историјски развој, али је за потребе овог истраживања важно рећи више о основним правцима индустријског развоја који је оставио дубок траг на урбаном пејзажу Бањалуке. Развој града и индустрије је важно посматрати у оквиру ширег политичког и друштвено-економског контекста, о којем је већ претходно било речи. Важно је разумети на који начин је индустрија утицала на урбану форму града и квалитет становања и живота у граду.

У периоду турске владавине од 1527. до 1878. године у граду је био присутан оријентални карактер културе свакодневног живота. У овом периоду је на остацима некадашње градине настала чаршија са симболима световне и духовне моћи Турског царства, а врста објеката и њихова форма су одражавали карактер исламске културе (Окиљ et al., 2007). Одлуком Берлинског конгреса 1878. године у Бањалуку улазе аустро-угарске трупе, чиме је временом оријентални урбани карактер замењен европским. У овом периоду је Бањалука имала мало мање од 10000 становника. Према пописима државне статистике Аустро-угарске број становника града се постепено повећавао, те је 1910. године износио 14800 (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 33). Крајем 19. века (1895. године) на територији Бањалуке је живело доста странаца попут Немаца, Аустријанаца и Јевреја¹⁰³. Аустро-угарски период карактерише процес индустријализације, експлоатације сировинских богатстава и долазак модерности у Бањалуку, али и целу Босну и Херцеговину. Град губи карактер оријенталног а развој Бањалуке задржава основни правац југ-север. Град добија обележја индустријског и занатског средишта. Робно-новчана размена је створила предуслов за развој трговине, угоститељства и пољопривреде (Урбанистички план града Бања Луке, 1975). Осим индустријских, граде се неки здравствени, образовни и угоститељски објекти¹⁰⁴, али и путне комуникације, мостови и железнице. Први модерни објекат саграђен 1866. године био је телеграф који је повезивао Бањалуку са Сарајевом и

Бихаћом (Урбанистички план града Бања Луке, 1975). Коначно, у овом периоду се појављују и први организовани облици описмењавања.¹⁰⁵

Темеље развоја индустрије су поставили редовници самостана Траписти, изградивши непосредно пред долазак аустроугарске војске млин на парни погон 1872. године, пивару 1876. године, 1877. циглану, ткаоницу, производњу тестенине, млеку и хидроцентралу на реци Врбас у Делибашином селу. Хидроцентрала је представљала енергетски основ за рад изграђених индустријских капацитета и осветљење града. Такође, у овом периоду почињу да се експлоатишу рудна налазишта и отварају многи индустријски погони. 1890. године на Лаушу је отворен први рудник угља који је испоручивао угљем железници, али и за индустријску и кућну потрошњу (Урбанистички план града Бања Луке, 1975). Уследила је експлоатација угља у рудницима на Лаушу и Масловарама и изградња градског водовода 1908. године (Бања Лука, 2014).

Крајем периода турске владавине у Босни и Херцеговини је 1873. године изграђена прва железничка пруга нормалног колосека Бањалука-Добрљин¹⁰⁶ код Босанског Новог, дуга 104 км. Пруга се надовезивала на постојећу пругу Сисак-Загреб и са даљим правцима према Бечу и Будимпешти. У периоду аустро-угарске власти, али и касније, пруга је доживела процват, а посебно спајањем са Сиском и Добојем. Доприносила је привредном и друштвеном развоју овог краја, а Бањалука је остваривала железничку везу са тадашњим европским центрима (Урбанистички план града Бања Луке, 1975). У наредном веку су се дешавале многе промене у сектору индустрије. Неке гране индустријске производње су се гасиле док су се друге развијале и усавршавале. Тако је 1888. године у Бањалуци саграђена „Фабрика дувана“, 1915. године покренута дрвна индустрија „Врбас“, а 1916. године изграђена пилана. Годину касније почела је изградња шумске железнице Бањалука- Котор Варош- Ободник- Масловаре- Крушево Брдо- Шипраге у дужини од 75 км.

У току 20. века Бањалука је прошла кроз различите друштвено-политичке и територијалне целине. Политичка и културна улога Бањалуке у оквиру ширег регионалног контекста се мењала. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1941) Бањалука је била седиште округа и Врбаске бановине. У овом периоду град

доживљава свестран и убрзан културни развој¹⁰⁷ у духу европске културе који дугује бану Светиславу Милосављевићу. Овај период је окарактерисан кроз парадигме еkleктицизма и раног модернизма у архитектури (Новаковић, Милаковић, Прерадовић, 2014). Тежиште развоја града се даље померало ка северу, а број становника пред Други светски рат је досегао 25000.

У периоду између два светска рата (1918-1941) развој бањалучке привреде и урбанизација су се одвијали споро. Први индустријски објекат у овом периоду изграђен 1922. године је била термоцентрала у оквиру рудника угља Лауш. Исте године је извршена реконструкција пилане чији је капацитет повећан¹⁰⁸. Унапређење производње у овом периоду је постигла творница сира „Трапист“¹⁰⁹. Ипак, индустријски капацитети које је крајем 19. века изградио ред Траписта су стагнирали, а потом су ради непрофитабилности ликвидирани. Изузетак су биле творница сира, пива и хидроцентрала које су наставиле са радом. Године 1937. је почело са радом металопрерађивачко предузеће „Јелшинград“¹¹⁰, а годину касније је отворена радионица за прераду коже „Јакуш и другови“¹¹¹ и занатско-обућарска радионица „Туржинхоџић“, претеча касније фабрике обуће „Босна“ (данас „Бема“). У овом истом периоду са радом је почело још неколико индустријских и занатских капацитета, и то: 3 циглане, радионица чешљева и лула „Дора“, творница текстила, пилане у Горњем Шехеру и Делибашином селу и три штампарије. Пред крај овог периода трговина се почела специјализирати, а занатство, под утицајем индустријске робе 1930-их година, почиње нагло да пропада. У периоду од 1918-1941. године није изграђена ниједна нова пруга, те је Бањалука и даље била повезана са осталим подручјима земље преко железничке пруге Бањалука- Босански Нови- Загреб. Аутобуски саобраћај је био успостављен са свим већим местима која нису повезана железничком пругом: Јајцем, Босанском Градишком, Прњавором, Дервентом, Котор Варошом и Теслићем (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 33).

У Другом светском рату Бањалука је претрпела велика материјална разарања, град је разрушен, попаљен и осиромашен. Упркос томе, у првим годинама после рата обновљена је бањалучка привреда и порушени стамбени фонд. У контексту социјалистичког друштвеног уређења, уследио је период изградње у духу послератног интернационалног модернизма, који је доминантно реализован у

функцији колективног становања (Новаковић, Милаковић, Прерадовић, 2014). На послератни развој Бањалуке је утицала просторна концентрација индустрије, остварење нових радних места и концентрација градских функција и сервиса. Компактна градска структура Бањалуке се састојала од више насеља са концентрацијом становања, рада, централних функција и сервиса (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 52).

Бањалучка регија је 1960-их година доживела интензиван развој. Бањалука је била највећи и економски најснажнији урбани центар северног дела републичке територије. Дотадашњи развој Бањалуке показао је да постоје значајни развојни међуутицаји између града Бањалуке и ширег окружења. Подизањем нових привредних капацитета и изградњом саобраћајне инфраструктуре, подручје развојних међуутицаја се померило западно од Бањалуке и обухватало је: Босанску Градишку, Челинац, Котор Варош, Лакташе, Приједор, Сански Мост, Кнежево и Србац. Околна подручја су гравитирала граду јер је Бањалука била седиште Основне привредне коморе која је покривала 17 општинских подручја северозападне Босне (Урбанистички план града Бања Луке, 1975). Бањалука је била најснажнији привредни, културни, административни, здравствени и образовни центар. У бањалучкој индустрији је било заступљено 13 индустријских грана од укупно 21. Такође, индустријска производња Бањалуке чинила је преко 50% индустријске производње целокупне бањалучке регије. Најразвијеније индустријске гране у оквиру Бањалуке су биле: индустрија целулозе и папира, метална индустрија, електроиндустрија, дрвна и прехранбена индустрија, а у оквиру регије: црна металургија, индустрија целулозе и папира, дрвна индустрија, метална индустрија и електро-индустрија (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 51). Највећи број запослених у бањалучкој регији је био у ресору индустрије и рударства, и то 35% од укупног броја, а затим у грађевинарству (15%), културној и социјалној делатности (13%) и трговини (10%). У оквиру региона, индустрија и рударство су имали висок степен ангажовања радне снаге само у општинама Приједор, Босанска Градишка, Бањалука и Сански Мост (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 44). Према подацима из 1971. године, просечан друштвени производ по становнику регије је био мањи од републичког и износио је 6500 дин. Исте године, укупан друштвени производ регије чини 14,2%

републичког и 1,7 друштвеног производа СФРЈ. У стварању друштвеног производа региона 1971. године индустрија је учествовала са 28% (у Републици 37%), а пољопривреда са 21% (У Републици 15%), што говори о привредном заостајању региона (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 46).

Процес урбанизације у градовима и насељима градског карактера у бањалучкој регији се одвијао брзо, али спорије него у Југославији у целини, чији је степен урбанизације у 1953. години износио 20%, а 1971. године 36%. На урбаном подручју града је била изражена имиграција становништва, која се испољила у доласку сеоског становништва са подручја општине у град у време највеће привредне активности и грађења привредних објеката. Према попису из 1971. године у урбаном подручју града је живело само 48,8% аутохтоног становништва (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 42). У просторном смислу, урбанизација општине Бањалука је била усмерена на развој једног доминантног центра (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 39). У периоду од 1946-1950. године основано је 30 нових предузећа од којих су најзначајнији: творница електронике и електромеханике „Руди Чајавец“, творница обуће „Босна“, творница воћних сокова и конзерви „Витаминка“, НИП „Глас“ и аутосаобраћајно предузеће „Аутопревоз“ (Урбанистички план града Бања Луке, 1975). У каснијем периоду од 1951-1960. године основано је 10 привредних организација, и то: фабрика целулозе, творница металних прерађевина „Универзал“, занатско специјализирано предузеће „Космос“, занатско грађевинско предузеће „1. мај“ и друге. Изградња индустрије и савремених индустријских грана попут: електронике, електромеханике, хемије и машиноградње су бањалучкој привреди дале нови значај (Урбанистички план града Бања Луке, 1975).

Дакле, након Другог светског рата уследио је убрзан развој индустријске привреде¹¹², да би 70-их година индустријски сектор бањалучке привреде учествовао са 51,4% у њеном укупном националном дохотку. Приближно 80% националног дохотка општине који доноси индустрија је остварено на основу три новоразвијене гране индустрије: електро-техничке индустрије, прераде дрвета и металне индустрије. Ове индустрије су запошљавале 73% укупног броја радника у фабрикама Бањалуке (Новаковић, Милаковић, Прерадовић, 2014). Посматрано с економског аспекта, најзначајније фабрике друге половине 20. века су: електро-

техничка индустрија „Руди Чајавец“, индустрија дрвета, целулозе, папира и дрвог vlakна „Инцел“, дрвна индустрија „Врбас“, фабрика машина и љеваоница „Јелшинград“ и фабрика коже, обуће и кожне галантерије „Босна“.

У оквиру планске политике примењен је принцип зонирања градских функција становања, рада и рекреације, које се према овом принципу сједињују у јединствену просторну целину. Процес индустријализације је резултовао планирањем и изградњом већих индустријских зона на источном и северозападном делу урбаног подручја, чији су производни објекти постали значајне доминанте у физичкој структури града. Такође, Урбанистичким планом града Бањалуке из 1975. године је, осим у компактним индустријским зонама, предвиђен просторни размештај привредних делатности у појединачним локалитетима урбаног подручја града.

Источна индустријска зона, која се развила у подручју ушћа реке Врбање у Врбас на потезу од насеља Врбање до Предграђа, заузимала је укупно око 810 ха површине. Нето површина намењена изградњи индустријских капацитета износила је 384 ха. Остатак од 426 ха површине, који укључује водене површине Врбање и Врбаса, био је намењен за заштитне зелене површине и рекреацију (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 112-113). Индустријски капацитети ове зоне користе већу количину електричне енергије и воде, имају већу потребу за складишним и отвореним просторима и оријентисани су на железнички саобраћај. У овој зони су смештени индустријски погони: „Инцел“, КДИ „Врбас“, „Јелшинград“, „Витаминка“, „Универзал“ и други. Северозападна индустријска зона, изграђена 1970-их година, обухвата део урбаног подручја између железничких станица Залужани и Рамићи, са обе стране железничке пруге. Укупна површина зоне је 495 ха, а укупна нето површина индустријских капацитета је 206 ха. И у овој зони су, осим металопрерађивачке индустрије, планиране слободне површине намењене за заштитно зеленило и рекреацију (Урбанистички план града Бања Луке, 1975:112-113). Могућности ширења постојећих и реализације нових привредних капацитета у овим зонама су биле ограничене, при чему су највећи проблем представљали објекти индивидуалног становања у зонама рада. Планом из 1975. године је утврђено да у постојећој зони рада и зони интензивног аерозагађења у: Кумсалама, Чесми, Мађиру, делу

Врбање, Преснача и Ребровца живи 3800 становника у 800 индивидуалних стамбених зграда које су у конфликтној ситуацији са привредним објектима (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 60). Становништво ових зона је лишено урбаног стандарда и изложено је индустријском загађењу.

Појединачне индустријске локације су интегрисане у зонама становања и дисперзивно размештене по целом урбаном подручју града. Оне обухватају укупно 80 ха површине и имају висок степен искоришћености простора. То су капацитети који захтевају близину радне снаге, лаке пословне контакте и који не угрожавају животну средину. Неки производни капацитети, лоцирани у данашњем градском центру, су искористили укупну расположиву површину. Такође, осим немогућности проширења, неки индустријски комплекси су већ 1975. године били у неповољном положају ради скучености саобраћајних површина, а посебно саобраћаја у мировању. Тако, у строгом центру града Фабрика дувана заузима површину од 1 ха. Такође, графичка индустрија „Глас“ је смештена на обали реке Врбас и заузима површину од 1 ха. „Руди Чајавец“ је искористио укупну расположиву површину у центру града од 7 ха. Даље ширење ових локација је планирано у индустријским зонама на урбаном подручју и дисперзијом у шире подручје бањалучке регије.

Овакав убрзан привредни развој је праћен интензивним демографским растом који је настао као резултат иселјавања становништва из ванурбаног у урбано подручје и у простор који се непосредно наслања на урбано подручје Бањалуке, у потрази за послом у индустрији која све више добија на значају у сектору привреде. Пораст броја становника у бањалучкој регији није био уједначен, али је просечна стопа раста становништва у периоду између 1948. и 1971. године је износила 1,4%. У општини Бањалука становништво је задржало високу стопу раста од 2,2 %, а општина је имала карактер имиграционог подручја. Овај раст је резултат пораста становништва урбаног подручја града Бањалуке које је са 41.882 становника у 1948. години повећано на 98.095 у 1971. години, односно раста по просечној стопи од 3,9% годишње. У истом периоду, стопа пораста у ужем градском подручју је била 4,3% (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 39). Такође, према попису из 1948. године општина Бањалука је имала 97.194 становника, од чега је трећина живела у градском средишту (Урбанистички план

Бањалуке 2008-2020.- приједлог плана, 2009: 35). Почетком 1980-их година број становника града Бањалука је нарастао на 123.000 (Урбанистички план Бањалуке 2008-2020.- приједлог плана, 2009). У складу с овим, временом се издвојио прстен насеља око густо изграђеног ужег урбаног подручја.¹¹³ Такође, град се екстензивно ширио у контактне зоне са ужим градским центром. Осим насеља Лауш, које почетке спонтаног урбаног развоја бележи од почетка прошлог века, изграђена су нова насеља: Борик, Старчевица, Нова Варош и насеља у улицама Симе Матавуља и Ђуре Ђаковића. Забележена је друштвена стамбена изградња која је употпунила насеља Обилићево, стамбене зоне уз леву обалу Врбаса, између Градског и Зеленог моста, те стамбене зоне у ужем центру града. (Урбанистички план Бањалуке 2008-2020.- приједлог плана 2009: 35).

Земљотрес из 1969. године је потпуно разрушио град, а привредне активности су обустављене. Привредна и инфраструктурна база Бањалуке је разорена. Пре земљотреса у Бањалуци је било 76 привредних предузећа у којима је било 30.000 запослених радника. У земљотресу је уништено 18 индустријских организација. Неке радне организације су потпуно обуставиле производњу, док су друге знатно смањиле капацитет рада у ванредним условима привређивања. Производњу су потпуно обуставиле: фабрика целулозе и вискозе „Инцел“, Творница воћних сокова и конзерви „Витаминка“, КДИ „Врбас“, Индустрија грађевинског материјала „Будућност“ Залужани, Предузеће текстилне конфекције „Трудбеник“, Рудник угља и Новинско и издавачко предузеће „Глас“. Ове радне организације давале су 36,6% укупног дохотка индустрије Бањалуке. Остали индустријски капацитети су у месецима после земљотреса радили смањеним капацитетом за 10-40% (Урбанистички план града Бања Луке, 1975). У првој години после земљотреса дошло је до пада учешћа индустрије у укупном друштвеном производу укупне привреде са 47% у 1966. године на 39% (Урбанистички план града Бања Луке, 1975). У структури друштвеног производа укупне привреде дошло је до пораста учешћа угоститељства, занатства и комуналне привреде. Ипак, последица земљотреса се најбоље осликава из података о друштвеном производу чија вредност у 1969. години остварена са 66,7 %, а у 1974. години са свега, 54,6%.

Ипак, уз помоћ средстава солидарности, 1970- их година су привредне активности су опет успостављене, обновљени су стамбени фонд, комунална и саобраћајна инфраструктура, као и објекти здравства, образовања и културе. Број новозапослених се у годинама после земљотреса 1969. године повећао преко 12 пута у односу на просечан годишњи број новозапослених пре земљотреса. Ово је условљено обимним радовима на обнови града, али и динамичним развојем привреде која је модернизацијом и изградњом нових погона знатно повећала обим производње и услуга, што је довело до потребе за новом радном снагом. Град Бањалука је била захваћења дневним миграцијама из општина Бањалука, Челинац и Лакташи (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 45). Резултати привреде остварени у периоду од 1969-1974. године су значајни по економским и другим ефектима важним за развој града.¹¹⁴ У складу са политикама санације, обнове и развоја дошло је до промене привредне структуре и повећања учешћа индустрије у укупном друштвеном производу привреде са 38% у 1969. години на 46% у 1974. години.

Из претходног описа развоја јасно да је друга половина 20. века посебно важан период за праћење индустријализације и модернизације Бањалуке која је у том периоду постала већи југословенски град. Овакво стање у индустрији је потрајало све до грађанског рата 1991. године у БиХ и распада Југославије, када је дошло до разарања постојеће привреде, односно до пада индустријске производње, дохотка, технолошког заостајања, пада запослености и одласка кадрова. Истовремено се десио и процес транзиције, односно прелазак са самоуправно организоване социјалистичке друштвене привреде на привредни модел либералног капитализма, односно развио се нови модел привреде заснован на приватној иницијативи и приватном власништву.

4.2.3. Историјски развој фабрике „Руди Чајавец“ у Бањалуци

Предузеће „Руди Чајавец“ је основано Решењем Генералне дирекције ваздухопловне индустрије Министарства народне одбране Федеративне Народне Републике Југославије 17. октобра 1950. године, у периоду обнове друштвене и урбане структуре одмах после Другог светског рата. Предузеће је добило назив по имену Рудолфа Рудија Чајавца¹¹⁵, човека богате биографије, који је био значајан

за град Бањалуку и област ваздухопловства којој је припадала основна делатност предузећа.

За педесет година постојања, индустријско предузеће „Руди Чајавец“ је претрпело више организационо-статусних промена. Према Основном закону о државним привредним предузећима „Руди Чајавец“ је уживао статус предузећа од општедруштвеног значаја. Статутом из 1971. године „Руди Чајавец“ је организован у 14 самосталних организација удруженог рада. Самоуправна организација предузећа је даље, на основу Устава и Закона о удруженом раду, трансформисана 1978. године у Сложену организацију удруженог рада са 7 радних организација: „Професионална електроника“, „Електромеханика“, „Електронски пријемници и уређаји“, „Елементи аутоматике“ „Алатница и ремонт“, „Друштвени стандард“, „Диспанзер за здравствену заштиту“ с 19 ООУР-а (основних организација удруженог рада) и две радне заједнице на нивоу СОУР-а („Startovao precizni liv“, 2000: 9). „Електромеханика“ је постала богатија за један нови ООУР. Интегрисала је „Термику“, творницу малих кућанских апарата из Фоче („Startovao precizni liv“, 2000: 9).

У склопу привредне реформе, а према Закону о предузећима, организација фабрике „Руди Чајавец“ је 1989. године трансформисана у Сложено предузеће са 10 друштвених предузећа: „Професионална електроника“, „Електромеханика“, „Термика“ (Творница малих кућанских апарата из Фоче), „Комерцијална електроника“, „Инжењеринг“, „Примопредајници и системи“, „Производња алата“, „Специјална опрема“, „Елементи аутоматике“ и „Медицинска електроника“. Економске јединице на нивоу сложеног предузећа су: „Друштвени стандард“, „Енергетика“, „Електронска обрада података“, „Физичко-техничко обезбеђење и заштита од пожара“, те заједничке и Стручне службе („Otvaranje“, 2000: 17).

Према Закону о предузећима 1990. године функционална организација предузећа је трансформисана у сложено предузеће са 9 друштвених предузећа, а од 1991. године у холдинг предузеће утемељено на капитал односу повезивањем деоничарских друштава, чиме је практично окончано самоуправљање („Česte organizacione promjene“, 2000: 17). На нивоу „Чајавец“ холдинга остварује се пет

пословних функција које су обезбеђивале јединство система и координацију развоја и јединственог наступа на тржишту. Систем је подељен у три програмско-технолошке групације, и то: групација Професионалне електронике (Штампане везе, Машински производи, Прецизни лив, Електронски уређаји- Шипово, Логос, Микроелектроника, Професионална електроника, Просторна техника, Специјални уређаји, Мијерно-детекторски уређаји, Телекомуникације и електроника, Системи управљања ватром, Промет, Центар за квалитет и Услугне дјелатности); групација Електромеханике и електронике (Електромеханика, Фабрика сигналних уређаја, Радио-телевизијски уређаји, Сервис и промет, Производња алата, Специјална опрема, Примопредајници и системи, Елементи аутоматике- Челинац и Термика- Фоча) и групација заједничких производно-услужних предузећа. И коначно, на основу Закона о државним предузећима и Одлуке Владе РС, 2000. године „Чајавец“ холдинг је проглашен предузећем од интереса Републике Српске и од тада је пословао као Матично државно предузеће под називом „Чајавец-Холдинг“, Електроника, Електромеханика и Аутоматика, у чијем саставу је пословало више од 30 зависних предузећа („Česte organizacione promjene“, 2000: 17).

Предмет пословања предузећа је производња прецизних инструмената, а основано је да за потребе Армије и ратног ваздухопловства производи најмодернију електромеханичку и електронску опрему. У старој Југославији постојало је само неколико мањих фабрика које су се бавиле производњом прецизне механичке и електронске опреме за авионе, и то „Микрон, „Нестор“ и „Телеоптик“ („Od poljske lampe“, 2000: 4). Одмах након експропријације земљишта, у мају 1950. године почела је изградња првих објеката фабрике, а први артикли су произведени 22. децембра исте године, на дан ЈНА. Овај дан ће сваке следеће године бити прослављен као Дан колектива. Програм рада за прву годину је обухватао производњу 6 артикала које је до тада производио земунски „Телеоптик“, а први производи су били пољска лампа, пито-цев и прекидач паљења за авионске моторе („Роџетак“, 2000: 4). Стручни кадар који је радио на оспособљавању производње је упућен из „Телеоптика“ и бивше Генералне дирекције ваздухопловне индустрије (Kalodera, 1965: 1). Фабрика је рад започела са двадесетак радника и службеника. Упоредо са изградњом фабрике текла је и

изградња станова за раднике. У мају месецу 1951. године је изграђен први стамбени објекат за раднике фабрике „Руди Чајавец“ који се налазио између бившег Дома за самце и хотела Босна. Већ 1960. године колектив је располагао са 418 станова, Домом за самце, рестораном за исхрану радника и одмаралиштем у Сумпетру код Сплита. Такође, отворена је и здравствена станица с намером смањења боловања и губљења времена у чекаоницама ондашњег Дома здравља где су се лечили радници.

Крајем 1952. године фабрика је завршена према првобитним пројектима, али је убрзо уследила и градња нових производних и пратећих објеката на матичној локацији. У првим данима фабрике почео је да се развија рад друштвено-политичких организација. Формирањем Партијске и синдикалне организације и Радничког савета 1952. године је уведено самоуправљање. Неколико година касније изабран је фабрички комитет Савеза комуниста и Синдикални одбор Фабрике, који је уживао велики углед међу радницима („Роџетак“, 2000: 5). Темељ ефикасног начина организовања производње је постављен 1952. године када је планирана производња 21 артикла, од чега је 15 нових (Торбарина, 1955). Формирањем првог Конструкционог бироа 1954. године, који је запошљавао 14 радника, фабрика је проширила производњу и на цивилно тржиште (Торбарина, 1955). 1955. године је уследио развој 11 производа из области ауто-електрике и 10 нових производа електронике: школска авио-радио станица, УКТ примопредајник, мерач радио-активности, електронски брзиномер, стабилизовани исправљач, магнетски микрофон и др. („Prvi konstrukcioni biro“, 2000: 5). Све до тада фабрика је искључиво радила за потребе војске, а шира јавност није знала шта тачно „Руди Чајавец“ производи, јер су радници чували војну тајну. Шира јавност је упозната са радом фабрике на изложби посвећеној петогодишњици рада фабрике, која је отворена 1955. године у хотелу „Руди Чајавец“.

Почела је производња радио пријемника „Тара 1“ и транзисторског радио пријемника „Славуј“ (1957), а потом 1958. године почиње производња телевизора и 1961. године производња канал преклопника за ТВ пријемнике (Калођера, 1965: 1). Дакле, фабрика непрекидно повећава обим производње и усавршава и развија поједине артикле. Због развоја програма за цивилно тржиште, од 1958. године у фабрици функционишу три основне области: погон професионална електроника,

електромеханика и комерцијална електроника. Временом се у оквиру ових погона развијају специфични програми као што су: елементи аутоматике за процесну индустрију, мерни и регулациони системи, мали рачунски апарати и дигитални управљачки системи („Radio prijemnici“, 2000: 5). Већ 1960. године фабрика је производила 120 артикала¹¹⁶ („Radio prijemnici“, 2000: 5). 1960- их година све више се развија производња средњих и великих серија разних производа што је захтевало нове поступке организације: увођење групне технологије, линијску производњу, студије времена и покрета, завршавање задатака, нормирање израде и сл. Такође, основан је Центар за образовање кадрова који је спроводио ванредно школовање радника. У првим годинама рада организован је упис запослених на вечерње школе и курсеве који су се одржавали на Радничком универзитету.

До 1965. године фабрика је имала преко 40 коопераната, а у њој је радило: преко 50 дипломираних инжењера и инжењера I степена, преко 30 дипломираних економиста и економиста I степена, преко 200 техничара, преко 200 висококвалификованих и преко 600 квалификованих радника (Kalodera, 1965: 7). До исте године фабрика из области професионалне електронике производи велики број артикала, из области електромеханике и ауто-опреме 60 артикала, из области комерцијалне електронике 5 артикала, из области аутоматизације и регулације 40 артикала (Kalodera, 1965: 1).

Најзначајнији производ фабрике, који је постао њен заштитни знак, је био телевизор. Припреме за производњу ТВ пријемника су почеле 1956. године, а у оквиру Удружења југословенске електроиндустрије је потписан споразум о почетку производње телевизора у кооперацији са фабриком „Филипс“, која је имала најмодернију технологију. Више фабрика је потписало уговор о кооперацији¹¹⁷, при чему је „Руди Чајавец“ одређен за специјализованог произвођача канал-преклопника, што је врло брзо наметнуло и потребу за инсталирањем технологије производње штампаних плоча („Prvi konstrukcioni biro“, 2000: 5). За потребе производње телевизијских и радио пријемника, погон за комерцијалну електронику са матичне локације пресељава 1964. године у адаптиран објект бивше Фабрике памучних тканина код стадиона „Борац“ у Бањалуци (Kalodera, 1965: 1). На овој локацији почиње даље да се производи и УХФ тјунер- бирач канала за пријем другог програма. Такође, као резултат

дугогодишњег истраживачког рада појавио се колор ТВ IN LINE Чајавец 811. 1970- их почели су да се производе нови квалитетнији ТВ пријемници.

До 1970. године у области професионалне електронике се израђују нови примопредајници, радиолошки детектори и специјални дигитални уређаји. У фабрици Електромеханике се производе нови артикли из ауто-електрике, а у Елементима аутоматике се, за домаће и страно тржиште, производе: програматори, вентили, пресостати и термостати. У току 1970-их година повећава се потреба за иновацијама и новим производима у оквиру професионалне електронике и у складу са савременим производима тадашње ЈНА. Склапају се нови уговори и сарадње са компанијама „Форад“ и „Волво“, али и са пољском аутомобилском индустријом. Такође, „Руди Чајавец“ је заслужан је за отварање трећег степена студија на Техничком факултету у Бањалуци 1971. године, који је похађало 30 радника.

У саставу фабрике „Руди Чајавец“ је 1973. године у Челинцу код Бањалуке, у сарадњи са америчком фирмом „Eaton“, отворена Фабрика елемената аутоматике („Otvorena fabrika“, 2000: 12). На овој локацији су се производили: термостати, пресостати, електровентили, програматори, гил мотори, терморегулациони вентили и аутомобилски термостатски прекидачи. Производила се мерно регулациона техника- мерачи притиска и температуре за бродоградњу и хемијску индустрију. Највећи купци елемената аутоматике су били: „Горење“, „ЕИ“ из Ниша, „Обод“, „Раде Кончар“, „Ђуро Ђаковић“, али и чехословачко тржиште („Izgradnja objekata“, 2000: 11). По асортиману производње ова фабрика је била једна од најкомплетнијих ове врсте у Европи („Najbrže napredovala“, 2000: 9). Годину касније отворена је Фабрика сигналних уређаја у Лакташима¹¹⁸.

Динамичан период развоја фабрике се десио између 1976. до 1980. године а утицао је на просторно ширење погонских капацитета. Почетком овог периода отворена је нова модерна производна хала „Професионалне електронике“ и завршена изградња низа других објеката на матичној локацији: галванизација (1977), микро-лив, ливница (1977) и нови Научно-истраживачки центар „Професионалне електронике“ („Izgradnja objekata“, 2000: 11). 1976. године је отворен Прецизни лив у саставу Прецизне електронике, а први метал је отопљен

уз присуство стручњака из Америке („Startovao precizni liv“, 2000: 8). Нешто раније су са радом почели погон „Пластике“ у насељу Лауш у Бањалуци и Творница малих кућанских апарата „Термика“ у Фочи („Izgradnja objekata“, 2000: 11). И после овог периода наставља се изградња капацитета за рачунарско-радарску технику у Новаковићима која је била највећа инвестиција у бањалучкој општини у периоду између 1980. и 1990. године. 1980-их је изграђено пнеуматско складиште у насељу Буцак у Бањалуци, да би се у чврсте објекте поред складишта преселила и производња телевизора. На матичној локацији је 1982. године отворена је нова „Алатница“, а затим је 1984. године у саставу „Професионалне електронике“ отворена Фабрика за наменску производњу у Шипову. У адаптираном објекту у Љубији отворена је Фабрика мерних инструмената, те је подигнута и Фабрика медицинске електронике у близини матичне локације у Бањалуци. Дакле, из оваквог плана проширења производних капацитета јасно је да је „Руди Чајавец“ имао низ програма дисперзије капацитета у неразвијена подручја. Упркос томе, радило се о доста затвореној и конзервативној стратегији и концепцији развоја, јер су у исто време други индустријски системи у БиХ настајали и укрупњавали се интеграцијама и припајањима фабрика са целог простора БиХ. Индустријски системи су користили политику и средства за подстицање бржег развоја привредно недовољно развијених подручја и убрзано отварали нове погоне по целој БиХ.

После 1970. године уводи се примена нових савремених производа и технологије: рачунарска и дигитална техника, уређаји и опрема за телекомуникације, колор телевизор, микроелектронска хибридна кола, прецизни лив, итд. У области комерцијалне електронике 1977. године су се производили нови производи, и то: колор ТВ телеконфор са даљинским управљачем и ауто-радио пријемник са стерео касетофоном. Исте године „Елементи аутоматике“ су почели са производњом програматора за веш марине („Startovao precizni liv“, 2000: 9). Фабрика је производила серије до 200000 артикала годишње. У овом периоду стручњаци из фабрике „Руди Чајавец“ одлазе на обуку и едукацију у САД. 1970-их година одржана је сарадња са сродним привредним организацијама и са низом произвођача из земље и иностранства: „Црвена застава“, „Енергоинвест“, „УНИС“, „Горење“, „Електронска индустрија“, „Дигитрон“ из Буја, „Обод“,

„РИЗ“, „Раде Кончар“, као и сви произвођачи војне опреме и наоружања. Такође, одржана је сарадња и са страним компанијама: „Форд“, „Симка“, „Палмот“ из Пољске, „Телединум“ из САД, „Eaton“, „Saab“ и „Marasconi“ („Ostatok dohotka“, 2000: 8). Предузеће „Руди Чајавец“ је славећи 25-годишњицу 1975. године запошљавало око 5000 радника, и то: 1000 високо-стручних и специјализованих, 1800 са средњом стручном спремом и 2200 полу-квалификованих и неквалификованих (Polić, 1975: 3).

У оквиру ООУР-а „Микроелектроника и меморије“ је 1979. године произведен први микропроцесор у Југославији - централна јединица рачунара за управљање процесима (Фабричке новине, 2000: 9). Осим стручњака из фабрике „Руди Чајавец“ у развоју су учествовали и бањалучки и сарајевски електротехнички факултети и више југословенских колектива и научних установа. Развој домаћег микро-електронског кола је значио много у погледу смањења њиховог увоза. Исте године је у „Електромеханици“ произведена пробна серија стартера за „Форд“. Новитет у производњи је био и радар за контролу друмског саобраћаја, а прве количине су испоручене Републичком МУП-у БиХ („Prvi mikroprocesori“, 2000: 9). Као што је већ речено, 1979. године почела градња Научно-истраживачког центра „Професионалне електронике“, чија је основна делатност истраживачки рад закључно са фазом израде прототипа производа („Otvorena fabrika“, 2000: 13). Потписан је самоуправни споразум о оснивању јединице пројекта под називом „Истраживање, развој и примена микропроцесора у БиХ“. Годину после „Руди Чајавец“ је у сарадњи са Електротехничким факултетом организовао Први југословенски симпозијум о примени електронике, рачунарске технике и аутоматике у моторним возилима под називом „Ауто-електроника 80“ („Fabrika“, 2000: 9).

Фабрика је и даље радила на новим производима с намером да се ослободи увоза знања из индустријски развијених земаља. Тако се у периоду између 1980. и 1985. године мери раст производње за 6% годишње, а број производа је око 600. Ради повећане производње добављачи често нису могли да испоруче довољне количине сировине, те је фабрика решење нашла у повезивању са сировинским регијама¹¹⁹: шибенско подручје за алуминијске легуре, регион Љубије за црну металургију и Бор за обојене метале („Otvorena fabrika“, 2000: 13). У „Елементима

аутоматике“ су произведени први аутомобилски термостати. Такође, 1983. године произведена је прва црно-бела ТВ камера такве врсте на домаћем тржишту. Годину касније „Електромеханика“ је склопила уговор са фирмом „ТАС“ из Вогошће о испоруци опреме за „Фолсвагенов“ нови ауто „голф“ („Nova alatnica“, 2000: 12). Уговор о развоју, освајању и испоруци 22 производа за аутомобил „Југо Флорида“ је склопљен 1988. године са „Црвеном Заставом“. Такође, склопљен је уговор са трговачком фирмом „Метал“ о снабдевању производње с репроматеријалом и пласману производа, као и посао деценије с војном поштом из Задра о испоруци система телевизије затвореног круга и интерфонских веза („Yugo Florida“, 2000: 16). Исте године су рађене припреме за улазак у програм говорних технологија „Логос“ (Лабораторија за обраду говорних сигнала), а 1989. године је отворена Фабрика медицинске електронике у близини матичне локације, која је производила: пејсмејкере, слушне апарате, лабораторијску опрему, мониторе за кардиоваскуларну дијагностику, рехабилитацијску опрему и аудиолошку опрему („Отварање“, 2000: 17).

Број запослених у фабрици на дан обиљежавања 35-годишњице рада је био око 9000, док је тај број 1988. године био 10000. Почетком 1988. године сложено предузеће је имало погоне у шест градова у БиХ уз високостручни кадар (властите докторе и магистре наука, специјалисте и преко 1000 високостручног кадра). Производили су се најсложенији рачунарски системи, ракетни, радарски, авио и други програми, микро-електроника, нови програми у области медицинске електронике, ауто-електронике, телекомуникација, до говорне технике.

Крајем 1980-их и почетком 1990-их ради економске ситуације десила се велика зависност од увоза и неликвидност предузећа које је губило корак са развијеним технологијама света. Присутни су и принудни одмори, те је 1991. године кући послано више од 1500 радника. Исте године је организован велики протест радника због све лошијег економског и друштвеног положаја радника. На основу Одлуке Радничког савета о организовању фабрике „Руди Чајавец“ у односу на капитал престаје ера самоуправљања.

Током ратних дешавања од 1992. до 1995. године привреда је била парализована, а холдинг предузеће је радило смањеним капацитетом. У рату је било мало

развоја производа и сарадњи. Развијен је и освојен високосеријски уређај трофазно двотарифно бројило за мерење утрошка електричне енергије („Ромоћ“, 2000: 19). 1992. године потписан је уговор „Логоса“ са „ПТТ“ Србије о опремању информационог центра („Izvozni poslovi“, 2000: 18). Између 1996. до 2000. године преговарало се са више страних компанија о могућностима пословне сарадње. Након интервенције НАТО снага 1996. године на привредне капацитете у СРЈ са којима је „Руди Чајавец“ сарађивао производња је дошла у тежак положај. Тада већ почињу припреме за приватизацију. Због пада производње и губитка југословенског и страног тржишта број радника је до 2000. године преполовљен. До јула 2011. године пет делова предузећа је отишло у стечај, а последњи део „Чајавец- Електронска обрада података, а.д.“ је 17. априла 2012. године отишао у стечај, чиме је велики индустријски гигант у потпуности угашен.

Претходно је изложен преглед производних активности „Руди Чајавец“, од првих дана па све до самог гашења фабрике. Јасно је да је педесет година раста и развоја карактеристичан по сталном ширењу технологија и програма, пласирању на нова тржишта и честим осцилацијама у динамици раста. Међутим, у оквиру фабрике се дешавао низ друштвених активности, попут различитих такмичења иноваторства и стваралаштва, спортских и уметничких дешавања, које су доприносиле већој ефикасности производње, али и развоју духа заједништва колектива и личног развоја радника. У току пет деценија рада „Руди Чајавец“ је учествовао на многим такмичењима и имао је развијену иноваторску делатност. Тако је нпр., за допринос у области културе Актив проналазача, иноватора и рационализатора „Електромеханике“ добио награду „Веселин Маслеша“. Актив је 1980. године бројао преко 150 чланова, а само 1981. године је усвојено 16 иновација које су допринеле великим уштедама у производњи („Velike zalihe“, 2000: 10). „Руди Чајавец“ је био познат по добрим мајсторима различитих профила а посебно металске струке. Они су редовно учествовали на општинским, републичким и савезним такмичењима металаца у области практичних и теоријских знања и освајали високе награде. 1983. године на такмичењу металаца у Бањалуци мајстори побеђују у категорији металостругара, алатничара- бравара, металоглодача и металобрусача („Završen program“, 2000: 11). „Руди Чајавец“ је излагао своје производе на многим сајмовима широм земље и у иностранству. На

Јесењем загребачком велесајму 1979. године предузеће излаже неколико вредних новитета: мотор ротационог светла, електронски алармни сигнални уређај, електронски упозоравајући релеј жмигавац за ФАП, ТАМ и БУС, ново гитарско појачало, ТВ колор Чајавец 782 и др. („Startovao precizni liv“, 2000: 9). Такође, 1981. године на Сајму цивилне заштите у Крању радио уређај ПРУ 86 је награђен Златном медаљом за квалитет („Najbrže napredovala“, 2000: 10). Ради бољег маркетинга, 1984. године је почела припрема за излагање на сајмовима у Лондону и Каиру, што је резултовало новим пословним аранжманима и извозом у Етиопију у Египат („Izvozni poslovi“, 2000: 13). Ради економске пропаганде, од 1986. године обавеза свих радних јединица је била да учествују на сајмовима, и то на: Загребачком међународном прољетном и јесењем велесајму, београдском Сајму технике, Сајму савремене електронике у Љубљани, Сајму цивилне заштите у Крању, Сајму ливарства у Београду, Сајму алатних машина БИАМ у Загребу и Изложби наоружања и војне опреме у Никинцима („Nova alatnica“, 2000: 12). Чак је и 1995. године на новосадском Сајму електронике и информатике „Руди Чајавец“ добио Велики шампионски пехар, док је низ уређаја награђен за квалитет.

Важно је поменути да је политика развоја предузећа „Руди Чајавец“ водила рачуна о заштити човекове средине. Иако електронска индустрија не спада у озбиљне загађиваче човекове средине, у предузећу је било погона који су у процесу производње контаминирали отпадне воде. Галванска заштита метала је била највећи загађивач. Како би проблем загађења био решен стављен је у функцију погон отпадних вода. Аутори тог пројекта су на југословенској изложби радничког стваралаштва RAST YU 88 у Риједи добили Сребрену диплому са плакетом. Овим пројектом су елиминисане отровне хемијске материје из процеса галванизације пре него отпадна вода доспе до Врбаса („Zaštita“, 2000: 16).

За време петогодишњег рада „Руди Чајавец“ је био добитник низа признања. Предузеће је, ради испоруке сирена и прекидача, електронских разводника паљења и електропокретача за возила „Југо 45“, 1983. године добило трајно признање за допринос колективу „Црвене заставе“ из Крагујевца („Prvo“, 2000: 12). Председништво СФРЈ одликовало је „Руди Чајавец“ Орденом рада с црвеном звездом поводом 30 година постојања и успеха у раду. Такође, Савезни

секретаријат за народну одбрану наградио је „Професионалну електронику“ Великом плакетом ЈНА за резултате у опремању оружаних снага СФРЈ („Fabrika“, 2000: 9). Коначно, врло често су на крају године награђивани радници који су својим радом и залагањем допринели развоју и уштедама предузећа. Награђивани су за убрзани процес производње и смањење трошкова тиме што су конструисали нове алате.

Радници предузећа су у слободно време освежење тражили у културним и спортским активностима у оквиру јединица за културу и физичку културу. Спортске организације предузећа се од 1980. године брину о стадиону малих спортских игара, чије су темеље 1950-их година ударили радници фабрике, да би га касније уступили граду („Velike zalihe“, 2000: 10). Често се у предузећу одржавало клупско играње шаха. 150 радника „Професионалне електронике“ је 1984. године било укључено у часове спортске редакције, стоног тениска, тениса, шаха и одбојкашке, куглашке, скијашке и планинарске секције („Analiza“, 2000: 14). Планинари су 1983. године освојили Триглав. Истовремено је у току био турнир у малом фудбалу на стадиону Спортских игара код Дома за самце „Руди Чајавец“, док је спортска екипа „Професионалне електронике“ на сусрету радника Заједнице наоружања и војне опреме у Београду заузела друго место („Prvo“, 2000: 11). Организоване су Спортске игре радника „Електромеханике“, које су се касније одржавале на Козари и Тјентишту („Otvorena fabrika“, 2000: 13). „Руди Чајавец“ је био и спонзор зимских Олимпијских игара које су се 1984. године одржале у Сарајеву¹²⁰ („Nova alatnica“, 2000: 12).

У организацији Јединице за културу „Руди Чајавец“, која је деловала десетак година, у фабричком кругу је 1980-их година постављена бронзана скулптура под називом *Спирално кретање*¹²¹ аутора Белизара Бахорића („Spiralno kretanje“, 2000: 28). Такође, познати позоришни глумци су ангажовани за извођење позоришних представа у фабричким халама, да би се касније Јединица за културу у оквиру предузећа бавила подстицањем радничког културно-уметничког стваралаштва. Припремане су аматерске изложбе, издаване су збирке песама, оплемењиван је фабрички круг, а пружана је помоћ у припреми ансамбла фабричког „Културно-уметничког друштва „Карло Ројић“, које касније носи назив „Чајавец“ („Spiralno kretanje“, 2000: 28). „Руди Чајавец“ је врло често био и спонзор концертних

дешавања. И коначно, једна од важних делатности фабрике је било издаваштво. Пуних 38 година предузеће је издавало лист Фабричке новине „Руди Чајавец“. У самом почетку лист је штампан једном месечно, затим два пута месечно, те поново једном месечно, а крајем 1980-их година и ређе. Први лист је штампан у новембру 1955. године, а последњи у марту 1992. године.

На основу претходног прегледа о развоју фабрике може се говорити о његовом укупном локалном и ширем значају. „Руди Чајавец“ је био укључен у токове најразвијеније светске привреде, што је несумњиво и доказ о властитим могућностима предузећа. Имао је модерно опремљену производњу и савремену организацију рада, те је достигао реноме озбиљно и квалитетног произвођача артикала из области електронике, електромеханике и аутоматике. „Руди Чајавец“ је имао велику улогу у привредном и укупном развоју града Бањалуке и шире регије. Решио је проблем запослења, а посебно запослења женске радне снаге. Запошљавао је 10000 људи, и имао је погоне у шест градова у БиХ. Допринео је техничко- индустријском и научно-образовном развоју, али је у великој мери утицао на развој културног живота Бањалуке. Изградњом станова, хотела, ресторана и сличних објеката фабрика је утицала на укупну слику ужег центра Бањалуке. О друштвеном значају фабрике говори и текст у фабричким новинама: „Чајавец је значио многим много. Био им је сигурност на животним вјетрометинама. Био им је и посао и афирмација у струци, и школа нових знања и сазнања, и поглед у свијет. Био им је и породица и кућа, и свијетли град, а понеко разочарење, али и нада у будућност“ („Матићно“, 2000: 19).

4.2.4. Интензитет и садржај меморије бившег индустријског места „Руди Чајавец“: резултати анкете

У овом делу дисертације ће бити приказани резултати истраживања односа према вредностима индустријског комплекса „Руди Чајавец“. Предмет истраживања су елементи бившег индустријског места присутни у меморији испитаника и њихова значења. У вези с овим, примарни циљ истраживања је био да се утврде интензитет и садржај меморије овог бившег индустријског места на основу којих се остварује повезаност са местом. Циљ је разумевање искуства бившег индустријског места, те начина на који место фигурира у свакодневици људи, у

њиховим осећањима и личним идентитетима. Секундарни циљ је дефинисање ставова о резултатима урбаних интервенција спроведених у индустријском комплексу и пожељним будућим интервенцијама, што је од значаја за дефинисање квалитативних препорука за регенерацију овог или сличних места, о чему ће бити више речи у следећем поглављу дисертације. У вези с циљевима одређени су основни задаци истраживања: дефинисање емоционалних, друштвених и физичких значења места и њиховог карактера на основу којих се остварује повезаност са бившим индустријским местом; идентификовање елемената места као носилаца значења; препознавање фазе индустријског развоја из којег произилазе значења, односно да ли доминантна значења произилазе из периода активне индустријске производње, стагнације и потпуног гашења активности или савременог контекста у коме је започета урбана регенерација; и коначно дефинисање утицаја значења на карактер односа према индустријског прошлости.

С обзиром да ово истраживање припада групи квалитативних истраживања која се баве врстом значења која се приписују месту, а не колико места значе људима, као истраживачки метод је одабрано научно испитивање. Испитивање је поступак прикупљања података путем вербалне комуникације између истраживача и испитаника. Предност испитивања у односу на друге поступке је што подаци добијени испитивањем могу да се односе на све временске димензије- прошлост, садашњост и будућност и што су испитивањем, осим објективних предмета, догађаја и процеса, обухваћена и психичка стања појединаца и група, њихова мишљења, ставови, емоције итд. (Mihailović, 1999), што је посебно важно с обзиром на задатке и циљ овог истраживања. Према положају испитаника у испитивању ово истраживање је директно јер је испитаник унапред обавештен да учествује у истраживању и сагласан је с том чињеницом, док је с аспекта понашања испитивача испитивање неутрално, јер испитивач не успоставља ни строго формални ни пријатељски однос са испитаником (Mihailović, 1999).

Техника којом је испитивање спроведено је анкета која подразумева посредну комуникацију између испитивача и испитаника путем упитника с циљем упознавања ставова и мишљења популације о предмету истраживања. Примена индиректне технике испитивања је посебно важна у овом истраживању ако се

узме у обзир чињеница да су, ради ваљаности резултата, потребни искрени одговори, а да испитаници најчешће нису мотивисани да о личним емоцијама говоре јавно и искрено. Такође, анкета као техника, за разлику од нпр. интервјуа, омогућава скупљање мишљења великог броја људи за кратко време. Коначно, поступак обраде података добијених из питања затвореног типа је једноставнији јер су подаци стандардизованији од оних добијених интервјуом и захтевају статистичку обраду. С друге стране, по свом карактеру, питања отвореног типа приближавају анкету интервјуу, те обрада података подразумева шифрирање, класификовање и статистичку обраду (Mihailović, 1999). У сваком случају, интервјуи и анкете откривају способност људи да разумеју комплексност окружења и да извуку значења која им омогућавају снажање у простору (Lazarević Вајес, Магуна, 2009: 74-75).

4.2.4.1. Узорак испитивања

Важан предуслов успешности анкетног истраживања је дефинисање врсте и величине узорка. Ова активност, заједно са дефинисањем изгледа анкетног упитника и начином прикупљања података, зависе првенствено од циљева истраживања, али и потребне прецизности резултата и расположивог времена и средстава (Milas, 2009: 399). Одређивање узорка испитивања је важан корак у истраживању јер није могуће испитати целу скупину људи чије мишљење је важно. Узорак репрезентује све остале случајеве, односно популацију тих појава (Mihailović, 1999), и као такав допушта каснија уопштавања резултата на ширу популацију (Milas, 2009: 399). Дакле, узорак је део *популације*, која се у методологији дефинише као статистичка маса која представља скуп свих појава исте врсте или заједничког обележја (Mihailović, 1999: 104). Слично овоме, Милас популацију дефинише као ширу заједницу чије мишљење се испитује (Milas, 2009). У овом истраживању популацију чини целокупно становништво града Бањалуке¹²² у којој се налази бивши индустријски комплекс „Руди Чајавец“ и на чијем урбаном ткиву је индустријализација с почетка 50-их година 20. века оставила дубок траг. Узорак чине становници Бањалуке, који као *инсајдери*, оставрују директно искуство простора бивше фабрике и потенцијално остварују емотивну, физичку и потпуну повезаност са местом. Узорком су обухваћени

радници бивше фабрике „Руди Чајавец“, чија је егзистенција зависила од рада у индустријском сектору, и остали становници Бањалуке старости преко 15 година. Узорак испитаника је пригодни јер га чине приступачни чланови популације, односно они до којих је најлакше доћи. Испитивање је спроведено на узорку од 298 испитаника, од којих је 62% женског и око 38% мушког пола. Узорак је обухватио хетерогену узрасну групу, у којој најмлађи испитаник има 19, а најстарији 77 година.

4.2.4.2. Прикупљање података: инструмент истраживања

На основу претходно дефинисане стратегије испитивања за потребе овог истраживања дизајниран је посебан анкетни упитник (прилог бр. 1). Према Михаиловићу, добра стратегија је предуслов извођења испитивања и доласка до квалитетних података (Mihailović, 1999). Логички аспект стратегије подразумева дефинисање одговарајућег садржаја питања и редоследа којим се на најоптималнији начин могу прикупити подаци од интереса, док психолошки аспект подразумева дефинисање дужине упитника, броја и врсте питања и гаранцију анонимности испитаника. Упитник је дизајниран тако да на недирективан начин омогући приступ аутентичном садржају и интензитету меморије испитаника који је везан за бившу фабрику „Руди Чајавец“. Дизајниран је тако да прати логички редослед когнитивних, а затим емоционалних психолошких процеса. У вези с овим, прво се испитују елементи индустријског места присутни у меморији испитаника и њихова значења, а потом емоције које говоре о интензитету везаности испитаника за простор бивше фабрике и односу према индустријској прошлости. Тако нпр. од испитаника се прво тражи да наведу прву асоцијацију на Чајавец, а потпом да опишу шта им значи преходна асоцијација и зашто. Очекује се да ће први одговори бити кратки и да ће испитаници наводити само важне елементе места без значења, док ће остали одговори који говоре о значењима и емоцијама које се приписују индустријском месту, бити дужи и сложенији ради тражених образложења. С обзиром на ове аспекте стратегије испитивања, креиран је упитник папир-оловка типа који се састоји од 24 питања (укључујући демографске карактеристике испитаника). Питања су отвореног и затвореног типа и тематски су подељена у пет група. Прва

група (питања 1-7) се односи на преиспитивање садржаја и интензитета меморије бивше фабрике „Руди Чајавец“, односно идентификовање елемента индустријског места и значења која им испитаници приписују. Друга група (питања 8-12) се односи на испитивање начина коришћења и односа испитаника према вредностима ревитализованог дела простора бивше фабрике. Трећа група (питања 13-16) је усмерена на испитивање ставова испитаника о потребним будућим интервенцијама у простору бивше фабрике. Четврта група (питање 17 и 18) се односи на испитивање колико су испитаници упознати са основним чињеницама и историјом фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње. Коначно, пета група питања (питања 19-24) се односи на испитивање демографских карактеристика испитаника. Важно је поменути да формулација питања представља најзначајнији део креирања упитника јер је јасан смисао питања од највећег значаја за ваљане одговоре. С обзиром на специфичност предмета испитивања, односно значења фабрике „Руди Чајавец“, у овом истраживању је урађено „предтестирање“ смисла питања на малом узорку, како био се утврдило да ли испитаници схватају смисао питања. На основу одговора испитаника у фази предтестирања, нека од питања су преформулисана пре него што су употребљена у анкети. Прикупљање података путем дизајнираног упитника је спроведено у периоду од марта до маја 2017. године.

4.2.4.3. Поступак анализе и обраде података

Дизајнирани упитник се састоји од питања отвореног и затвореног типа, те су у складу с тим примењени разичити поступци анализе и обраде података добијених из одговора. С обзиром да је основни истраживачки фокус на откривању ставова испитаника на основу питања отвореног типа, као основни метод анализе података одабран је метод квантитативне анализе садржаја одговора испитаника. Анализа садржаја је истраживачка техника за објективан, систематски и квалитетан опис манифестног садржаја комуникације (Berelson, 1952: 18 у Манић, 2017). Применом анализе садржаја закључци се изводе директно из грађе, односно из манифестног садржаја, али и индиректно, тумачећи латентни садржај материјала, који се односи на индивидуална значења које појединци приказују кроз симболе“ (Манић, 2017: 31). Циљ примене оваквог поступка је да се

описе садржај одговора на питања отвореног типа и изведу закључци о значењу проучаваног садржаја и контексту у којем је садржај настао. Квантитативна анализа садржаја, као статистичка техника, омогућава добијање објективних и поузданих података. Ова техника се састоји од пребројавања учесталости појављивања претходно дефинисаних категорија анализе, односно од нумеричког изражавања учесталости категорија (Manić, 2017). Дакле, суштина квалитативне анализе садржаја је превођење квалитативних својстава и друштвених садржаја на нумерички облик, при чему се даља анализа изводи класичним статистичким и математичким поступцима (Bogdanović, 1981: 8). Резултати анализе садржаја се најчешће изражавају квантитативним величинама попут фреквенција. Квантификација јединица анализе садржаја има за циљ да опише предмет истраживања и у великој мери позитивно утиче на објективност научног сазнања.

Да би се анализирао садржај важно је одредити начин на који се предмет проучавања препознаје у садржају. За разлику од елемената места који се препознају на основу описа физичких карактеристика места и активности које се у месту одвијају, препознавање емоционалних, друштвених и физичких значења места је нешто компликованије с обзиром да се ради о искуственом феномену. Ипак, идентификовање значења места је вођено неким основним одређењима појма, о којима је већ било речи. Емоционална значења представљају осећања која појединци и групе приписују местима индустријског наслеђа на основу искуства индустријске прошлости, али и индустријске стагнације и потпуног гашења индустријске активности. Такође, значења се приписују месту на основу мултичулног искуства места. Значења нису само концепти, него и слике, сензо-моторне схеме, осећања, квалитети и емоције који чине сусрет са светом значајним (Johnson, 2007). Према Стедману (Stedman, 2003), значење места је медијатор између физичких особина места и јачине емоционалне повезаности са местом. Значења приписана месту говоре о улози места у животима појединца и њиховој психолошкој вези са окружењем (Walker, Ryan, 2008). Овдје је важно поменути да је анализа друштвеног контекста изузетно значајна за проучавану појаву. Друштвени и економски контекст у којем се истраживано индустријско место развијало и временом мењало не условљава само врсту значења која му се приписује, него представља оквир у односу на који ће се подаци анализирати и

результати тумачити. Управо је зато претходно било више речи о ширем просторном, друштвеном и економском контексту развоја и реструктурирања индустрије у Бањалуци и Босни и Херцеговини.

Следећи важан корак је дефинисање јединице анализе садржаја одговора испитаника на питања отвореног типа. Под јединицом анализе се подразумева целина која се препознаје у садржају комуникације, а може да буде део поруке или порука у целости (Manić, 2017). Према истом аутору, јединице анализе представљају независне елементе који се издвајају из порука и међусобно се не преклапају. У истраживањима се појављују најразличитији облици јединица анализе попут: речи, смисла речи, речи груписане према смислу, реченица, исказа, тема, карактера, ајтема и многих других. С обзиром да одабир јединице анализе зависи од врсте садржаја и предмета проучавања, као јединице проучавања садржаја одговора испитаника у овом истраживању одабране су реч као најједноставнија јединица анализе, која се још назива и симболом, појмом и термином, и речи груписане према смислу, односно скуп појмова или симбола, како то Милић дефинише (Milić, 1996). При томе, речи груписане према смислу могу да буду фразе, синтагме или теме, а у литератури се још називају и контекстуалним јединицама (Fajgelj, 2010 у Manić, 2017). Управо је анализом *речи* и *речи груписаних према смислу* утврђена присутност различитих категорија елемената места и значења бивше фабрике „Руди Чајавец“ заступљених у меморији испитаника. У квантитативној анализи садржаја се нумеричке ознаке приписују квалитативним подацима ради њихове даље статистичке обраде. Када се у одговору испитаника утврди присуство елемената индустријског места и значења и емоција приписаних месту они се уносе у базу и издвајају као посебне „dummy“ варијабле којима се придружује вредност 1. С друге стране, вредност 0 се приписује варијабли уколико ови елементи нису присутни у одговору испитаника. Тако нпр. када испитаник у одговору на прво питање наведе да му је „зграда у којој је радио“ прва асоцијација на „Чајавец“ и да му је тај простор важан јер је „у њему радио са пуно добрих пријатеља“, *индустријски објекат*, *друштвени односи*, *група људи- пријатеља* се могу извојити као посебне „dummy“ варијабле и придружује им се вредност 1, док се осталим варијаблама идентификованим из одговора других испитаника придружује вредност 0.

У процесу анализе ове јединице се класификују у унапред дефинисане опште категорије. Овај поступак издвајања јединица анализе из проучаваног садржаја и разврставање у категорије се назива кодирањем (Manić, 2017). Дефинисање адекватних категорија је од пресудног значаја за вредност истраживања јер оне садрже суштину истраживања и обезбеђују одговоре на истраживачка питања. Примењен је дедуктивни приступ који подразумева дефинисање општих категорија на основу сазнања из теорије везаности за место, која су претходила упознавању са одговорима испитаника. У овом истраживању јединице анализе (категорије) су класификоване у пет општих дефинисаних категорија: физички и друштвени елементи бивше фабрике „Руди Чајавец“, и физичка, друштвена и емоционална значења овог индустријског места. Такође, важно је поменути да су јединице анализе (категорије) у оквиру сваке опште категорије додатно класификоване у уже категорије које се разликују према одређеној врсти елемената или значења и периоду из којег елемент или значење датирају. Другим речима, различито место у систему класификације заузимају они елементи места или његова значења који датирају из периода активне индустријске производње од оних који произилазе из периода индустријске стагнације или савременог тренда пренамене индустријских објеката. Слично овоме, нпр. у оквиру опште категорије *физички елементи места* разликују се уже категорије које се састоје од јединица анализе (категорија) које се односе на индустријски производ од оних које се односе на физички оквир и карактеристике бивше фабрике.

Након класификације и кодирања целокупног садржаја следе анализа података и приказ резултата. С обзиром да је циљ анализе опис предмета истраживања, примењен је начин анализе који се своди на пребројавање учесталости јављања јединица анализе по ужим и општим категоријама, односно фреквенције јединица. С обзиром да предмет истраживања не подразумева само утврђивање фреквенција ових елемената него и дефинисање њихових међусобних веза и односа, најједноставнији начин дефинисања ових односа обухвата укрштање две опште категорије анализе и проучавање на тај начин добијених унакрсних табела (кростабулација). Резултати анализе се приказују у виду нумеричких показатеља учесталости појављивања јединица анализе, али и корелације са другим јединицама. Резултати су приказани релативним фреквенцијама¹²³, односно

стављањем броја јединица анализе по категоријама у однос према укупном броју јединица анализе, чиме се добијају проценти (Manić, 2017).

Важно је поменути да се при анализи одговора на питања затвореног типа не примењује описани метод анализе садржаја, него се анализа одговора и обрада података своди само на утврђивање учесталости одабира унапред понуђених одговора, који представљају посебне категорије. Резултати анализе одговора на питања затвореног типа се такође приказују у виду нумеричких показатеља учесталости одабраних одговора, односно њихових фреквенција.

Обрада података сакупљених путем анкетног упитника извршена је помоћу Microsoft 2007 Excel и IBM SPSS 20.0. (*Statistical Package for the Social Sciences*) софтвера за аналитичко-статистичку обраду података.

4.2.4.4. Резултати испитивања

Структура и редослед приказа резултата анализе прате логику стратегије испитивања и редоследа питања у дизајнираном упитнику. Резултати анализе садржаја одговора на питања отвореног типа изражавају његову структуру према дефинисаним општим и ужим категоријама, како је уобичајено у методи анализе садржаја. У резултатима су прво приказане фреквенције категорија физичких и друштвених елемената бившег индустријског комплекса „Руди Чајавец“ присутних у меморији, њихових значења и емоција које ово индустријско место евоцира, а потом се приказују резултати укрштених категорија из чега се читају њихове међусобне релације и везе. При томе се водило рачуна да ли категорије произилазе из искуства места из периода активне индустријске производње, стагнације и потпуног гашења активности или савременог контекста у коме је започета урбана регенерација, те да ли имају позитивну или негативну конотацију. Даље се даје приказ демографских варијабли и њиховог односа са пет општих категорија. И коначно, даје се приказ резултата анализе одговора испитаника на питања затвореног типа. На основу ових резултата се на крају закључује о садржају и интензитету меморије бившег индустријског места.

(1) Физички елементи.

Анализом садржаја одговора испитаника на питања отвореног типа утврђена је 131 категорија физичких елемената фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње. Најфреквентније категорије се односе на елементе и карактеристике изграђене и неизграђене физичке структуре, при чему се као најфреквентнија категорија, присутна у одговорима 107 испитаника, издваја *фабрика, фирма, предузеће* (табела 4.3). Сви елементи физичке структуре су позитивно вредновани у одговорима испитаника.

Табела 4.3. Фреквенције категорија елемената физичке структуре фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Категорија	<i>f</i>	бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Алеја, поглед из улице	4	28.	Ограда	5
2.	Фабрика, фирма, предузеће	107	29.	Парк, стазе за шетњу	2
3.	Доминантност фабрике у окружењу	1	30.	Погон Електромеханике	1
4.	Електро-технички факултет	1	31.	Погони на више локација у граду	1
5.	Фабричка хала	3	32.	Гломазне портирске ложе	1
6.	Фонтана	1	33.	Пројектни биро	1
7.	Хумани услови рада, хуман радни процес, отворене хале	9	34.	Просторност индустријских објеката, ентеријер	3
8.	Индустријске зграде у центру града	10	35.	Прозори	3
9.	Индустријски дизајн	1	36.	Развојни центар	3
10.	Индустријски комплекс „Чајавец“	4	37.	Ресторан	4
11.	Индустријски комплекс уклопљен у средину	3	38.	Шаховски клуб	1
12.	Велики индустријски објекат	31	39.	Сива боја објеката	1
13.	Изглед фабрике у пуном сјају	10	40.	Социјалистички стил градње	2
14.	Мања капија са надстрешницом	7	41.	Сређено двориште фабрике	3
15.	Лабораторија	2	42.	Стара зграда Гема (бивша менза)	1
16.	Лијепо уређен простор	1	43.	Управне/кадровске зграде	3
17.	Лијеп призор	1	44.	Уређен индустријски погон	9
18.	Лого, ознака	5	45.	Уређеност радног простора	1
19.	Јасна грађевинска структура објекта	1	46.	Уређен парк	1
20.	Машине, траке	9	47.	Велика алатница	1
21.	Менза	3	48.	Велики комплекс објеката	17
22.	Метал, челик, челична конструкција	2	49.	Велики уређени отворени простор, манипулативан, Зеленило	4
23.	Ниске хале	1	50.	Велико двориште	1

24. Објекти на више локација у граду	1	51. Зеленило	6
25. Одвојеност од околних зграда, окружења	2	52. Шед кров	1
26. Плави мантил	4	53. Бицикли испред капије	4
27. Радна одијела	1	54. Игра сјена	1

Од укупног броја испитаника, 184 испитаника (61.7%) наводи физички елемент фабрике из периода активне индустријске производње. У највећем проценту испитаници су наводили један елемент (38.3%), затим два елемента (14.8%), а веома мали број испитаника је навео више од два физичка елемента. У одговорима 117 испитаника (39.3% узорка) није евидентиран ниједан физички елемент фабрике (табела 4.4.).

Табела 4.4. Фреквенције броја елемената физичке структуре фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр. наведених елемената/категорија	<i>f</i>	%
0 Елемената	114	38.3
1 Елемент	114	38.3
2 Елемента	44	14.8
3 Елемента	10	3.4
4 Елемента	8	2.7
5 Елемената	7	2.3
7 Елемената	1	.3
Не садржи елемент	114	38.3
Садржи елемент	184	61.7

У другу ужу категорију физичких елемената класификоване су различите категорије индустријских производа које је фабрика „Руди Чајавец“ производила (табела 4.5.). Одговори испитаника показују да постоји свест да је „Руди Чајавец“ производио различите производе. Неки испитаници су наводили да је фабрика производила производе попут телевизора, манометара и осталих, док су други наводили да је фабрика производила електронику, апарате, технику, алате, и сл. Највећу фреквенцију у одговорима има категорија телевизор, који представља најрепрезентативнији производ фабрике „Руди Чајавец“. Многи испитаници наводе да је свака кућа у Бањој Луци некад имала телевизор фабрике „Руди Чајавец“.

Табела 4.5. Фреквенције категорија индустријских производа фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Авионска и ваздухопловна опрема	4
2.	Алати	1
3.	Бијела техника	1
4.	Дијелови за тракторе	1
5.	Електроника, апарати, техника	23
6.	Електронска бројила	1
7.	Фен	1
8.	Маноментар	1
9.	Паралелометар	1
10.	Пејсмејкер	1
11.	Појачало	2
12.	Производи, електроника, бијела техника, апарати, алати	39
13.	Радио	2
14.	Телевизор	74
15.	Термометар	1
16.	Транзистори	1
17.	Усисивач	2
18.	Војна опрема, наоружање	6

Од укупног броја испитаника, 109 испитаника (36.6%) наводи неки индустријски производ који је производио „Руди Чајавец“. У највећем проценту испитаници су наводили један производ (24.8%), затим два производа (7.0%), а веома мали број испитаника је навео више од два производа. У одговорима 189 испитаника (63.4% узорка) није евидентиран ниједан индустријски производ (табела 4.6.).

Табела 4.6. Фреквенције броја индустријских производа фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	189	63.4
1 Елемент	74	24.8
2 Елемента	21	7.0
3 Елемента	10	3.4
4 Елемента	3	1.0
6 Елемената	1	.3
Не садржи елемент	189	63.4
Садржи елемент	109	36.6

У трећу ужу категорију физичких елемената класификоване су остале категорије које су у вези са ширим контекстом фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне/интензивне производње (табела 4.7.). Као најфреквентнија категорија у одговорима 31 испитаника издваја се град Бањалука. Ови испитаници физичку структуру фабрике разумевају у ширем просторном контексту. Овај податак говори о присуству свести о значају фабрике у укупној слици града, односно као његове дистинктивне карактеристике. Из претходног је јасно да су сви физички елементи (физичка структура, њени делови, индустријски производи и остале категорије), који су део меморије испитаника о фабрици „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње, позитивно вредновани.

Табела 4.7. Фреквенције категорија осталих физичких елемената фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Категорија	<i>f</i>
1	Бања Лука	31
2	Босна и Херцеговина	2
3	Центар Града	2
4	Лош квалитет телевизора	1
5	Пут до куће	1
6	Широко тржиште	2
7	Стан	3

У наставку су представљене идентификоване категорије физичких елемената бивше фабрике које се односе на садашње стање бившег индустријског комплекса. У четврту ужу категорију физичких елемената су класификовани елементи физичке структуре бивше фабрике који се односе на садашње стање, а који су вредновани негативно (табела 4.8.). Из одговора испитаника се углавном може прочитати незадовољство физичким карактеристикама и постојећим стањем физичке структуре простора бивше фабрике. Одговори са највећом фреквенцом указују на став испитаника да су објекти дјелимично адаптирани са елементима савременог, односно да процес пренамене није завршен, те да простор данас има лошу инфраструктуру. Од укупног броја испитаника, 57 испитаника (19.1%) наводи неки елемент физичке структуре из контекста савременог развоја. У највећем проценту испитаници су наводили један елемент (13.1%), затим два елемента (4.0%), а занемарив број испитаника је навео више од два физичка

елемента. У одговорима 241 испитаника (80.9% узорка) није евидентиран ниједан физички елемент фабрике (табела 4.9.).

Табела 4.8. Фреквенције категорија негативно вреднованих елемената физичке структуре садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Центар града („ругло у центру града“)	3
2.	Дјелимично адаптирани објекти са елементима савременог	18
3.	Границе комплекса, прометна саобраћајница	1
4.	Хале ван употребе	1
5.	Хладни објекти	2
6.	Лоша инфраструктура	11
7.	Лоша слика, садржаји, изглед амбијента	4
8.	Мањак отворених простора	1
9.	Напуштен објекат	4
10.	Недостатак ваздуха	1
11.	Неповезаност са окружењем	2
12.	Непроходан простор	1
13.	Несадржајност отворених простора	1
14.	Неуређене јавне површине	5
15.	Пренамијена зграда	2
16.	Пренамијењени индустријски објекти	2
17.	Простор без зеленила	4
18.	Рушевине	2
19.	Семафор- закочење саобраћаја и гужва	1
20.	Складишта (кинеске робе)	4
21.	Слаба искоришћеност простора	3
22.	Смеће	5
23.	Стране трговине, радње	4
24.	Таман објекат	2

Табела 4.9. Фреквенције броја негативно вреднованих елемената физичке структуре садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	241	80.9
1 Елемент	39	13.1
2 Елемента	12	4.0
3 Елемента	3	1.0
4 Елемента	3	1.0
Не садржи елемент	241	80.9
Садржи елемент	57	19.1

У пету ужу категорију физичких елемената су класификовани елементи физичке структуре бивше фабрике који се односе на актуелно стање, а који су вредновани позитивно (табела 4.10.). Из овог приказа је јасно да је број позитивно вреднованих елемената много мањи од броја негативно вреднованих савремених елемената физичке структуре. Из одговора се може препознати да мали број испитаника изражава позитиван став према пренамењеним индустријским објектима и задовољство новим услужним делатностима.

Табела 4.10. Фреквенције категорија позитивно вреднованих елемената физичке структуре садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Добра инфраструктурна опремљеност	1
2.	Нови, модерни трговински објекти	2
3.	Обнова објеката	1
4.	Уређен простор	2
5.	Садашње фирме и продавнице	14

Од укупног броја испитаника, само 19 испитаника (6.4%) наводи неки позитивно оцењен елемент физичке структуре из контекста савременог развоја (табела 4.11.).

У највећем проценту испитаници су наводили један елемент (6.0%).

Табела 4.11. Фреквенције броја позитивно вреднованих елемената физичке структуре садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	279	93.6
1 Елемент	18	6.0
2 Елемента	1	.3
Не садржи елемент	279	93.6
Садржи елемент	19	6.4

(2) Друштвени елементи.

Анализом садржаја одговора испитаника на питања отвореног типа утврђене су фреквенције категорија друштвених елемената фабрике „Руди Чајавец“ које се односе на различите периоде развоја фабрике, и које су позитивно или негативно вредноване. Једна од првих друштвених категорија која представља асоцијацију на фабрику из периода активне индустријске производње су различита лица или личности (табела 4.12.). Најфреквентније личности, присутне у одговорима 11

испитаника, су пријатељи, познаници и комшије који су били радници фабрике, али су навођени и родитељи. Такође, из одговора се издваја и народни херој и пилот Руди Чајавец по којем је фабрика добила назив, присутан у одговорима 9 испитаника. Све личности које се помињу у одговорима имају позитивну конотацију.

Табела 4.12. Фреквенције категорије позитивно вреднованих лица/личности фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Мајка	5
2.	Народни херој Руди	9
3.	Отац	6
4.	Портир	1
5.	Пријатељи, познаници, комшије	11
6.	Стриц	1

Од укупног броја испитаника, само 30 испитаника (10.1%) наводи неку личност као елемент који их асоцира на фабрику из периода активне производње (табела 4.13.).

Табела 4.13. Фреквенције броја личности са позитивном конотацијом који су повезани са фабриком из периода активне индустријске производње

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	268	89.9
1 Елемент	27	9.1
2 Елемента	3	1.0
Не садржи елемент	268	89.9
Садржи елемент	30	10.1

У другу ужу категорију друштвених елемената издвојени су они елементи који се односе на индустријску активност или процес и позитивно су вредновани (табела 4.14.). Најфреквентнија категорија, присутна у одговорима 57 испитаника, је управо индустрија/производња. Овај друштвени елемент је издвојен из одговора свих испитаника који су наглашавали значај домаће производње и смањеног увоза производа за развој привреде. Приметно је да уз индустријске активности многи испитаници наводе и добру организацију радног процеса која омогућава ефикасну производну делатност. Такође, приметна је свест да је фабрика производила

производе за војну и цивилну намену и да је запошљавала велики број радника те се многи испитаници сећају *колоне људи која улази на капију*. У одговорима се помињу и пратеће индустријске активности попут заједничке исхране и истраживачке делатности, али је њихова фреквенција занемарива.

Табела 4.14. Фреквенције категорије позитивно вреднованих индустријских активности фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Жамор људи и машина	1
2.	Исхрана (активност)	1
3.	Колона људи излази на капију	21
4.	Смјена	1
5.	Цивилна и војна индустрија и производња	36
6.	Индустрија/производња (без увоза)	57
7.	Истраживачки центар	2
8.	Организованост (јасна организација радног процеса, хијерархија)	28
9.	Пројектовање	1
10.	Самостална организација удруженог рада - СОУР	1
11.	Сервисирање уређаја	1
12.	Динамичан интерактиван радни процес	2
13.	Рад	7
14.	Радни процес	25

Од укупног броја испитаника, 131 испитаник (44.0%) наводи неку индустријску активност са позитивном конотацијом. У највећем проценту испитаници су наводили једну активност (30.9%), затим два елемента (9.4%), а веома мали број испитаника је навео више од две индустријске активности. У одговорима 167 испитаника (56.0% узорка) није евидентирана ниједна активности (табела 4.15.).

Табела 4.15. Фреквенције броја категорија позитивно вреднованих индустријских активности фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	167	56.0
1 Елемент	92	30.9
2 Елемента	28	9.4
3 Елемента	9	3.0
4 Елемента	1	.3
5 Елемената	1	.3
Не садржи елемент	167	56.0
Садржи елемент	131	44.0

Осим категорије индустријских активности у одговорима испитаника идентификоване су и друштвене активности као посебна ужа категорија (табела 4.16.). Иако су ове фреквенције релативно ниске, као најфреквентнија категорија присутна у одговорима 10 испитаника издваја се дружење/заједништво, а затим различите слободне активности. Поређењем фреквенција индустријских и друштвених активности може се претпоставити да је индустријска активност основни садржај сећања на фабрику „Руди Чајавец“, иако су се дешавале и многе друштвене активности.

Табела 4.16. Фреквенције категорија позитивно вреднованих друштвених активности фабрике „Руди Чајавец“

бр. Категорија	<i>f</i>
1. Дружење, заједништво	10
2. Фудбалски турнири радника	1
3. Годишњи одмор (колективни)	3
4. Манифестације	2
5. Разонода (слободне активности)	6
6. Скупљање кестена, печење кестена, мирис кестена	2
7. Славље	1
8. Свакодневни пролазак крај комплекса	5

Од укупног броја испитаника, само 25 испитаника (8.4%) наводи неку друштвену активност са позитивном конотацијом. У највећем проценту испитаници су наводили једну активност (7.0%), а веома мали број испитаника је навео више од једне друштвене активности. У одговорима 273 испитаника (91.6% узорка) није евидентиран ниједна активности (табела 4.17.).

Табела 4.17. Фреквенције броја категорија позитивно вреднованих друштвених активности фабрике „Руди Чајавец“

	<i>f</i>	%
0 Елемената	273	91.6
1 Елемент	21	7.0
2 Елемента	3	1.0
3 Елемента	1	0.3
Не садржи елемент	273	91.6
Садржи елемент	25	8.4

Међу друштвеним елементима у ужу категорију издвојени су позитивно вредновани елементи који се односе на радну снагу/раднике (табела 4.18.). Најфреквентнија категорија, присутна у одговорима 99 испитаника, је бројност радног колектива, затим велика запосленост и задовољство радника, те запосленост радника различитих квалификација- стручњака, мајстора, инжењера, итд. Из одговора испитаника је приметна свест о величини радног колектива фабрике, што није изненађујући податак с обзиром да је познато да је „Руди Чајавец“ запошљавао десет хиљада људи.

Табела 4.18. Фреквенције позитивно вреднованих категорија у вези са радном снагом фабрике „Руди Чајавец“

Бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Задовољни, насмијани радници	16
2.	Зарађена пензија	2
3.	Синдикат	1
4.	Запосленост, бројност људи	30
5.	Много инжењера	2
6.	Много запослених, отхрањених породица, масовност, добар и велик колектив	99
7.	Запослени стручњаци, мајстори, инжењери	15
8.	Постојање радничке класе	5
9.	Способни људи	1

Од укупног броја испитаника, 131 испитаник (44.0%) наводи неку друштвену категорију у вези са радном снагом фабрике. У највећем проценту испитаници су наводили једну категорију (31.9%), затим две (10.7%), а веома мали број испитаника је навео више од две категорије. У одговорима 167 испитаника (56.0% узорка) није евидентирана ниједна категорија (табела 4.17.).

Табела 4.19. Фреквенције броја позитивно вреднованих категорија у вези са радном снагом фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	167	56.0
1 Елемент	95	31.9
2 Елемента	32	10.7
3 Елемента	4	1.3
Не садржи елемент	167	56.0
Садржи елемент	131	44.0

Даљом анализом друштвених елемената издвојене су категорије које говоре о „Руди Чајавец“ -у као примеру успешне фабрике (табела 4.20.). Најфреквентнија категорија, присутна у одговорима 28 испитаника, је Југославија која се у овој групи одговора нашла као индикатор привредног успеха фабрике, и то на нивоу целокупне тадашње државе. Из одговора је приметна свест испитаника да је фабрика добро пословала и имала добар пласман производа на тржишту, што такође представља индикаторе успеха.

Табела 4.20. Фреквенције позитивних категорија које говоре о „Руди Чајавецу“ као примеру успешне фабрике

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Примјер успешног предузећа, добро пословање, перспектива, пласман на тржишту	13
2.	Знање	1
3.	Дисциплина	2
4.	Добра радна организација	2
5.	Ред	4
6.	Државни допринос у развоју производње	1
7.	Добре и редовне плате	6
8.	Регија	1
9.	Вријеме развоја	2
10.	Југославија	28
11.	Здравствена заштита	1
12.	Уравниловка	1

Од укупног броја испитаника, 57 испитаника (19.1%) наводи неку друштвену категорију у вези са привредним успехом фабрике. У највећем проценту испитаници су наводили једну категорију (17.4%), а веома мали број испитаника је навео више од једне категорије. У одговорима 241 испитаника (80.9% узорка) није евидентирана ниједна категорија (табела 4.21.).

Табела 4.21. Фреквенције броја позитивних категорија које говоре о „Руди Чајавецу“ као примеру успешне фабрике

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	241	80.9
1 Елемент	52	17.4
2 Елемента	5	1.7
Не садржи елемент	241	80.9
Садржи елемент	57	19.1

И коначно, из одговора испитаника су издвојене остале позитивне уже друштвене категорије које се односе на период активне индустријске производње (табела 4.22.). Друштвени односи интеракције су најфреквентнија ужа категорија, присутна у одговорима 16 испитаника, у коју су класификоване категорије које се односе на узајамно поштовање радника што представља друштвену вредност фабрике. Такође, као посебна ужа друштвена категорија издвојени су лични друштвени елементи попут личних сећања испитаника и функционална комплексност, која се односи на бројност и разноврсност садржаја који се био заступљен у фабрици.

Табела 4.22. Фреквенције осталих позитивних ужих друштвених категорија фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Ужа категорија	<i>f</i>
1.	Лични елементи	13
2.	Друштвени односи и интеракције	16
3.	Функционална комплексност	5

Анализом одговора испитаника је утврђено појављивање друштвених активности који имају негативну конотацију, а који се односе на период стагнације производње и гашења индустрије која је трајала пола века (табела 4.23.). Најфреквентнија категорија, присутна чак у одговорима 81 испитаника (27.5% узорка), је рат из 1990-их година, те је због тога и издвојен у посебну категорију. У одговорима 216 испитаника (72.5% узорка) није евидентирана ниједна категорија (табела 4.24.).

Табела 4.23. Фреквенције негативних друштвених активности који се односе на фабрику „Руди Чајавец“ из периода стагнације производње

бр.	Категорија	<i>f</i>
1	Рат	81
2	Револуција	1
3	Стечај	1

Табела 4.24. Фреквенције броја негативних друштвених активности који се односе на фабрику „Руди Чајавец“ из периода стагнације производње

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	216	72.5
1 Елемент	81	27.2
2 Елемента	1	.3
Не садржи елемент	216	72.5
Садржи елемент	82	27.5

Друштвени елементи који се односе на данашњи простор бивше фабрике „Руди Чајавец“ су класификовани на оне са позитивном и негативном конотацијом. Фреквенција позитивних категорија које се односе на активности је веома мала и углавном се односи на разноликост садржаја који су данас заступљени у простору бивше фабрике (табела 4.25.).

Табела 4.25. Фреквенције позитивних категорија друштвених активности које су заступљене у данашњем простору бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Активности данас, циркулација људи, дружење, куповина	1
2.	Пословна зона, пуно приватних продавница, угоститељство, трговина, услуге	2 1
3.	Жив простор, друштвене активности, конференције	1

Од укупног броја испитаника, само 23 испитаника (7.7%) наводи неку активност у данашњем простору бивше фабрике. У највећем проценту испитаници су наводили једну активност (7.4%), а веома мали број испитаника је навео више од једне категорије. У одговорима 275 испитаника (92.3% узорка) није евидентирана ниједна категорија (табела 4.26.).

Табела 4.26. Фреквенције броја позитивних категорија друштвених активности које су заступљене у данашњем простору бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	275	92.3
1 Елемент	22	7.4
2 Елемента	1	.3
Не садржи елемент	275	92.3
Садржи елемент	23	7.7

Категорије друштвених елемента, које имају негативну конотацију и односе се на данашњи простор бивше фабрике, су класификоване у ужу категорију означену као шири друштвени контекст. Из одговора је јасно да преовладава став да данашњи простор фабрике репрезентује ширу слику данашњег друштва за коју је карактеристичан одлив мозгова и уништен образовни систем (табела 4.27.).

Табела 4.27. Фреквенције негативне категорије ширег друштвеног контекста који се односи на данашњи простор бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Инвеститорски урбанизам	1
2.	Израбљивање радне снаге	1
3.	Нарушен образовни систем	1
4.	Нефункционално предузеће	1
5.	Слика неперспективног друштва данас	2
6.	Приватизација	2
7.	Приватни факултет	4
8.	Слика данашњег времена - Одлив мозгова, младих људи	11
9.	Слика послератног друштва	1
10.	Трговине и услуге (негативна конотација)	4

Од укупног броја испитаника, само 25 испитаника (8.4%) наводи неки елемент данашњег простора бивше фабрике. У највећем проценту испитаници су наводили један елемент активност (7.4%). У одговорима 273 испитаника (91.6% узорка) није евидентирана ниједна категорија (табела 4.28.).

Табела 4.28. Фреквенције броја категорија ширег друштвеног контекста који се односи на данашњи простор бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	273	91.6
1 Елемент	22	7.4
2 Елемента	3	1.0
Не садржи елемент	273	91.6
Садржи елемент	25	8.4

(3) Физичка значења.

Након приказа физичких и друштвених елемената фабрике „Руди Чајавец“ следи приказ њихових значења која су идентификована из одговора испитаника. Евидентирано је 26 различитих физичких значења која имају позитивну или

негативну конотацију, и која се односе на фабрику из периода активне индустријске производње или садашњег простора бивше фабрике.

Најфреквентније значење фабрике, присутно у одговорима 99 испитаника (1/3 узорка), је значење гиганта које се препознаје на основу различитих елемената фабрике из периода активне индустријске производње (табела 4.29.). Израз *гигант* је класификован у физичка значења јер је из одговора испитаника јасно да гигант превазилази оквире који се тичу само физичких елемената, односно габарита фабрике. Из одговора испитаника се могло видјети да се израз *гигант*, поред физичких габарита фабрике, односи и на велику привредну и економску моћ коју испитаници приписују фабрици „Руди Чајавец“.

Табела 4.29. Фреквенције категорија позитивних физичких значења гиганта фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Гигант	99
2.	Квалитет, познати и добри производи	11
3.	Јединствен, цјеловит комплекс	2
4.	Модеран дизајн	2
5.	Напредна пословна зона у прошлости	1
6.	Уређен систем, средина	2
7.	Жив простор	3

Од укупног броја испитаника, 116 испитаника (38.9%) наводи неко физичко значење фабрике „Руди Чајавец“. У највећем проценту испитаници су наводили једно значење (37.6%). У одговорима 182 испитаника (61.1% узорка) није евидентирано ниједно физичко значење (табела 4.30.).

Табела 4.30. Фреквенције броја позитивних физичких значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	182	61.1
1 Елемент	112	37.6
2 Елемента	4	1.3
Не садржи елемент	182	61.1
Садржи елемент	116	38.9

Даље су издвојена негативна значења приписана данашњем простору бивше фабрике (табела 4.31.). Највећу фреквенцију има значење *напуштеног*,

запуштеног, неискориштеног простора, руине у лошем еколошком стању, идентификовано у одговорима 80 испитаника. Анализом садржаја одговора уочено је да преовладава став да је данашњи простор бивше фабрике „Руди Чајавец“ напуштен, запуштен, неискориштен простор, који одаје утисак простора у који није пожељно улазити, који је незавршен, нефункционалан, и који изгледом подсећа на вашар.

Табела 4.31. Фреквенције негативних значења браунфилда садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Безлични објекти	1
2.	Црна рупа	1
3.	Функционална нецеловитост, Вашар, нефункционалан простор, неред	17
4.	Мртви центар града	1
5.	Напуштен, запуштен, неискориштен простор, руина, лоше еколошко стање	80
6.	Неадекватност намене и искоришћености простора	4
7.	Непривлачност, неатрактивност	5
8.	Недостатак потребе да се уђе у простор	1
9.	Незаокружена целина, недовршено, набацано	5
10.	Пустош	1
11.	Рупа у простору	1
12.	Сабласност	1
13.	Сиво, Сивило	7
14.	Суморни простор	1
15.	Суморно	1
16.	Тама, мрак	4
17.	Заборављен простор	2
18.	Запуштеност, напуштеност, неуређеност	4

Од укупног броја испитаника, 101 испитаника (33.9%) наводи неко негативно физичко значење данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“. У највећем проценту испитаници су наводили једно значење (26.2%). У одговорима 197 испитаника (66.1% узорка) није евидентирано ниједно физичко значење (табела 4.32.).

Табела 4.32. Фреквенције броја негативног значења браунфилда садашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	197	66.1
1 Елемент	78	26.2
2 Елемента	15	5.0
3 Елемента	4	1.3
4 Елемента	3	1.0
5 Елемената	1	.3
Не садржи елемент	197	66.1
Садржи елемент	101	33.9

Конечно, анализом садржаја одговора није утврђено присуство негативних физичких значења приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње, али је из одговора 21 испитаника евидентирано једно позитивно значење које се приписује садашњем простору бивше фабрике и то значење браунфилда, односно локације која има велики потенцијал за развој.

Дакле, јасно је да су у одговорима испитаника једнако заступљена позитивна физичка значења фабрике из периода активне индустријске производње и негативна значења садашњег простора бивше фабрике.

(4) Друштвена значења.

Анализом садржаја одговора испитаника утврђене су различите категорије друштвених значења, позитивних и негативних, које су приписане фабрици „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње, транзиције и данашњег доба .

Позитивна значења приписана фабрици „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске активности су индивидуална и колективна значења и значења од ширег значаја.

Најфреквентнија позитивна индивидуална значења, присутна у одговорима 18 испитаника, су детињство и младост (табела 4.33.). Такође, остала индивидуална значења се односе на искуства или информације које имају личну сентименталну вредност. Од укупног броја испитаника, 41 испитаник (13.8%) је навео неко од поменутих значења, док 257 (86.2%) није навело ниједно значење (табела 4.34.).

Табела 4.33. Фреквенције позитивних индивидуалних значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Херојство Рудија	1
2.	Детињство, младост	18
3.	Добар посао	1
4.	Ентузијазам	1
5.	Могућност личног напретка, образовања, стицања нових знања	7
6.	Леп живот	4
7.	Прва љубав	1
8.	Први посао	1
9.	Живот	7

Табела 4.34. Фреквенције броја позитивних индивидуалних значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	257	86.2
1 Елемент	41	13.8
Не садржи елемент	257	86.2
Садржи елемент	41	13.8

Најфреквентнија позитивна колективна значења, присутна у одговорима 26 испитаника, су могућност запослења и егзистенције (табела 4.35.). Такође, остала колективна значења се односе на успех фирме, технолошки напредак и остала значења. Од укупног броја испитаника, 44 испитаника (14.8%) је навео неко од поменутих значења, док 254 (85.2%) није навело ниједно значење (табела 4.36.).

Табела 4.35. Фреквенције позитивних колективних значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Индустријска производна вриједност	1
2.	Несебичност радника	1
3.	Могућност запослења, егзистенције, рада и живота од рада	26
4.	Стварање нове вриједности	1
5.	Технолошка напредност	5
6.	Традиција, Дуго постојање	2
7.	Успјех фирме, индустрије	11
8.	Животни стандард	1

Табела 4.36. Фреквенције броја позитивних колективних значења фабрике „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	254	85.2
1 Елемент	40	13.4
2 Елемента	4	1.3
Не садржи елемент	254	85.2
Садржи елемент	44	14.8

Из одговора испитаника су даље идентификована значења од ширег значаја која се односе највише на фабрику „Руди Чајавец“ као регионални, па чак и светски симбол привредног развоја (табела 4.37.). Скоро 20 % испитаника је навело неко од поменутих значења, док више од 80% испитаника не наводи никакво значење фабрике од ширег значаја (табела 4.38.).

Табела 4.37. Фреквенције друштвених значења од ширег значаја приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Бивши државни систем уређен	3
2.	Број један у овој области	9
3.	Друштвени државни значај	4
4.	Економска стабилност	7
5.	Извоз на тржиште (светски значај)	14
6.	Носилац/симбол привредног развоја	13
7.	Препознатљив у региону и шире (државни значај)	10
8.	Развој друштва	2
9.	Развој града	2
10.	Симбол/Бренд града	12
11.	Углед града	1

Табела 4.38. Фреквенције броја друштвених значења од ширег значаја приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода активне индустријске производње

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	239	80.2
1 Елемент	46	15.4
2 Елемента	10	3.4
3 Елемента	1	.3
4 Елемента	2	.7

Не садржи елемент	239	80.2
Садржи елемент	59	19.8

Из уже категорије позитивних друштвених значења посебно су се издвојила она које обухватају колективистичке вредности и значења произашла из друштвеног уређења- социјализма (табела 4.39.). Најфреквентније значење фабрике, присутно у одговорима 44 испитаника, је значење бољих и срећнијих времена, а затим сигурност и безбрижност, присутни у одговорима 18 испитаника. Такође, у одговорима су са мањом фреквенцијом присутна и значења благостања, непоновљивости, прогреса и других.

Табела 4.39. Фреквенције категорија позитивних „социјалистичких“ значења фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Благостање	15
2.	Боља и срећнија времена	44
3.	Добар стандард	1
4.	Достојанство	1
5.	Друштвени потенцијал	2
6.	Хармонија	1
7.	Колегијалност	1
8.	Заједништво и међуљудским односима	4
9.	Материјална једнакост	8
10.	Непоновљивост друштвеног система	15
11.	Оптимизам	1
12.	Перспектива	1
13.	Поштење	1
14.	Поштовање	1
15.	Прогрес	13
16.	Просперитет	6
17.	Регрес	1
18.	Сигурност, безбрижност	18
19.	Сила, моћ	3
20.	Сјећање на бољитак	10
21.	Слога	2
22.	Снага	3
23.	Социјализам, колективизам, скромност, конформизам, Униформност	9
24.	Социјална сигурност/безбедност	4
25.	Захвалност	1

Од укупног броја испитаника, 108 испитаника (36.2%) наводи неко позитивно „социјалистичко“ значење фабрике „Руди Чајавец“. У највећем проценту испитаници су наводили једно значење (22.5%). У одговорима 190 испитаника (63.8% узорка) није евидентирано ниједно физичко значење (табела 4.40.).

Табела 4.40. Фреквенције броја категорија позитивних „социјалистичких“ значења фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	190	63.8
1 Елемент	67	22.5
2 Елемента	29	9.7
3 Елемента	9	3.0
4 Елемента	2	.7
6 Елемената	1	.3
Не садржи елемент	190	63.8
Садржи елемент	108	36.2

У складу са одговорима испитаника идентификована су значења која се приписују фабрици „Руди Чајавец“ у периоду транзиције економског система, односно стагнације индустријске производње, који је уследио одмах након рата из 1990-их година. Идентификована су индивидуална и колективна значења, али и значења од ширег значаја, која имају негативну конотацију.

Најфреквентнија индивидуална значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду стагнације индустријске производње, присутна у одговорима 17 испитаника, су груписана око контекста угрожене егзистенције радника (табела 4.41.).

Табела 4.41. Фреквенције категорија негативних индивидуалних значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду индустријске стагнације (транзиција)

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Биједа, сиромаштво	2
2.	Губитак	1
3.	Губитак радног мјеста, унесрећене породице, угрожена егзистенција	17
4.	Неизвесност судбине радника	1
5.	Празнина	2

Од укупног броја испитаника, 22 испитаника (7.4%) наводи неко негативно индивидуално значење фабрике „Руди Чајавец“. У одговорима 276 испитаника (92.6% узорка) није евидентирано ниједно индивидуално значење (табела 4.42.).

Табела 4.42. Фреквенције броја категорија негативних индивидуалних значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду индустријске стагнације (транзиција)

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	276	92.6
1 Елемент	21	7.0
2 Елемента	1	.3
Не садржи елемент	276	92.6
Садржи елемент	22	7.4

Фабрици „Руди Чајавец“ у периоду транзиције се приписују и негативна колективна значења. Најфреквентнија колективна значења фабрике „Руди Чајавец“, присутна у одговорима 42 испитаника, су груписана око пропасти привреде и криминалних активности које су довеле до пропасти (табела 4.43.). Нешто више од 20 % укупног броја испитаника је навело неко од поменутих значења, док мање од 80% није навело ниједно негативно значење (табела 4.44.).

Табела 4.43. Фреквенције категорија негативних колективних значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду индустријске стагнације (транзиција)

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Индустријски систем у распаду	5
2.	Крађа, криминал, корупција, стечај, мито	18
3.	Нехуманост	1
4.	Неодговорност	1
5.	Неправда	1
6.	Несигурност	2
7.	Песимизам ради привредног стања	1
8.	Пролазност квалитета	2
9.	Пропаст фирме, индустрије, привреде	42
10.	Систематско уништавање предузећа	2
11.	Технолошка застарелост	1

Табела 4.44. Фреквенције броја категорија негативних колективних значења фабрике „Руди Чајавец“ у периоду индустријске стагнације (транзиција)

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	238	79.9
1 Елемент	44	14.8
2 Елемента	16	5.4
Не садржи елемент	238	79.9
Садржи елемент	60	20.1

Најфреквентнија значења од ширег значаја која су приписана фабрици „Руди Чајавец“ и присутна у одговорима 26 испитаника, су значења опште друштвене пропасти и расула. Такође, присутна су и значења модерног капитализма, гашења и уништавања државе итд. (табела 4.45.). Нешто више од 10 % укупног броја испитаника је навело неко од поменутих значења приписаних фабрици „Руди Чајавец“ у периоду транзиције, док мање од 90% није навело ниједно негативно значење (табела 4.46.).

Табела 4.45. Фреквенције позитивних значења од ширег значаја приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода транзиције

бр. Категорија	<i>f</i>
1. Гашење државе	2
2. Пропаст друштва (економска, културна, морална)	3
3. Распад, пропаст, расуло, пустош, хаос	26
4. Уништена држава	3
5. Транзиција, модерни капитализам	5

Табела 4.46. Фреквенције броја позитивних значења од ширег значаја приписаних фабрици „Руди Чајавец“ из периода транзиције

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	264	88.6
1 Елемент	30	10.1
2 Елемента	3	1.0
3 Елемента	1	.3
Не садржи елемент	264	88.6
Садржи елемент	34	11.4

Негативна значења приписана садашњем простору бивше фабрике имају малу фреквенцију, али је јасно да се односе на друштвено-економски контекст и перспективу развоја (табела 4.47.). Само 10 испитаника (3.4%) је навело неко негативно друштвено значење, док остатак испитаника није навео ниједно (96.6%) (табела 4.48.).

Табела 4.47. Фреквенције негативних друштвено-економских значења данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Брига за будућност	2
2.	Незапосленост	4
3.	Ниска примања, слаба куповна моћ	5

Табела 4.48. Фреквенције броја негативних друштвено-економских значења данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	288	96.6
1 Елемент	9	3.0
2 Елемент	1	.3
Не садржи елемент	288	96.6
Садржи елемент	10	3.4

Фреквенција позитивних друштвених значења приписаних садашњем простору бивше фабрике је још мања. И ова значења се односе на друштвено-економски контекст и перспективу развоја, али имају позитивну конотацију. Само су 4 испитаника навела једно од два друштвена значења, и то прво које се односи на економски напредак и друго које се односи на могућност запошљавања (табела 4.49. и табела 4.50.). Иако су фреквенције ове групе значења изузетно ниске, оне указују да међу испитаницима постоје и они који данашњи простор фабрике доживљавају или као могућност или као ризик.

Табела 4.49. Фреквенције позитивних друштвено-економских значења данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Економски напредак	2
2.	Могућност запошљавања	2

Табела 4.50. Фреквенције броја позитивних друштвено-економских значења данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр. наведених елемената	<i>f</i>	%
0 Елемената	294	98.7
1 Елемент	4	1.3
Не садржи елемент	294	98.7
Садржи елемент	4	1.3

(5) Емоције.

Анализом одговора испитаника идентификоване су позитивне и негативне емоције које се приписују фабрици „Руди Чајавец“

Као доминантна негативна емоција на овом узорку издвојила се туга, а одмах за њом и жаљење (табела 4.51.). Следеће емоције по фреквентности су носталгија, присутна у одговорима 32 испитаника, и разочарење, присутно у одговорима 13 испитаника.

Табела 4.51. Фреквенције категорија негативних емоција приписаних фабрици „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Апатија	1
2.	Бијес	4
3.	Бол	2
4.	Чезња	1
5.	Јад (осјећање јадног, биједног)	9
6.	Љутња	9
7.	Лоша осјећања	1
8.	Негативна осјећања	2
9.	Носталгија	32
10.	Меланхолија	3
11.	Незадовољство	1
12.	Разочарење	13
13.	Сјета	9
14.	Срамота	1
15.	Стид	1
16.	Страх	1
17.	Туга	114
18.	Жаљење	38

Од укупног броја испитаника, 178 испитаника (скоро 60% узорка) је навело неку негативну емоцију (табела 4.52.), што говори о томе да за велики део испитаника асоцијација на „Руди Чајавец“ изазива негативну емоцију.

Табела 4.52. Фреквенције броја категорија негативних емоција приписаних фабрици „Руди Чајавец“

бр. наведених емоција	<i>f</i>	%
0 Емоција	120	40.3
1 Емоција	122	40.9
2 Емоције	48	16.1
3 Емоције	8	2.7
Нема емоција	120	40.3
Има емоција	178	59.7

Као мање доминантне идентификоване су позитивне емоције (табела 4.53.). Најфреквентнија позитивна емоција, присутна у одговорима 54 испитаника, је понос, а затим и задовољство, присутно у одговорима 12 испитаника.

Табела 4.53. Фреквенције категорија позитивних емоција приписаних фабрици „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Нада	1
2.	Понос	24
3.	Пријатност	3
4.	Радост	5
5.	Срећа	9
6.	Задовољство	12

Од укупног броја испитаника, 48 испитаника (16.1%) је навело неку позитивну емоцију (табела 4.54.), док 250 испитаника (83.9%) није навело позитивну емоцију.

Табела 4.54. Фреквенције броја категорија позитивних емоција приписаних фабрици „Руди Чајавец“

бр. наведених емоција	<i>f</i>	%
0 Емоција	250	83.9
1 Емоција	42	14.1
2 Емоције	6	2.0
Нема емоција	250	83.9
Има емоција	48	16.1

Коначно, само 30 % испитаника је навело да фабрици „Руди Чајавец“ не приписују никакву емоцију.

(6) Односи између физичких и друштвених елемената и значења, и емоција

После идентификованих физичких и друштвених елемената фабрике „Руди Чајавец“, њихових значења и емоција које им се приписују из одговора испитаника уследила је анализа њиховог односа. Пре приказа резултата анализе односа елемената, значења и емоција даје се интегрисани приказ утврђених физичких и друштвених елемената фабрике и њихових значења из различитих периода.

Идентификовано је укупно 28 ужих категорија, које су класификоване према припадности општој категорији, позитивној или негативној конотацији који имају у одговорима испитаника и према периоду развоја индустријског места на који се односе (табела 4.55.). На основу ових података се даље закључује о садржају меморије испитаника о фабрици „Руди Чајавец“.

Приметно је да негативно вредновани елементи и значења произилазе из искуства данашњег простора бивше фабрике и фабрике из периода индустријске стагнације и потпуног гашења индустријске активности (период транзиције економског система). Такође, приметно је да највећу фреквенцију имају позитивно вредновани физички и друштвени елементи фабрике и њихова значења из периода активне индустријске производње фабрике „Руди Чајавец“ (табела 4.55. и 4.56.).

Најфреквентнији елементи, присутни у одговорима 234 испитаника (78.5%), су позитивно вредновани физички елементи фабрике из периода активне индустријске производње. Ипак, велику фреквенцију имају и позитивно вредновани друштвени елементи фабрике из истог периода, који су присутни у одговорима 224 испитаника (75.2%).

Коначно, најфреквентнија значења су позитивна друштвена, која наводи 169 испитаника (56.7% узорка), и која произилазе из периода активне индустријске производње фабрике. Међутим, није занемарива ни фреквенција позитивних физичких значења која произилазе из периода активне индустријске производње и

наводе се у одговорима 116 испитаника (38.9% узорка), али ни фреквенција негативних физичких значења данашњег простора фабрике, која су присутна у одговорима чак 101 испитаника (33.9%).

Табела 4.55. Интегрисани приказ анализе фреквенција физичких и друштвених елемената фабрике „Руди Чајавец“ и њихових значења

Општа категорија	Период	Позитивна конотација		Негативна конотација	
		Ужа категорија	<i>f</i>	Ужа категорија	<i>f</i>
Физички елементи	Период активне индустријске производње	Остали физички елементи	49		
		Елементи физичке структуре	184		
		Индустријски производи	109		
	Данашњи период	Елементи физичке структуре	19	Елементи физичке структуре	57
Друштвени елементи	Период активне индустријске производње	Лице/личности	30	Рат	82
		Индустријске активности	131		
		Друштвене активности	25		
		Радна снага/радници	131		
		Пример успешног предузећа	57		
		Лични елементи	13		
		Друштвени односи и интеракције	16		
	Данашњи период	Функционална комплексност	5		
	Данашњи период	Друштвене активности	23	Шири друштвени контекст	25
Физичка значења	Период активне индустријске производње	Значење индустријског гиганта	116		
		Данашњи период	Браунфилд потенцијал	21	Бруанфилд
Друштвена значења	Период активне индустријске производње	„Социјалистичка“ значења	108		
		Индивидуална значења	41		
		Колективна значења	44		
		Од ширег значаја	59		
	Период индустријске стагнације (економска транзиција)	Индивидуална значења			22
		Колективна значења			60
		Значења од ширег значаја			34
Данашњи период	Друштвено-економски потенцијал	4	Друштвено-економски потенцијал	10	

Овакви резултати указују да је доминантни садржај меморије испитаника о фабрици „Руди Чајавец“ позитиван и произилази из периода активног рада фабрике. Мање доминантан део садржаја меморије је негативан и настао је као резултат реструктурирања послератне привреде и неефикасно спроведеног процеса приватизације предузећа.

Табела 4.56. Сажетак анализе физичких и друштвених елемената фабрике „Руди Чајавец“ и њихових значења по периодима

Општа категорија	Период	Позитивна конотација	Негативна конотација
Физички елементи	Период активне индустријске производње	234	0
	Данашњи период	19	57
Друштвени елементи	Период активне индустријске производње	224	82
	Данашњи период	23	25
Физичка значења	Период активне индустријске производње	116	0
	Данашњи период	21	101
Друштвена значења	Период активне индустријске производње	169	0
	Период индустријске стагнације (економска транзиција)	0	86
	Данашњи период	4	10

Претходно приказане уже категорије (табела 4.55.) су даље анализиране с намером да се дефинише њихов међусобни однос и релација са категоријом емоција. С обзиром на велики број категорија, а самим тим и њихових могућих релација, анализирани су само они односи ужих категорија који су у складу с циљем истраживања. Да би био одређен интензитет меморије индустријског места, садржај меморије је доведен у везу са емоцијама (табела 4.57).

Табела 4.57. Приказ кростабулације фреквенција физичких и друштвених елемената, њихових значења и емоција

Ужа категорија	Период	Позитивне емоције	Негативне емоције	Одсуство емоција
Физички елементи	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	35	140	24
	Данашњи период (позитивна конотација)	3	11	3
	Данашњи период (негативна конотација)	8	32	6
Друштвени елементи	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	42	144	15
	Период активне индустријске производње (негативна конотација)	12	54	5
	Данашњи период (позитивна конотација)	0	12	4
	Данашњи период (негативна конотација)	4	14	3
Физичка значења	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	24	75	5
	Данашњи период (негативна конотација)	13	61	14
	Данашњи период (позитивна конотација)	0	9	4
Друштвена значења	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	35	110	5
	Период индустријске стагнације- економска транзиција (негативна конотација)	16	48	9
	Данашњи период (негативна конотација)	2	7	0
	Данашњи период (позитивна конотација)	3	3	1

Као што је већ наведено, анализом одговора испитаника идентификоване су позитивне и негативне емоције које се приписују фабрици „Руди Чајавец“. Као доминантна негативна емоција на овом узорку издвојила се туга, а одмах за њом и жаљење (табела 4.51.). Резултати укрштања емоција са ужим категоријама елемената и значења (кростабулација) показују да су негативне емоције концентрисане око позитивног садржаја меморије из периода активне

индустријске производње (табела 4.57). Осим тога, и позитивне емоције су концентрисане око позитивно вреднованих физичких и друштвених елемената њихових значења из периода активне индустријске производње (табела 4.57.). Дакле, позитивне емоције, чија је фреквенција знатно нижа од фреквенције негативних емоција, су сконцентрисане око позитивног садржаја меморије из периода активне индустријске производње. Одсуство емоција према индустријском месту је приметно код испитаника чији садржај меморије чине позитивно вредновани физички и друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње. Према томе, садржај меморије фабрике „Руди Чајавец“ чине позитивно вредновани елементи места и његова значења, док се негативне емоције, попут туге, јављају као резултат напуштања и престанка рада фабрике и губитка позитивних физичких и друштвених значења која се приписују фабрици у прошлости. Дакле, иако је туга негативна емоција, она је индикатор губитка велике вредности, што ипак значи да је простор фабрике „Руди Чајавец“ место позитивне меморије према индустријској прошлости.

Претходно приказане уже категорије елемената и значења су у анализи даље укрштене с намером да се дефинише њихов међусобни однос, односно да се дефинише који елементи места су носиоци већ утврђених доминантних физичких и друштвених значења. У табелама кростабулација значења и елемената фабрике „Руди Чајавец“, опцијом *болд* означене су оне фреквенције које треба да буду индикатори повезаности значења и елемената (табеле 4.58., 4.59., 4.60. и 4.61.).

Позитивна физичка значења фабрике из периода активне индустријске производње произилазе из позитивног искуства физичких и друштвених елемената из истог периода (табела 4.58.), што је и очекивани резултат.

Негативна физичка значења данашњег простора бивше фабрике резултат су позитивног искуства физичких и друштвених елемената из периода активне индустријске производње (табела 4.59.). Негативна значења су настала као резултат губитка важних елемената које су испитаници наводили у одговорима, односно као резултат напуштања и запуштања физичке структуре фабрике и гашења индустријске активности.

Табела 4.58. Кростабулација позитивних физичких значења фабрике из периода активне индустријске производње са физичким и друштвеним елементима фабрике „Руди Чајавец“

Позитивна физичка значења фабрике из периода активне индустријске производње		0	1	<i>p</i>
Позитивни физички елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0	40	142	.79
	1	24	92	
Позитивни физички елементи данашњег простора бивше фабрике	0	170	12	.85
	1	109	7	
Негативни физички елементи данашњег простора бивше фабрике	0	139	43	.01
	1	102	14	
Позитивни друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0	57	125	.00
	1	17	99	
Негативни друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0	138	44	.11
	1	78	38	
позитивни друштвени елементи данашњег простора бивше фабрике	0	165	17	.19
	1	110	6	
Негативни друштвени елементи данашњег простора бивше фабрике	0	167	15	.91
	1	106	10	

Табела 4.59. Кростабулација негативних физичких значења данашњег простора бивше фабрике са физичким и друштвеним елементима фабрике „Руди Чајавец“

Негативна физичка значења данашњег простора бивше фабрике		0	1	<i>p</i>
Позитивни физички елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0	34	163	.01
	1	30	71	
Позитивни физички елементи данашњег простора бивше фабрике	0	184	13	.83
	1	95	6	
Негативни физички елементи данашњег простора бивше фабрике	0	181	16	.00
	1	60	41	
Позитивни друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0	34	163	.00
	1	40	61	
Негативни друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0	147	50	.25
	1	69	32	
позитивни друштвени елементи данашњег простора бивше фабрике	0	186	11	.05
	1	89	12	
Негативни друштвени елементи данашњег простора бивше фабрике	0	185	12	.05
	1	88	13	

Позитивна друштвена значења из периода активне индустријске производње доминантно произилазе из позитивног искуства друштвених елемената из периода

активне индустријске производње, а одмах затим из позитивног искуства физичких елемената из истог периода (табела 4.60.). Овај податак је такође очекиван и у великој мери илуструје доминантност друштвених значења приписаних индустријском месту на испитаном узорку.

Табела 4.60. Кростабулација позитивних друштвених значења из периода активне индустријске производње са физичким и друштвеним елементима фабрике „Руди Чајавец“

Позитивна друштвена значења фабрике из периода активне индустријске производње	0	1	<i>p</i>	
Позитивни физички елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0 1	27 37	102 132	.84
Позитивни физички елементи данашњег простора бивше фабрике	0 1	119 160	10 9	.40
Негативни физички елементи данашњег простора бивше фабрике	0 1	102 139	27 30	.49
Позитивни друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0 1	55 19	74 150	.00
Негативни друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0 1	99 117	30 52	.15
позитивни друштвени елементи данашњег простора бивше фабрике	0 1	116 159	13 10	.18
Негативни друштвени елементи данашњег простора бивше фабрике	0 1	116 157	13 12	.36

Коначно, негативна друштвена значења из периода индустријске стагнације, односно транзиције економског система, доминантно произилазе из позитивног искуства физичких и друштвених елемената из периода активне индустријске производње (табела 4.61.). Када се узму у обзир резултати претходних анализа јасно је да је период транзиције економског система период из којег су произашла многа негативна друштвена значења и у којем су изгубљене многе вредности фабрике „Руди Чајавец“. Другим речима, у периоду транзиције је дошло до губитка позитивно вреднованих физичких и друштвених елемената фабрике.

Табела 4.61. Кростабулација негативних друштвених значења из периода индустријске стагнације са физичким и друштвеним елементима фабрике „Руди Чајавец“

Негативна друштвена значења фабрике из периода индустријске стагнације	0	1	<i>p</i>	
Позитивни физички елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0 1	36 28	176 58	.00
Позитивни физички елементи данашњег простора бивше фабрике	0 1	197 82	15 4	.44
Негативни физички елементи данашњег простора бивше фабрике	0 1	179 62	33 24	.01
Позитивни друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0 1	42 32	170 54	.00
Негативни друштвени елементи фабрике из периода активне индустријске производње	0 1	155 61	57 25	.70
позитивни друштвени елементи данашњег простора бивше фабрике	0 1	195 80	17 6	.76
Негативни друштвени елементи данашњег простора бивше фабрике	0 1	203 70	9 16	.00

(7) Односи између физичких и друштвених елемената, њихових значења и емоција, и демографских варијабли.

У наставку анализе су приказани резултати испитивања утицаја демографских варијабли на садржај и интензитет меморије испитаника о фабрици „Руди Чајавец“. Истражен је утицај година старости испитаника, година становања у Бањалуци и да ли је испитаник био радник фабрике или је имао пријатеље и чланове породице који су били радници фабрике, на садржај меморије о фабрици. Овај однос је праћен на основу распореда фреквенција физичких и друштвених елемената и значења фабрике у односу на демографске варијабле. Такође, истражен је утицај година старости испитаника и година становања у Бањалуци на емотивна значења која испитаници приписују фабрици.

Анализа одговора на питања о демографским карактеристикама испитаника је дала следеће резултате (табела 4.65.):

Од укупног броја испитаника, 112 испитаника је мушког пола, а 184 женског (табела 4.62.). Испитаници у просјеку имају око 40 година и 29 година живе у Бањалуци (табела 4.63.). Такође, 207 испитаника (трећина узорка) чине испитаници високе стручне спреме, при чему 20 испитаника наводи да су били

радници „Руди Чајавеца“, а њих 85 наводи да је неки члан породице био радник ове фабрике, што је укупно око 35% узорка (табела 4.64.).

Табела 4.62. Пол испитаника

Пол испитаника	<i>f</i>	%
Мушки	112	37,6
Женски	184	61,7
Укупно	296	99,3

Табела 4.63. Године боравка испитаника у Бањалуци

	Узраст	Године живота у Бањалуци
<i>N</i>	296	294
<i>AS</i> (аритметичка средина)	39,30	28,33
<i>SD</i> (стандардна девијација)	10,72	13,53
<i>Med</i> (медијана)	37	27
<i>Mod</i> (мод)	33	25
<i>Sk</i> (скјунис)	0,76	0,28
<i>Ku</i> (куртозис)	0,23	0,05
<i>Min</i> (минимална вредност)	19	0
<i>Max</i> (максимална вредност)	77	77

Табела 4.64. Одговори на питања о демографским карактеристикама

Питање	Одговор	<i>f</i>
Које је Ваше занимање?	Занатлија	4
	ССС	52
	ВСС	207
	Пензионер	5
	Студент	20
	Незапослен	6
Да ли сте били радник „Руди Чајавеца“-а	0	37
	Да	20
	Не	241
Да ли је неко из Ваше породице био радник „Руди Чајавеца“-а	0	29
	Да	85
	Не	184

Резултати анализе показују да испитаници који су били радници бивше фабрике, или они чији су пријатељи и родбина били радници фабрике, имају позитивно искуство физичких и друштвених елемената фабрике и њихових значења (табела

4.65.). Другим речима, ови испитаници имају позитиван садржај меморије о фабрици који произилази из периода активне индустријске производње.

Табела 4.65. Сажетак кростабулације физичких и друштвених елемената и значења, и демографских варијабли

Ужа категорија	Период	Радник испитаник-	Радник- пријатељ или члан породице испитаника
Физички елементи	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	17	74
	Данашњи период (позитивна конотација)	0	4
	Данашњи период (негативна конотација)	1	14
Друштвени елементи	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	20	71
	Период активне индустријске производње (негативна конотација)	6	14
	Данашњи период (позитивна конотација)	2	6
	Данашњи период (негативна конотација)	2	10
Физичка значења	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	8	34
	Данашњи период (негативна конотација)	1	23
	Данашњи период (позитивна конотација)	0	5
Друштвена значења	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	15	56
	Период индустријске стагнације (негативна конотација)	5	25
	Данашњи период (негативна конотација)	0	1
	Данашњи период (позитивна конотација)	0	1

Такође, резултати показују да испитаници старије животне доби наводе више позитивних елемената и значења фабрике из периода активне индустријске производње (табела 4.66.). Дакле, испитаници старије животне доби имају позитиван садржај меморије о фабрици који произилази из периода активне индустријске производње. Слични резултати се добијају анализом утицаја година боравка у Бањалуци на искуство фабрике. Утврђено је да што испитаник краће

борави у Бањалуци садржај меморије о фабрици произилази из данашњег периода, и обрнуто (табела 4.66.).

Табела 4.66. Сажетак кростабулације физичких и друштвених елемената и значења, и демографских варијабли

Ужа категорија	Период	Узраст			Године живота у Бањауци		
		19-33	34-41	42-77	0-21	22-33	34-77
Физички елементи	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	76	76	79	67	84	81
	Данашњи период (позитивна конотација)	5	8	6	10	4	5
	Данашњи период (негативна конотација)	20	25	11	16	25	16
Друштвени елементи	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	66	72	82	59	81	82
	Период активне индустријске производње (негативна конотација)	23	34	23	27	28	26
	Данашњи период (позитивна конотација)	10	8	5	10	7	6
	Данашњи период (негативна конотација)	5	14	6	10	6	9
Физичка значења	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	35	35	42	33	37	44
	Данашњи период (негативна конотација)	35	39	26	36	38	27
	Данашњи период (позитивна конотација)	7	10	3	9	9	3
Друштвена значења	Период активне индустријске производње (позитивна конотација)	47	52	68	44	54	70
	Период индустријске стагнације (негативна конотација)	31	29	26	22	37	27
	Данашњи период (негативна конотација)	1	4	5	3	3	4
	Данашњи период (позитивна конотација)	3	1	0	4	0	0

Коначно, на основу анализе утицаја демографских варијабли на емотивна значења приписана фабрици утврђено је да фреквенције негативних емоција благо расту са растом узраста испитаника, као и да одсуство емоција опада с порастом узраста, што је и очекиван резултат (табела 4.67.). Оваква релација није потврђена поређењем година боравка у Бањалуци и емотивних значења која су приписана фабрици. Дакле, није потврђено да дужи боравак у Бањалуци утиче на развој позитивних емоција према индустријском месту „Руди Чајавец“.

Табела 4.67. Кростабулација емоција и демографских варијабли

	Распон	Позитивне емоције	Негативне емоције	Без емоција
Узраст	19 - 33	14	53	16
	34 - 41	17	62	10
	42 - 77	17	61	4
Године живота у Бањалуци	0 - 21	16	56	11
	22 - 33	18	67	9
	34 - 77	14	54	9

(8) Однос према културно-историјским вредностима фабрике „Руди Чајавец“, начин коришћења и вредновање ревитализованог дела бивше фабрике.

Анализа одговора на питања која се односе на испитивање односа испитаника према културно-историјским вредностима фабрике „Руди Чајавец“, начина коришћења и вредновања ревитализованог дела бивше фабрике је дала следеће резултате (табела 4.68.):

Од укупног броја испитаника, 196 испитаника (око 66% узорка) сматра да „Руди Чајавец“ има културно-историјску вредност, док 95 испитаника (око 32% узорка) сматра да нема.

Највећи део испитаника, чак 68% узорка, наводи да ретко улази у простор фабрике „Руди Чајавец“. Као разлог због чега долазе, око 60% испитаника наводи коришћење неких од нових садржаја. Нове садржаје у данашњем простору бивше фабрике испитаници углавном оцењују као средње добре (око 50% узорка). Ипак, велик је број испитаника који садржаје оцењују као лоше или јако лоше (око 36% узорка).

Најфреквентнија позитивна карактеристика данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“, коју наводи 69 испитаника, је то што се простор поново користи за различите намене (табела 4.69.).

Табела 4.68. Однос према културно-историјским вредностима и ревитализованом делу бивше фабрике „Руди Чајавец“

Питање	Одговор	<i>f</i>
Да ли „Руди Чајавец“ има културно-историјску вредност?	Да	196
	Не	95
Колико често улазите у простор „Руди Чајавец“-а?	Једном дневно	10
	Једном седмично	47
	Више пута седмично	24
	Једном мјесечно	62
	Ријетко	135
	Никад	20
Због чега долазите у простор „Руди Чајавец“-а?	Не улазим	7
	Пролазим	66
	Ради посла	6
	Паркирам ауто	8
	Користим неке од садржаја	175
	Немам разлог	2
Како оцјењујете нове садржаје у „Руди Чајавец“-у?	Из више разлога	31
	Јако лоше	29
	Лоше	78
	Средње добро	147
	Добро	42
	Јако добро	2

Табела 4.69. Позитивне карактеристике данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Враћање објекта у функцију	69
2.	Добра понуда, услуге, садржај	39
3.	Добра локација	27
4.	Запослење	16
5.	Добра инфраструктура	15
6.	Добро искоришћен простор	3
7.	Историјски значај	3
8.	Простор за интеракцију људи	1
9.	Има зелених површина	1
10.	Простор за тренинг	1
11.	Отварање малих и средњих предузећа	1

Најфреквентнија негативна карактеристика данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“, коју наводи 74 испитаника, је то што се ново коришћење простора дешава неплански (табела 4.70.). Као негативне карактеристике издвајају се и делимична обнова целог комплекса, лош садржај итд.

Табела 4.70. Негативне карактеристике данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1.	Неплански кориштен простор	74
2.	Нереновирани дијелови	48
3.	Лоша понуда, услуге, садржај	43
4.	Лоша инфраструктура	30
5.	Нема више индустрије	22
6.	Недостатак зелених површина	13
7.	Слаба запосленост у односу на потенцијал	9
8.	Приватизација	6
9.	Недостатак простора за дјецу и младе	4
10.	Нема простора за интеракцију људи (трг, пијаца...)	2
11.	Недостатак културног садржаја (за дјецу)	2
12.	Лоша локација	1
13.	Није истакнут историјски значај	1
14.	Опасност од радијације	1

Анализа одговора на питања која су усмерена на испитивање ставова испитаника о спроведеним и потребним будућим интервенцијама у простору бивше фабрике је дала следеће резултате (табела 4.71.).

Од укупног броја испитаника, две трећине предлажу очување старих објеката, при чему половина предлаже изградњу нове фабрике, а друга половина пренамену старих објеката. Ревитализовани простор бивше фабрике половина испитаника оцењује као јако лош, док друга половина ревитализацију оцењује као средње добру.

Најфреквентнија намена, за коју 139 испитаника (око 46%) сматра да је адекватна за данашњи простор бивше фабрике, је индустријска. Овај резултат је и очекиван јер је у одговорима испитаника присутан став да индустрија представља индикатор напретка и сигурности. Осим тога, 125 испитаника сматра да је адекватна намена овог простора културна, док 98 испитаника сматра да је то туристичко-угоститељска намена (табела 4.72.)

Tabela 4.71. Одговори на питања о спроведеним и потребним будућим интервенцијама у простору бивше фабрике

Питање	Одговор	<i>f</i>
	Ништа	8
Шта по Вашем мишљењу треба да се уради са простором фабрике „Руди Чајавец“?	Потпуно рушење старих објеката	70
	Сачувати старе објекте - направити нову фабрику	104
	Сачувати старе објекте - промијенити функцију	111
	Остало	3
Како оцјењујете досадашњу цјелокупну трансформацију „Руди Чајавец“-а?	Јако лоше	155
	Средње добро	127
	Добро	12

Tabela 4.72. Одговори на питање која је намена најадекватнија за простор данашњег простора бивше фабрике „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	<i>f</i>
1	Индустријска	139
2	Културна	125
3	Туристичко-угоститељска	98
4	Стамбена	39
5	Спортска	13
6	Пословна	7
7	Мјешовита	5
8	Васпитно-образовна	4
9	Зелене површине	4
10	Научна	2
11	Забавни садржаји за породице и дјецу	2
12	Јавни простор	1
13	Административна намјена	1
14	Сајмиште	1
15	Технолошка намена	1
16	Старт-ап дјелатности за младе	1

Слично претходном одговору, најфреквентнији нови садржај, који би 83 испитаника (око 28 %) желела да виде у данашњем простору бивше фабрике, је индустријски (табела 4.73.). Индустријски садржај прати културни, који је присутан у одговорима 52 испитаника. Осим тога, испитаници су наводили различите садржаје попут образовних, спортских, научних итд.

Tabela 4.73. Одговори на питање које нове садржаје би испитаници хтели да виде у данашњем Чајавцу

бр.	Категорија	<i>f</i>
1	Индустрија	83
2	Културни објекти	52
3	Игралиште, вртићи, спортски терени	33
4	Зелене површине	29
5	Туристичко-угоститељски објекти	25
6	Образовне институције	12
7	Концертна дворана	9
8	Стамбени објекти	9
9	Музеј за Чајавец	8
10	Занатске радње, продавнице домаћих произвођача и умјетника, старт-ап инкубатор	8
11	Информационе технологије	7
12	Спортски центар	6
13	Креативна индустрија	6
14	Спортски садржаји	5
15	Пословни комплекс	5
16	Технолошки парк	4
17	Ширење путева	3
18	Садржаји за младе	3
19	Гаража	3
20	КУД и Омладинске и спортске организације	2
21	За духовни развој	1
22	Стриптиз клуб, јавне куће	1
23	Пројектантске куће	1
24	Научни центар	1

Анализа одговора на питања која се односе на испитивање колико су испитаници упознати са основним чињеницама и историјом фабрике „Руди Чајавец“ је дала следеће резултате:

Од укупног броја испитаника, чак 239 испитаника (80%) зна ко је био Руди Чајавец, а у одговорима су наводили углавном да је био пилот и народни херој (табела 4.74.). Најфреквентнији производ који је производио „Руди Чајавец“ је телевизор, али се у одговорима испитаника помиње и војна опрема, кућни апарати, остала цивилна опрема итд. (табела 4.75.). Управо ови производи представљају и део физичког садржаја меморије о фабрици из периода активне индустријске производње (табела 4.5).

Tabela 4.74. Одговор на питање ко је био Руди Чајавец

Питање	Одговор	f
Да ли знате ко је био Руди Чајавец?	Да	239
	Не	38

Tabela 4.75. Одговори на питање шта је производила фабрика „Руди Чајавец“

бр.	Категорија	f
1.	Телевизори	141
2.	Војна опрема	91
3.	Кућански апарати	48
4.	Остали апарати и уређаји за цивиле	46
5.	Машине, алати и уређаји у привреди	43
6.	Електроника	42
7.	Радио	39
8.	Дијелови за различите индустрије	37
9.	Ауто-дијелови	29
10.	Сигнални уређаји	12
11.	Ваздухопловна опрема и уређаји	7
12.	Лијевани производи и полупроизводи	6
13.	Медицинска помагала	5

4.2.4.5. Закључак

Циљ анкетног истраживања је првенствено био да се утврде физички и друштвени елементи места бивше фабрике „Руди Чајавец“, њихова физичка и друштвена значења и емоције које се приписују месту. Другим речима, циљ је био да се дефинишу садржај и интензитет меморије индустријског места. Осим тога, намера је био да се дефинише однос испитаника према актуелној трансформацији места бивше фабрике.

Доминантни елементи места су елементи физичке структуре индустријског комплекса, а затим индустријски производи и остали елементи. Може се рећи да је испитаницима фабрика „Руди Чајавец“ доминантно у сећању као велики индустријски комплекс у центру града, са великим бројем индустријских објеката великих габарита у којем су се производили различити војни и цивилни производи, при чему се посебно издваја телевизор. Такође, индустријско место се

разуме као јединствена целина у укупној слици града, односно као његова важна дистинктивна карактеристика.

Осим физичких елемената, важан део меморије индустријског места је ефикасан и организован радни процес производње производа за војну и цивилну намену, који се разуме као носилац ширег привредног развоја, и укључује велики број радника. Посебно је упечатљива слика великог броја задовољних радника различитих стручних квалификација, који су развили однос базиран на хијерархији и међусобном поверењу, и допринели привредном развоју. Према оценама многих испитаника, „Руди Чајавец“ је био пример успешног предузећа у тадашњој Југославији. Осим производних активности, слику фабрике допуњавају и остале заједничке активности радника попут спорта и рекреације и годишњих одмора. Међутим, слика индустрије која је трајала пола века је у великој мери нарушена ратним збивањима из 1990-их година, када је производња угашена и после чега је уследило пропадање и напуштање места фабрике. Стога је у меморији присутна и данашња слика места као делимично обновљеног, нефункционалног и лоше инфраструктурно опремљеног простора. Ови резултати у вези са доминантним физичким и друштвеним елементима бившег индустријског места су још једном потврђени на основу одговора на питање о доминантној слици простора бивше фабрике присутној у меморији, при чему више од пола узорка (56,7%) наводи да је доминантна слика некадашњег индустријског гиганта, затим око 32% узорка наводи да је слика напуштеног и запуштеног простора, а тек 12% узорка да је доминантна слика данашње пословне зоне са различитим садржајима (табела 4.76.).

Табела 4.76. Доминантна слика простора фабрике „Руди Чајавец“ присутна у меморији испитаника

Доминантна слика простора фабрике "Руди Чајавец"	<i>f</i>	%
Слика некадашњег индустријског гиганта	169	56,7
Слика напуштеног и запуштеног простора	93	31,2
Слика данашње пословне зоне са различитим садржајима	36	12,1
Укупно	298	100,0

Доминантна значења места фабрике су позитивна друштвена која произилазе из периода активне индустријске производње. За многе фабрика „Руди Чајавец“ има значење благостања, бољих срећнијих времена, друштвеног прогреса, сигурности,

безбрижности, солидарности итд. Сва ова значења колективизма су произашла из искуства фабрике у контексту социјалистичког уређења и социјалистичке организације удруженог рада (СОУР). Такође, фабрика се доживљава као носилац привредног развоја, препознатљива је у региону и шире, те има државни па чак и светски значај. Колективна значења фабрике се односе на могућност запослења, егзистенције и успех фабрике, док су индивидуална најчешће произашла из сећања на младост и детињство. У истраживању је утврђено да оваква друштвена значења произилазе првенствено из позитивног искуства доминантних друштвених елемената из периода активне индустријске производње, а одмах затим и из позитивног искуства физичких елемената из истог периода. Друштвена значења места фабрике су по заступљености у меморији праћена физичким значењем гиганта из периода активне индустријске производње. Фабрика се доживљава као велики произвођач различитих производа чија је заједничка особина квалитет. Потврђено је да оваква физичка значења произилазе првенствено из позитивног искуства доминантних физичких и друштвених елемената из истог периода, што је и очекивано. Ипак, у великој мери се место бивше фабрике доживљава као напуштен, недовољно искоришћен простор, који се још описује и као вапашар и функционално нецеловит простор у коме влада неред. Такође, присутна је и слика фабрике из периода стагнације индустријске активности, стечаја и транзиције привредног система, у којој фабрика представља симбол пропасти индустрије, корупције, крађе, угрожене егзистенције великог броја радника, итд. Ова негативна физичка и друштвена значења места фабрике резултат су запуштања физичке структуре фабрике и гашења индустријске активности у периоду транзиције економског система 1990-их година.

Доминантна емоција која се приписује месту фабрике је туга, а одмах за њом и жаљење. Ове негативне емоције су резултат напуштања и престанка рада фабрике и губитка позитивних физичких и друштвених значења која се приписују фабрици. Иако је туга негативна емоција, она је индикатор губитка велике вредности, што указује на то да је фабрика „Руди Чајавец“ место позитивне меморије према индустријској прошлости. Мање су присутне позитивне емоције, попут поноса и задовољства, али су оне резултат вредновања физичких и друштвених елемената њихових значења из периода активне индустријске

производње као позитивних. Из претходно реченог може се закључити да место фабрике „Руди Чајавец“ има доминантно позитиван садржај и интензитет меморије који произилази из периода активне индустријске производње. Овим је потврђено да постоје афективна и когнитивна повезаност испитаника са местом фабрике. Фабрика је место позитивне меморије према индустријској прошлости са доминантно друштвеним значењима.

Доводећи меморију у везу са демографским варијаблама утврђено је да постоје статистички значајне разлике у искуству слике бивше фабрике у зависности од тога да ли су испитаници или чланови њихове породице и пријатељи били радници фабрике, узраста и дужине боравка у Бањалуци. Закључено је да радници бивше фабрике или они испитаници чији су чланови фамилије били радници, испитаници старије животне доби, као и они који дужи период бораве у Бањалуци, фабрику доживљавају као некадашњег индустријског гиганта, те имају позитиван садржај меморије који произилази из периода активне индустријске производње. С друге стране, млађи испитаници и они који бораве краће у Бањалуци, простор бивше фабрике доживљавају као напуштен и запуштен простор или као полсовну зону са различитим садржајима.

Такође, позитиван интензитет меморије је присутнији код испитаника старије животне доби, док се испоставило да године боравка немају утицај на интензитет меморије. Овим је потврђена међусобна зависност између демографских варијабли и аспеката везаности испитаника за место фабрике, о чему говори теорија везаности за место. Осим тога, готово сви испитаници знају ко је био Руди Чајавец, по коме фабрика носи назив, и које производе је производила, што говори о могућем утицају познавања историје и основних чињеница о месту на везаност за место.

Коначно, доминантан је став да „Руди Чајавец“ има културно-историјску вредност. Више од пола испитаника ретко улази у ревитализовани део фабрике ради неких нових садржаја који се оцењују углавном као средње добри, а одмах затим као лоши и јако лоши. Као позитивно вредновано у данашњем простору бивше фабрике „Руди Чајавец“ је враћање објеката у функцију, неки од нових садржаја, могућност запослења и добра локација. Ипак, доминантна је негативна оцена ради непланског коришћења простора, лоше инфраструктуре,

необновљених делова комплекса, непостојања индустрије и лоших нових садржаја. У вези с овим, досадашња трансформација места бивше фабрике је оцењена као јако лоша и средње добра. Две трећине испитаника предлаже очување старих објеката, при чему половина предлаже изградњу нове фабрике, а друга половина пренамену старих објеката. Као најадекватније намене се наводе индустријска, културна и туристичко-угоститељска.

4.2.5. Испитивање индустријских образаца бивше фабрике "Руди Чајавец"

У овом делу текста даје се приказ резултата анализе елемената бивше фабрике „Руди Чајавец“ попут изграђене и неизграђене индустријске структуре и индустријских и осталих активности, и њихових образаца. Намера је да се, према сваком критеријуму (просторној или функционалној вредности), на основу систематизованих карактеристика дефинишу типови архитектонских и урбанистичких индустријских образаца који одређују комплексност урбане форме бившег индустријског места. На овај начин критеријуми омогућавају формирање методолошког оквира за заштиту и унапређење постојећих историјских вредности места индустријског наслеђа у контексту урбане регенерације. Највеће могућности у погледу анализе постојећег стања места и истраживање просторних могућности у склопу предпројектних активности на формулацији програмских и пројектних захтева нуди урбоморфолошка методологија (Никовић, 2013: 151). Анализа простора бивше фабрике подразумева инвентар стања индустријског комплекса пре трансформације и постојећег стања делимично регенерисаног места у измењеним друштвеним, културним и економским условима. Такође, различите фазе и стања у процесу развоја у урбоморфолошким истраживањима је важно посматрати у контексту друштвених, економских и историјских процеса који су условили појаву специфичне индустријске структуре, али и савремених трендова развоја који утичу на актуелне и будуће трансформације напуштених индустријских комплекса.

Индустријски обрасци фабрике „Руди Чајавец“ се препознају на основу анализе урбанистичког плана и појединачних индустријских грађевина применом класичног Конзеновог и Каниђиног урбоморфолошког метода, уз извесна прилагођавања приказа резултата. У складу са Конзеновом и Каниђином

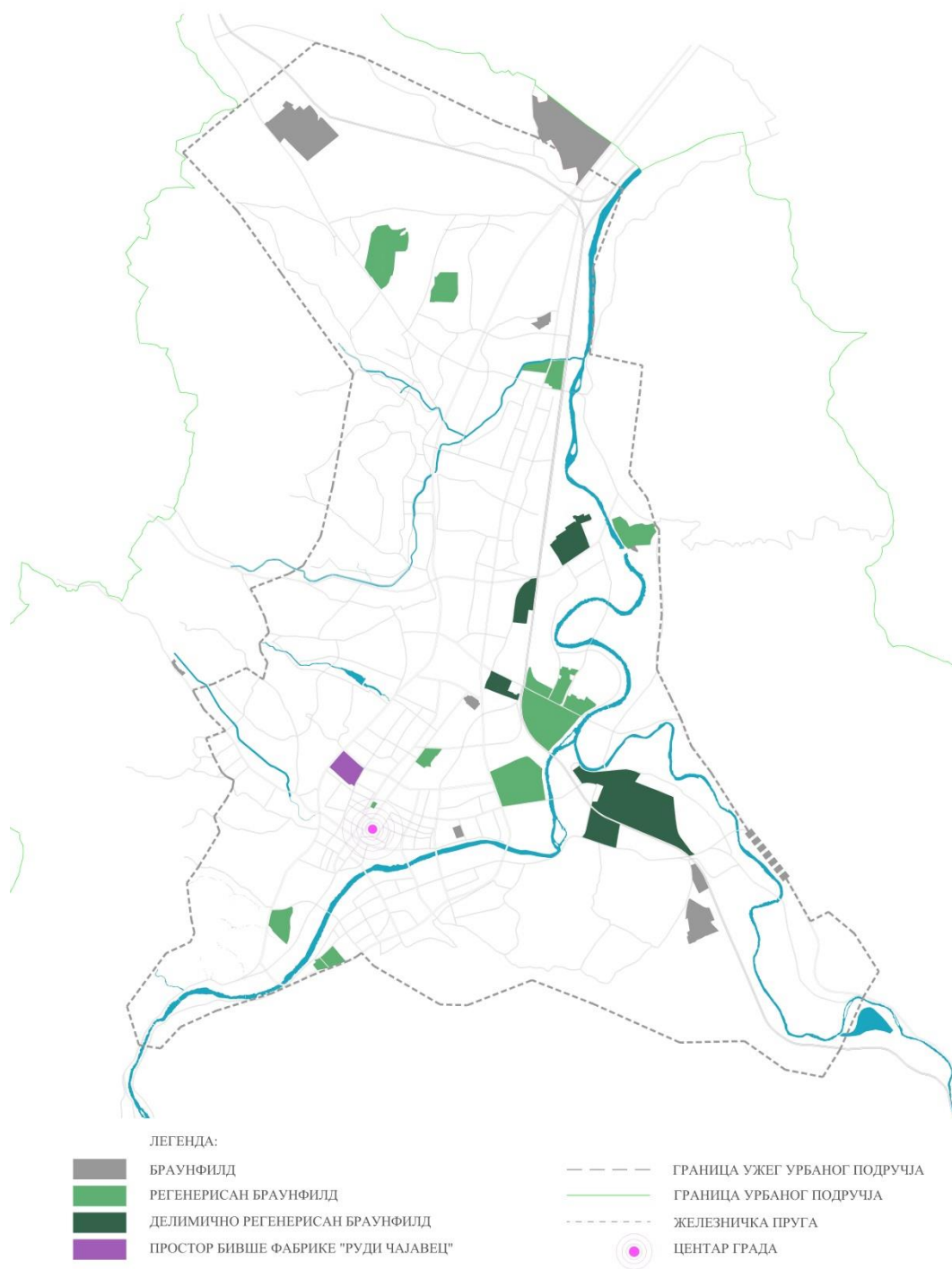
морфолошком теоријом простор бивше фабрике „Руди Чајавец“ се посматра као морфолошки регион, чији елементи представљају садржај индустријског обрасца, те се на тај начин долази до инвентара морфолошких карактеристика и квалитативних својстава индустријског обрасца. Прва фаза анализе се односи на дефинисање карактеристика урбанистичког индустријског обрасца које произилазе из локације: позиција места у градском ткиву, саобраћајна приступачност, односно положај у односу на укупну саобраћајну мрежу, и положај у односу на остала бивша индустријска места у граду. Карактеристике се мапирају и анализирају, а близина центра града, важних саобраћајница и осталих индустријских браунфилда се презентују описно и нумерички. Предмет другог дела анализе је структура места, односно просторна организација, начин коришћења и естетика индустријске архитектуре. Обрасци индустријске архитектуре се анализирају на основу унутрашње функционалне организације, архитектонске волуметрије, конструкције и материјализације најзначајнијих објеката. Трећи део анализе се односи на истраживање односа места са окружењем кроз његову унутрашњу повезаност, повезаност и компатибилност са ширим контекстом и пропустљивост граница. И ове карактеристике се мапирају и анализирају, а резултати се презентују описно. Као извори сва три дела анализе користе се урбанистички планови места и фотографије. Како оригинална пројектна документација за многе објекте у оквиру комплекса после процеса приватизације није пронађена до данас, за истраживање образаца индустријске архитектуре је било неопходно спровести сопствена истраживања постојеће архивске грађе и на терену.

4.2.5.1. Обележја која произилазе из локације.

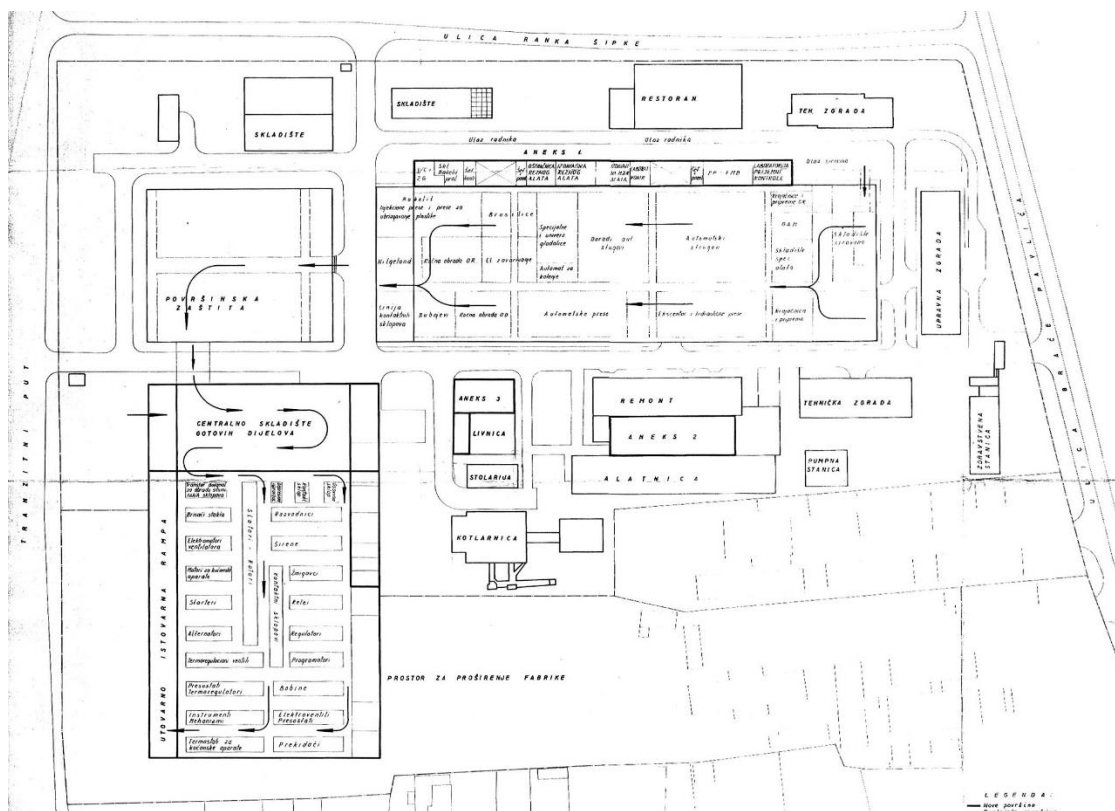
Положај, приступачност и однос према осталим браунфилдима у граду. Простор бивше фабрике „Руди Чајавец“ је лоциран у југозападном делу ужег урбаног подручја Бањалуке и на удаљености од 0,78 км северозападно од центра града. Према првобитној одлуци „Руди Чајавец“ је требало да се гради на месту данашњег „Инцела“ на Меденом Пољу, али је одлука измењена јер су била потребна значајна улагања за изградњу индустријског железничког колосека, санацију саобраћајнице и друге радове („Od poljske lampe“, 2000: 4). У периоду

изградње фабрике северозападну границу комплекса је тангирала железница која је повезивала предграђе Бањалуке са рудником у насељу Лауш. Комплекс обухвата површину од око 9 ха и налази се између стамбене зоне у Улици Иве Андрића и Улица Ранка Шипке, Јована Дучића (бивши назив Браће Пиштељић) и Крајишких бригада (Западни транзит). Улица Крајишких бригада је део магистралног пута М16 који представља део државне примарне мреже путева. Улица Ранка Шипке је примарна градска саобраћајница која спаја Источни и Западни транзит и тангира ужи центар града, док Улица Јована Дучића представља део примарне градске уличне мреже (слика 4.1.). Оваква позиција у односу на важност и врсту саобраћајница у ширем локалном али и регионалном контексту омогућава лак приступ локацији.

Како је већ претходно објашњено, фабрика „Руди Чајавец“ је део ширег проблема деиндустријализације у којем су престали са радом и напуштени многи индустријски комплекси у граду Бањалуци. Анализа позиције фабрике у односу на остале напуштене индустријске комплексе, или оне који су већ регенерисани, показује да се овај комплекс налази на различитим одстојањима од других комплекса, али и да је повезан са њима локалном саобраћајном мрежом (слика 4.1.).

Слика 4.1. Просторна дистрибуција браунфилда у Бањалуци

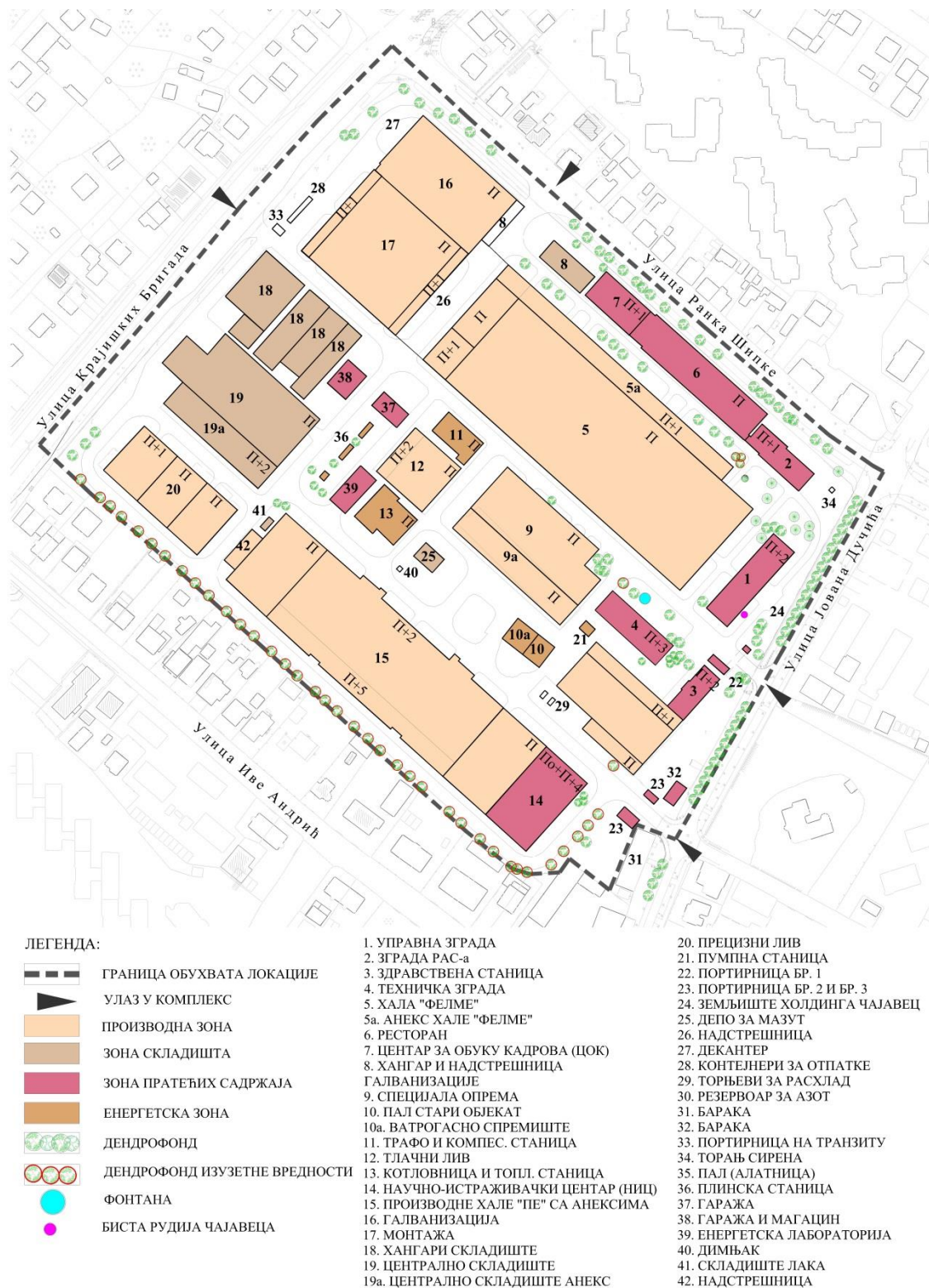
Слика 4.2. Ситуациони план распореда површина са блок шемом производног процеса (инвестициони програм реконструкције и развоја 1971-1975 године) (Извор: Архив фабрике „Руди Чајавец“)

4.2.5.2. Обележја која произилазе из структуре места

Просторна организација и функционална схема. У периоду између два светска рата простор фабрике „Руди Чајавец“ је био пољопривредно земљиште, а након завршетка Другог светског рата на овом локалитету су изграђена складишта која су 1952. године формирањем фабрике замењена објектима попут: управне зграде, првог производног објекта, топлане, итд. У следећих двадесет година извршена је значајна трансформација комплекса када су изграђени објекти од којих су само неки, уз извесне измене, сачувани до данас (слика 4.2.). Уз североисточну границу комплекса, паралелно са улицом Ранка Шипке, пружали су се приземни слободностојећи објекти управне зграде, ресторана и складишта. Паралелно са овим објектима, а према унутрашњости комплекса, пружали су се управна зграда, хала погона „Електромеханике“ („ФЕЛМЕ“) и стара зграда галванизације. Управно на зграду галванизације, а паралелно са Улицом Крајишких бригада, позиционирана је хала лонгитудиналног плана, намењена за складиште и погон „Професионалне електронике“. У средишту комплекса налазили су се објекти

котловнице, ливнице, погона (анекс 2 и 3), ремонта, алатнице, пумпне станице и техничка зграда. Јужни део комплекса је био неизграђен и предвиђен је за ширење фабрике, а уз југоисточну границу комплекса и улаз за раднике позиционирана је медицинска станица.

Просторна организација комплекса је измењена 1970-их и у првој половини 1980-их година проширењем погонских капацитета и заменом постојећих и изградњом нових објеката унутар комплекса (слика 4.3.). У овом периоду зграде погона „Професионалне електронике“, галванизације и складишта, лоциране уз северозападну границу комплекса, су замењене зградама: нове галванизације (1978), монтаже (део погона Електромеханике), хангара за складиште, централног складишта (1979) и прецизног лива (1975) (део погона „Професионалне електронике“). Уз југозападну границу комплекса су изграђене нове зграде „Професионалне електронике“ (1981), лонгитудиналног плана, и Научно-истраживачког центра (1979) чиме је формиран још један улаз из Улице Јован Дучића. Уз објекат здравствене станице је 1982. године изграђена нова алатница. У централном делу комплекса, између зграда погона „ФЕЛМЕ“ и „Професионалне електронике“ су изграђени трафо и компресорска станица, зграда тлачног лива- ливница (1977), зграда нове котловнице на месту старе (1974), енергетска лабораторија (1986), гаража и плинска станица. Зграда ресторана, уз североисточну границу комплекса, је дограђена, а у њеном продужетку је изграђен Центар за обуку кадрова. Овако дефинисана просторна организација комплекса је била резултат техничко-технолошких, инфраструктурних и услова локације и припада мешовитом систему, који представља комбинацију павиљонског система, у којем су функционалне јединице издвојене у посебне целине, и блок система, у којем су функционалне јединице организоване у оквиру једног заједничког простора.

Слика 4.3. Просторна организација функционалних јединица фабрике „Руди Чајавец“ 1980-их година

Иако је дошло до промене и проширења погонских капацитета основни обрасци кретања се нису мењали осим што су допуњени обрасцима новоизграђеног дела

комплекса и још једним улазом из Улице Јована Дучића на југоисточној граници комплекса. Коефицијент заузетости комплекса је 0,45, при чему осим површина саобраћајне мреже која се састојала од линија комуникације колског, теретног и пешачког саобраћаја, нису постојали значајни отворени простори и површине за паркирање. Зелена структура у виду дрвореда је била заступљена дуж југозападне границе, уз Улице Јована Дучића и Ранка Шипке (слика 4.4.), и у виду високог и ниског растиња у кругу комплекса. Дрворед у Улици Јована Дучића из 19. века је углавном формиран од стабала дивљег кестена, сребрне липе и јавора и амбијентално представља један од највреднијих градских потеза. Републички завод за заштиту културно – историјског и природног наслеђа је евидентирао изразито вредан дрворед платана, укупно 31 стабла, уз југозападну границу и три стабла гинка у централном делу комплекса. Фонтана постављена испред техничке зграде (слика 4.5.). и биста посвећена народном хероју и пилоту Рудолфу Рудију Чајавецу испред управне зграде (слика 4.6.) очуване су до данас.

Слика 4.4. Дрворед уз југозападну границу комплекса (лево); у Улицама Јована Дучића (у средини) и Ранка Шипке (десно) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.)

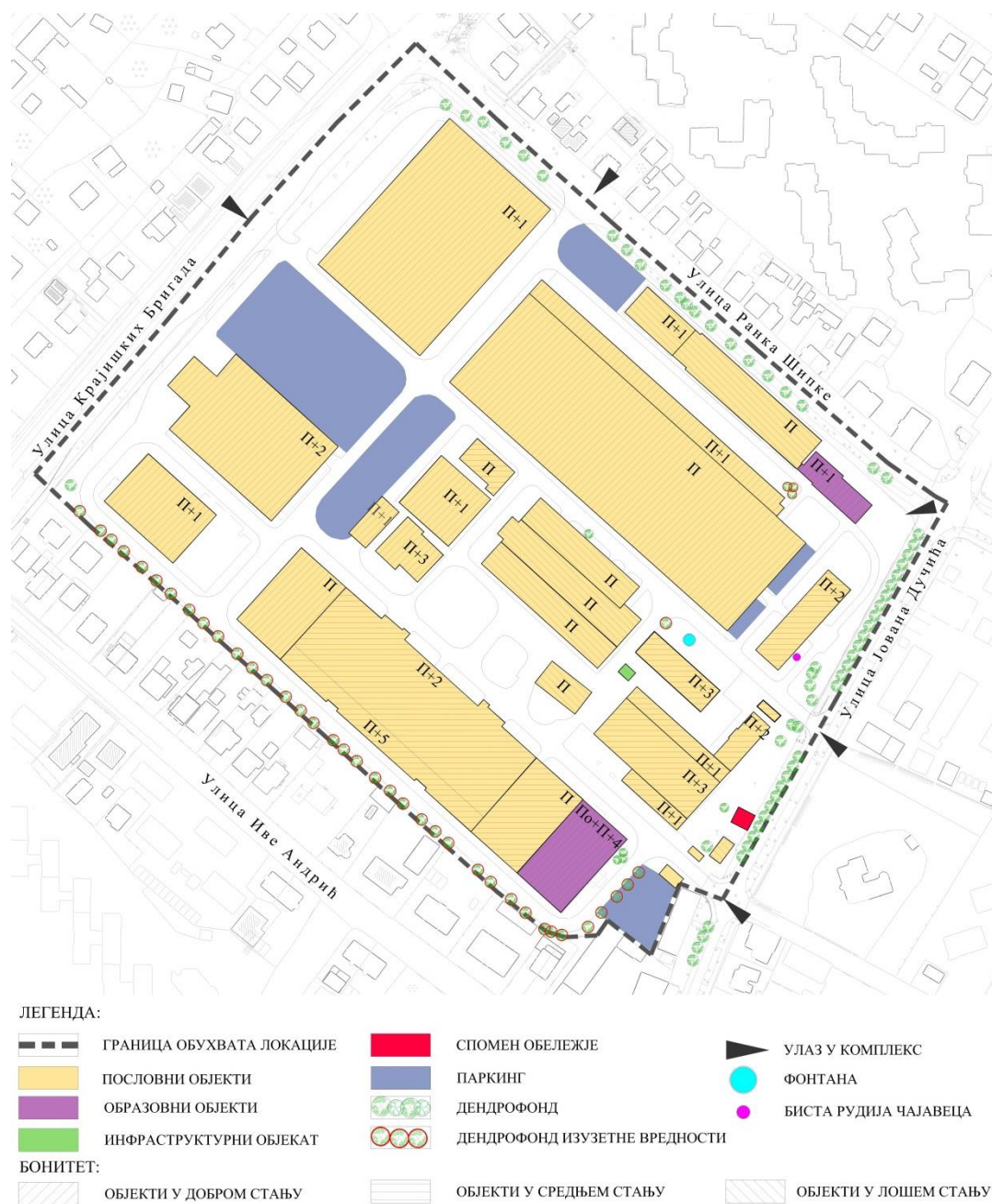

Слика 4.5., 4.6 и 4.7. Фонтана испред техничке зграде; биста Рудија Чајавец, споменик радницима фабрике настрадалим у рату из 1990-их година

Просторна и функционална организација фабричког комплекса је представљала кохезивну целину и изграђена је применом принципа функционалности и

ефикасности. Заступљеност различитих функционалних јединица попут: производних хала, складишта за материјале, производе и горива; енергетске зоне и котловнице; пратећих садржаја попут управне зграде, гараже и здравствене станице; и зоне заштитног зеленила, подразумева и заступљеност различитих типова објеката, од којих се на основу обликовно-функционалних обележја посебно издвајају производне хале.

Индустријски комплекс из 1980-их година је заузимао исту површину као и данашњи простор. Просторна организација формирана 1980-их година, уз извесне измене, остала је сачувана до данас, иако је комплекс изгубио оригиналну намену (слика 4.8.). Након обуставе производње фабрички погони су напуштени и препуштени стихијском пропадању све до 2000-их година када се адаптирају и реконструишу углавном за пословну намену, и то: администрацију (канцеларијски простори, образовне установе и сл.) производњу, складиштење робе, услужне дјелатности (угоститељство, трговина и сл.), инфраструктурне објекти итд. Власништво над земљиштем је углавном приватно, а катастарске парцеле су једнаке габаритима објеката. Интерна саобраћајна мрежа, некад затвореног комплекса са контролисаним улазима и излазима, остала је очувана до данас јер задовољава одвијање саобраћаја у два смера. Пешачке комуникације се налазе само око постојећих објеката што је резултат претходне индустријске намене која није захтевала развијене пешачке и бицикличке комуникације у оквиру комплекса. На местима два хангара- објекат 8 и 18 изграђене су паркинг површине које по броју паркинг места не задовољавају потребе пословања (слика 4.8.). У средишту комплекса, који је некада имао елементе пејзажне архитектуре данас није преостало много зелених површина. Висок степен озелењености и значајан амбијентални квалитет је присутан само по ободима комплекса. Улица Јована Дучића уз југоисточну границу комплекса је 2006. године реконструисана, при чему је уклоњен дио стабала и формиране су зелене траке ширине 2 до 3 м. Уз ову границу комплекса данас се налази споменик подигнут у знак сећања на раднике фабрике настрадале у рату 1990-их година (слика 4.7).

Слика 4.8. Просторна организација са наменом површина после пренамене објеката фабрике „Руди Чајавец“

Обрасци индустријске архитектуре. У индустријском комплексу, чији је најстарији објекат изграђен 1952. године, а најновији 1980-их година, и чија пренамена почиње 2000-их година и траје до данас, обједињен је низ различитих типова конструкције и врста материјала, а присутна је и архитектонска слојевитост и разноликост стилских одлика. Објекте непроизводне намене, попут управне зграде, техничке зграде, здравствене станице и зграде радничког савета

(РАС), који су изграђени 1950- их и 1960-их година карактерише: масивна опеком зидана конструкција, армиранобетонска или полумонтажна монта таваница, и двоводни, четвороводни или равни кров. Објекти су спратности од П+1 до П+3, а фасаде су малтерисане и разуђене дрвеним прозорским отворима, распоређеним углавном у правилном растеру у хоризонталним линијама. На индустријским халама и складиштима грађеним у каснијем периоду примењивана су нова конструктивна решења и коришћени су савремени материјали. Најзначајнији објекти из каснијег периода су некадашња хала монтаже (1961 и 1967), производна хала „ФЕЛМЕ“ са анексима (1971), ресторан (1968 и 1980), централно складиште (1978), хала „Професионалне електронике“ (1981) и Научно-истраживачки центар (1979).

Објекат монтаже је изграђен 1960-их година и позициониран је у продужетку хале „ФЕЛМЕ“, а паралелно са Улицом Крајишких бригада. Начин организовања просторно-функционалних јединица је одредио обрасце кретања у објекту и ван њега и омогућио одвијање технолошког процеса који је у хармонији са постојећим објектима и процесима у комплексу. Улазна зона за раднике је опремљена ветробранима, мушком и женском гардеробом са санитарним чворовима, а уз женску гардеробу налази се простор за одмор опремљен креветима. Део хале у којем се налази радни простор није опремљен машинама него радним тезгама у виду монтажних трака. Хала правилног плана, спратности П и делом П+1, у композиционом смислу се стоји се од једнаких растер поља која се понављају по дужини и ширини зграде. Димензије ових поља у основи објекта су одређене функционалним захтевима и правилним распоредом процеса рада између елемената конструкције. 1967. године овај објекат је надограђен и то делу два растер поља, од којих је једно оријентисано на Улицу Крајишких бригада, а друго на халу „ФЕЛМЕ“. У композицији објеката посебно доминира профил кровне конструкције као резултат усвојеног начина осветљења дневном светлошћу, који омогућава равномерно осветљење радне површине дневном светлошћу (слика 4.9.). Примењени конструктивни систем објекта монтаже је армирано-бетонски скелет са тестерастим или шед кровом. Сваки зубац профила се састоји од две површине од којих је једна застакљена и оријентисана ка северу ради спречавања упада директних сунчевих зрака, а друга пуна. Зупци се пружају

дуж читавог објекта, а први почиње на другом стубу и завршава на претпоследњем, јер су бочне просторије осветљене бочним прозорима. Основно обележје малтерисане фасаде је једноставна обрада. Динамика југозападне фасаде, разуђене низом мањих правоугаоних и квадратних прозора распоређених у правилном растеру у две хоризонталној линије, је постигнута тестерастом линијом кровног венца са седам зубаца (слика 4.9.). Северозападну фасаду карактерише низ квадратних отвора распоређених у правилном растеру у три хоризонталне линије пресечене на средини наглашеном улазном зоном (слика 4.11.). Објекат је на југоисточној страни био спојен надстрешницом са зградом „ФЕЛМЕ“, а на североисточној граници са зградом галванизације, коју карактерише наглашена хоризонтална линија кровног венца, вертикални бетонски профили између којих се налазе прозорски отвори и примена опеке у обликовању фасаде (слике 4.10 и 4.11.). Зграда монтаже је 2013. године, заједно са бившом зградом галванизације, обновљена и адаптирана у пословну намену. Обновљени објекти у композицији представљају два спојена компактна кубуса, спратности П+1, са малим бројем отвора на фасади која се састоји од металних композитних панела (слике 4.10. и 4.11.).

Слика 4.9. Југозападна фасада зграде монтаже- пре трансформације (лево) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.) и после трансформације (десно)

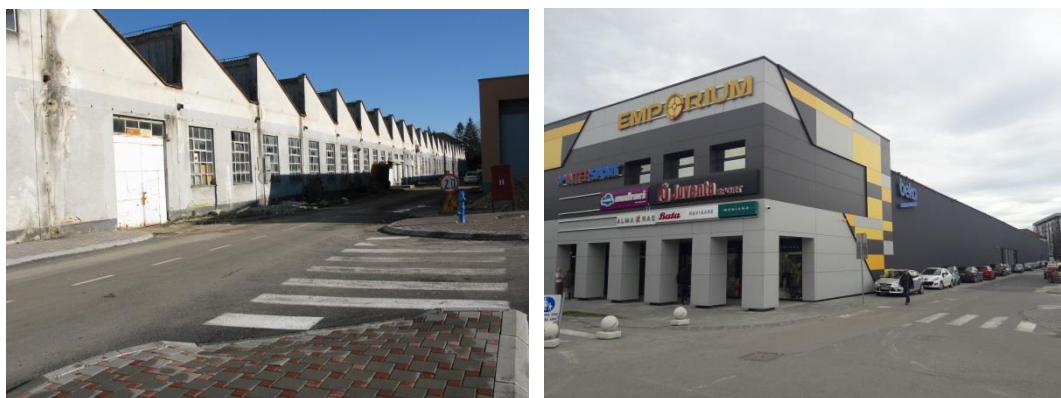
Слика 4.10. Југоисточна фасада зграда галванизације (десно на слици) и монтаже (лево на слици)- пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)

Слика 4.11. Северозападна фасада зграда галванизације (лево на слици) и монтаже (десно на слици)- пре трансформације (лево) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.) и после трансформације (десно)

Хала „ФЕЛМЕ“ (1971) је позиционирана паралелно са Улицом Ранка Шипке у унутрашњости фабричког комплекса. Хала лонгитудиналног плана, димензија 175,50 x 45,00 м и спратности П и делом П+1, у композиционом смислу се стоји се од једнаких растер поља која се понављају по дужини и ширини зграде, а чије су димензије одређене функционалним захтевима производног процеса између елемената конструкције. Примећени конструктивни систем је армиранобетонски скелет са шед кровом, чији се зупци пружају дуж читавог објекта. Као и код зграде монтаже, у композицији објеката посебно доминира линија шед крова, који омогућава равномерно осветљење радне површине дневном светлошћу. Фасада је малтерисана и разуђена низом вишеструких прозора, и то по два у ширини једног конструктивног распона на југозападном делу објекта, који се у једнаком ритму понављају и дају додатно осветљење радном простору (слика 4.12.). На северозападној страни хале „ФЕЛМЕ“ 1972. године изведен је анекс техничких,

гардеробно-санитарних и канцеларијских простора, димензија 155,00 x 9,00 м и спратности П+1, наткривен равном плочом и по ободу разуђен прозорима. На анексу хале је примењен армиранобетноски скелетни конструктивни систем, при чему армиранобетноска плоча и стубови чине хоризонталне и вертикалне разделнице на североисточној фасади између којих се налазе структурални прозори, у ширини конструктивног растера, и парапетни зидови обложени опеком (слике 4.13. и 4.14.). Двоспратни волумен са бокова и крова уоквирује континуирана бетонска опна једнаке дебљине у хоризонталним и вертикалним деловима. Са равним кровом и фасадном опеком, анекс је у обликовном контрасту са малтерисаном фасадом хале, али са њом чини складну целину. Такође, лонгитудинално развијеног плана са шед кровом и малтерисаном фасадом, хала „ФЕЛМЕ“ са анексом, чини просторно-обликовну целину са осталим објектима у комплексу, а посебно са зградама монтаже, са којом је била спојена надстрешницом, и галванизације. Хала „ФЕЛМЕ“ са анексом је 2015. године обновљена и адаптирана у тржни центар и хотел. Обновљени објекти у композицији представљају два спојена по висини и волумену различита кубуса са малим бројем отвора на фасади која се састоји од металних композитних панела (слике 4.12., 4.13. и 4.14.).

Слика 4.12. Југозападна фасада хале „ФЕЛМЕ“ - пре трансформације (лево) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.) и после трансформације (десно)

Слика 4.13. Анекс хале „ФЕЛМЕ“ (поглед на са истока)- пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)

Слика 4.14. Анекс хале „ФЕЛМЕ“ (поглед са севера)- пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)

Објекат бившег ресторана, изграђен 1968. године, лоциран је паралелно уз Улицу Ранка Шипке и има подужну оријентацију југоисток-северозапад. Композиција објекта, спратности П, подељена је на нижи део у коме су смештени складиште са санитарним просторијама и просторија за госте са санитарним чвором и гардеробом, и виши део са седластим кровом у коме су смештени кухиња и ресторан са кефе кухињом и пратећим складишним простором (слика 4.15.). Примењени конструктивни систем на објекту ресторана је армирано-бетонски скелет са попречним носећим оквирима. Стропна седласта кровна таваница је изведена од монта опеке са слојем бетона и ослоњена је на греде оквира. Такође, ради преузимања хоризонталних сила изведене су и металне затеге од бетонског железа (Че-37). У нижем делу објекта изведени су носиви зидови од опеке дебљине 25 цм, а стропна конструкција је хоризонтално постављена монта са слојем тлачног бетона. На вишем делу објекта кров је покривен валовитим салонитом, док је на нижем делу изведен раван непроходан

кров са завршним хидроизолационим слојем. Подна облога у ресторанском делу је терацо плоча, у кухињском делу је ливени терацо, а у сали за госте је „јутафилц“. Сви зидови су грубо и фино малтерисани, а они унутар кухиње су обложени керамиком. Малтерисан северозападни фасадни зид разуђен је малим прозорским отворима, распоређеним у правилном растеру у једној хоризонталној линији, док је југоисточни разуђен са два мала прозора и једним вратима. Динамика североисточне и југозападне фасаде је постигнута седластом линијом кровног венца која дели фасаду на пет једнаких поља. Поља су испуњена стакленом стеном у којој су уграђена двокрилна врата и прозори, а која је изведена од металних профила елоксираних алуминијумом, постављених на једнаким размацама. Овај објекат је 1980. године ради проширења и повећања капацитета ресторана био дограђен, чиме су североисточна и југозападна фасада добиле по два иста конструктивна поља. Данас, објекат има пословну намену и лошег је бонитета.

Слика 4.15. Објекат ресторана- поглед из унутрашњости комплекса (лево), и поглед из Улице Јована Дучића (десно)

Објекат „Професионалне електронике“ је изграђен 1981. године и лоциран уз југозападну границу фабричког комплекса, непосредно уз низ стамбених објеката, а паралелно са данашњом Улицом Иве Андрића. Објекат је лонгитудиналног плана и димензија 173,45 x 45,57 м. Средњи део објекта у дужини од око 118 м има три етажe, док мањи бочни делови имају једну. У овом објекту су биле смештене следеће фабрике: Фабрика професионалне електронике, која у себи садржи Фабрику средстава везе и Фабрику рачунарске технике; Фабрика мерне и регулационе технике; и Фабрика штампаних веза и хибридне технике. У приземној етажи на левом крилу зграде (северозападни део објекта) су смештени

простори дела Фабрике професионалне електронике, и то заједничка примарна производња средстава везе и рачунске технике, и Фабрике мерне и регулационе технике. На крајњем левом делу приземља се налазе простори лакирнице и заваривања. У десном крилу (северозападном део зграде) смештени су комплетна Фабрика штампаних веза и хибридне технике и ресторан. Конструктивна висина једне етаже у делу где је смештена производња износи 6,7 м у приземљу и 6,2 м на спратовима. У делу ширине једног конструктивног растера (9 м), на југозападној страни објекта према Улици Иве Андрића, смештене су техничке и друге службе, гардеробе и санитарни чворови за раднике, на начин да су две међуетаже висине 3,1 м уклопљене у висину једне производне етаже. У нивоу главних производних етажа смештене су техничке службе и управне просторије, које су повезане са производњом и захтевају чешћи контакт у току рада, а у међуетажама су смештене гардеробе, санитарни чворови и део техничких служби. На првом спрату је смештена монтажна производња Фабрике професионалне електронике, и то монтажна производња из области средстава везе на левом југоисточном делу, а монтажна производња из области рачунске технике у десном крилу. У централном делу првог спрата смештени су складиште делова електронске и готове робе, потребне за процес монтажне производње, и складиште готових производа тако да послужују оба производна дела. На другом спрату предвиђен је простор за монтажну производњу. Два главна улаза за раднике се налазе на југозападној страни објекта, док се на североисточној страни налазе улаз за материјал, излаз за производе са теретним лифтовима и два већа улаза за опрему и други кабасти терет. За вертикални транспорт предвиђена су два теретна лифта, а степеништа поред лифтова су помоћна и служе у случају опасности.

Примењени конструктивни систем је армирано-бетонски скелет са конструктивним растером 9 x 9 м, при чему су висине конструктивних елемената одређене висинама међуетажа. Конструкција се састоји од армирано-бетонских рамова који се пружају у два смера и међуспратне конструкције у виду плоче са роштиљним гредама у производној хали, и армирано бетонске плоче у делу објекта са међуетажама. У југоисточном приземном делу објекта који се надовезује на објекат Научно-истраживачког центра предвиђено је осветљење

преко кровних купола. Вањски зидови су изведени од сипорекс блокова димензија 25 x 25 x 60 цм, док су унутрашње преграде висине 6,00 м зидане пуном опеком од 25 цм. Преградни зидови су углавном 2,5 м висине и зидани су опеком од 12 цм до висине 1,5 м, док је остатак изведен од лагане стаклене преграде или лакиране иверице. Преграде у производној хали су израђене од вученог челичног лима који се спаја са оквирима арматурног железа, а даље се оквири учвршћују на носиву конструкцију која се састоји од челичних цеви усидрених у бетонску подлогу. У производним халама су изведени кромотекс подови, у просторијама термичке стабилизације и баждарнице бетонски под, а у простору галванизације под је од киселоотпорне керамике. Архитектонском композицијом доминира централни део објекта веће спратности, који је подељен остакљеним степенишним вертикалама. Фасадно платно на производном делу зграде је дефинисано бетонским рамовима у које су уклопљене стаклене стене од двоструког профилит стакла, у којима се налазе отвори за уградњу вентилатора и решетки за усис и избацивање зрака (слика 4.16.). Фасада на делу зграде са међуетажама је такође дефинисана бетонским рамовима у које су уклопљене хоризонталне прозорске траке. Данас је овај објекат делимично адаптиран за пословну намену, а фасада је измењена на приземном делу објекта и састоји се од великих површина стакла и металних панела (слика 4.16. и 4.17.).

Слика 4.16. Севреоисточна фасада зграде Професионалне електронике- пре адаптације (лево) (Извор: Пројекат „Урбана регенерација brownfield подручја фабрике „Руди Чајавец“ у Бањој Луци“, 2013. год.) и после адаптације (десно)

Слика 4.17. Обновљени делови зграде Професионалне електронике- југоисточни део зграде (лево) и северозападни део зграде (десно)

Зграда Научно-истраживачког центра (НИЦ) спратности По+П+4, заједно са објектом „Професионалне електронике“, чини просторну и обликовну целину (слика 4.18.). С обзиром на намену објекта, основни садржаји су: пројектни бирои, лабораторије, канцеларије, амфитеатар и пратећи садржаји, организовани око атријума који пролази кроз централни део објекта, а завршава се изнад линије крова. Примењени конструктивни систем је армиранобетонски скелет са конструктивним растером 9 x 9 м и армиранобетонском таваницом. Фасада је симетрична и потпуно дефинисана наглашеним профилисаним бетонским рамовима који се протежу кроз све етажес, а у које су уклопљене хоризонталне прозорске траке. Зграда Научно-истраживачког центра је адаптирана за потребе образовне делатности и доброг је бонитета.

Слика 4.18. Зграда Научно-истраживачког центра

Објекат централног складишта, изграђен 1978. године, позициониран је између објекта складишног хангара и прецизног лива, а уз Улицу Крајишких бригада. У композиционом смислу, објекат димензија 77,40 x 46,30 м и 63,40 x 14,40 м и спратности П и делом П+2, подељен је у две целине. У приземљу североисточног

дела се налазе две хале распона 18 и 13,5 м где је смештена сва роба- сировине и остали прибор. Улаз за робу је наглашен и налази се на северозападном делу објекта. У делу хале распона 18 м инсталиран је кран виљушкар. Овај део објекта спратности П је висине 11,5 м ради специфичности коришћења крана и складиштења робе. Југозападни део објекта има три етаже у којима су смештене: радионица и хала са пратећим просторијама у приземљу; лабораторија, техничка припрема и управа на првом спрату; и сала за конструкцију алата, гардеробе, простор за руководиоца и остали садржаји на другом спрату. Висина приземља овог дела је 5,50 м, а спратова 3,35 м. У халама складишта је примењен армиранобетонски скелетни конструктивни систем растера 7 x 18 м и 7 x 13 м. Изнад стубова распоне хала складишта прекривају решеткасти носачи, преко којих се налази строп од монтажних готових сипорекс плоча. Ради функције објекта подна облога је премаз на бази смоле. И у делу објекта са три етаже је примењена армиранобетонска скелетна конструкција са стубовима, гредама, армиранобетонском плочом и равним кровом. Фасадни зидови су изведени од опеке и сипорекса дебљине 25 цм, а фасада је малтерисана и бојена. У архитектонској композицији доминирају два раздвојена кубуса различитих димензија (слика 4.19). Уз североисточну фасаду је некад било монтажно складиште које је порушено, а на његовом месту се данас налази паркинг (слика 4.20.).

Слика 4.19. Југоисточна фасада зграде централног складишта- пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)

Слика 4.20. Простор уз североисточну фасаду централног складишта- пре трансформације монтажно складиште (лево) и после трансформације паркинг (десно)

На југозападној фасади, изнад хоризонталне траке прозора, изведене су армирано бетонске истакне- конзолне плоче од 90 цм као хоризонтални брисолеји (слика 4.22). На југоисточној фасади груписани прозорски отвори се појављују при самом врху кровног венца већег кубуса, док је мањи кубус разуђен са два прозора вертикално повезана фасадном профилацијом (слика 4.19.). Северозападном фасадом доминира симетрично позициониорани кубус разуђен структуралним тракастим прозорима раздвојеним хоризонталном бетонским профилацијама (слика 4.21.). Објекат централног складишта је адаптиран и потпуно обновљен за потребе нове пословне намене. Обновљени објекат у композицији представља један компактни кубус са малим бројем отвора на фасади која се састоји од металних композитних панела (слике 4.19., 4.21. и 4.22.).

Слика 4.21. Северозападни део објекта монтаже са улазом пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)

Слика 4.22. Поглед на централно складиште са југа пре трансформације (лево) и после трансформације (десно)

Осим наведених објеката, у комплексу бивше фабрике је постојало више објеката које карактерише слободан просторни план и армиранобетонски конструктивни систем читљив на фасади, попут зграде прецизног лива, тлачног лива или међухале. Осим тога, зграда алатнице (1984) спратности П+1 са међуетажама, је пример монтажне градње, система „Вемонт“, са стубовима на растеру 7,20 x 6,00 м у делу производне хале и 9,00 x 7,20 м у административном делу, главним и попречним кровним носачима и монтажним фасадним плочама тип ФЕР-240 (слика 4.23). Зграда алатнице је адаптирана за потребе пословне делатности и средњег је бонитета.

Слика 4.23. Зграда алатнице- пре адаптације (лево) и после адаптације (десно)

Из приказаних примера најзначајнијих објеката у комплексу јасно је да основна обележја индустријске архитектуре произилазе из типа и намене грађевине, конструктивног система, унутрашње просторне организације условљене начином функционисања производне делатности, и материјализације. Фасаде су сведене и ослобођене сваке декорације. Једини декоративни елемент представљају

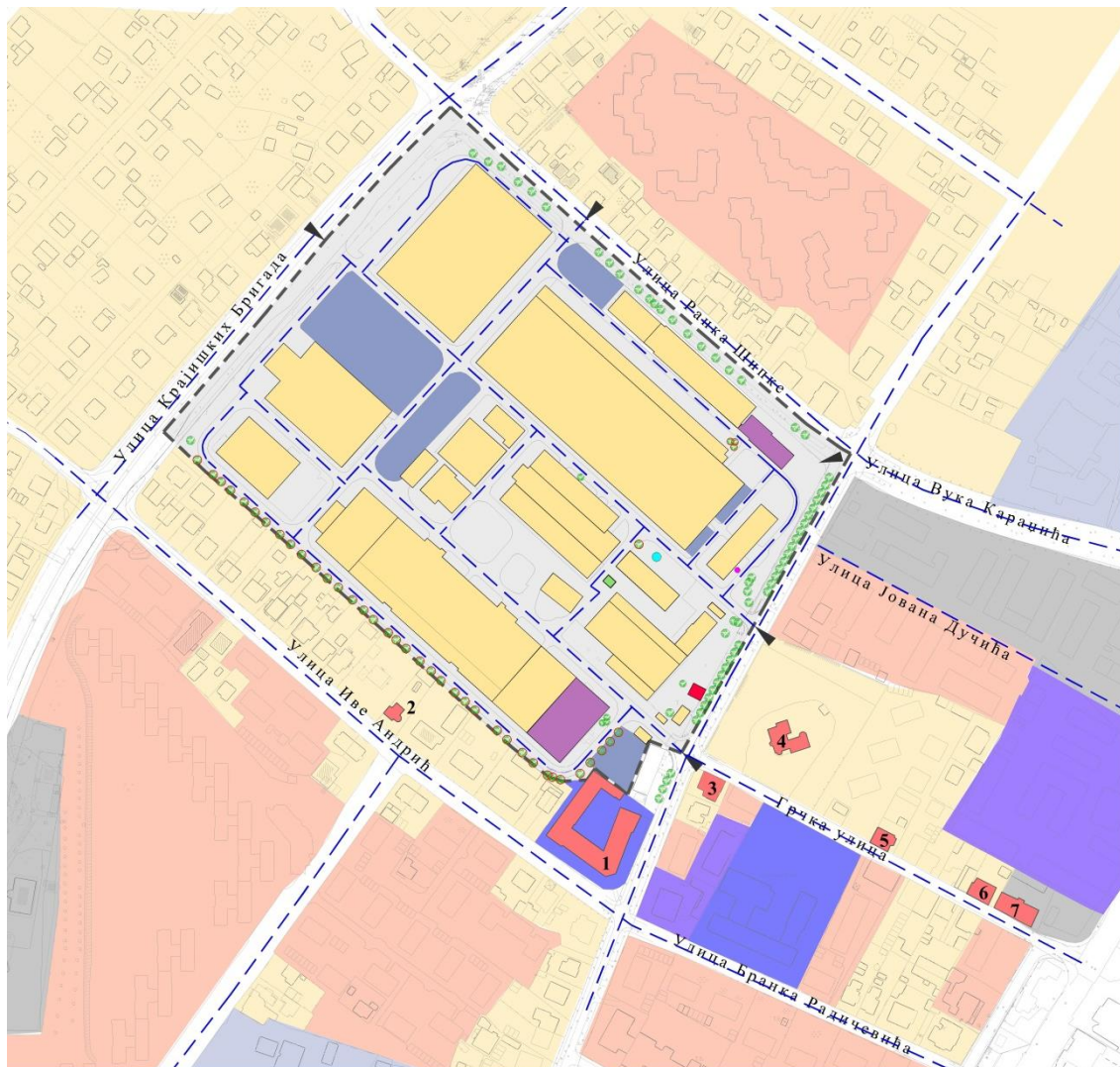
геометријски орнаменти у виду: бетонског рама, наглашених квадратних прозорских рамова, хоризонталних профила испод или изнад прозорских трака и бетонских брисолеја.

ЛЕГЕНДА:

	ГРАНИЦА ОБУХВАТА ЛОКАЦИЈЕ		ЗОНА ОБРАЗОВАЊА
	ЛИНИЈА САОБРАЋАЈНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ		ЗДРАВСТВЕНА ЗОНА
	ПРОИЗВОДНА ЗОНА		ЗОНА ПРИВРЕМЕНИХ ОБЈЕКТА
	ЗОНА СКЛАДИШТА		ПОСЛОВНА ЗОНА
	ЗОНА ПРАТЕЋИХ САДРЖАЈА		КУЛТУРНА ДОБРА- ИСТОРИЈСКЕ ГРАЂЕВИНЕ
	ЕНЕРГЕТСКА ЗОНА		ДЕНДРОФОНД
	ЗОНА ЈЕДНОПОРОДИЧНОГ СТАНОВАЊА		ДЕНДРОФОНД ИЗУЗЕТНЕ ВРЕДНОСТИ
	ЗОНА ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАНОВАЊА		УЛАЗ У КОМПЛЕКС
КУЛТУРНА ДОБРА:			5- КУЋА ПОРОДИЦЕ ПИШТЕЉИЋ
1- МУЗИЧКА ШКОЛЕ „ВЛАДО МИЛОШЕВИЋ“			6- КУЋА У ГРЧКОЈ УЛИЦИ 16
2- КУЋА У УЛИЦИ ИВЕ АНДРИЋА			7- ОБЈЕКАТ НЕКАДАШЊЕ ЖЕНСКЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ
3- ВИЛА ЕМЕРИКА ПАСКОЛА			
4- ВИЛА ЖОРЖА ПАСКОЛА			

Слика 4.24. Фабрика „Руди Чајавец“са непосредним окружењем пре урбане регенерације

ЛЕГЕНДА:

	ГРАНИЦА ОБУХВАТА ЛОКАЦИЈЕ		ЈАВНЕ ФУНКЦИЈЕ- АДМИНИСТРАЦИЈА
	ЛИНИЈА САОБРАЋАЈНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ		ЗОНА ОБРАЗОВАЊА
	ПОСЛОВНИ ОБЈЕКТИ		ЗДРАВСТВЕНА ЗОНА
	ОБРАЗОВНИ ОБЈЕКТИ		ПОСЛОВНА ЗОНА
	ИНФРАСТРУКТУРНИ ОБЈЕКАТ		КУЛТУРНА ДОБРА- ИСТОРИЈСКЕ ГРАЂЕВИНЕ
	ПАРКИНГ		ДЕНДРОФОНД
	ЗОНА ЈЕДНОПОРОДИЧНОГ СТАНОВАЊА		ДЕНДРОФОНД ИЗУЗЕТНЕ ВРЕДНОСТИ
	ЗОНА ВИШЕПОРОДИЧНОГ СТАНОВАЊА		УЛАЗ У КОМПЛЕКС

КУЛТУРНА ДОБРА:
 1- МУЗИЧКА ШКОЛЕ „ВЛАДО МИЛОШЕВИЋ“
 2- КУЋА У УЛИЦИ ИВЕ АНДРИЋА
 3- ВИЛА ЕМЕРИКА ПАСКОЛА
 4- ВИЛА ЖОРЖА ПАСКОЛА

5- КУЋА ПОРОДИЦЕ ПИШТЕЉИЋ
 6- КУЋА У ГРЧКОЈ УЛИЦИ 16
 7- ОБЈЕКАТ НЕКАДАШЊЕ ЖЕНСКЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Слика 4.25. Простор бивше фабрике „Руди Чајаец“ са непосредним окружењем после урбане регенерације

4.2.5.3. Обележја која произилазе односа места са окружењем

Пропустљивост. С обзиром на војну намену индустријске производње, комплекс је био затворена целина са контролисаним приступом за раднике и камионе, што је у великој мери утицало на карактер и значај комплекса у ширем просторном контексту. Североисточна граница, са једним пропустом за теретни саобраћај, је била дефинисана оградом иза које су се према унутрашњости комплекса налазили објекти зоне пратећих садржаја и хала галванизације. Северозападна граница је такође имала један пропуст за теретни саобраћај, а дефинисана је оградом иза које се налазио низ производних и складишних објеката. Југозападна граница је у потпуности дефинисана оградом иза које се према унутрашњости простирао дрворед као баријера између индустријског и стамбеног начина коришћења простора. Југоисточна граница комплекса је одређена оградом и улазом за запослене, иза којих су се налазили објекти пратећих садржаја. Дакле, граница фабричког комплекса је била континуална и примарно одређена оградом, која се налазила на линији регулације, и пропустима у виду улазних капија за раднике и теретна возила (слика 4.24). После процеса приватизације фабрике и пренамене индустријских објеката, уклањањем ограде и складишних хангара (објекти 8 и 18) фабрички комплекс постаје полуотворен, а његове границе дефинисане постојећим објектима чија је грађевинска линија повучена у односу на регулациону (слика 4.25.). Трансформација границе комплекса која је пратила промену намене, утицала је на промену образаца кретања и приступа комплексу.

Повезаност. Унутрашња повезаност фабричког комплекса је углавном резултат начина функционисања и одвијања производног процеса, који је захтевао одређене обрасце кретања у оквиру комплекса. Добра унутрашња повезаност комплекса је остварена на основу развијене мреже моторног саобраћаја (колског и камионског), коју су чинила четири главна подужна правца и неколико попречних, који су повезивали све функционалне јединице (слика 4.24.). Пешачке стазе су биле заступљене само у виду приступа радном месту унутар комплекса. С обзиром на војну намену, индустријске комплекс је био затворена целина са контролисаним улазом и излазом само за раднике и камионски саобраћај, која је са ширим и ужим окружењем повезана преко четири улице: Јована Дучића, Ранка Шипке, Вука Караџића и Крајишких бригада. После пренамене фабричких

објеката у пословну намену интерна мрежа колског саобраћаја је у потпуности очувана, фабричка ограда је уклоњена, а сва четири улаза за раднике и теретна возила постају отворена за колски саобраћај. Комплекс добија још једну приступну тачку за пешачки саобраћај и то између улица Ранка Шипке и Јована Дучића (слика 4.25.). Међутим, неразвијеност мреже пешачког и бициклистичког саобраћаја као и недовољан број паркинг места који резултује саобраћајном гужвом чине унутрашњу структуру нове пословне зоне неповезаном. Такође, повезаност са ужим и ширим окружењем се углавном остварује преко југоисточне и североисточне границе комплекса којима се приступа улицама: Ранка Шипке, Вука Караџића, Јована Дучића, Иве Андрића и Грчком улицом. Ова повезаност је усмерена према ужем центру града, а остварује се на основу пешачког и колског саобраћаја, док адекватан бициклистички није заступљен.

Компатибилност. У периоду активне индустријске производње, у непосредном окружењу фабрике „Руди Чајавец“ углавном се налазила зона становања. Уз северозападну и североисточну границу се налазила зона индивидуалног становања, уз југозападну границу зоне индивидуалног становања и образовања, а уз југоисточну границу зона индивидуалног становања и привремених објеката (слика 4.24.). У непосредном окружењу фабричког комплекса идентификовани су објекти који су валоризовани као културна добра- историјске грађевине и као такви представљају предмет заштите Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа. На почетку Грчке улице налази објекат некадашње Женске основне школе (слике 4.24. и 4.26.) изграђен 1912. године у неоренесансном стилу, који према валоризацији Републичког завода поседује архитектонске вредности и за који је поднесена петиција за проглашење националним спомеником БиХ. У истој улици се налазе две породичне куће које поседују архитектонске вредности, од којих је једна кућа породице Пиштелић изграђена на прелазу између 19. и 20. века, а друга (Кућа у Грчкој улици бр. 16) у 20. веку (слике 4.24. и 4.26.). На углу између Грчке улице и Улице Јована Дучића налази се Вила Емерика Паскола изграђена у првој половини 20. века на слободном простору, окружена вртом, и пројектована применом концепта високог стамбеног стандарда (слике 4.24. и 4.27.). Вила представља репрезентативан примјер луксузне стамбене архитектуре из периода између два светска рата и

налази се на Листи националних споменика БиХ. Објекат је девастиран услед неодржавања и физичких оштећења. На другом углу између Грчке улице и Улице Јована Дучића налази се Кућа Жоржа Паскола из прве половине 20. века, са израженим карактеристикама Модерне, која према валоризацији Републичког завода поседује архитектонске вредности, и ужива први степен заштите. Почетком 2000-тих неадекватном доградњом, без потребних сагласности службе заштите, објекат је девастиран (слике 4.24. и 4.27.). У Улици Иве Андрића налазе се два објекта настала у периоду након Другог светског рата- објекат ЈУ Музичке школе „Владо Милошевић“ и стамбени објекат, који према мишљењу Републичког завода поседују амбијенталну вриједност, при чему су оба објекта доста лошег бонитета (слике 4.24. и 4.28.).

Слика 4.26. Културна добра у Грчкој улици- Стамбена кућа на бр. 16 (лево), кућа породице Пиштелић (у средини) и објекат некадашње Женске основне школе

Слика 4.27. Културна добра на углу између Грчке улице и Улице Јована Дучића- кућа Емерика Паскола (лево) и Жоржа Паскола (десно)

Слика 4.28. Културна добра у Улици Иве Андирића- стамбени објекат (лево) и Музичка школа „Владо Милошевић (десно)

Иако електронска индустрија не спада у озбиљне загађиваче човекове средине, галванска заштита метала, као део производног процеса у електронској индустрији, је била загађивач отпадних вода, али је проблем загађења и негативних еколошких ефеката на окружење решен уз подршку техничко-технолошких иновација. Проблем визуелне повезаности стамбене и индустријске зоне је решен позиционирањем пратећих индустријских садржаја попут управе, администрације, ресторана итд. у рубне зоне комплекса уз Улицу Јована Дучића и Ранка Шипке које представљају важне пешачке и колске саобраћајне токове. На југоисточној граници уз ограду комплекса, као тампон зона између производне и стамбене зоне, налазио се дрворед, а производна и складишна зона су позиционирани у унутрашњости комплекса и уз магистралну саобраћајницу у којој пешачки саобраћај није био доминантан. С обзиром да је комплекс фабрике био затворена целина са контролисаним приступом за раднике и да у кругу фабрике нису постојале површине за паркирање јер је постојао организован превоз радника и преферирали су се алтернативни видови саобраћаја у односу на аутомобилски (пешачки и бициклички), није долазило до укрштања саобраћајних токова индустријске и стамбене зоне. Дакле, с обзиром на карактер границе комплекса, примењену логику дистрибуције различитих функционалних зона и употребу заштитне зоне зеленила, индустријска намена није нарушавала квалитет живота у стамбеним насељима. Данас, када је простор фабрике пренамењен у пословну зону у којој су заступљени колски саобраћај и површине за паркирање, и која нема адекватно решен пешачки и бициклички саобраћај, присутан је проблем саобраћајне гужве која у већој мери нарушава квалитет становања у непосредној близини. Осим возила запослених и посјетилаца

пословне зоне, у унутрашњости комплекса потребе за паркирањем задовољавају и корисници садржаја који се налазе у околини, што додатно наглашава проблем отежаног приступа комплексу и кретања возила и пешака унутар њега.

4.2.6. Однос према идентитету индустријског комплекса "Руди Чајавец" у процесу урбане регенерације

Фабрика „Руди Чајавец“ је била индустријски систем са педесетогодишњом традицијом на развоју програма високе технологије, који је остварио везе са најпознатијим светским компанијама из области електронике, аутомобилске индустрије и програма беле технике. Претежно стандардизован начин производње окарактерисан је великим серијама производа намењених цивилном и војном тржишту. Фабрика је 1980-их година производила више од 600 различитих производа и запошљавала око 10000 радника, што говори о врло интензивном коришћењу фабричких просторних, инфраструктурних и технолошких капацитета.

Фабрика „Руди Чајавец“ представља део ширих процеса индустријализације, праћене капиталним индустријским остварењима и масовном изградњом индустријских капацитета, и урбанизације градова СФРЈ, који су обележили период после Другог светског рата. Урбанистички значај индустријског развоја се изражава кроз последице истовременог одвијања ова два процеса који су довели до пражњења села и пресељавање пољопривредног сеоског становништва у градове. Осим тога, изградња фабричких погона и развој програма производње су праћени изградњом нових стамбених насеља и објеката друштвеног стандарда, што је у великој мери променило урбане пејзаже у другој половини 20. века. Планирање и пројектовање индустријских комплекса је требало да удовољи будућим потребама производње и радника, а остварење савремених и хумано осмишљених индустријских погона, у складу са основним начелом „раднику усмерене државе“, је постало основни друштвени циљ (Paladino, 2011). Индустријски комплекси су планирани, пројектовани и изграђени по високим техничко-технолошким, санитарним, функционалним и обликовним стандардима, што је представљало конкретан израз друштвених вредности (Simonović, Vujičić, 2014). Такође, били су обogaћени различитим друштвеним и сервисним

садржајима и квалитетним озелењеним површинама у виду паркова за раднике. Архитектонски значај индустријског наслеђа овог периода се огледа кроз стварање типичног израза индустријске архитектуре применом иновативних конструктивних система и материјала и специфичних система за стандардизацију и префабрикацију у пројектовању и изградњи (Simonović, Vujičić, 2014). Као резултат пројектовања армиранобетонских конструкција хала са адекватним осветљењем радних површина најчешће шед крововима, настала је обликовно чиста, рационална и једноставна индустријска архитектура. Како Беговић наводи, обликовање послератне индустријске архитектуре карактерише „демонстрација једноставности“ (Begović, 1962 у Paladino, 2011).

Посматрано у општој слици друштвене модернизације фабрика „Руди Чајавец“ је представљала уобичајен феномен тог времена (Новаковић, Милаковић, Прерадовић, 2014). На основу обликовања, конструктивног система и функције „Руди Чајавец“ је представник Модерне архитектуре социјалистичке Југославије. Основни принципи примењени у планирању фабричког комплекса и пројектовању индустријских објеката су функционалност, ефикасност и економичност. Модерна се манифестовала кроз просторно-функционални начин компоновања индустријске форме и решавања производног процеса. Својом величином, конструктивним системом и архитектонским обликовањем, хале представљају посебно обликовно-функционално обележје фабричког комплекса. Као важно начело Модерне, на индустријским халама и складиштима је примењен армиранобетонски скелетни конструктивни систем који је омогућавао слободну унутрашњу организацију простора. Унутрашња организација радних простора је условљена функционалним током радног процеса, те је пројектовање индустријских хала било засновано на усклађивању технолошког процеса са елементима конструкције. Слободан план хале са армиранобетонском скелетном конструкцијом представља оптимално решење за организацију производног процеса. Великих распона и висина хале у ентеријеру одају утисак прегледног и добро организованог радног простора. Такође, хале раздвојене унутрашњим панелима до одређене висине, као у хали „Професионалне електронике“, су одавале утисак просторности. Фасаде објеката су углавном малтерисане, лишене орнамената, и разуђене хоризонталним тракама прозорских отвора и стакленим

панелима. Коначно, индустријску естетику фабрике „Руди Чајавец“ карактерише једноставност архитектонске замисли, а чистоћа обликовања природно осветљених индустријских хала произилази из армиранобетонске скелетне конструкције чије су димензије условљене функционалном схемом. У индустријском комплексу су обједињени различити типови објеката и конструкција, који су применом истих материјала обликовно повезани у складну целину.

Приликом планирања и изградње фабричког комплекса приметно је присуство свести о друштвеном и хуманом аспекту индустријске архитектуре и целог комплекса. Модерна се манифестовала и кроз пројектовање оптималних хигијенских услова рада, природног осветљења и проветрености производних хала, али и просторија за одмор и хигијену радника. Ради услова локације, у комплексу нису били заступљени већи отворени простори и паркови за раднике, али су планиране мање зелене површине, дрвореди, водени елемент у виду фонтане, и скулптура. Присутна је и разноликост остварених садржаја у оквиру индустријске намене попут: здравствене станице, ресторана друштвене исхране, спортских активности и уметничких садржаја. Модерна се манифестовала кроз урбанистичку поставку фабричког комплекса у градском ткиву Бањалуке. Промисленим обликовањем и просторном организацијом објеката различитих волумена и намена у односу на непосредно окружење и важне пешачке токове, остварена је хумана димензија индустријског комплекса у центру града. Након обустављања индустријске производње, машине и алати нису очувани, а фабрички погони су напуштени и препуштени стихијском пропадању све до 2000-их година када се објекти приватизују и обнављају.

Резултати анкетног истраживања меморије о бившој фабрици су у уској корелацији са резултатима анализе историјског развоја фабрике и индустријског обрасца послератне архитектуре. Доминантна слика простора бивше фабрике присутна у меморији је слика некадашњег индустријског комплекса из периода активне производње. Може се рећи да је испитаницима фабрика „Руди Чајавец“ доминантно у сећању као велики индустријски комплекс у центру града, са великим бројем индустријских објеката великих габарита у којем су се производили различити војни и цивилни производи. Такође, ово индустријско

место се разуме као јединствена целина у укупној слици Бањалуке, односно као њена важна дистинктивна карактеристика. Важан део слике индустријског места је и ефикасан и организован радни процес производње производа за војну и цивилну намену, који се разуме као носилац ширег привредног развоја, и укључује велики број радника. Посебно је упечатљива слика великог броја задовољних радника различитих стручних квалификација, који су развили однос базиран на хијерархији и међусобном поверењу, и допринели привредном развоју. Осим производних активности, слику фабрике допуњавају и остале заједничке активности радника попут спорта и рекреације и годишњих одмора. Занимљиво је рећи да су иноваторска делатност и културне манифестације, као важне активности које су се дешавале у фабрици, избледеле из сећања на „Руди Чајавец“. Међутим, слика индустрије која је трајала пола века је у великој мери нарушена ратним збивањима из 1990-их година, када је производња угашена и после чега је уследило пропадање и напуштање места фабрике. Доминантна значења која се приписују слици бивше фабрике су позитивна друштвена. За многе фабрика „Руди Чајавец“ има значење благостања, бољих срећнијих времена, друштвеног прогреса, сигурности, безбрижности, солидарности итд. Сва ова значења колективизма су произашла из искуства фабрике у контексту социјалистичких друштвено-економских односа и социјалистичке организације удруженог рада (СОУР), који су били засновани на идејама равноправности, солидарности, заједништва и социјалне једнакости. Феномен самоуправљања је произвео специфичан однос поистовећивања и везаност радника за фабрику, радно место и колектив (Simonović, Vujičić, 2014). Такође, фабрика се доживљава као носилац привредног развоја, препознатљива је у региону и шире, те има државни па чак и светски значај. Осим тога, значења се односе на могућност запослења, егзистенције и успех фабрике. Овакво схватање индустријске производње као носиоца развоја је вероватно разлог што половина испитаника и даље сматра да је адекватна нова намена на овој локацији индустријска. Осим друштвених, слици бивше фабрике се приписује физичко значење индустријског гиганта. Фабрика се доживљава као велики произвођач различитих производа чија је заједничка особина квалитет. Ипак, у великој мери је у меморији присутна слика фабричког комплекса као напуштеног, недовољно искоришћеног простора,

који се још описује и као вашар и функционално нецеловит простор у коме влада неред. У овом контексту фабрика је симбол пропасти индустрије, корупције, крађе, угрожене егзистенције великог броја радника, итд., што настаје као последица гашења индустријске активности и приватизације у периоду транзиције економског система 1990-их година. Доминантне емоције које се приписују месту фабрике су туга и жаљење, а настале су као последица напуштања и престанка рада фабрике и губитка позитивних физичких и друштвених значења која се приписују фабрици.

На крају је могуће закључити да место фабрике „Руди Чајавец“ има доминантно позитиван садржај и интензитет меморије који произилази из периода активне индустријске производње, те да постоји афективна и когнитивна повезаност становника Бањалуке са местом бивше фабрике. Фабрика је место позитивне меморије према индустријској прошлости са доминантно друштвеним значењима. Идентитет фабрике „Руди Чајавец“ се развио из доминантног дијалектичког односа између друштвених значења и друштвених активности или функционалних вредности фабрике, али је у великој мери заступљен и однос између друштвених значења и физичких карактеристика индустријског комплекса. У вези с овим обрасци који значајно фигурирају у конструкцији идентитета, односно у интензитету и садржају меморије фабрике, су: просторни концепт индустријског комплекса, естетика индустријске архитектуре, начин производње и начин и режим коришћења фабричког комплекса.

Иако представља важан аспект друштвеног развоја и материјално сведочанство процеса индустријализације и урбанизације Бањалуке друге половине 20. века, простор бивше фабрике „Руди Чајавец“ није валоризован као важан део културног наслеђа и културног идентитета заједнице и није предмет заштите на институционалном нивоу. Осим тога, простор бившег индустријског гиганта „Руди Чајавец“ никада није био обухваћен спроведбеним планским документом који би регулисао започети процес регенерације и спречио стихијске и непланске архитектонске и урбанистичке интервенције. Како би се ова локација заштитила од непланске градње и коришћења постојећих објеката за различите делатности са некомпатибилним садржајима, Скупштина Града је 2008. године усвојила Одлуку о приступању изради Регулационог плана „Центар – Запад 1“. Међутим, и поред

бројних скупштинских заседања овај план никад није усвојен. Процес израде је опет покренут на основу Одлуке Скупштине Града Бањалука из марта месеца 2017. године, али још увек није усвојен.

Коначно, на основу резултата истраживања може се рећи да започети процес регенерације напуштеног индустријског комплекса није дао пожељне резултате. Многи објекти су адаптирани и реконструисани за пословну намену, при чему није вођено рачуна о вредностима индустријске архитектуре и очувању вредних трагова индустријске прошлости. После спроведених архитектонских и урбанистичких интервенција пренамене простор бивше фабрике не поседује ликовни квалитет јединства у различитости који је настао као резултат сложености и кумулативних ефеката историјског развоја комплекса од 1950-их година до данас. У већој мери је нарушено композиционо јединство и јединство обликовања фасада. Иако је комплекс изгубио оригиналну намену, просторна организација формирана 1980-их година, уз извесне измене, остала је сачувана до данас. Такође, у процесу пренамене нарушен је хумани аспект урбаног простора. Неразвијеност мреже пешачког и бициклистичког саобраћаја, недовољан број паркинг места који резултује саобраћајном гужвом, и отворених и зелених простора, чине унутрашњу структуру пословне зоне неповезаном и у великој мери нарушавају квалитет становања у непосредној близини и начин функционисања дела урбаног простора.

Испитаници сматрају да „Руди Чајавец“ има културно-историјску вредност, те половина узорка предлаже очување старих објеката фабричког комплекса и њихову пренамену у културни и туристичко-угоститељски садржај. У вези с овим, досадашњу ревитализацију простора бивше фабрике и нове садржаје пословања испитаници оцењују као јако лоше и као средње добре, због чега ретко долазе у простор нове пословне зоне. Данас се простору бивше фабрике приписују углавном негативна друштвена и физичка значења. Позитивно је оцењена само намера да се обнове и поновно користе напуштени индустријски капацитети у центру града, али је негативно што се тај процес дешава неплански и што су просторни капацитети само делимично обновљени. У непланском процесу регенерације, однос заједнице према индустријској прошлости и карактер везаност за место су потпуно занемарени. Физичка, друштвена и емоционална

значења, на основу којих је остварена везаност за бивше индустријско место, нису значајно фигурирала у процесу урбане регенерације како би се остварио континуитет културног идентитета утемељеног на индустријској прошлости. Неразумевање значаја материјалног трага индустријске активности фабрике „Руди Чајавец“ представља реалну опасност за његов нестанак, чији се почетак већ јасно читава у тренутном стању делимично регенерисаног фабричког простора.

V. ПРОСТОРНИ ОБРАСЦИ ЗА ТРАНСФОРМАЦИЈУ ИНДУСТРИЈСКИХ БРАУНФИЛД ЛОКАЦИЈА

5.1. Вредности и идентитет индустријских браунфилда у функцији урбане регенерације

Адаптивна пренамена представља одрживи модел регенерације индустријских браунфилда који подразумева интегрисање напуштених индустријских локација у урбану средину и њихово прилагођавање новим наменама у новом друштвеном и економском контексту. Адаптивна пренамена је усмерена на остварење циљева одрживости попут: постизања економског развоја, креирање нових радних места, ревитализацију нарушене слике града, креирање нове заједнице и генерисање живе атмосфере града која подстиче иновацију и креативност (Preite, 2016: 107). Дакле, овај модел је заснован на принципима одрживог развоја и представља интегрални део ширих стратегија развоја градова. У контексту потреба за променом индустријске градитељске структуре ради прилагођавања новим наменама, као основни плански принцип издваја се очување и унапређење идентитета места. У пракси постоје различити примери пренамене напуштених складишта, фабрика текстила, пивара, железара, челичана, електрана и осталих бивших индустријских капацитета. Такође, постоје различити плански приступи, од оних који чувају интегритет индустријског наслеђа до оних који у потпуности нарушавају вредности остатака индустријске прошлости. Одабир планског приступа зависи од појединачног случаја и разумевања вредности индустријских браунфилда у савременом контексту постиндустријских градова. Историјске и културне вредности материјалних остатака индустријске ере постају посебно значајне у процесу пренамене 1950- их, а посебно 1960- их и 1970- их година када свест о потреби очувања наслеђа постаје доминантнија.

Иако су у пракси усаглашени ставови о значају адаптивне пренамене за постизање циљева одрживе регенерације и очувања идентитета индустријског наслеђа, не постоје јединствене смернице чија би примена омогућила остварење циљева. У вези с овим, поставља се питање које обрасце применити да би се ови локалитети укључили у савремене токове развоја урбане средине и постали њен интегрални део. Осим тога, прилагођавање индустријских структура новим наменама готово увек захтева спровођење просторних интервенција различитог обима, што на

крају доводи до стварања нових места у којима се преплићу старо и ново. Карактер односа старог и новог утиче на идентитет индустријских браунфилда који се разуме на основу карактера односа заједнице према индустријској прошлости и вредностима индустријског наслеђа. Према конвенцијама и повељама које се баве заштитом и идентитетом наслеђа промене треба да буду минималне, реверзибилне и визуелно различите (Bell, 1997). У конвенцијама се предлаже да се минималне промене могу изразити квантитативно, на основу нивоа промена постојеће физичке структуре, и квалитативно на основу обима нових елемената који не угрожава естетски интегритет постојећег ткива. У вези с овим, поставља се питање врсте и оптималног нивоа промена индустријског браунфилда да би се очувао његов идентитет у процесу прилагођавања новим наменама и савременом контексту развоја градова.

До сада је у тексту дисертације било речи о вредностима и идентитету индустријских браунфилда и њиховој улози у урбаној регенерацији. Адекватно вредновање индустријских браунфилда представља основ управљања њиховом трансформацијом у процесу урбане регенерације. У тексту који следи биће речи о трансформацији индустријских браунфилда у циљу просторно-функционалне интеграције локације у мрежу урбаних простора и очувања идентитета у процесу урбане регенерације. Управљање трансформацијом се односи на усмеравање промена индустријског наслеђа путем примене квалитативних препорука генерисаних из просторних, функционалних и културолошких вредности индустријских браунфилда.

5.2. Просторни обрасци индустријских браунфилд локација

Осим дефинисања типолошке класификације индустријских браунфилда са аспекта идентитета, односно карактера односа према индустријској прошлости и вредностима индустријског наслеђа, циљ овог истраживања је формулисање просторних *образаца* или *квалитативних препорука* за трансформацију индустријских браунфилд локација, примењивих у локалном, али и ширем географском, друштвеном и културном контексту.

Методологија формулисања образаца произилази делом из теоријског оквира, али и резултата његове примене у оквиру студије случаја за коју је одабран простор

бивше фабрике „Руди Чајавец“ у Бањалуци. Овај простор је пример индустријског обрасца масовне индустријске изградње који је настао применом принципа функционалности, ефикасности и економичности у планирању и пројектовању индустријских комплекса у послератном друштвено-економском и културном контексту Југославије. Променом односа архитекта као ствараоца и друштва као наручиоца, у оквиру самоуправљачког административног модела, настали су нови обликовни стандарди и типологије у архитектури као обележје новог времена (Šegvić, 1950 u Paladino, 2011). У оквиру индустријске архитектуре су настале различите типологије које су квалитетом успоставиле висока мерила вредности при сагледавању југословенске архитектуре уопште (Paladino, 2011).

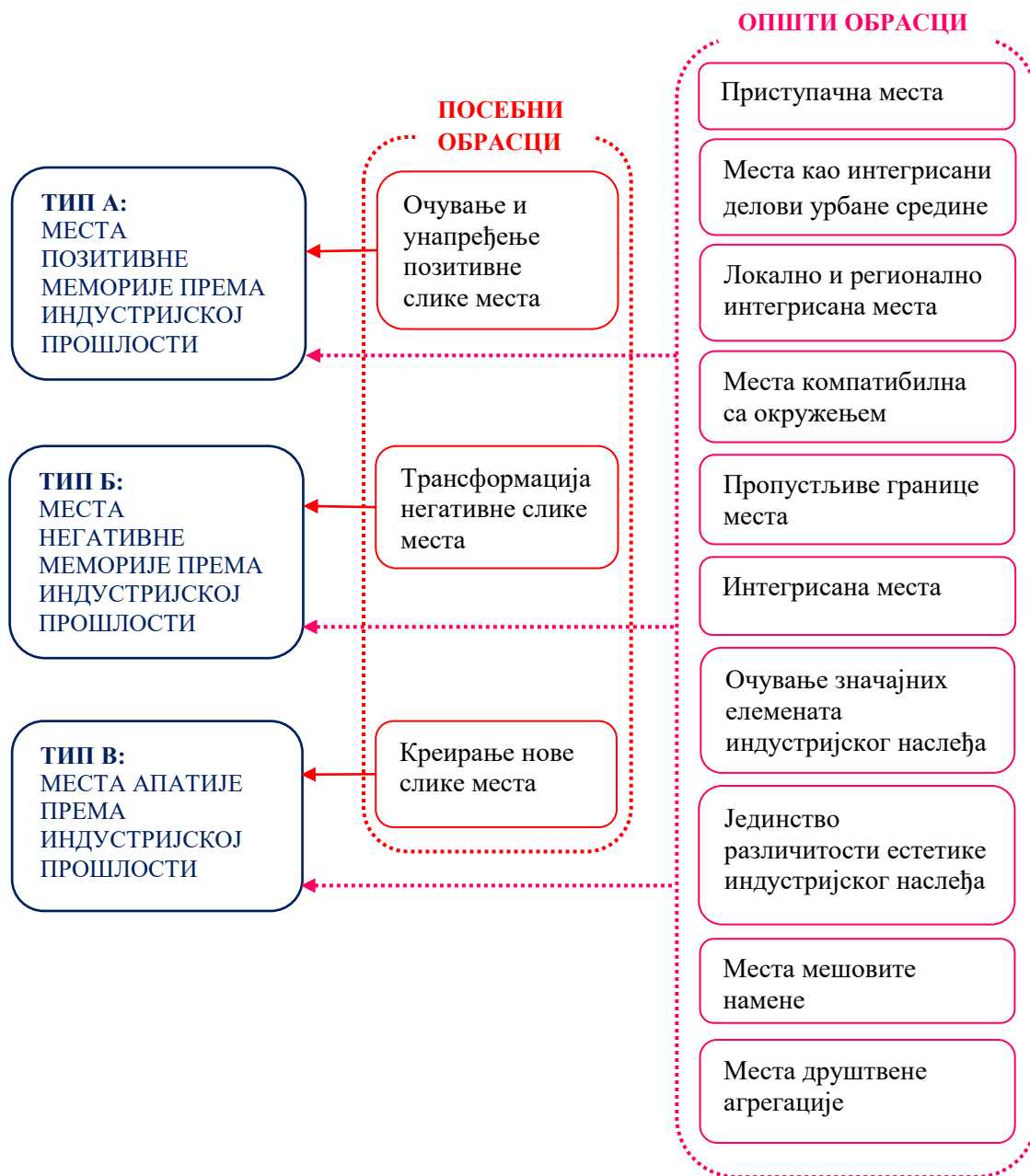
Образац (*pattern*) дефинише проблем који се често понавља у окружењу и описује суштинско решење проблема (Alexander et al., 1977). Александер и сарадници дефинишу обрасце који се примењују на различите просторне нивое, било да се ради о једној згради, просторији или су у питању цели региони. Образац је дефинисан групом просторних елемената и њиховим релацијама из којих произилази основно обележје обрасца. Такође, образац се увек разумева у релацији са другим обрасцима. Налази се у релацији са већим обрасцима у које је уграђен, са обрасцима исте величине који га окружују и мањим обрасцима који су његов саставни део (Alexander et al., 1977). Применом образаца могуће је креирати кохерентну слику окружења. Обрасце је могуће применити безброј пута, а да резултат примене никада не буде исто решење и слика. Посматрање индустријских браунфилда у контексту образаца омогућава њихово истраживање у контексту ширег и ужег локалног и регионалног контекста, али и на нивоу индустријског морфолошког региона и делова његове структуре.

Формулисане културолошке вредности, као критеријуми типологије индустријских браунфилда, и остале просторне и функционалне вредности су примењене на анализу простора бивше фабрике „Руди Чајавец“, а из закључака анализе студије случаја формулисано је десет општих и три посебна обрасца за просторну трансформацију браунфилда. Општи обрасци представљају генералне препоруке за трансформацију свих претходно дефинисаних типова напуштених индустријских комплекса у функцији просторно-функционалне интеграције локације у мрежу урбаних простора и очувања елемената индустријског наслеђа.

Основне релације индустријских браунфилда на основу којих су дефинисане њихове просторне и функционалне вредности, а на које се односе и општи обрасци су: однос браунфилда са ужим и ширим окружењем и осталим браунфилдима на локалном, регионалном и ширем просторном нивоу, и међусобни однос елемената унутрашње структуре браунфилда. Кључни просторни елементи у овим релацијама су локација и елементи границе и структуре браунфилда. Посебни обрасци представљају препоруке за трансформацију одређених типова браунфилда (*места позитивне и негативне меморије и апатије према индустријској прошлости*), а које су у функцији очувања и унапређења њиховог идентитета. Основна релација браунфилда разматрана кроз дефинисану типологију и културолошке вредности, а на коју се односе посебни обрасци, је однос постиндустријског друштва према вредностима индустријског наслеђа. Кључни елементи у овој релацији су физички и друштвени елементи индустријског наслеђа, чије искуство утиче на креирање друштвених физичких значења, на основу којих се даље развија повезаност са бившим индустријским местима.

Општи и посебни обрасци представљају инструмент оптималних промена индустријског наслеђа у процесу адаптивне премене, потребних да се индустријски браунфили прилагоде новим наменама и друштвеном и економском контексту и постану интегрални део урбене средине, а да у исто време очувају и унапреде идентитет. Другим речима, обрасци представљају инструмент управљања трансформацијом индустријских браунфилда у функцији урбане регенерације. Важно је нагласити да се општи обрасци примењују увек с једним посебним обрасцем, чији одабир зависи од препознатог типа браунфилда. Релација између типова браунфилда и дефинисаних посебних и општих образаца за њихову трансформацију је приказана на слици 5.1. Обрасци се примењују на све индустријске браунфилде без обзира на величину групације индустријских објеката. Коначно, обрасци нису ограничавајући, а њихова примена омогућава различита архитектонско-урбанистичка решења у оквиру адаптивне премене. Коначни циљ њихове примене је постизање одрживих решења адаптивне премене, која у исто време зависе од читавог низа економских, еколошких и друштвених фактора. У вези с овим, обрасци не представљају универзални рецепт

за постизање културних циљева регенерације индустријских браунфилда, него су део шире палете квалитативних препорука прилагођених специфичностима сваког локалитета појединачно.

Слика 5.1. Релација између типова браунфилда и општих и посебних образаца

Општи обрасци.

Приступачна места. Овај образац описује места која су лако приступачна, а подразумева добру саобраћајну повезаност места са саобраћајницама другог и трећег реда (локалне саобраћајнице и саобраћајнице нижег реда), у циљу приступачности на локалном нивоу, и/или са саобраћајницама првог реда (регионални пут, главна саобраћајница), у циљу приступачности на регионалном нивоу. Образац подразумева и повезивање места са мрежом пешачке и бицикличке инфраструктуре на ужем локалном нивоу, али и са мрежом железница и лучком инфраструктуром на ширем локалном и регионалном нивоу. Истраживања која се баве улогом саобраћајне приступачности у процесу урбане регенерације показују да браунфилд локације у близини аеродрома, градских средишта и железничких станица имају више потенцијала за обнову (Lange, McNeil, 2004). Регенерација индустријских браунфилда веома добре приступачности може да буде од регионалног значаја. Пример примене овог обрасца је пренамена бивших плинских магацина Гасометер у Бечу, којој је претходила изградња североисточног дела аутопута и продужетак једне линије метроа чиме је локација добила добру приступачност и повезаност са центром града.

Места као интегрисани делови урбане средине. Индустријски браунфилди неретко заузимају атрактивне градске просторе и имају висок степен загађења, што доприноси стварању многих друштвених, културних, економских и еколошких и просторних проблема. С обзиром да браунфилди нарушавају идентитет и квалитет урбане средине, те имају негативан психолошки утицај на њене становнике, неопходно је планирање регенерације индустријских браунфилда као просторних целина, али и делова града, као целине вишег реда. Бројни напуштени индустријски комплекси имају важну улогу у конституисању идентитета индустријских градова, али и идентитета њихових становника базираног на индустријској прошлости. Образац интегрисаних места у урбану средину подразумева успостављање континуитета градског простора и повезивање браунфилд локација са осталим градским просторима. Образац подразумева мрежу интегрисаних отворених и зелених простора на нивоу града чији је саставни део мрежа отворених и зелених површина у оквиру бивших

индустријских места. Континуалан градски простор у форми мреже отворених и озелењених простора повезује бивше индустријско место са осталим важним местима у граду и његовим центром. Такође, образац подразумева и интегрисање индустријске железнице и речних токова и канала, уколико постоје, у мрежу јавних комуникација на локалном и ширем нивоу. Континуалан градски простор омогућава повезивање различитих урбаних функција, али и одабир различитих путања комуникација унутар града, а самим тим и долазак различитих група људи у простор бившег индустријског места.

Локално и регионално интегрисана места. Просторни обрасци размештаја и концентрације индустријских активности на неком простору се могу разумети на основу економских фактора агломерације и креирања просторних и функционалних кластера. Образац локално и регионално интегрисаног места се односи на модел мреже бивших индустријских места на нивоу града или регије, који имају заједничка обележја и значајну улогу у историји индустријског развоја, чији је место саставни део. Образац подразумева препознавање потенцијала одређене браунфилд локације да, на основу историјских вредности индустријског наслеђа или привлачности и новог квалитетног искуства места које нуди посетиоцима, постане важна тачка локалне, али и шире регионалне руте индустријског наслеђа. Овај образац има важну улогу у креирању интегралних стратегија регенерације браунфилд локација на локалном, регионалном и вишем нивоу, али и дефинисању индустријског туризма као једног од циљева стратегија. Пример примене овог обрасца је повезивање места индустријског наслеђа, који су оставили траг у историји развоја европске индустрије, у регионалне руте попут: Рурске, Берлинске и Каталонске руте, руте Јужног Велса и многих других, а које промовише мрежа Европске руте индустријског наслеђа (ERIH).

Места компатибилна са окружењем. С обзиром да агломерацију економија и производних активности прати агломерација популације, најчешћи начин коришћења земљишта у непосредном окружењу индустријских браунфилда је стамбени. Некомпатибилност нових намена и режима коришћења бивших индустријских места са стамбеним наменом у окружењу може значајно да угрози квалитет живота у насељу. Овај образац подразумева да нови начин и режим коришћења места не наруше квалитет функционисања непосредног урбаног

окружења. Образац подразумева да нове функционалне јединице, њихова просторна дистрибуција и режим коришћења не угрожавају обрасце кретања у окружењу и не производе негативне еколошке ефекте који нарушавају квалитет урбаног живота. Коначно, образац подразумева да просторно-обликовне и функционалне промене не угрозе вредности културних добара у окружењу. Примена обрасца омогућава да промене у оквиру адаптивне пренамене индустријских браунфилда подрже несметано одвијање урбаних функција у њиховом ужем и ширем окружењу и омогуће унапређење целокупног урбаног квалитета. Пример примене овог обрасца су нпр. многе регенерисане фабрике и складишта у центру Манчестера које су, уз примену различитих просторно-функционалних интервенција, пренамењене углавном у стамбену и мешовиту намену, и не нарушавају функционисање осталих функција у окружењу.

Пропустљиве границе места. Ради лакшег одвијања производног процеса и његовог раздвајања од осталих урбаних функција многе индустријске целине представљају затворене комплексе са контролисаним приступима, што у великој мери утиче на његов значај у ширем урбаном контексту. У вези с овим, границе индустријских браунфилда су одређене комплексним системом баријера, попут ограда, низа индустријских структура и заштитног зеленила, и пропуста, попут капија и улаза за теретна возила и раднике. Границе конституишу обрасце кретања и заустављања, али дефинишу и однос унутрашње структуре индустријског комплекса са спољашњим контекстом.

Непропустљиве границе места стварају дисконтинуитет употребе градског простора и његову просторну изолацију. Образац пропустљивих граница треба да подржи образац интеграције бивших индустријских места у урбану средину и омогући већи број нових корисника простора. Такође, у процесу урбане регенерације елементе граница индустријских браунфилда је могуће посматрати као специфичне урбане просторе, који у великој мери утичу на њихов идентитет.

Интегрисана места. Унутрашња повезаност индустријских комплекса зависи од индустријске намене и карактеристика мреже која задовољава одвијање процеса производње. Повезаност је резултат потребе за усмеравањем кретања радника, сировина и производа кроз комплекс, и контролом њихових улазака и излазака.

Индустријски комплекси често не располажу густом мрежом пешачких комуникација и опремљеним отвореним јавним просторима. Такође, ради коришћења алтернативних видова саобраћаја у односу на аутомобилски, у оквиру комплекса нису заступљене веће паркинг површине.

Неповезана места онемогућавају адекватно коришћење урбаних функција које постају изоловане и неодрживе. Образац локално интегрисаних места описује бивша индустријска места интегрисана на локалном нивоу како би подржала нову планирану намену. Интегрисана места располажу густом мрежом колских, пешачких и бициклических комуникација и отворених јавних простора. Густа мрежа комуникација омогућава одабир различитих путања кретања и места задржавања. На основу новог искуства бившег индустријског места изнутра, креира се низ нових слика које се међусобно преклапају и допуњују. Резултати примене овог обрасца зависе од разноврсности нових намена и нивоа опремљености урбаног простора.

Очување значајних елемената индустријског наслеђа. Просторна организација индустријских браунфилда је резултат начина индустријске производње и организације функционалних јединица, а чине је различити типови индустријских и осталих грађевина, и структура попут: производних хала, радионица, складишта, административних и осталих објеката. Ови елементи заједно чине кохезивну целину јер су изграђени применом истог принципа функционалности и ефикасности. Такође, неки индустријски комплекси представљају заокружену пејзажну целину са улицама, зеленилом и отвореним просторима, као важним елементима њене структуре. Образац очувања елемената индустријског наслеђа подразумева очување значајних целовитих индустријских склопова, појединачних самосталних објеката и структура, и појединачних објеката и структура као интегралних делова већег индустријског склопа. Примени овог обрасца претходи разумевање значаја појединачних објеката и структура, машина и технолошких процеса у укупној слици наслеђа, града или ширег контекста, а на основу детаљне валоризације архитектонских, историјских, технолошких и научних вредности наслеђа, и значења која му људи приписују. Такође, позиција, просторна организација, волумени, обликовање и остала обележја елемената наслеђа могу да буду сведоци значајног периода за развој града, и стога разлози очувања целог

индустријског склопа. Примени обрасца претходи и валоризација грађевинског стања конструкције, материјала, детаља и осталих елемената објеката и структура, на основу чега се коначно одлучује о мерама замене, уклањања и обнове грађевинског фонда. Образац подразумева могућност изградње нових објеката који не нарушавају вредности значајних објеката или склопова. Пример примене овог обрасца представља заштита појединачних објеката у оквиру Творнице електричних жаруља у Загребу, и то главне производне хале, сегмента канцеларијско-складишне зграде и пробног торња, као и заштита Градске клаонице и сточне тржнице у Загребу, као историјске целине индустријског склопа (Paladino, 2009).

Јединство различитости естетике индустријског наслеђа. Ради усавршавања технологија и модернизације производње, промене власничке структуре и повећаног обима производње, индустријске комплексе карактеришу честа проширења, реконструкције, доградње и адаптације. Резултат ових промена из различитих временских епоха је специфична естетика индустријског наслеђа коју карактеришу кумулативни ефекти историјског развоја.

Образац јединства различитости естетике индустријског наслеђа се односи на регулисање односа између старог и новог у процесу промене које адаптивна пренамена наслеђа захтева. Промене се могу посматрати на нивоу: конструкције, унутрашње просторне организације објекта, остатака оригиналног технолошког процеса и машина, обликовања фасаде, примене материјала и осталих елемената. Такође, промене се могу дефинисати на нивоу естетике елемената попут: геометријских принципа композиције, примене пропорције, акцената, доминанти итд. Однос између старог и новог одређује карактер и ниво промене индустријског наслеђа. Овај образац подразумева три могућа односа између старог и новог у адаптивној пренамени, и то: равноправан однос између старог и новог, сједињеност старог и новог и доминација новог над старим. Образац подразумева примену традиционалних принципа и принципа иновативног дизајна. Пример примене овог обрасца су: Каиса Форум (*Caixa Forum*) у Мадриду, трафо станица пренамењена у музеј и културни центар, на којој су старо и ново у равноправном односу; Тејт Модерн (*Tate Modern*), електрана пренамењена у националну галерију *модерне* уметности у Лондону на којој је примењен принцип

сједињености старог и новог; или зграда Хамбуршке филхармоније, некадашње складиште, на којој је примењен принцип доминације новог над старим.

Места мешовите намене. Заступљеност различитих типологија објеката и површина у индустријским браунфилдима попут: производних хала, радионица, складишта, енергетских и инфраструктурних објеката, административних објеката, зелених површина и паркинга, утиче на њихов развојни потенцијал јер омогућава пренамену у различите урбане садржаје. Истраживања показују да недовољна заступљеност различитих функција представља један од ризика успеха пренамене индустријских браунфилда. Ради спровођења планске политике и ограничења у адаптивности објеката за нове намене у пракси су чести примери пренамене у једну урбану функцију, и то најчешће стамбену. Такав пример је пренамена фабрике текстила Блин е Блин (*Blin et Blin*) у Елеуфу. Иако адаптација представља успешан пример очувања архитектонских и историјских вредности наслеђа, пренамењен индустријски браунфилд у Елеуфу носи потенцијални ризик од поновног напуштања ради нестабилног економског статуса нових становника (Preite, 2016).

Образац мешовите намене подразумева примену интегративног приступа пренамене индустријског браунфилда који се односи на различите начине коришћења простора. Примена овог обрасца омогућава одрживост и виталност урбаних функција у контексту брзих економских и друштвених промена. Образац има посебно важну улогу у пренамени браунфилда великих површина. Применом обрасца браунфилд лакше постаје интегрисани део урбане средине. Пренамена браунфилда у мешовите намене је широко распрострањена. У свету је већ пре двадесет година запажен тренд пренамене напуштених лучких складишта, докова, творница, млинова, железница или електрана у галерије и умјетничке музеје, али и трговачке центре и хотеле. Такође, грађевине пратећих садржаја се уз врло мало грађевинско-техничких интервенција прилагођавају здравственим, образовним, културним, спортским и осталим наменама. Примери примене овог обрасца су: Комплекс Ам Борсигтурум у Берлину- индустријски браунфилд пренамењен у стамбену, услужну, рекреативну и осталу намену; Гасометер у Бечу- плинска складишта пренамењена у становање, администрацију, шопинг центар, позориште, концертну дворану итд.; Парк Нација у Лисабону- индустријски

обухват рафинерије нафте, клаонице, депоа експлозива и простора за поправку бродова пренамењен у изложбени парк са вишенаменским просторима намењеним посетиоцима из целог света; Лендшафт парк у Дуизбургу- постројења за производњу угља и челика пренамењена у јавни парк са спортским, културним и осталим садржајима; и многи други.

Места друштвене агрегације. Истраживања показују да „прекомерни“ успех регенерације индустријског браунфилда може да доведе до урбане централизације. У овом случају нови интензитет и начин коришћења бившег индустријског места је узрок нарушавања квалитета урбаног живота, који доводи до: расељавања локалног становништва по економској основи, угрожавања категорије социјалног становања, уништавања јавних простора и осталих негативних последица. Пример је пренамена браунфилда у Норћепингу у Шведској, где су креирање Пронова научног парка (*Pronova Science Park*) и отварање новог универзитетског кампуса убрзали темпо раста вредности некретнина и гентрификацију подручја. Присуство универзитета је потиснуло економски слабије функције у окружењу, попут малих радњи, креативних радионица и шопова, те је место постало мање доступно и приступачно (Preite, 2016). Образац места друштвене агрегације подразумева нови интензитет и начин коришћења бившег индустријског места који омогућава доступност места становницима града, као корисницима и посетиоцима, без угрожавања вредности индустријског наслеђа и целокупног урбаног квалитета. Овај образац је у вези са обрасцем компатибилности места са окружењем. Пример примене овог обрасца је пренамена фабрике текстила у насељу Солтер у Брадфорду у уметничку галерију, шопинг центар и ресторански комплекс. Уз очување историјске вредности и атрактивност индустријског наслеђа, постизање разноликих и доступних функција, пројекат пренамене је имао велики утицај на развој функције становања у окружењу.

Посебни обрасци.

Очување и унапређење позитивне слике места. Позитиван однос према индустријској прошлости подразумева постојање повезаности друштвене заједнице са индустријским наслеђем на основу позитивних емоција попут поноса

и носталгије, али и негативних емоција попут туге и разочарења, које су се развиле као последица гашења индустријске активности и губитка симбола прогреса и важних елемената стабилног друштвеног живота. Слику места је, према овом обрасцу, потребно очувати и унапредити наглашавајући значај индустријске прошлости која представља важан део идентитета заједнице. Очување материјалних и нематеријалних остатака индустријске прошлости, и друштвених и/или физичких значења која заједница приписује индустријском наслеђу, представља најважнији елемент очувања повезаности заједнице са местом и позитивне слике места.

Трансформација негативне слике места. Места негативне меморије о индустријској прошлости евоцирају негативне емоције попут непријатности и љутње, јер је индустријска активност била симбол друштвене неједнакости, класних разлика, тешких услова рада, великог еколошког загађења, итд. У овом случају везаност заједнице за индустријско наслеђе се остварује на основу негативног искуства индустријске активности и прошлости. Упркос томе, индустријско наслеђе поседује велики потенцијал за креирање позитивне слике и остварење економских циљева регенерације. Основни циљ адаптивне пренамене није очување трагова индустријске прошлости, него физичко и емотивно приближавање индустријског наслеђа заједници како би се успоставила нова повезаност базирана на позитивним значењима. Слику места је, према овом обрасцу, потребно трансформисати на основу идентификовања и унапређења материјалних и нематеријалних остатака индустријске прошлости којима се приписују негативна значења. Такође, овај образац посебно подразумева увођење нових атрактивних физичких и друштвених елемената чије позитивно искуство нуди нова значења на основу којих се формира нови карактер емотивне везаности заједнице за индустријско наслеђе, а тиме и нова позитивна слика места.

Креирање нове слике места. Апатија према индустријској прошлости говори о непостојању афективне повезаности заједнице са индустријским наслеђем у савременом контексту. У овом случају значења наслеђа немају довољну снагу, нити се сматрају вредним у савременом контексту, да утичу на креирање емотивне повезаности са траговима индустријске прошлости. Према овом обрасцу, потребно је креирати нову слику места на основу нових атрактивних

физичких и друштвених елемената, чијим би се искуством временом створила афективна повезаност заједнице са потпуно новом сликом места. Примена овог обрасца је посебно значајна у оквиру стратешких пројеката (*flagship projects*) који на основу просторне трансформације, повећања атрактивности и креирања потпуно новог визуелног идентитета урбаног места, делују стимулативно на развој ужег ширег и окружења и унапређење целокупне слике града.

VI. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА И ПРАЦИ ДАЉИХ ИСТРАЖИВАЊА

У овом делу дисертације се даје укупан приказ резултата истраживања са закључцима. Добијени резултати свих фаза истраживања се синтетички у генерални закључак о истраживању на основу којег се формира шири систем знања о предмету истраживања. Основни закључци су усмерени на приказ резултата у облику провере хипотеза истраживања. Осим закључка даје се и аргументација којом се указује на вредност закључака и доказа. Приказ резултата и закључака се даје хронолошки по свим фазама и деловима истраживања, а комплетира се излагањем начина на који се дошло до закључка, научне и практичне сврхе истраживања и праваца даљих истраживања. С намером приказа унутрашње логичке концепције истраживања у уводном делу закључних разматрања се дају основна одређења проблема, предмета и циљева истраживања. На крају закључних разматрања важно је образложити специфичне теоријске и практичне доприносе истраживања, истаћи основна ограничења истраживања и указати на могуће правце даљих истраживања.

Као одржив модел регенерације индустријских браунфилда издваја се адаптивна пренамена која подразумева интегрисање напуштених индустријских локација у урбану средину и њихово прилагођавање новим наменама у новом друштвеном и економском контексту. Као што је већ речено у уводном делу истраживања, иако је препознат значај очувања вредности индустријског наслеђа и остварења друштвених и културних циљева у процесу адаптивне пренамене, регенерација индустријских браунфилда је углавном усмерена на остварење економских и еколошких циљева. Резултат оваквог приступа политикама обнове браунфилда често су занемарене историјске, просторне и културне вредности ових локација, што доводи до трајног уништења културног, природног и градитељског наслеђа и урбаног идентитета. Основна претпоставка истраживања је била да вредности браунфилд локација представљају њихов значајан развојни потенцијал, те да очување идентитета и обнова индустријског наслеђа доприносе одрживој регенерацији браунфилд локација и унапређењу урбаног идентитета. Као водећа истраживачка питања формулисана су следећа: шта је вредно за очување у једном напуштеном и недовољно искоришћеном индустријском комплексу у контексту урбане регенерације, шта се подразумева под његовим идентитетом и

непоновљивим карактером места, и како формулисати моделе трансформације напуштених индустријских комплекса с циљем очувања и унапређења идентитета и постизања позитивних ефеката регенерације?

Први део рада се бавио редефинисањем односа према индустријском наслеђу у контексту урбане регенерације путем постављања регенерације браунфилда у контекст одрживости. Резултати овог дела истраживања показују да индустријски браунфилди представљају значајне индустријске пејзаже, те да вредности индустријског наслеђа представљају покретаче регенерације браунфилда. Дакле, регенерација браунфилд локација подразумева очување индустријског наслеђа, кроз његову обнову и поновно коришћење у контексту савремених услова, стандарда и квалитета живота. Циљ регенерације бруанфилда је да се очувају специфичне материјалне и нематеријалне вредности историјских амбијената и индустријске архитектуре, и прилагоде савременим потребама друштва и стратегијама урбаног развоја. Другим речима, да би се постигла одржива решења у процесу регенерације браунфулд локација, неопходно је постизање друштвено-културних циљева, унапређење идентитета места и поштовање специфичности локалне средине.

Други део рада се бавио реконцептуализацијом идентитета индустријских браунфилда. Прво је дат приказ концепта заштите индустријског наслеђа као контекста у оквиру којег се доносе одлуке од значаја за очување материјалних и нематеријалних вредности наслеђа као основних елемената његовог специфичног карактера и идентитета. Даље су критички анализирани теорије које се баве урбаним идентитетом, а као оквир за дефинисање идентитета браунфилда предложен је концепт *места* који на свеобухватан начин обухвата нематеријалне вредности, које су у вези са доживљајем и значењем простора, и материјалне, које се односе на специфичности физичког простора које утичу на доживљај. Резултат овог дела истраживања је дефинисан концепт идентитета браунфилда на основу аспеката индустријске локације, физичких карактеристика индустријског комплекса, претходне индустријске активности и значења или симболичких вредности индустријског наслеђа, и њихових дијалектичких односа. Доминација неких компонената у односу на остале у искуству индустријског места је од великог значаја за идентитет индустријских браунфилда. С обзиром да се значења

индустријског наслеђа, као нематеријална компонента индустријских браунфилда, развијају на основу искуства осталих елемената места, она постају индикатор значаја локације, физичких карактеристика и активности за његов идентитет. Другим речима, значења представљају поље репрезентације односа материјалних и нематеријалних вредности индустријског наслеђа. У вези с овим, идентитет браунфилда је резултат искуства и значења која се приписују индустријским местима. На основу овога је било могуће закључити да је идентитет индустријских браунфилда динамичан концепт и производ искуства и савременог односа постиндустријског друштва према траговима индустријске прошлости. Значај овог концепта се огледа у могућности његове примене као метода евалуације планског приступа регенерацији индустријских браунфилда, што је после потврђено кроз студију случаја.

Трећи део истраживања се бавио формулисањем аналитичког апарата за истраживање вредности индустријског наслеђа у форми типолошке класификације браунфилда који захтевају различит третман материјалних и нематеријалних остатака индустријске прошлости у процесу регенерације. С намером дефинисања просторних, функционалних и културолошких вредности индустријских браунфилда, као могућих критеријума типологије, индустријски браунфилди су анализирани у оквиру концепата различитих теорија. Аспекти локације индустријских браунфилда су анализирани на основу концепата теорије *индустријске локације* из научног поља индустријске географије, из чега су произашле три просторне вредности индустријских браунфилда: положај, величина групације индустријских објеката у браунфилду и облик груписања индустријских браунфилда, и три функционалне вредности: приступачност, компатибилност са непосредним контекстом и начин индустријске производње. Карактеристике физичке структуре и индустријске активности, односно индустријске форме, су анализирани применом теоријских концепата *урбане морфологије*, из чега су произашле три просторне вредности браунфилда: пропустљивост граница, просторни концепт и естетика индустријске архитектуре, и три функционалне вредности: повезаност са ужим и ширим урбаним контекстом, интензитет/режим коришћења, и врсте активности и начин коришћења индустријског објекта/комплекса. И коначно, значења индустријског

наслеђа су анализирана на основу *теорије везаности за место* из научне области психологије окружења, на основу чега су дефинисане две културолошке вредности индустријских браунфилд попут интензитета и садржаја меморије индустријског наслеђа. Одабир вредности браунфилда, као критеријума типологије, је заснован на дефинисаном концепту идентитета и циљевима типологије. С обзиром да интензитет и садржај меморије индустријског наслеђа на најбољи начин говоре о односу људи према индустријској прошлости и вредностима индустријског наслеђа и начину на који се тај однос формира, као критеријуми типологије индустријских браунфилда одабране су културолошке вредности. Типологија је схваћена као алат за евидентирање културних просторних образаца индустријских браунфилда, који подразумевају начин функционисања, искуства и односа према простору одређење друштвене групе коју карактеришу јединствене вредности, обичаји и понашање. Основни циљ типологије је дефинисање савременог односа према вредностима индустријског наслеђа што је од значаја за одабир планског приступа регенерацији браунфилда и усмеравање планских и пројектантских активности с циљем очувања и унапређења идентитета. Као резултат овог дела истраживања потврђена је прва хипотеза да је могуће дефинисати типологију индустријских браунфилд локација применљиву у процесу планирања урбане регенерације, полазећи од њихових просторних, функционалних и културолошких вредности.

У емпиријском делу истраживања је приказан пример регенерације браунфилда у Бањалуци у Републици Српској с циљем операционализације претходно дефинисаног концепта идентитета и типологије браунфилда произашлих из теоријског оквира истраживања. Циљ је био усмерен на дефинисање односа спроведеног (не)планског процеса урбане регенерације према вредностима и идентитету индустријског места. У првом делу ове фазе су приказани, анализирани и објашњени проблеми регенерације браунфилда, а одмах потом легислатива и регулатива која се односи на регенерацију браунфилда и оквир заштите индустријског наслеђа у Бањалуци и Републици Српској. Као резултат овог дела истраживања утврђено је да је у Републици Српској присутан проблем евиденције индустријског наслеђа, али и недовољне валоризације и обима градитељских активности на обнови индустријских објеката и целина. Такође,

присутна је неусклађеност надлежности државних и ентитетских институција, мањкавости законских решења, али и недовољно развијена друштвена свест о значају индустријског културног наслеђа. Посебно је утврђен проблем непрепознавања индустријског наслеђа 20. века као битног дела културног наслеђа и културног идентитета заједнице. У другом делу ове фазе је приказан пример регенерације бивше фабрике „Руди Чајавец“ лоциране у ужем центру Бањалуке. Крајем 1990-их година „Руди Чајавец“ је био у самом врху произвођача електронских уређаја у бившој Југославији, а у групацији високопрофесионалних електронских уређаја био је водећи произвођач. Прво је дат приказ основних аспеката историјског развоја фабрике и друштвено-економског, политичког и просторног контекста развоја индустрије у Бањалуци и Босни и Херцеговини, а затим су анализирани просторне, функционалне и културолошке вредности бивше фабрике „Руди Чајавец“ и њихова улога у процесу регенерације. Резултати истраживања су показали да фабрика „Руди Чајавец“ има доминантно позитиван садржај и интензитет меморије који произилази из периода активне индустријске производње, те да постоји афективна и когнитивна повезаност становника Бањалуке са местом бивше фабрике. Фабрика је место позитивне меморије према индустријској прошлости са доминантно друштвеним значењима. Идентитет фабрике „Руди Чајавец“ се развио из доминантног дијалектичког односа између друштвених значења и друштвених активности или функционалних вредности фабрике, али је у великој мери заступљен и однос између друштвених значења и физичких карактеристика индустријског комплекса. У вези с овим обрасци који значајно фигурирају у конструкцији идентитета, односно у интензитету и садржају меморије фабрике, су: просторни концепт индустријског комплекса, естетика индустријске архитектуре, начин производње и начин и режим коришћења фабричког комплекса. И коначно, резултати показују да су однос заједнице према индустријској прошлости и карактер везаност за место у досадашњем непланском процесу регенерације потпуно занемарени. Физичка, друштвена и емоционална значења, на основу којих је остварена везаност за бивше индустријско место, нису значајно фигурирала у процесу урбане регенерације како би се остварио континуитет културног идентитета утемељеног на индустријској прошлости. Управо неразумевање значаја материјалног трага

индустријске активности ове фабрике представља реалну опасност за његов нестанак, чији се почетак већ јасно читава у тренутном стању делимично регенерисаног фабричког простора.

У наставку истраживања су на основу просторних, функционалних и културолошких вредности индустријских браунфилда, дефинисани општи и посебни просторни обрасци за трансформацију индустријских браунфилда у процесу урбане регенерације примењиви у локалном, али и ширем географском, друштвеном и културном контексту. Методологија формулисања образаца је произашла делом из теоријског оквира, али и резултата његове примене у оквиру студије случаја. Образац је дефинисан групом просторних елемената и њиховим релацијама из којих произилази основно обележје обрасца. Општи обрасци представљају генералне препоруке за трансформацију свих дефинисаних типова напуштених индустријских комплекса у функцији просторно-функционалне интеграције локације у мрежу урбаних простора и очувања елемената индустријског наслеђа, док посебни обрасци представљају препоруке за трансформацију одређених типова браунфилда, а које су у функцији очувања и унапређења њиховог идентитета. Дефинисани обрасци представљају инструмент потребних промена индустријског наслеђа да се индустријски браунфили прилагоде новим наменама и друштвеном и економском контексту и постану интегрални део урбене средине, а да у исто време очувају и унапреде идентитет. Примена овако дефинисаних образаца омогућава различита архитектонско-урбанистичка решења у оквиру адаптивне пренамене. Важно је поменути да ови обрасци нису у супротности са препорукама из области обнове и заштите индустријског наслеђа, него их допуњују и на тај начин смањују ризик од неуспеха просторне трансформације. Примена образаца доприноси постизању одрживих решења адаптивне пренамене, која зависе и од читавог низа економских, еколошких и друштвених фактора. Коначно, обрасци не представљају универзални рецепт за постизање културних циљева регенерације индустријских браунфилда, него су део шире палете квалитативних препорука прилагођених специфичностима сваког места. Овим је коначно потврђена и друга хипотеза истраживања.

Ово истраживање представља допринос дисциплини урбане регенерације, и то регенерације индустријских браунфилда кроз формулисање научно заснованог приступа трансформацији у функцији очувања и унапређења идентитета и прилагођавања браунфилда новим наменама у контексту савремених друштвених и економских услова развоја града. Научно-теоријски допринос дисертације је дефинисање научног концепта идентитета индустријских браунфилда и њихових просторних, функционалних и културолошких вредности које су од значаја за усмеравање процеса урбане регенерације. Научно-методолошки допринос дисертације се огледа кроз формулисање типологије индустријских браунфилда као аналитичког апарата за дефинисање односа према вредностима индустријског наслеђа што је од значаја за одабир савременог планског приступа регенерацији браунфилда. Практични допринос истраживања се огледа кроз могућност примене предложених препорука у планирању регенерације индустријских браунфилд локација и унапређења савременог приступа очувању индустријског наслеђа у процесу урбане регенерације. Такође, прикупљена и систематизована архивска грађа и други подаци о граду Бањалуци, његовим браунфилдима и простору фабрике која је била предмет анализе у студији случаја, може да буде основ за дефинисање стратегија регенерације браунфилда на нивоу града Бањалуке. Резултате истраживања је могуће користити у домену даљих теоријских истраживања која имају за циљ унапређење савременог приступа очувању индустријског наслеђа у Бањалуци и Републици Српској. Истраживање је дало методолошки допринос истраживању у области архитектуре и урбанизма кроз комбиновање метода истраживања.

Ограничења овог истраживања се односе на проблеме прикупљања података ради непостојања техничке документације за неке индустријске објекте који су били предмет студије случаја, те је за истраживање образаца индустријске архитектуре било неопходно спровести сопствена истраживања постојеће архивске грађе и на терену. У случају спровођења анкетног истраживања, главне потешкоће су се односиле на издвајање знатног временског периода на анализу садржаја одговора испитаника на питања отвореног типа и анализу резултата. Потенцијални недостатак методолошке стратегије спровођења анкетног истраживања се односи на субјективност при анализи садржаја одговора и закључивању на основу истих.

Овај проблем је превазиђен управо применом анализе садржаја као истраживачке технике за објективан, систематски и квалитетан опис манифестног садржаја комуникације. Применом анализе садржаја закључци се изводе директно из грађе, односно из манифестног садржаја, али и индиректно, тумачећи латентни садржај материјала, који се односи на индивидуална значења које појединци приказују кроз симболе (Manić, 2017: 31). Као статистичка техника анализе садржаја одабрана је квантитативна анализа која се састоји од пребројавања учесталости појављивања претходно дефинисаних категорија анализе, односно од нумеричког изражавања учесталости категорија, и на тај начин омогућава добијање објективних и поузданих података. Такође, потребно је нагласити да је структура анкетног упитника креирана у складу са теоријским концептима теорије везаности за место, што је омогућило добијање одговора на кључна питања истраживања, а тиме и контролу валидности добијених података и резултата.

У току истраживања примећен је недостатак различитих истраживања која се баве индустријским наслеђем у Бањалуци и Републици Српској. Такође, не постоји база података ни тачан податак о броју напуштених индустријских локација на подручју града и Републике Српске. Нису спроведена ни морфолошка истраживања индустријских образаца, али ни социолошка истраживања која се баве испитивањем односа према вредностима индустријског наслеђа. Индустријски браунфилди у Бањалуци нису до сада разматрани у контексту заштите индустријског наслеђа и његовог прилагођавања савременим стратегијама развоја града. У контексту истраживања о урбанизму и архитектури града Бањалуке, ово истраживање је прво емпиријско истраживање индустријских браунфилд локација које је базирано на испитивању сложеног концепта њиховог идентитета и валоризацији вредности у функцији урбане регенерације. Избор предмета истраживања ове дисертације је произашао из потребе да се фокус истраживања и стручног деловања прошири на просторе напуштених индустријских комплекса, који ради лошег стања и неодржавања представљају маргинализоване урбане просторе чије вредности и потенцијали нису препознати.

Могући правац даљих истраживања се односи на утврђивање могућности примене типологије индустријских браунфилда у планирању регенерације у Бањалуци и Републици Српској. Резултати овог истраживања могу допринети бољем

разумевању значаја валоризације индустријских браунфилда за постизање одрживих модела регенерације. Осим тога, будућа истраживања индустријских браунфилда потребно је усмерити на проверу дефинисане типологије на већем броју локација у граду. Такво истраживање би омогућило дефинисање просторне диспозиције и размештаја различитих типова браунфилда у граду и препознавање њихових заједничких карактеристика. Такође, истраживање је могуће усмерити ка испитивању појединачних типова браунфилда и њихове релације са специфичним просторним и функционалним вредностима. Другим речима, занимљиво је испитати да ли одређени типови подразумевају присуство специфичних дијалектичких односа између елемената попут: локације, индустријске структуре, индустријске активности и значења индустријског наслеђа.

-
- ¹ Conclusions on cultural heritage as a strategic resource for a sustainable Europe (CEU, 2014);
- Issue paper on urban culture and heritage (UNHABITAT III, 2015);
 - Strategic Action Plan for the Implementation of the World Heritage Convention 2012-2022. (UNESCO, 2011b);
 - Heritage, a Driver of Development. Rising to the Challenge (ICOMOS, 2011b);
 - The Paris Declaration On heritage as a driver of development (ICOMOS, 2011c);
 - Agenda 21 for Culture (UCLG, 2008).

² Концепт одрживог развоја се дуго заснивао на премисама економског и еколошког развоја, док је домен културе био занемарен. Иако је веза између културе и развоја препозната 60-их година двадесетог века, тек последњих неколико година култура добија значајно место у међународним документима развојних политика. Тако, у циљеве развоја дефинисаним Миленијумском декларацијом 2000 (UNMS, 2000) култура није била укључена. Тек је 2005. године на Светском самиту усвојен документ (UNWS, 2005) од стране Генералне скупштине УН-а којим је препозната светска културна различитост као фактор који доприноси обогаћивању човечанства. После тога су уследили документ Светског Самита Уједињених Нација 2010 (UNS, 2010), Резолуције (65/166 из 2010, 66/20 из 2011, 68/223 из 2013) усвојене од стране Генералне скупштине Скупштине УН-а (UNGA, 2010; 2011; 2013) и многе регионалне и међународне препоруке, као што су: „The Hangzhou Declaration: Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies” (HIC, 2013), „Sao Paulo Declaration on Culture and Sustainability“ (MSOSACS, 2012) и „Culture as a Catalyst for Socio-Economic and Political Transformation in Africa: the Kinshasa Declaration” (CAMC4, 2012), у којима је препознат значај културе за постизање циљева развоја Миленијумске декларације и у којима се заговара укључивање сектора културе у политике одрживог развоја.

³ Управљање културним наслеђем и механизми интегралног приступа заштити културног и природног наслеђа у процесу одрживог развоја се први пут разматрају у оквиру Четврте европске конференцији министара Савета Европе одговорних за културно наслеђе (*Fourth European Conference of Ministers responsible for the Cultural Heritage*), одржане у Хелсинкију 1996. године, на којој су усвојене Хелсиншка декларација о политичкој димензији конзервације културног наслеђа у Европи (*The Declaration of Helsinki*) (Council of Europe, 1996a), Резолуција о културном наслеђу као фактору изградње Европе (*Resolution on the cultural heritage as a factor in building Europe*) (Council of Europe, 1996b) и Резолуција о културном наслеђу као фактору одрживог развоја (*Resolution on the cultural heritage as a factor of sustainable development*) (Council of Europe, 1996c).

⁴ Значај очувања друштвене и културне димензије наслеђа наглашен је у међународним документима из поља савремене урбане конзервације и планирања, попут: Бура повеље (*Burra Charter*) (ICOMOS, 2013), Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа (*Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*) (UNESCO, 2003), Агенде 21 (*Agenda 21*) (UCLG, 2008) и Хабитат Агенде (*Habitat Agenda*) (UNHSP, 1996).

⁵ Теорија и пракса заштите културног наслеђа су, у другој половини 20. века, поред појединачних грађевина и комплекса, своје интересовање усмериле ка просторним и амбијенталним целинама градова, чији је део скакако и индустријско наслеђе.

⁶ С намером да промовише интегративни приступ заштити или конзервацији културног наслеђа Савет Европе је 1975. године донео Европску повељу о архитектонском наслеђу (*European Charter of the Architectural Heritage*) и Амстердамску декларацију (*The Declaration of Amsterdam*). У Амстердамској декларацији (Council of Europe, 1975b), обим архитектонског наслеђа као појединачног објекта је проширен на: групу објеката и њихово окружење, историјске четврти, градове и села од историјског и културног значаја, историјске паркове и баште, традиционалне средине и савремене објекте. Такође, наглашено је да примена принципа интегралне заштите подразумева очување континуитета постојећих друштвених и физичких карактеристика урбаних и руралних заједница и интегрисање друштвених и економских фактора са политикама архитектонског наслеђа и урбанистичког планирања. У Европској повељи о архитектонском наслеђу (Council of Europe, 1975a) наглашено је да правни, административни, финансијски и технички фактори имају важну улогу у интегративној заштити, која се постиже применом прецизних техника рестаурације и избором адекватних функција.

⁷ У литератури која се бави наслеђем препознају се два основна приступа заштити културног наслеђа, која произилазе из различитог схватања концепата наслеђа. Према првом концепту, наслеђе се разумева као материјални остатак прошлости, који обично слави сјај прошлих времена укључујући различите аспекте моћи и доминације одређених цивилизација (Kamel-Ahmed, 2015). Овај концепт се појавио у Европи, а посебно Британији, Француској и Немачкој у оквиру

модернизма у 19. веку и то као резултат новонасталих дијалога о расама, колонијалним освајањима, када су етнички и културни идентитети постали повезани са „концептом биологије и крви“ (Smith, 2006: 17). Други концепт наслеђа се развио крајем 20. века и односи се на процес креирања значења и идентитета који користи меморију из прошлости и омогућава новим генерацијама да, кроз интеракцију са материјалним остацима прошлости, открију нове идеје о наслеђеним вредностима. Дакле, после дуготрајног култа објекта и споменика присутног у оквиру дискурса о наслеђу, наслеђе се коначно почело разматрати у оквиру друштвеног контекста и перципирати као „људски“ и „друштвени конструкт“, односно као „сведок промена“, а не симбол материјалног постојања (Glendinning, 2001). Иако првобитно схватање наслеђа као „остатака прошлости“ доминира јавним дискурсом, преиспитивање разумевања улоге наслеђа у савременом контексту је допринело новом схватању културног наслеђа као културне активности, која се одвија у садашњости, а под утицајем је наслеђених материјалних и нематеријалних вредности (Kamel-Ahmed, 2015). Према овом концепту, наслеђе је процес који се одвија у садашњости и који омогућава динамично разумевање културне производње (Kenny, 2009 у Kamel-Ahmed, 2015). Такође, наслеђе је схваћено као „културни процес“ и „људско стање“, са људима у фокусу пажње (Harvey, 2001). Исто тако, наслеђе је активно, јер се људи баве њим, рекреирају га, присвајају и „побијају“ (Bender, 1993).

⁸ Ново схватање наслеђа је довело до новог приступа његовој заштити. Последњих деценија, концепт заштите културног наслеђа је еволуирао од традиционалног приступа, који подразумева физичку ресторацију и очување појединих грађевина означених као културно наслеђе, до проширеног концепта интегративне и планиране заштите културног наслеђа (Engelbrektsson, Rosval, 2009). Такође, концепт заштите културног наслеђа, који се односио на заштиту материјалних вредности наслеђа, крајем 20. века је проширен и на заштиту нематеријалних вредности (Kamel, Hale, 2010; Nasser, 2003; Ahmad, 2006), попут усмених предања, извођачких уметности, друштвене праксе, ритуала, традиционалних заната и др. За разлику од старијег приступа, који је усмерен на заштиту наслеђа изолујући га из контекста свакодневног живота, нови приступ наслеђе третира као саставни део свакодневног живота локалне заједнице. У новом приступу заштити, наслеђу се дају нови живот и значење који одговарају савременим потребама човека (European Commission, 2014). Како наводи Тарнер (Turner, 2015), проширење схватања концепта заштите грађевине као објеката, према Венецијанској повељи (*Venice Charter*) и Конвенцији о заштити светске културне и природне баштине (*World Heritage Convention*), до нивоа града, довело је до расправе у међународним академским и стручним круговима која је кулминирала усвајањем Препорука о историјским урбаним пејзажима (*Recommendation on Historic Urban Landscapes*). Према Препорукама, концепт заштите укључује друштвене и културне праксе и вредности, економске процесе и нематеријалне вредности наслеђа које се односе на различитост и идентитет (Turner, 2015). У основи препорука је пејзажни приступ заштити наслеђа који омогућава лакше управљање променама у комплексним историјским урбаним срединама.

⁹ У контексту урбаних целина израз *интегративна конзервација* се односи и на израз заштита од пропадања, очување (*protection, preservation*), а не у контексту значења конзервације (*conservation*) као метода техничке заштите која подразумева очување битних својстава и заштиту од штетних дејстава (Ротер Благојевић, Николић, 2008).

¹⁰ Урбана ревитализација обухвата комплексан приступ проблему деградације физичког и друштвеног ткива дела и целине града, у којем се на основу сагледавања разлога деградације, развијају посебни програми поновног „оживљавања“. Користе се сложене мере које обухватају економску, политичку и друштвену димензију интервенција.

¹¹ Урбана обнова је најчешће схваћена као комплексан процес обнове деградиране физичке и друштвене структуре града, с намером заустављања процеса деградације урбане структуре до које је дошло ради лоших друштвених и еколошких услова живота. Намера урбане обнове је да трансформише постојећа осиромашена суседства и напуштена и недовољно искоришћена подручја, кроз реализацију пројеката којима је обухваћено становање, инфраструктурни системи, спорт и рекреација, отворени простори итд. Урбаном обновом се третирају мањи или већи делови града, а некада и град у целини, те су трошкови реализације овако великих пројеката изузетно високи. Коначно, циљ урбане обнове је развој градова који се, осим на ширењу, заснива и на трансформацији већ изграђених простора.

¹² Урбана рехабилитација је усмерена на конзервацију градитељског и природног наслеђа. Она подразумева обнављање објеката и унапређење њиховог стања, функционисања и капацитета. Осим тога, рехабилитација се односи и на унапређење стања градских пејзажа и на обнову и

модернизацију техничке инфраструктуре уз поштовање стандарда безбедности и квалитета урбане средине.

¹³ “Урбана реконструкција представља процес промене намене и интензитета коришћења градског земљишта. [...] Уколико урбана реконструкција захвати читаве зоне града које нису просперитетне, тј. зоне које је захватила деградација, онда се говори о урбаној регенерацији.” (Begović, 1995: 348).

¹⁴ CLARINET (*Contaminated Land Rehabilitation Network for Environmental Technologies*) је пројект финансиран из програма Европске Комисије за климу и животну средину (*Environment and Climate Programme*). Пројекат је спроводила Аустријска савезна агенција за животну средину (*Federal Environmental Agency*) у периоду од 1. јула 1998. године до 30. јуна 2001. године. са партнерским институцијама из 15 земаља Западне Европе. CLARINET је понудио интердисциплинарни приступ одрживом управљању контаминираним земљиштем у Европи, кроз ангажовање експерата академске и стручне јавности. Анализирана су основна питања у процесу одлучивања, те је указано на потребу истраживања техничких, еколошких и друштвено-економских питања. Главни циљ је био да се препознају алати за ефикасно управљање контаминираним земљиштем с намером да се: обезбеди поновно безбедно коришћење овог земљишта, смањи загађење воде и да се одржи функционалност екосистема земљишта и воде. Да би се омогућио интегрални приступ наведеном проблему, на пројекту су формиране различите радне групе које су се бавиле следећим темама: развој браунфилда, утицај контаминираниог земљишта на водни ресурс, технике и технологије санације, аспект људског здравља и управљање ризицима и подршка одлучивању (Bardos, 2003).

¹⁵ CABERNET (*Concerted Action on Brownfield and Economic Regeneration Network*) је један од првих пројеката који је допринео разумевању процеса регенерације браунфилд локација у оквиру савременог контекста урбаног развоја. У пројекту је учествовало укупно 49 организација из 21 земље Западне и Источне Европе, а на челу са Универзитетом у Нотингему у Великој Британији и Немачком агенцијом за заштиту животне средине. Пројекат је финансиран од стране 5. Оквирног програма Европске уније у периоду од 2002-2005. године. Након завршетка пројекта, CABERNET прераста у истраживачку мрежу која се и даље бави комплексним питањима регенерације браунфилд локација и сарадње стејкхолдера у процесу регенерације. Основни циљеви деловања мреже су подељени у четири групе, и односе се на: боље разумевање питања браунфилда различитих стејкхолдера; дефинисање концептуалног модела за решавање питања браунфилда, координисане активности истраживања у оквиру различитих сектора и земаља; и идентификовање примера добре праксе и осталих алата у процесу регенерације браунфилда.

¹⁶ Под гринфилдима се углавном подразумевају зелене површине, недовољно искоришћени отворени простори, као и пољопривредно земљиште у близини периферних градских подручја. (Dorsey, 2003).

¹⁷ ERIH (*European Route of Industrial Heritage*) је мрежа основана у периоду од 2003. до 2008. године од стране 11 земаља партнера на пројекту, који је финансиран у оквиру INTERREG III В програма Европске уније за Сјеверо-западну Европу. После истека овог периода, рад мреже је настављен са сједиштем у Немачкој. У међувремену, број чланова мреже је порастао са 17 до више од 200 чланова из 21 земље Европе. Мрежа пружа информације о индустријском наслеђу Европе у оквиру туристичких активности. Тренутно се на рути индустријских локација налази око 1200 локација из 43 земље Европе. Главни циљеви ERIH мреже су: ширење рада мреже по целој Европи; сарадња са осталим (културним) мрежама попут ТИССИН-а (*The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*); прикупљање средстава и проналажење нових извора финансирања; и организовање и учешће у догађајима осталих мрежа које се баве наслеђем.

¹⁸ INHERIT пројекат је финансиран у оквиру INTERREG 3С програма Европске Уније. Пројекат је спроводила Европска мрежа историјских градова и региона (*European Association of Historic Towns and Regions*) у сарадњи са градовима: Белфаст, Њукастл, Гетеборг, Верона, Гдањск и Убеда. Први концепт пројекта је дефинисан 2002. године на конференцији “Investing in Heritage” одржаној у Њукастлу. Основни циљ пројекта је да се, кроз схватање значаја и потенцијала инвестирања у наслеђе, унапреди капацитет градова за физичку, економску и друштвену регенерацију, и то кроз: а) детаљну анализу искустава партнерских градова; б) идентификовање кључних фактора који доприносе успеху регенерације и креирање водича за подстицање градова да спроведу регенерацију вођену наслеђем; в) евалуацију садашње и будуће ефикасности релевантних регионалних политика Европске уније; и г) идентификовање примера добре праксе у партнерским градовима и шире.

¹⁹ Само је у Холандији утврђен тачан број и врста индустријских објеката који су под заштитом, и то: 1071 ветрењача, 40 воденица, 12 црпних станица, 15 железничких станица, 5 водоторњева, 15 светионика, 10 складишта и десет фабрика (Wehdorn, 1985).

²⁰ Класификација индустријског и техничког наслеђа према првобитној намени (Wehdorn, 1985):

- Саобраћај и снабдевање водом: улице, дрвени, камени, челични и бетонски мостови; железнице и железничке станице, вијадукти, галерије; бране, аквадукти, водоторњеви, резервоари, пумпне станице, дренажни објекти, крански објекти, дизалични торњеви, луке, светионици, докови, складишта, канали, итд.
- Снабдевање енергијом: хидроелектране, плинроводи, спремници плина, машинска хала, резервоари уља, итд.
- Рударство: рударска окна, торњеви и зграде у оквиру рударског окна; солане, итд.
- Металургија и индустрија грађевинских материјала: високе пећи и ковачнице; пећи за креч, цемент и грнчарију, пећи за порцелан и стакло, итд.
- Дрвна и текстилна индустрија: пилане, млинови за целулозу и папир; ботаничке баште; машине за предење и ткање, фабрике текстила, итд.
- Индустрија хране: ветрењаче, воденице, пиваре, клаонице, фабрике хране, итд.
- Куће за раднике: куће, станови, вешераји, итд.

²¹ Европа Ностра (*Europa Nostra*) се бави: промоцијом заштите и одрживе употребе европског наслеђа; јачањем сектора наслеђа кроз обуке и размену искустава, идеја, знања и пројеката, на локалном, регионалном и европском нивоу; и истраживањем и саветовањем поводом политика, пројеката и стратегија на пољу заштите и коришћења наслеђа на локалном, националном, регионалном и европском нивоу. Организација се залаже за одрживи друштвени и културни развој, базиран на идеји о европском наслеђу као једном од приоритета развојних политика. Европу Ностру чини 250 невладиних организација, 150 партнерских друштава и 1500 појединаца из више од 50 европских држава, са заједничким циљем очувања наслеђа целокупног континента. Видети више на <http://www.europanostra.org/>.

На иницијативу чланова 2008. год. је у Њукаслу основан Комитет за индустријско и инжењерско наслеђе Европе Ностре (*Europa Nostra's Industrial and Engineering Heritage Committee- IEHC*). Комитет се састаје два пута годишње и састоји од 10 чланова (волонтера) из седам европских земаља: Белгије, Холандије, Уједињеног Краљевства, Немачке, Француске, Шпаније и Италије. Комитет остварује сарадњу са другим међународним организацијама које се баве истраживањем очувањем наслеђа попут ТИССИН-а (*Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*) и ИСОМОС-а (*International Council on Monuments and Sites*).

²² Препознајући да су, као последица урбаног развоја који је уследио после индустријализације, историјски градови и урбане средине угрожени и да трпе ненадодиве културне, друштвене и економске губитке, ИСОМОС је 1987. године у Вашингтону усвојио Повељу о заштити историјских градова и урбаних средина (*Washington Charter*) (ИСОМОС, 1987). Повеља се односи на историјске урбане средине, велике и мале, укључујући градове, историјске центре и целине, са њиховим природним и изграђеним окружењем. Дефинисани су принципи, циљеви и методе заштите историјских градова. Наглашено је да заштита историјских градова треба да буде интегрални део политика економског и друштвеног развоја на локалном и регионалном нивоу. Неопходно је очувати све материјалне и спиритуалне елементе који доприносе историјском карактеру града. Такође, укључење локалне заједнице је од суштинског значаја за одрживе програме заштите. У делу који се односи на метод заштите наглашена је потреба за мултидисциплинарним приступом планирању заштите историјских градова. Закључено је да нове активности и функције треба да буду компатибилне са карактером историјског града. У случају када је потребно обновити постојеће или изградити нове објекте, нове интервенције треба да поштују вредности постојеће просторне организације.

²³ У Нара документу о аутентичности (*The Nara Document on Authenticity*) (ИСОМОС, 1994), усвојеном 1994. године у Нари у Јапану од старне ИСОМОС-а, наглашена је потреба за бољим разумевањем културне различитости и културног наслеђа у контексту конзервације, с циљем објективне евалуације вредности и аутентичности културног наслеђа. У документу је наглашена потреба за активном промоцијом заштите и унапређења културне различитости и различитости наслеђа, као основног аспекта људског развоја. Очување културног наслеђа, свих категорија и свих историјских периода, у вези је са вредностима које се приписују наслеђу. Разумевање и знање о изворима информација о вредностима културног наслеђа, које су у релацији са његовим првобитним и каснијим карактеристикама и њиховим значењем, је основ за процену свих аспеката

аутентичности. Декларација не нуди јединствене критеријуме за вредновање и процену аутентичности културног наслеђа, него предлаже спровођење ових активности у оквиру културног контекста којем наслеђе припада. Иако брига о наслеђу припада пре свега култури у оквиру које је настало, овај документ позива на поштовање принципа и одговорности које прописују међународне повеље.

²⁴ Европска конвенција о пејзажу (*European Landscape Convention*) (Council of Europe, 2000) је усвојена 2000. године у Фиренци у Италији од стране Савета Европе. Конвенција је први међународни документ посвећен свим аспектима европског пејзажа, а односи се на природне, руралне, урбане и пери-урбане средине. Такође, односи се на пејзаже који поседују изузетне вредности, али и на оне свакодневне или деградиране. Конвенција има за циљ заштиту, управљање и планирање европских пејзажа, подизање свести јавности о њиховим вредностима и организацију сарадње по питањима пејзажа на европском нивоу.

²⁵ Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (*The Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*) (UNESCO, 2003) је усвојена 2003. године у Паризу од стране UNESCO-а. У Конвенцији су успостављени циљеви попут: 1) очувања нематеријалног културног наслеђа; 2) поштовања нематеријалног културног наслеђа заједница, група и појединаца; 3) подизања свести о значају нематеријалног културног наслеђа на локалном, националном и међународном нивоу; и 4) осигуравање међународне сарадње и помоћи. Нематеријално културно наслеђе обухвата праксе, репрезентације, изразе, знања, вештине, али и инструменте, објекте, артефакте и културне просторе који су повезани са њима, а које заједнице, групе и појединци препознају као културно наслеђе. Нематеријално културно наслеђе се огледа у следећим доменима: усменим традицијама, изразима, језицима, извођачким уметностима, друштвеним праксама, ритуалима, свечаним догађајима, традиционалним занатима, знањима и праксама у вези са природом и универзумом. Мере очувања нематеријалног наслеђа укључују: идентификацију и документацију традиција; истраживање, очување, заштиту и промоцију наслеђа; преношење, посебно кроз формалне и неформалне облике едукације; и ревитализацију различитих аспеката наслеђа. Такође, *Конвенција* успоставља Међувладин комитет за очување нематеријалног културног наслеђа и фонд за финансијску подршку програмима очувања.

²⁶ Сан Антонио декларација (*The Declaration of San Antonio*) (ICOMOS, 1996) је настала као резултат симпозијума о теми аутентичности у контексту конзервације и управљања америчким културним наслеђем који је одржан 1996. године у Тексасу. У декларацији је успостављена веза између аутентичности и идентитета наслеђа. Важну улогу у вредновању аутентичности имају разумевање историје, значења и вредности локација културног наслеђа. Аутентичним се сматра само оригинално историјско ткиво. Стога је, поред физичког ткива, важно разумевање и друштвених вредности локација културног наслеђа. Декларација разликује динамичне локације на којима су дозвољене материјалне промене, од статичних на којима се захтева највиши ниво заштите и на којима су дозвољене минималне промене. У закључном делу се дају бројне препоруке у вези са архитектуром и урбанизмом, археолошким локацијама и културним пејзажима.

²⁷ У низу мера и активности усмерених на очување духа места, односно његове животне, друштвене и спиритуалне природе, ICOMOS је 2008. године у Канади усвојио Квебек Декларацију (*Québec Declaration on the preservation of the spirit of place*) (ICOMOS, 2008b). Ова декларација је понудила иновативан и ефикасан начин одрживог друштвеног развоја широм света. Дефинисани су принципи и препоруке за очување духа места (*spirit of place*), односно његових материјалних (локације, грађевине, пејзажи, путање, објекти) и нематеријалних (меморија, приче, писани документи, веровања, традиционална знања, везаност за место) елемената који заједно значајно доприносе његовом креирању. Наглашено је да нематеријалне вредности дају богатије и комплетније значење наслеђу као целини, те да их је потребно узети у обзир при дефинисању правног оквира заштите и креирању пројеката обнове и конзервације културног наслеђа. Такође, препоручено је да владине и невладине организације, као и организације које за циљ имају заштиту наслеђа на локалном и националном нивоу, креирају дугорочне стратегије за превенцију деградације духа места и његовог окружења. У низу актера укључених у активности очувања духа места примарну улогу имају локалне заједнице.

²⁸ Повеља о интерпретацији и презентацији локација културног наслеђа (*Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*) (ICOMOS, 2008a) је усвојена 2008. године од стране ICOMOS-а у Квебеку. Интерпретација се односи на све активности усмерене на повећање свести јавности и унапређење разумевања локација културног наслеђа, а презентација

тачније означава планирану комуникацију интерпретираног садржаја помоћу уређења информација, физичког приступа и интерпретативне инфраструктуре. У Повељи је дефинисано седам основних принципа према којима интерпретација и презентација културног наслеђа треба да: 1) омогући физички и интелектуални приступ јавности културном наслеђу; 2) буде базирана на научним чињеницама и живој културној традицији; 3) буде у вези са ширим друштвеним, културолошким, историјским и природним контекстом и окружењем; 4) поштује основна начела аутентичности дефинисана *Нара документом о аутентичности* из 1994. године; 5) узме у обзир културно и природно окружење с циљем постизања друштвене, финансијске и енвайронменталне одрживости; и 6) буде резултат значајне колаборације између експерата који се баве наслеђем, заједница и осталих стејкхолдера.

²⁹ Препознајући да је наслеђе двадесетог века угрожено ради непрепознавања или потпуног занемаривања његових вредности и непостојања јасних принципа њихове заштите, Комитет за наслеђе двадесетог века ICOMOS-а је 2011. године у Мадриду усвојио документ “Приступи конзервацији архитектонског наслеђа двадесетог века- Мадрид документ 2011“ (*Approaches for the Conservation of Twentieth-century Architectural Heritage, Madrid Document 2011*) (ICOMOS, 2011a). У овом документу су дате препоруке за конзервацију и управљање архитектонским наслеђем 20. века. Препоруке и принципи се односе на: 1) идентификовање процену културног значаја наслеђа, 2) примену одговарајуће методологије за планирање конзервације, 3) истраживање техничког аспекта наслеђа, 4) прихватање и управљање променама које су константне, 5) пажљиво управљање променама, 6) адекватан приступ интервенцијама усмереним на промене наслеђа, 7) поштовање аутентичности и интегритета наслеђа, 8) усклађивање циљева еколошке одрживости са циљевима конзервације културолошког значаја наслеђа и 9) унапређење и поштовање архитектонског наслеђа двадесетог века у оквиру шире заједнице.

³⁰ С намером да се промовише интеграција политика заштите урбаног наслеђа у шире стратегије одрживог развоја, али и да се подрже јавне и приватне активности усмерене на заштиту и унапређење квалитета окружења, 2011. године су од стране UNESCO-а усвојене Препоруке о историјским урбаним пејзажима (*Recommendation on the Historic Urban Landscapes*) (UNESCO, 2011a). У Препорукама се предлаже пејзажни приступ идентификовању, конзервацији и управљању историјским местима у оквиру ширег урбаног контекста, узимајући у обзир међусобни однос њихове физичке форме, просторне организације и повезаности, природних карактеристика и окружења, и њихових друштвених, културолошких и економских вредности. Историјски урбани пејзаж је дефинисан као резултат историјског условавања културних и природних вредности и атрибута, који превазилази појам „историјског центра“ или „целине“, с намером да обухвати шири урбани контекст и његов географски оквир. Ова дефиниција је омогућила основ за дефинисање свеобухватног интегративног приступа идентификовању, вредновању, конзервацији и управљању историјским урбаним пејзажима у контексту политика одрживог развоја. Пејзажни приступ има за циљ очување квалитета окружења на основу одрживог коришћења урбаног простора који има динамичан карактер, и унапређење друштвене и функционалне различитости. Такође, он интегрише циљеве конзервације урбаног наслеђа и друштвене и економске циљеве развоја. У препорукама је наглашено да политике конзервације урбаног наслеђа треба да садрже механизме за успостављање баланса између конзервације и интервенција усмерених на остварење циљева одрживог развоја. Посебно је наглашен значај савремених интервенција у историјском урбаном ткиву које за циљ имају очување интегритета и аутентичности урбаног наслеђа. У Препорукама је закључено да важну улогу у дефинисању, спровођењу и проценама политика конзервације урбаног наслеђа имају сви локални, регионални и национални нивои управљања.

³¹ Бура повеља (*Burra Charter*) (ICOMOS, 2013), усвојена од стране аустралијског ICOMOS-а 1979. и последњи пут ревидована 2013. године, односи се на све типове места од културног значаја укључујући природна, аутохтона и историјска места. У повељи је дата дефиниција према којој културни значај подразумева естетске, научне, друштвене или спиритуалне вредности за прошле, садашње и будуће генерације, а конзервација све активности усмерене на очување културног значаја места. Да би се схватио културни значај неопходно је разумевање структуре места и његовог окружења, начина коришћења и меморије људи. У контексту савремене доктрине заштите наслеђа, очување духа места, културног идентитета и историјског континуитета места су основни принципи конзервације.

³² Комитет за светско наслеђе (*World Heritage Committee*) се састоји од представника 21 земље чланице Конвенције о светском наслеђу (*World Heritage Convention*) изабране од стране Генералне скупштине (*General Assembly*) и састаје се једном годишње. Земље чланице Комитета су: Ангола,

Азербејџан, Буркина Фасо, Хрватска, Куба, Финска, Индонезија, Јамајка, Казахстан, Кувајт, Либанон, Перу, Филипини, Пољска, Португал, Република Кореја, Тунис, Турска, Уједињена република Танзанија, Вијетнам и Зимбабве. Комитет администрира Конвенцијом о светском наслеђу из 1972. године, и на основу Листе условних локалитета (*Tentative Lists*) и номинација поднесених од земаља чланица, идентификује културно и природно наслеђе богато универзалним вредностима, које је потребно заштитити у складу са Конвенцијом и уписати на Листу светског наслеђа.

³³ Комитет има три саветодавна тела: Међународни центар за проучавање очувања и рестаурације културних добара (*International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property- ICCROM*), Међународни савет за споменике и споменичке целине (*International Council of Monuments and Sites- ICOMOS*) и Светску унију за заштиту природе и природних ресурса (*World Conservation Union* или претходни назив *International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources - IUCN*).

ICCROM (*International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*) је међународна међувладина организација основана 1956. године од стране УНЕСКО-а са седиштем у Риму у Италији. ICCROM се бави истраживањем, документовањем, пружањем техничке помоћи и креирањем обуке и програма јачања свести јавности о значају очувања покретног и непокретног културног наслеђа. Специфична улога ICCROM-а у односу на Конвенцију је: спровођење обуке из области културног наслеђа, праћење стања очуваности светских културних добара, прегледање захтева за међународну помоћ поднесених од стране земаља чланица и пружање доприноса и подршке за активности изградње капацитета. Видети више на <http://www.iccrom.org/>.

IUCN (*International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources*) је унија основана 1948. године са седиштем у Гланду у Швајцарској која окупља националне владе, невладине организације и научнике у светско партнерство. Мисија Светске уније за заштиту природе и природних ресурса је да утиче, подстиче и помаже друштвима широм света да очувају интегритет и разноликост природних ресурса и да осигура да је свако коришћење природних ресурса еколошки одрживо. Специфична улога IUCN- а у односу на Конвенцију је: евалуација добара кандидованих за упис на Листу светског наслеђа, праћење стања очуваности светског природног наслеђа, прегледање захтева за међународну помоћ поднесених од стране земаља чланица и пружање доприноса и подршке за активности изградње капацитета. Видети више на <http://www.iucn.org>.

ICOMOS (*International Council of Monuments and Sites*) је невлладина организација основана 1965. године, са седиштем у Паризу у Француској. Њена улога је промовисање примене теорије, методологије и научних техника конзервације архитектонског и археолошког наслеђа, а базирана је на примени принципа Међународне повеље о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина, тзв. Венецијанске повеље (*International Charter on the Conservation and Restoration of Monuments and Sites- Venice Charter*) (ICOMOS, 1964). Специфична улога ICOMOS- а у односу на Конвенцију је: евалуација добара кандидованих за упис на Листу светског наслеђа, праћење стања очуваности светског културног наслеђа, прегледање захтева за међународну помоћ поднесених од стране земаља чланица и пружање доприноса и подршке за активности изградње капацитета. Видети више на <http://www.icomos.org/>.

³⁴ Да би неки локалитет био уписан на Листу светског наслеђа потребно је да испуни критеријум изузетне универзалне вредности тако што ће одговорати једном од десет постављених критеријума селекције. Ови критеријуми су објашњени у Смерницама за примену Конвенције о светском наслеђу (*Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*) (UNESCO, 2017), које поред Конвенције, представљају главни документ који се бави заштитом светског наслеђа. Критеријуми се ревидују од стране Комитета за светско наслеђе (*World Heritage Committee*) да би били у складу са развојем концепта светског наслеђа. До краја 2004. године локације су бирани на основу десет критеријума, од којих се првих шест односило на културно, а преостала четири на природно наслеђе. Усвајањем ревидованих Смерница за имплементацију Конвенције о светском наслеђу 2005. године критеријуми припадају јединственој групи која се састоји од десет критеријума.

³⁵ До краја 2017. године 193 земље су чланице Конвенције о светском наслеђу (*World Heritage Convention*) из 1972. године.

³⁶ Подаци објављени до краја 2017. године.

³⁷ Центар за светско наслеђе (*World Heritage Centre*) у сарадњи са Међународним саветом за споменике и споменичке целине (*International Council of Monuments and Sites- ICOMOS*) је 1999.

године индустријско наслеђе класификовао као подкатеорију културног наслеђа, односно светског наслеђа.

³⁸ Центар за светско наслеђе (*World Heritage Centre*) је поделио светско наслеђе у пет региона, и то: Европа и Северна Америка, Азија и Пацифик, Латинска Америка и Кариби, арапске земље и Африка.

³⁹ Листа условних локација је листа добара које земље чланице Конвенције о светском наслеђу (*World Heritage Convention*) из 1972. године намеравају да узму у обзир за кандидатуру за упис на Листу светског наслеђа. Листа условних локација треба да буде усклађена са Смерницама за примену Конвенције о светском наслеђу (*Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*) (UNESCO, 2017). До краја 2017. године, од 193 земље чланице Конвенције о светском наслеђу из 1972. године, 183 земље су поднеле Листу условних локација. Видети више на <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/>.

⁴⁰ Многе теорије у оквиру психологије се баве идентитетом и селф-концептом, али су у фокусу њиховог интересовања различите теме попут развоја идентитета и елемената његове структуре што резултује различитим дефиницијама идентитета. У односу на фокус интересовања теорије се могу поделити у пет основних група (Larregard, 2007): 1) психодинамичке теорије, фокусиране на несвесне конфликте и мотивацију, инфериорна осећања, одбрамбене механизме и психо-социјалне кризе; 2) когнитивне теорије, фокусиране на начин на који се релевантне информације о себи негују и обнављају и како су структуриране; 3) теорије друштвеног учења фокусиране на организацију, самоефикасност, локус контроле и саморегулацију; 4) хуманистичке/егзистенцијалне теорије фокусиране на самоактуализацију, личне конструкте, значења, одговорност и личне митове; и 5) теорије фокусиране на интерперсоналне аспекте идентитета, као и друштвени и културни утицај на лично виђење самог себе. Од посебног значаја за ово истраживање је последња група теорија којој припадају: теорија друштвеног идентитета (Tajfel, 1981; 1982), теорија процеса идентитета (Breakwell, 1983; 1986) и теорија место-идентитета (Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983).

⁴¹ Теорија локације или *економске теорије простора* посебно се изучава у оквиру просторне економије која се бави принципима размештаја друштвених, економских и осталих активности у простору.

⁴² Почетком 20. века индустријска географија, или географија секундарних делатности, постаје важан део економске географије. Осим индустријске, економска географија може да буде: аграрна (географија примарних делатности), саобраћајна (географија терцијалних делатности) и географија трговине и услуга (географија кварталних делатности).

⁴³ Кратак историјски пресјек и анализа теорија регионалног развоја су дати у тексту „Изучавање регионалног развоја“ (Avdagić, Jahić, 2007). 50-их година 20. века преовладавале су теорије фаза развоја, према којима се развој одвија у више етапа, при чему су важни фактори за достизање више етапе штедња и инвестиције. 60-их година 20. века преовладавале су теорије поларизације, према којима је развој резултат поларизујућих фактора који су супротстављени једни другима. Трећој групи теорија које су биле заступљене 70-их година 20. века припадају структурне теорије које су заостајање у развоју дефинисале као последицу односа снага између центра и периферије, као и препрека и сметњи са којима је развој суочен. До 80-их година 20. века политике регионалног развоја су имале централизован приступ, с фокусом на предузећа и инфраструктуру јавног сектора, с циљем смањења незапослености и депопулације. После се јавља децентрализован приступ у којем се заговара стимулисање предузетништва, елиминисање трговинских баријера и креирање стратегија за развој кластера и других облика интеграције.

⁴⁴ Једну од најсвеобухватнијих студија фактора локације индустрије локалних и интернационалних компанија новијег датума представио је Масуд Бадри (Masood A. Badri) (Badri, 2007). Од првобитних 250 фактора индустријске локације преузетих из других теоријских извора, Бадри издваја 14 основних фактора који су резултат детаљне анализе литературе и емпиријске провере. Истраживање спроведено у периоду од децембра 2004. године до јуна 2006. године. У истраживању је учествовало 2125 руководиоца индустријских компанија из 23 земље света. Резултати Бадријевог истраживања показују да су кључни фактори локације индустрије: транспорт, радна снага, сировине, тржиште, индустријско земљиште, комуналне услуге, став владе, пореска структура и заједница. Осим тога, у контексту међународних разматрања локације индустрије, идентификована су 4 фактора: политичко стање у страним земљама, глобална конкуренција и опстанак, државни прописи и економски фактори.

⁴⁵ У периоду после Другог светског рата, многе друштвене и економске промене су навеле индустријске географе да прошире поље истраживања. Прво, држава постаје индустријалац који управља целим сектором (угаљ, челик) или делом сектора (моторна возила, бродоградња, ваздушни простор- свемирска индустрија), утиче на инвестиције и локацију приватног сектора и главни је купац приватног сектора. Друго, прелазак са производне на услужну индустрију, у контексту запослења. Треће, производња постаје глобална. Коначно, структура индустријске организације се драстично мења са фабрике у власништву аутохтоног становништва, као најчешћег облика предузетништва, на вишенационалне и вишеиндустријске компаније. Такође, повећан је број мање формалних индустријских предузећа насталих на кооперацији радника или иницијативи заједнице (Lever, 2005)

⁴⁶ 60-их година 20. века у САД-у (*Сједињене Америчке Државе*) развио се бихевиорални приступ одлучивању у контексту индустрије о питањима која се не односе само на локацију, него и на цену, развој производа, тржиште и производне процесе (Lever, 2005). Аутор ове теорије је Симон, према којем је доносилац одлуке о локацији предузећа појединац, који није у стању да прикупи све информације потребне за доношење исправних одлука (Simon, 1959 у Lever, 2005). У бихевиоралном приступу акценат је на понашању предузетника и намерама, чији циљ није искључиво профит него и развој, сигурност, смањење ризика, задовољство и самоочување. Од пресудног значаја за овај приступ су познавање простора, интелектуалне мапе и регионалне слике.

⁴⁷ У овом приступу важну улогу имају макроекономски и друштвени фактори локације. Према структуралистичким теоријама предузећа су део шире друштвене структуре у којој је међусобна интеракција између капитала и радне снаге базирана на коалицији моћи чији су интереси најчешће супротстављени (Lever, 2005). Индустријска географија се углавном бави капиталистичким начином производње у којем капитал и радна снага заједно остварују плате за запослене и профит за капитал, и при чему се раст једног елемента дешава на рачун другог. (Lever, 2005). Основни елементи у структуралистичком приступу су улога веома великих предузећа у коришћењу њихове економске и политичке моћи да би остварили ауторитет над радном снагом и улога организованог рада као одговора на контролу.

⁴⁸ Вебер (Weber, 1929) уводи схему концентричних кругова- изодапана (*isodapane*) који повезују тачке са једнаким трошковима транспорта.

⁴⁹ При дефинисању овог модела, Вебер (Weber, 1929) полази од следећих претпоставки: 1) да је дата линеарна функција, односно да нема супститута; 2) да су сировине доступне у неограниченој понуди и по фиксним ценама које не зависе од локације; 3) да су материјалне сировине доступне на одређеном броју локација или свуда; 4) да је потражња фиксна и концентрисана на одређеном броју локација; и 5) да су трошкови транспорта материјала или производа линеарни- директно пропорционални тежини и удаљености.

⁵⁰ Материјално/капитално интензивне су оне индустрије чије су сировине веће тежине и/или волумена у односу на финалне производе и које се зато лоцирају на местима која омогућавају најмање трошкове транспорта сировина. Већина америчких градова 19. века базирана је на овом типу производње, а у зависности од шире географске локације разликовали су се по економском карактеру. Тако су клаонице и паковање меса лоцирани у Чикагу, производња челика у Питсбургу, прерада шећера у Њу Орлеансу и млевање брашна у Минеаполису (Duncan, Lieberman, 1970). Локација материјално интензивних индустрија (нпр. клаонице, производња опеке, ливнице) је одређена близином железничких и водних транспортних терминала јер је цена транспорта роба друмским саобраћајем кроз град била скупља 25 пута од транспорта исте робе железничким или водним саобраћајем (Fales, Moses, 1972a, 1972b у Scott, 1982). По сличном принципу су креирани индустријски кластери око Луке Лондон у 19. веку.

⁵¹ Радно интензивне индустрије попут производње текстила, крзна, коже, накита, дрвета, итд, су се развиле у центрима градова 19. века са већим бројем становника попут Лондона, Париза, Амстердама, Њујорка, итд. Ова индустрија је посебно била развијена у Бирмингему средином 19. века, који је био познат по изради производа од месинга- дугмади, оружја и накита. Производња одјеће, обуће, накита и намештаја је по природи радно интензивна и подложна је брзим променама с обзиром на променљивост потражње и притиске конкуренције. У овом типу индустрије није могуће стандардизовати улазне и излазне робе с обзиром на величину, облик, материјал, тип завршне обраде, итд. Такође, производни процес је комплексан, а често се завршава ручно.

⁵² Гледано с просторног аспекта, принципи економије размјера (*economies of scale*) значе да веће економске ефекте нуди она локација која има већи капацитет простора. Већи капацитет производње изискује мање трошкове инвестирања и производње.

⁵³ У вези са овим одређењем кластера је и категоризација кластера, према којој су функционално повезани системи познати као индустријски кластери, док су просторне групације сличних и повезаних предузећа и индустрија познате као регионални или локални кластери (Бошковић, Костадиновић, 2011 у Костадиновић, 2016).

⁵⁴ После другог светског рата, у другој половини 20. века, дошло је до брзог раста цене рада по сату у односу на цену земљишта и капитал, што је навело многа предузећа да користе више капитала (машина), а мање радне снаге по јединици производа. С обзиром на повећан значај капитала (објекти, машине, новац) у производном процесу јавила се потреба за флексибилном организацијом индустријских објеката. Ово је довело до изградње једносратних објеката чиме је повећана и површина индустријског земљишта по јединици производње. С обзиром на већу цену земљишта у центру града, као логично решење за локацију капитално интензивне индустрије које захтевају више простора (земљишта) и мање радне снаге, намеће се измештање на субурбане локације. Капитално интензивне методе производње довеле су до преузимања тржишта мање конкурентним предузећима и тражења нових тржишта и производа јер производња није више усмерена само на становнике града, те је и центар града као тржиште постало мање важно (Webber, 1982 у Leitner, Sheppardedit, 1989). У вези с овим, Левер (Lever, 2005) наводи да је најједноставнија теорија локације базирана на ефектима супституције она која објашњава субурбанизацију производње у смислу коришћења више капитала чија цена не зависи од локације, више земљишта чија цена опада ка периферији, и мање радне снаге чија цена расте ка периферији.

⁵⁵ Стварни трошкови превоза робе на интраурбаном нивоу се смањују до тачке где они више не представљају најзначајнији фактор локације, док се трошкови преговарања не смањују значајно и задржавају значајну улогу у развоју индустријских комплекса (Lever, 2005).

⁵⁶ Иако су трошкови земљишта нижи на већој удаљености од центра, а плате (по сату) веће, трошкове настале на основу повећања цене рада могуће надокнадити ефикаснијим коришћењем радне снаге, директно или на основу већег интензитета капитала у односу на рад. (Lever, 2005).

⁵⁷ У неокласичном моделу индустријских локација, послодавци дају веће плате запосленима у центру града гдје је запослен највећи део радне снаге (Rees, Schultz, 1970 у Lever, 2005). Послератна субурбанизација друге половине 20. века је променила омјер плата запослених у центру града и предграђу. С обзиром на повећан број радних места на периферији, мању густину насељености и отежано путовање јавним превозом до периферије, плате радника имају тенденцију да буду у позитивној корелацији са удаљености од центра града.

⁵⁸ Хипотезу о животном циклусу производа је први дефинисао Вернон (Vernon, 1966) у контексту међународне трговине и инвестиција, с намером да објасни промене образаца запослења у метрополама Северне Америке. Концепт животног циклуса производа је првобитно разматран у контексту дискусије о индустријским гранама и мултинационалним корпорацијама, док се тек касније повезује са појмом технолошких промена у међународном производних циклусу.

⁵⁹ Иако радно интензивне индустрије 19. века нису користиле механизацију извршиле су један облик рационализације (Scott, 1982). Ширењем тржишта, подела рада постаје све очигледнија и убрзо се развија вертикална дезинтеграција производње (Stigler, 1951 у Scott, 1982). Формиране су нове радионице и мале мануфактуре с намером да се искористе економске предности функционалне специјализације. Укупан резултат је развијена и комплексна интегрисана индустријска активност коју спроводе бројне мале производне јединице. Све док су ове радно интензивне активности одолевале снази капитала, биле су део просторне и функционалне целине.

⁶⁰ Градови се нису брзо развијали све до почетка индустријске револуције. Почетком 16. века у Европи је било само 6 градова који су имали више од 100.000 становника. Највећи је био Париз са 225.000 становника. Почетком 18. века било је 13 таквих градова, док је почетком 18. века 21 град имао више од 100.000 становника. Лондон је био највећи с популацијом од 861.000 (Šimunović, 2007).

⁶¹ Анализу и приказ широког поља истраживања урбане форме и урбоморфолошких метода је дала Мудон (*Anne Vernez Moudon*) (Moudon, 1992). Такође, с обзиром на комплексност феномена урбане форме Карл Кропф (*Karl Kropf*) (Kropf, 2009) је дао приказ различитих аспеката њеног проучавања.

⁶² Како Ђокић (Ђокић, 2014) наводи појмови као што су тип, модел или образац, употребљавају се у урбанистичкој пракси, а неретко и теорији, без посебних појашњења, са значењем које се

подразумева. Оквирно, то су предмети или појаве разврстане у подскупове са заједничким карактеристикама према одређеном критеријуму или сету критеријума.

⁶³ Периоди морфолошких истраживања су хронолошки сврстани на следећи начин (Ђокић, 2007): а) период краја 19. и почетка 20. века- појава урбане морфологије; б) период прве половине 20. века- појава друштвене морфологије; в) период између два светска рата- појава урбаног пејзажа; г) период после Другог светског рата- појава типоморфологије; д) период од 60-их до 80-их година 20. века- појава неорационализма; њ) период од 60-их до 80-их година 20. века- појава покрета за уређење града; и е) период 80-их и 90-их година 20. века- појава неотрадиционализма.

⁶⁴ Неорационализам се појавио периоду од 60-их до 80-их година 20. века прво у Италији и Шпанији, а потом и у Белгији, Француској и Немачкој. Неорационалисти су градске просторе изражавали помоћу појмова типологије и морфологије, а градове и грађевине су посматрали у историјском континуитету (Ђокић, 2004).

⁶⁵ Развојем географског и архитектонског приступа урбаној морфологији се бавила Зафер Комерт (Zafer Cömert, 2013). Она наводи да су пре Конзена допринос географском приступу дали многи аутори са немачког говорног подручја, и то: а) Шлутер (*Otto Schlüter*) који је поставио темеље географског приступа и бавио се морфологијом културних пејзажа као предметом културне морфологије, успостављањем веза између насеља, коришћења земљишта и линија комуникација и функционисањем и развојем урбане форме кроз време; б) Хасингер (*Hugo Hassinger*), који се бавио наменом грађевина и земљишта и густином становања како би решио проблем очувања градова; в) Гајслер (*Walter Geisler*) и Мартинити (*Rudolf Martiny*) који су се бавили анализом планова градова и типова грађевина у оквиру морфолошке класификације и описом градова са топографског и географског аспеката; и г) Бобек (*Hans Bobek*) који се бавио фундаменталним карактеристикама градова на основу промене форме и функције кроз време.

⁶⁶ Истраживања показују да су морфолошки приступи и теорије, иако често представљени као различити, заправо комплементарни и да се у многим елементима преклапају (Никовић, 2013: 29).

⁶⁷ Првобитни концепт заштите индустријског наслеђа није подразумевао заштиту нематеријалног наслеђа. Нематеријално наслеђе више добија на значају тек од Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (UNESCO, 2003).

⁶⁸ Бавећи се психолошким темама Морган (Morgan, 2010) наводи да су се прва истраживања везаности за место бавила улогом искуства места у детињству у конструисању идентитета одраслих и посматрањем деце у односу са мајком, при чему је везаност објашњена као понашање детета које изазива бригу мајке као одговор.

⁶⁹ Иако зависи од положаја индустријске локације у граду, просјечна вредност удела отворених површина у укупној површини индустријских браунфилда се може се исказати као: мала- мања од 50 % укупне површине; средња- 50 до 70 % укупне површине комплекса; и велика- већа од 70 % укупне површине комплекса (Ѕпирџић, 2015). На удео отворених површина у укупној површини утиче вредност коефицијента изграђености парцеле. Вредност коефицијента изграђености зависи од: позиције индустријске локације у урбаној средини, величине комплекса, типа изградње, организације саобраћаја, услова коришћења простора, услова заштите окружења и др. (Pegan, 1993). Коефицијент изграђености, истражен на теоријским моделима индустријских парцела у градском подручју, износи највише 0,5. У пракси се могу наћи примери изграђених индустријских парцела на подручју градског средишта за које коефицијент изграђености износи чак 0,8, што би значило да је удео отворених простора у укупној површини само 20 %. До таквог облика коришћења простора долази се најчешће поступном доградњом индустријских објекта. У ванградском подручју максимални коефицијент изграђености земљишта је 0,3 (Pegan, 1993).

⁷⁰ Ради превенције пожара и његовог сузбијања на индустријским грађевинама 19. века препоручивало се: избегавање прекривања и облагања унутрашњих зидова и израда орнамента на фасади, пројектовање отворене унутрашње диспозиције грађевине како би омогућила лакше гашење пожара, равнoг крова без атике и великих прозора који би сузбијали ватру (Jevremovic, Vasic, Jordanovic, 2012).

⁷¹ Дугачке и уске грађевине су омогућавале добро осветљење унутрашњости објекта у данима пре електричне енергије, али и снабдевање машина енергијом са једног централној окна на поду. Отворена унутрашња организација грађевина без преграда је омогућавала смештање великог броја потребних индустријских машина (Jevremovic, Vasic, Jordanovic, 2012).

⁷² Детаљније објашњење разлика између појединачне, серијске и масовне производње дају Микац и Блажевић (Mikas, Blažević, 2007). Појединачна производња подразумева: малу количину производа, непонављање производње једног типа производа осим у изузетним случајевима,

могућност промене асортимана током производње, примену универзалних машина, малу продуктивност рада, ниску унифицираност производа, високу цену производње и високо квалификоване раднике. Серијска производња подразумева: велику количину производа, понављање производње исте врсте производа, делимичну промену асортимана током производње, примену већином специјализоване, али и универзалне и специјалне опреме, средњу продуктивност рада, средње високу унифицираност производа, средње високу цену производње и средње квалификоване раднике. Масовна производња подразумева: врло велику количину производа, непрекидно понављање производње једне врсте производа, непроменљив асортиман производа, примену специјалне опреме- високопродуктивне, механизоване и аутоматизоване линије, високу продуктивност рада, врло високу унифицираност производа, ниску цену производње, ниско квалификоване раднике (Микас, Влажевић, 2007).

⁷³ Основна разлика између класификације и типологије је то што код класификације само једна карактеристика одређује припадност класи, док је код типологије реч о групи кључних обележја која дефинишу тип (Ђокић, 2009).

⁷⁴ Пројекат је покренуо и реализовао Архитектонско-грађевинско-геодетски факултет Универзитета у Бањој Луци у сарадњи са 12 земаља из региона и Европе. Као резултат пројекта настале су три публикације, методологија за мапирање браунфилд локација и интерактивна база браунфилд локација Пословне зоне Бања Лука.

⁷⁵ Од 1996. до данас Закон о уређењу простора и грађењу у Републици Српској је имао четири измене и допуне (Сл. Гласник РС 19/96, пречишћени текст Сл. гласник РС 84/02, Сл. гласник РС 55/10, Сл. гласник РС 80/13), али се термин браунфилд не помиње ни у једној од њих.

⁷⁶ Имовински односи су регулисани Законом о реституцији, којим је почео процес враћања земљишта ранијим власницима. Законом о експропријацији је омогућено враћање комплекса првобитним власницима, уколико земљиште није приведено планираној намени у року од три године. Овим је отворен нови процес власничке трансформације браунфилда, који значајно утиче на квалитет и ефикасност просторних трансформација и у којем нису створени механизми заштите јавног интереса (Ђокић, Вујић, 2014а). С аспекта регулисања начина финансирања регенерације браунфилда важан је Закон о јавно-приватном партнерству у Републици Српској (Сл. гласник бр. 59/09), који нуди могућност сарадње јавног и приватног сектора у циљу омогућавања финансирања. Такође, регенерација браунфилда се спроводи криз примену сета постојећих закона о заштити животне средине у Републици Српској, који су усклађени са међународним стандардима. Коначно, Законом о културним добрима Републике Српске је регулисан правни аспект заштите културног наслеђа у контексту регенерације браунфилда.

⁷⁷ До 1995. године Република Српска као ентитет није постојала, односно била је саставни део Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине (СРБиХ) и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Ова територија се налазила у централном делу СФРЈ, која је представљала јединствени политички и економски простор, и претежно у северном и источном делу СРБиХ.

⁷⁸ Пословна зона представља територију у којој се предузетницима осигуравају, осим одговарајуће локације и инфраструктурних рјешења, и додатне повластице и олакшице ради привлачења инвестиција и запошљавања становништва (Segić, 2011). Република Српска има 25 малих и средњих предузећа на 1000 становника, а Европска унија 40. Неке локалне заједнице у Републици Српској се ближе Европској унији по броју малих и средњих предузећа на 1000 становника, као што је случај Бања Луке са 37. Предњаче још неке локалне заједнице као што су Бијељина и Приједор, али све то није довољно. Влада Републике Српске је формирала Републичку агенцију за развој малих и средњих предузећа која координира рад тренутно шеснаест локалних агенција с циљем да се спроведу мисија, циљеви и задаци Републичке агенције.

⁷⁹ Према подацима Инвестиционо - развојне банке Републике Српске на крају 2012. године од 227 предузећа у портфелу Акцијског фонда РС готово половина се налазила у стечају или ликвидацији (ИРБРС, 2013). Осим тога, према информацији из Удружења стечајних управника РС у априлу 2011. године је 630 предузећа у РС било у процесу стечаја (CAPITAL, 2011). Већину ових предузећа представљају бивша приватизована државна (друштвена) предузећа у РС, којих је на почетку процеса приватизације било укупно око 1100 (CAPITAL, 2009). У периоду 2008-2011. године свега 2 % стечајних поступака окончало се реорганизацијом стечајног дужника (Бијелић, 2016).

⁸⁰ У укупан број запослених није улазило особље запослено у савезним органима, првенствено запослени у војсци.

⁸¹ Према подацима Комисије за очување националних споменика (КОНС, 2017) БиХ је чланица следећих међународних мултилатералних уговора:

UNESCO:

- Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (Париз, 1972. године)
- Конвенција о мерама за заштиту и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара (Париз, 1970. године)
- Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба (Хаг, 1954. године)- Хашка конвенција – Правилник, Хашка конвенција – Протокол I, Хашка конвенција – Протокол II
- Конвенција за заштиту подводног културног наслеђа (Париз, 2001. године)
- Конвенција за заштиту нематеријалног културног наслеђа (Париз, 2003. године)
- Конвенција за заштиту и промоцију културних различитости (Париз, 2005. године)

Савет Европе

- Европска конвенција о култури (Париз, 1954. године)
- Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа (Лондон, 1969. године, ревидирана у Валети 1992. године)
- Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе (Гранада, 1985. године)
- Оквирна конвенција о вредности културног наслеђа за друштво (Фаро, 2005. године)
- Европска конвенција о крајолицима (Фиренца, 2000. године)

Међу осталим:

- Меморандум из Беча о "Светској баштини и савременој архитектури– Управљање историјским урбаним крајоликом"
- ICOMOS Повеља за тумачење и презентацију културног наслеђа – припремљена под покровитељством ICOMOS Међународног научног одбора за тумачење и презентацију културне баштине, ратификована на 16. главној скупштини ICOMOS-а, Квебек (Канада), 4.10.2008. године.

⁸² Комисија је основана Анексом 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини- Дејтонског споразума.

⁸³ Скупштина Републике Српске проглашава добра од изузетног значаја, а Влада Републике Српске проглашава добра од великог значаја. Остала културна добра која нису од изузетног и великог значаја проглашавају јединице локалне самоуправе након урађених валоризационих основа.

⁸⁴ Постоји 387 петиција за упис културних добара на листу националних споменика (Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025., 2015)

⁸⁵ Привремена листа националних споменика формирана је у периоду од 1996. до 2000. године и културна добра која се на њој налазе се проглашавају националним споменицима на сједницама Комисије за очување националних споменика које се одржавају од 2002. године по неколико пута годишње. По мишљењу Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа многи од објеката на Привременој листи не заслужују да буду проглашени Националним споменицима БиХ (већина се није налазила у Регистру културних добара СРБиХ а неки чак нису били валоризовани ни као добра од локалног значаја у ранијим валоризацијама културно-историјског наслеђа Завода) (Окиљ et al., 2007).

⁸⁶ Циљ INSPIRE (*Infrastructure for Spatial Information in the European Community*) директиве је креирање инфраструктуре просторних података у Европској унији због размене просторних информација о животној средини између јавних институција и бољег јавног приступа просторним информацијама у оквиру Европе. Директива је обавезујућа за земље чланице ЕУ и земље приступнице у ЕУ.

⁸⁷ Чесма Студенац, Браће и сестара Капор, Бањалука- културно добро које се налази у регистру СРБиХ; Чесма на Слављану, Гацко, културно добро које има валоризациону основу; Муслук чесма, Фоча, културно добро које се налази у регистру СРБиХ.

⁸⁸ Стари водовод, Пале- културно добро које се налази у регистру СРБиХ

⁸⁹ Према врсти непокретног културног добра објекат је регистрован као споменик културе- историјска грађевина. Објекат је у новембру 2007. године проглашен националним спомеником од стране Комисије за очување националних споменика БиХ, те захтева примену посебних мера заштите.

⁹⁰ Према врсти непокретног културног добра објекат је регистрован као споменик културе- историјска грађевина и налази се на Привременој листи националних споменика БиХ.

⁹¹ Стамбени објекат за раднике на жељезници, Жељезничка колонија 1 и 2

Стамбени објекат за раднике на жељезници, Жељезничка колонија 7

Стамбени објекат за раднике на жељезници, Жељезничка колонија 8

Стамбени објекат за раднике на жељезници, Проте Николе Костића 15

Стамбени објекат за раднике на жељезници, Проте Николе Костића 17

Стамбени објекат за раднике на жељезници, Проте Николе Костића 19

⁹² Добрљин-Бањалука је била прва жељезничка пруга изграђена у Босни 1872. године у дужини од 104,33 км. Ова пруга није имала никакав привредни значај, а већ 1875. године на њој је био обустављен саобраћај (Хреља, 1974).

⁹³ До 1918. у БиХ је изграђено 1517 км пруга уског и 111,5 км нормалног колосека (Хреља, 1974).

⁹⁴ Екстрактивна индустрија: угљенокопи (19), рудници жељезне руде (2), остали метални рудници (5) и солане (2) (Хреља, 1974: 28).

⁹⁵ Прерађивачка индустрија: црна металургија (2), дрвна индустрија (20), хемијска индустрија (10), прехранбена индустрија (11), текстилна индустрија (7), дуванска индустрија (4), индустрија папира (2), графичка индустрија (16), грађевинска индустрија (11), кожарска индустрија (1), градске електране (8) и градска плинара (1) (Хреља, 1974: 28).

⁹⁶ Земаљски ерар (државно власништво) је био власник: 11 угљенокопа, једног рудника жељезне руде и две солане. У дрвној индустрији ерар је имао 4 режијска предузећа при шумским управама, а од 1913. године преузео је пакет дионица највећег дрвно-индустријског предузећа „Босанско“ д.д. за индустрију дрвета „Otto Steineis“. У текстилној индустрији два предузећа су била у државном власништву, у хемијској индустрији два предузећа, у дуванској четири, док је у Жељезари Вареш ерар учествовао са 56%, а у Жељезари Зеница са 14% удела (Хреља, 1974: 25).

⁹⁷ Детаљан приказ развоја привреде и индустрије између два рата од 1918-1941. године у Краљевини Југославији су дали Влашкић и Зековић (Vlaškić, Zeković, 1978) и Хреља (Хреља, 1974).

⁹⁸ Неразвијеност индустрије огледала се у њеном учешћу у стварању националног дохотка. Индустрија је 1938. године учествовала у националном дохотку са 17,8%, док је европски просек учешћа био 33,3% (Vlaškić, Zeković, 1978).

⁹⁹ Приватни капитал није био заинтересован за улагање у тешку индустрију. Такође, држава је улагала у предузећа која су остваривала већи профит с намером стварања извора прихода државних органа, а не индустријског развоја земље (Vlaškić, Zeković, 1978).

¹⁰⁰ Босна је од 1929. године била подељена на 4 бановине, и то: врбаску, дринску, приморску и зетску. Бановине су укључивале делове Босне и Херцеговине, али и делове суседне хрватске, српске и црногорске крајеве.

¹⁰¹ У Дринској бановини је постојао само 1 км жељезничке пруге нормалног колосека и 600 км пруге уског колосека и око 250 км рударско-индустријских жељезница које су повезивале неколико индустријских центара. Врбаска бановина је имала укупно 741 км свих врста пруга. (Хреља, 1974: 30-31).

¹⁰² Године 1961. у Босни и Херцеговини је у индустрији радило 54,3% свих запослених, 1971. године 57,8%, 1981. 58,4%. Смањењем удела броја запослених опадао је и значај индустрије у остварењу бруто друштвеног производа (Nurković, 2007: 358).

¹⁰³ Према попису од 22. априла 1895. године у Бањалуци је живјело 13566 странаца (Бања Лука, 2014).

¹⁰⁴ 1879. године је изграђена болница, а 1880. године је отворена прва основна школа. Такође, 1885. године с радом почињу трговачка школа и хотел „Босна“, а 1886. године штампарија (Бања Лука, 2014). Осим тога, у периоду аустроугарске владавине изграђене су Велика реалка и Виша дјевојачка школа (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 32).

¹⁰⁵ Српска конфесионална школа за мушку и женску децу, прва Хрватска конфесионална школа, Школа милосрдних сестара, 75 мектеба за мушку и женску децу, Прва српско-православна богословија (Урбанистички план града Бања Луке, 1975).

¹⁰⁶ Циљ изградње ове пруге је био да се аустро-угарске пруге повежу са Цариградом. Ова пруга је наговестила модерно доба у БиХ, јер је њеном изградњом започела ера жељезнице и парне машине, које ће тек у периоду који следи бити најзначајнији фактори развоја босанскохерцеговачких индустријских и рударских погона и трговине (Hadžibegović, 2004: 23).

¹⁰⁷ У периоду између два светска рата изграђени су објекти Банске управе, Банског двора и Православна црква. Са радом је почело Народно позориште и Етнографски музеј. Изграђен је Градски мост, уређен градски парк, адаптирана зграда Реалне гимназије и почела је изградња

Учитељске школе с интернатом (Бања Лука, 2014). Такође, изграђена је Хипотекарна банка и хируршко одељење болнице. 1932. године је изграђен хотел „Палас“ (Урбанистички план града Бања Луке, 1975).

¹⁰⁸ Капацитет пилане је повећан са 10 на 16 гатера, а производња је порасла на 300.000 м³ обловине годишње (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 33).

¹⁰⁹ У овом периоду творница сира је производила 100.000 кг сира и 110.000 кг маслаца (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 33).

¹¹⁰ У саставу фабрике „Јелшинград“ је постојала мања ливница и механичка радионица са капацитетом 200 тона ливеног челика и 35 тона машина и уређаја за грађевинарство (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 33).

¹¹¹ Капацитет радионице је био 350 кг квашене сирове коже недељно (Урбанистички план града Бања Луке, 1975: 33).

¹¹² Након рата основано је 13 нових фабрика, док је укупан број индустријских предузећа на територији града био 18 (Новаковић, Милаковић, Прерадовић, 2014).

¹¹³ Развој ових насеља нарочито је интензиван последњих двадесет година ради веће понуде и јефтине цене земљишта, али и мањих накнада приликом прибављања неопходне документације за изградњу (Просторни план Града Бањалука, 2014, 34)

¹¹⁴ Национални доходак је порастао са 699 милиона динара у 1969. години на 2024 милиона динара, односно годишње за 23,7%. Такође, број запослених у привреди је порастао за 11570, са просјечном годишњом стопом раста од 8,8% (Урбанистички план града Бања Луке, 1975).

¹¹⁵ Руди Чајавец (1911-1942) је један од првих пилота ваздухопловства Народно-ослободилачке борбе и народни херој из Другог светског рата. Заједно са Фрањом Клузом (пилотом) и Милутином Јазбецом (ваздухопловни механичар) био је пионир у оснивању партизанског ваздухопловства. У једном од напада 1942. године Руди Чајавец бива рањен и не успева да се пребаци на слободни териториј, принудно слеће код села Кадињана и извршава самоубиство како не би жив пао у руке четника. Одликован је споменицом 1941. године, Орденом народног хероја и Орденом заслуга за народ првог реда. Њему у част, нека предузећа у СФРЈ су носила његово име, попут фабрике „Руди Чајавец“ у Бањалуци.

¹¹⁶ Фабрика је до 1960. године производила следеће артикле: ултракраткоталасни примопредајник „Сана 1“, електрични мотор брисача стакла БС- 60, обртни кондензатор за транзисторске апарате, транзисторски аутомобилски пријемник „Тара 1“, два типа ТВ пријемника ТП 401 и ТП 501, транзисторски пријемник „Славуј“ („Radio prijemnici“, 2000: 5).

¹¹⁷ Уговор о кооперацији су 1958. године потписале фабрике: „Никола Тесла“ Београд, „Радио индустрија“ Загреб, „Телекомуникације“ Љубљана, „Руди Чајавец“ и ПР Ниш („Prvi konstrukcioni biro“, 2000: 5).

¹¹⁸ Ова фабрика је касније отворила погон за производњу картонске амбалаже за потребе фабрике „Руди Чајавец“ у адаптираном објекту основне школе у Кришковцима („Otvorena fabrika“, 2000: 12). Иста фабрика је 1983. године отворила погон за монтажу опреме за бицикла у објекту једне школе у Бакинцима код Лакташа.

¹¹⁹ Чајавец је отворио погон у Рогозници код Примоштена где је пребачена производња електронских антена за аутомобиле (производ радне организације Електронских пријемника и уређаја). Отворио је погон у Љубији (мерни инструменти). Рудници Љубија су снабдевали рудом железару Јасенице, а Јасенице Чајавец црном металургијом („Otvorena fabrika“, 2000: 13).

¹²⁰ Интерном телевизијом и озвучењем „Руди Чајавец“ је опремио бројна боришта: дворане Зетра и Скендерија, стазу за боб и санкање на Требевићу, стазе за скијашка такмичења на Великом игманском пољу, стазу за велеслалом на Бјелашници, а радио-везама Републички СУП и друге службе у функцији тог спортског такмичења („Nova alatnica“, 2000: 12).

¹²¹ Основна порука скулптора је била: „друштво неће наћи своју равнотежу све док се не буде окренуло око сунца рада“ („Spiralno kretanje“, 2000: 28)

¹²² Према попису из 2013. године у Бањалуци живи 185 042 становника.

¹²³ Резултати могу да буду приказани и апсолутним фреквенцијама попут броја јединица анализе у садржају према категоријама (Манић, 2017).

Извори и литература

- Avdagić, A., Jahić, H. (2007). Izučavanje regionalnog razvoja. U J. Osmanović, M. Pejanović, B., Tihi (ur), *Euroregije i jugoistočna Evropa- zbornik radova sa Međunarodne konferencije* (pp. 201-207). Sarajevo: Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za razvoj lokalne i regionalne samouprave Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Ekonomski institut Sarajevo.
- Agnew, J. A. (1987). *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society*. Boston: Allen & Unwin.
- Agnew, J. A. (2002). *Place and Politics in Modern Italy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Adair, A. S., Berry, J. N., McGreal, W. S., Quinn, A. (2002). *Factors Affecting the Level and Form of Private Investment in Regeneration*. (Urban Research Summary No.6- Report to Office of the Deputy Prime Minister). Преузето 10. јуна 2015. године са http://www.rpp.ulster.ac.uk/reports/odpm_report.pdf.
- Adams, D., De Sousa, C., Tiesdell, S. (2010). Brownfield development: A comparison of North American and British approaches. *Urban Studies*, 47, 75–104.
- Adams, D., Disberry, A., Hutchison, N., Munjoma, T. (2001). Ownership constraints to brownfield redevelopment. *Environment and Planning A*, 33, 453-477.
- Albert, M. T. (2015). *Perceptions of Sustainability in Heritage Studies*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH.
- Alexander, C., Ishikawa, S., Silverstein, M., Jacobson, M., Fiksdahl-King, I., Shlomo, A. (1977). *A pattern language: Towns, buildings, construction*. New York: Oxford University Press.
- Alker, S., Joy, V., Roberts, P., Smith, N. (2000). The definition of brownfield. *Journal of Environmental Planning and Management*, 43, 49–69.
- Alonso, W. (1964). *Location and Land Use: Toward a General Theory of Land Rent*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Altman, I., Low, S. (Eds.) (1992). *Place attachment*. New York: Plenum Press.
- Alfrey, J., Putnam, T. (1992). *The industrial heritage: Managing resources and uses*. London: Routledge.
- Amundsen, A. B. (2001). Articulations of identity: A methodological essay and a report on Askim and Tidaholm. *Noord XXI Report 19*. Aberdeen, UK: Noord XXI Foundation.
- Analiza srednjeročnog plana. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 14.
- Arefi, M., Triantafyllou, M. (2005). Reflections on the pedagogy of place in planning and urban design. *Journal of planning education and research*, 25(1), 75–88.
- Ahmad, Y. (2006). The Scope and Definitions of Heritage: From Tangible to Intangible. *International Journal of Heritage Studies* 12(3), 292-300.
- Badri, M. (2007). Dimensions of Industrial location factors: review and exploration. *Journal of Business and Public Affairs*, 1(2), 1 - 27.
- Бања Лука (2014). Бања Лука: М&Press. Преузето 14. априла 2017. године са: <https://issuu.com/mpressdoo/docs/mpresskatalogfinalzaissuu>.
- Bardos, P. (2003). A review of the Contaminated Land Rehabilitation Network for Environmental Technologies in Europe (CLARINET). (Part 2: Working Group findings). *Land Contamination & Reclamation*, 11(1), 15-30.
- Baris, M. E., Uckac L., Uslu, A. (2009). Exploring public perception of urban identity: The case of Ankara, Turkey. *African Journal of Agricultural Research*, 4(8): 427-435.
- Barker, R. G. (1968). Ecology and motivation. In M.R. Jones (Ed.), *Nebraska Symposium on Motivation* (pp 1-59). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Barkley, D. L. (1988). The Decentralization of High-Technology Manufacturing to Nonmetropolitan Areas. *Growth and Change*, 19(1), 13–30.
- Bartlett, D. C. (1932). *Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Begović, M. (1962). Dinamika života, prostora i arhitekture, *Čovjek i prostor*, 9(107): 4-7.
- Begović, B. (1995). *Ekonomika urbanističkog planiranja*. Beograd: Centar za ekonomske studije.
- Begović, B. (2002). Ekonomski aspekti upravljanja lokalnom zajednicom: ka povećanju ekonomske efikasnosti. U B. Begović, Z. Vacić, N. Lazarević Bajec, B. Raičević, M. Roganović, A. M. Simić, Đ. Stojanović i D. Hiber (Ur.), *Principi modernog upravljanja lokalnom zajednicom* (str. 112-128). Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Belk, R. W. (1992). Attachment to Possessions. In I. Altman and S. M. Low (Eds.), *Place Attachment* (pp. 37-62). Plenum Press, New York.
- Bell, D. (1997). *Guide to International Conservation Charters*. Edinburgh: The Historic Scotland.
- Bender, B. (1993). Introduction: Landscape- Meaning and Action. In B. Bender (Ed.), *Landscape: Politics and Perspectives* (pp. 1–18). Oxford: Berg Publishers.
- Berelson, B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, Ill: Free Press.
- Bernardo, F., Palma, J. M. (2005). Place Change and Identity Processes. *Medio Ambiente y Comportamiento Humano*, 6(1), 71-87.
- Beckley, T. S. (2003). The relative importance of socio-cultural and ecological factors in attachment to place (General Technical Report PNW-GTR-566). In L. E. Kruger (Ed.), *Understanding community - forest relations* (pp. 105-126). Portland, Oregon: U.S. Department of Agriculture, Forest Service. Pacific Northwest Research Station.
- Бијелић, Б. (2016). Настанак, карактеристике и могућности ревитализације браунфилда велике површине у Републици Српској, Докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Birol Akkurt, H. (2012). Reconstitution of the Place Identity within the Intervention Efforts in the Historic in Built Environment. In Hernan, C., Fatima, B. (Eds.), *The Role of Place Identity in the Perception, Understanding, and Design of Built Environments* (pp. 63-77). Bentham Science Publishers.
- Bliek, D., Gauthier, P. (2007). Mobilising Urban Heritage to Counter the Commodification of Brownfield Landscapes: Lessons from Montreal's Lachine Canal. *Canadian Journal of Urban Research*, 16(1), 39-58.
- Bluestone, B., Harrison, B. (1982). *The deindustrialization of America: plant closings, community abandonment, and the dismantling of basic industry*. New York: Basic Books.
- Бобић, М. (1992). *Морфологија места, тринаест есеја о архитектури*, Амстердам–Београд–рукопис, 1990–1993.
- Bogdanović, M. (1981). *Kvantitativni pristup u sociologiji*. Beograd: Službeni list
- Bonaiuto, M., Aiello, A., Perugini, M., Bonnes, M., Ercolani, A. P. (1999). Multidimensional perception of residential environment quality and neighbourhood attachment in the urban environment. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 331-352.
- Boulding, K. (1961). *The Image*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Бошковић, Г., Костадиновић, И. (2011). Кластери малих и средњих предузећа – кључ економског развоја. У *Савремени трендови у Европској унији: импликације за Србију* (стр. 54-68). Нови Сад: Висока пословна школа струковних студија.
- Boyer, C. (1994). *The City of Collective Memory, Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Breakwell, G. M. (Ed.) (1983). *Threatened Identities*. Chichester, England: Wiley.
- Breakwell, G. M. (1986). *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen.
- Broos, L., Ertel, T., Gray, A., Schug, B., Vegter, J. (Eds.) (2007), *European Brownfield Revitalisation Agenda*. Коришћено 5. јуна 2012. године са <http://www.eubra.eu>.
- Brown, B., Perkins, D. D., Brown, G. (2003). Place attachment in a revitalizing neighborhood: individual and block levels of analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 259-271.

- Brown, S. (2012). Applying a cultural landscape approach in park management: an Australian scheme. *PARKS*, 18.1., 99-110.
- Bullen, P. A., Love, P. (2010). The rhetoric of adaptive reuse or reality of demolition: view from the field. *Cities*, 27(4), 215-224.
- Butt, J., Donnachie, I. (1979). *Industrial archaeology in the British Isles*. London: Paul Elek Ltd.
- Valera, S. (1997). Estudio de la relación entre el espacio simbólico urbano y los procesos de identidad social. *Revista de Psicología Social*, 12(1), 17-30.
- Van Ginkel, H. (2004). Cultural Heritage, Identity Formation and Change in a Globalizing World. In L. Wong (Ed.), *Globalization and Intangible Cultural Heritage- Proceedings of the International Conference* (pp. 22-25). France: UNESCO.
- Van der Lugt, R. (2013). *Is the fostering of an urban identity through a city's past becoming history?* (Master Thesis). Radboud University Nijmegen. Преузето 20. новембра 2016. године са <http://gpm.ruhosting.nl/mt/2013-MA-SG-08LugtvanDerRuud.pdf>.
- Vaništa Lazarević, E. (2003). *Obnova gradova u novom milenijumu*. Beograd: Classic map studio.
- Velike zalihe u materijalima. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 10.
- Vernon, R. (1966). International investment and international trade in the product cycle. *Quarterly Journal of Economics*, 80(2), 190-207.
- Vlaškalović M., Zeković V. (1978). *Ekonomika Jugoslavije: Karakteristike i pravci razvoja privrede i privrednog sistema*. Beograd: Privredni pregled.
- Gauthier, P. (2006). Mapping urban morphology: a classification scheme for interpreting contributions to the study of urban form. *Urban Morphology*, 10(1), 41-50.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Giuliani, M. V. (2003). Theory of attachment and place attachment. In M. Bonnes, T. Lee, M. Bonaiuto (Eds.), *Psychological theories for environmental issues* (pp. 137-165). England: Ashgate Publishing Limited.
- Gifford, R. (2002). *Environmental psychology: principles and practice*. Canada: Optimal books.
- Glendinning, M. (2001). Beyond the Cult of the Monument. *Context*, 70, 15-18.
- Goddard-Bowman, R. (2003). Something old is something new: The role of heritage preservation in economic development. *PCED*, 9, 96-109.
- Goethe, J. W. (1952). *Goethe's botanical writings*. Honolulu HI: University of Hawaii Press.
- Goldberg, M. A. (1969). Intrametropolitan industrial location: some empirical findings. *Annals of Regional Science*, 3, 167-178.
- Goldberg, M. A. (1970). An economic model of intrametropolitan industrial location. *Journal of Regional Science*, 10, 75-79.
- Gospodini, A. (2004). Urban morphology and place identity in European cities: built heritage and innovative design. *Journal of Urban Design*, 9(2): 225-248.
- Graumann, C. F. (1983). On multiple identities. *International Social Science Journal*, 35, 309-321.
- Graham, S., Healey, P. (1999). Relational concepts of space and place: Issues for planning theory and practice. *European Planning Studies*, 7(5), 623-646.
- Green, A. (1998). The exhibition speaks for itself: oral history and museums. In R. Perks, A. Thomson (Eds.), *The Oral History Reader* (pp. 448-56). London: Routledge.
- Greenberg, M., Lowrie, K., Mayer, H., Miller, K., Solitare, L. (2001). Brownfield redevelopment as a smart growth option in the United States. *The Environmentalist*, 21(2), 129-143.
- Grimski, D., Ferber, U. (2001). Urban brownfields in Europe. *Land Contamination & Reclamation*, 9(1), 143-148.
- Groth, P. (1997). Frameworks for Cultural Landscape Study. In P. Groth and T. W. Bressi (Eds.), *Understanding ordinary landscapes* (pp. 1-21). London: Yale University Press.
- Gussow, A. (1971). *A Sense of Place*. San Francisco: Friends of the Earth.

- Gustafson, P. (2001). Meanings of place: Everyday experience and theoretical conceptualizations. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 5-16.
- Gustafson, P. (2009). More cosmopolitan, no less local. *European Societies*, 11, 25-47.
- Damer, S., Hague, C. (1971). Public participation in planning: a review. *Town Planning Review*, 42, 217-232.
- Damjanović, V. (1972). *Industrijski kompleksi i zgrade*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Danićević, K., Stojkov, B., Zeković, S., Gligorićević, Ž., Damjanović, D. (Ur.) (2008). *Oživljavanje braunfilda u Srbiji*. Beograd: PALGO centar.
- Darin, M. (1998). The study of urban form in France. *Urban Morphology*, 2(2), 63-76.
- De Sousa, C. (2002). Brownfield redevelopment in Toronto: an examination of past trends and future prospects. *Land Use Policy*, 19, 297-309.
- De Sousa, C. (2003). Turning brownfields into green space in the City of Toronto. *Landscape and Urban Planning*, 62, 181-198.
- Devine, P. (1994). *A time and a place for the Irish?—an explanatory analysis of significance of Irish historical places for maintaining Irish National Identity*. Unpublished MSc. thesis, Department of Psychology, University of Surrey.
- Devine-Wright P., Lyons E. (1997). Remembering pasts and representing places: the construction of national identities in Ireland. *Journal of Environmental Psychology*, 17(1), 33-45.
- Delafons, J. (1997). *Politics and Preservation - A Policy History of the Built Heritage 1882-1996*. London and New York: Spon Press.
- ДЗС (Државни завод за статистику) (1994). *Статистички годишњак Републике Босне и Херцеговине 1992*. Сарајево: Државни завод за статистику.
- Димитријевић Марковић, С. (2012). Урбани дизајн, његова улога и значај у чувању и креирању амбијенталних целина. *Наслеђе XIII*, 209-218.
- Dixon, J., Durrheim, K. (2000). Displacing place-identity: a discursive approach to locating self and other. *British Journal of Social Psychology*, 39, 27-44.
- Dixon, K. A. (2000). *Reclaiming Brownfields: from Corporate Liability to Community Asset* (Working paper No. 10). Преузето 16. септембра 2015. године са <http://ssrn.com/abstract=333260>.
- Dixon, T. (2007). The property development industry and sustainable urban brownfield regeneration in England: an analysis of case studies in Thames Gateway and Greater Manchester. *Urban Studies*, 44(12), 2379-2400.
- Dixon, T., Raco M., Cataney, P., Lerner, D. N. (Eds.) (2007). *Sustainable brownfield regeneration: Liveable places from problem spaces*. Oxford/Malden/Carlton: Blackwell Publishing.
- Dovey, K. (1999). *Framing places: Mediating power in built form*. London and New York: Routledge.
- Dovey, K. (2010). *Becoming Places: Urbanism, Architecture, Identity, Power*. London and New York: Routledge.
- Doleželová, L., Hadlač, M., Kadlecová, M., Martinát, S., Polednik, M. (2014). Redevelopment potential of brownfields: a-b-c classification and its practical application, *Economie*, XVII, 2, 34-44.
- Dormans, S., Van Houtum, H., Lagendijk, A. (2003). *De verbeelding van de stad: De constructie van de stedelijke identiteit van Arnhem, Groningen, Maastricht en Tilburg*. Utrecht: DGW/NETHUR.
- Dorsey, J. W. (2003). Brownfields and Greenfields: The Intersection of Sustainable Development and Environmental Stewardship. *Environmental Practice*, 5 (1), 69-76.
- Downs, R. M., Stea, D. (1977). *Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping*. New York: Harper & Row.
- Duncan, B., Lieberman, S. (1970). *Metropolis and Region in Transition*. Beverly Hills: Sage Publications.

- Đokić, V. (2004). *Urbana morfologija: grad i gradski trg*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Ђокић, В. (2007). Морфолошка истраживања у урбанизму. *Архитектура и урбанизам*, 20/21, 61-72.
- Đokić, V. (2009). *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Ђокић, Ј. (2014). *Урбанистички обрасци становања у Београду: постојећи типови и могућности диверзификације*. Докторска дисертација. Београд: Архитектонски факултет.
- Đukić, A., Vujičić, T. (Ur.) (2014a). *Browninfo, Priručnik za uspostavljanje interaktivne baze podataka braunfield lokacija*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Arhitektonsko-gradevinsko-geodetski fakultet, Deutsche Gesellschaft fuer Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH i INOVA informatički inženjering, d.o.o.
- Ђукић, А., Вујичић, Т. (2014b). Урбана регенерација браунфилд локација. У А. Ђукић, М. Сурбек, В. Вуковић, М. Станковић, К. Луксингер, П. Нигст (Ур.), *Реасамблажа града- урбана регенерација браунфилд локације „Руди Чајавец“ у Бањој Луци* (стр. 25-57). Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Универзитет технологије у Бечу и Универзитет примјењених наука у Корушкој.
- ЕАНТР (European Association of Historic Towns and Regions) (2007). *Investing in Heritage: A Guide to Successful Urban Regeneration*. Преузето 24. септембра 2015. године са <http://www.historic-towns.org/pdfs/Inherit%20complete%20doc%20final%20version%20pdf%20Layout%201.pdf>
- Eben Saleh, M. A. (1998). The integration of tradition and modernity: A search for an urban and architectural identity in Arriadh, the capital of Saudi Arabia. *Habitat International*, 22(4), 571-589.
- Evans A. W. (2004). The Economics of Vacant Land. In Greenstein R. and Sungu-Eryilmaz Y. (Eds.), *Recycling the city. The Use and Reuse of Urban Land* (pp. 51-61). Cambridge, Massachusetts: Lincoln Institute of Land Policy.
- Edensor, T. (2005). *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality*. Oxford: Berg Publishers.
- Ezmales, S. (2012). Strategies for enhancing attractiveness of the cities in latgale region. *European Integration Studies*, 6, 121-127.
- ЕИБЛ (Економски институт Бања лука) (1999). *МДП Чајавец Бања Лука: приједлог организационе трансформације*. Бањалука.
- Еко, У. (1973). *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit.
- Engelbrektsson, N., Rosvall, J. (2009). Sustainable Integrated and Planned Conservation of Built Environment and Architectural Heritage: Principles of dynamic management of modern assets and their care General perspectives based on experience from Sweden. In A. Canzani (Ed.), *Conserving Architecture. Planned Conservation of XX Century Architectural Heritage/Conservare l'architettura. Conservazione programmata per il patrimonio architettonico del XX secolo* (pp.172-183). Milano: Electa.
- English Heritage (2004a). *People and Places: A Response to Government and the Value of Culture*. London: English Heritage.
- English Heritage (2004b). *A Place Called Home? A Vision for the Thames Gateway*. London: English Heritage.
- Endsor, T. (2005). *Industrial Ruins: Space, Aesthetics and Materiality*. Oxford: Berg Publishers
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: WW Norton & Company.
- Етапни план 1996-2001. (1996). Бања Лука: Урбанистички завод Републике Српске.
- European Commission (2014). *Towards an integrated approach to cultural heritage for Europe*. Преузето 31. августа 2015. године са http://ec.europa.eu/culture/library/publications/2014-heritage-communication_en.pdf.

- Eyles, J. (1968). *The inhabitants' images of Highgate village London- an example of a perception measurement technique*. London: London School of Economics and Political Science. Graduate School of Geography.
- Završen program „Tisovac“. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 11
- Zafer Cömert, N. (2013). *Testing an Integrated Methodology for Urban Typo-morphological Analysis on Famagusta and Ludlow*. Doctoral thesis. Gazimağusa, North Cyprus: Eastern Mediterranean University.
- Zaštita čovjekove okoline. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 16
- Здравковић, М. (2006). *Агломерације и токови међународне трговине*. Докторска дисертација. Београд: Економски факултет.
- Zeković, S. (2008a). Prostorno-planska politika i industrijski braunfildi u gradovima Srbije. U Danilović et al. (Ur.), *Oživljavanje braunfilda u Srbiji* (str. 61-70). Beograd: PALGO centar.
- Zeković, S. (2008b). Politike upravljanja građevinskim zemljištem i problem braunfilda. U Danilović et al. (Ur.), *Oživljavanje braunfilda u Srbiji - priručnik za donosiocе odluka i profesionalce* (str. 111-117). PALGO centar, Beograd.
- IEHC (Europa Nostra Industrial and Engineering Heritage Committee) (2011). *Greenwich Declaration*. Преузето 22. априла 2015. године са <http://www.europanostra.org/wp-content/uploads/2017/04/2001-Greenwich-Declaration-Industrial-and-Engineering-Heritage-Committee.pdf>.
- Izvojni poslovi. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 13.
- Izgradnja objekata. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 14.
- Измјена и допуна Просторног плана Републике Српске до 2025. (2015). Бања Лука: Урбанистички завод Републике Српске, а.д. Бања Лука.
- IMMUD (Informal Ministerial Meeting on Urban Development). (2010). *Toledo Declaration*. Преузето 8. септембра 2015. године са www.mdr.ro/userfiles/declaratie_Toledo_en.pdf.
- ИРБРС (2013). База података о приватизацији у РС. Инвестиционо-развојна банка Републике Српске. Преузето 25. октобра 2013. године са <http://www.irbrs.org/azuro3/a3/>.
- Isard, W. (1956). *Location and the Space Economy*. New York: The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons.
- IUUUV (Instituto Universitario de Urbanística de la Universidad de Valladolid) (2010). *Integrated urban regeneration in Europe- summary document*. Преузето 9. септембра 2015. године са http://www.fomento.es/NR/rdonlyres/F3B6A30E-5554-40ED-A804-27FBD3E4B275/95965/URBAN_REGENE_ENGLISH.pdf.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (1964). *The International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments nad Sites- Venice Charter*. Преузето 10. маја 2015. године са https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (1987). *Charter for the conservation of historic towns and urban areas- Washington Charter 1987*. Преузето 22. априла 2015. године са https://www.icomos.org/charters/towns_e.pdf.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (1994). *The Nara Document on Authenticity*. Преузето 22. априла 2015. године са <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (1996). *The Declaration of San Antonio*. Преузето 20. фебруара 2015. године са <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/188-the-declaration-of-san-antonio>.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (2004). *The World Heritage List: Filling the Gaps- an Action Plan for the Future*. Преузето 23. јануара 2018. године са <http://whc.unesco.org/archive/2004/whc04-28com-inf13ae.pdf>.

- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (2008a). *Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*. Преузето 5. фебруара 2015. године са http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS_Interpretation_Charter_ENG_04_10_08.pdf.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (2008b). *Québec Declaration on the preservation of the spirit of place*. Преузето 20. фебруара 2015. године са <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (2011a). *Approaches for the Conservation of Twentieth-Century Architectural Heritage, Madrid Document 2011*. Преузето 22. априла 2015. године са <http://www.icomos.fi/media/madriddocumentenglish.pdf>.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (2011b). *Heritage, a Driver of Development: Rising to the Challenge*. Paris: ICOMOS.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (2011c). *The Paris Declaration On heritage as a driver of development*. Преузето 8. септембра 2015. године са https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_Declaration_de_Paris_EN_20120109.pdf.
- ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) (2013). *The Burra Charter*. Преузето 5. фебруара 2015. године са <http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>.
- ICOMOS, ТИЦИИ (2011). *Principles for the Conservation of Industrial Heritage sites, Structures, areas and Landscapes- The Dublin Principles*. Преузето 21. априла 2015. године са https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf.
- Jackson, J. (2006). *Brownfield basics*. Презентација.
- Jackson, J. B. (1994). *A Sense of Place, a Sense of Time*. New Haven CT: Yale University Press.
- Jevremovic, Lj., Vasic, M., Jordanovic, M. (2012). Aesthetic of industrial architecture in the context of industrial buildings conservation. In Z. Grdic and G. Toplicic-Curcic (Eds.) *Proceedings of IV International symposium for students of doctoral studies in the fields of Civil Engineering, Architecture and Environmental Protection* (pp 80-87). Nis: Faculty of Civil Engineering and Architecture.
- Jenkins R., Kopits E., Simpson D. (2006). *Measuring the Social Benefits of EPA Land Cleanup and Reuse Programs* (NCEE Working Paper n. 06-03). Washington, DC: National Center for Environmental Economics, US EPA.
- Jivén, G., Larkham, P. J. (2003). Sense of place, authenticity and character: a commentary, *Journal of Urban Design*, 8 (1), 67-81.
- Jokilehto, J. (1999). *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Jones, M. (2003). The concept of cultural landscape: discourse and narratives. In H. Palang and G. Fry (Eds.), *Landscape Interfaces, Cultural Heritage in Changing Landscapes* (pp. 21-52). Springer Netherlands.
- Jorgensen, B. S., Stedman, R. C. (2001). Sense of place as an attitude: lakeshore owners attitudes toward their properties. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 233-248.
- Johnson, M. (2007). *The meaning of the body. Aesthetics of human understanding*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Јукилето, Ј. (2004). Планирање насеља и конзервација, *Гласник ДК*, 26, 24-26.
- Kalandides, A. (2011a). The problem with spatial identity: revisiting the 'sense of place'. *Journal of Place Management and Development*, 4 (1), 28-39.
- Kalandides, A. (2011b). City marketing for Bogotá: a case study in integrated place branding. *Journal of Place Management and Development*, 4(3), 282-291.
- Kalandides, A. (2012). *Place branding and place identity: An integrated approach*. Преузето 20 новембра 2012. године са <http://www.tafterjournal.it/2012/01/03/place-branding-and-placeidentity-an-integrated-approach/>.

- Kalođera, F. (1965). Petnaest godina razvoja naše fabrike. *Fabričke novine kolektiva „Rudi Čajavec“*, 86, 1 i 7.
- Kamel, E., Hale, J. (2010). Conflicts of Identity, Conservation, and Cultural Heritage Meaning Management: Reading through ICOMOS Charters. In S. Lira, R. Amoeda (Eds.), *Constructing Intangible Heritage* (pp. 87-99). Barcelos, Portugal: Green Lines Institute for Sustainable Development.
- Kamel-Ahmed, E. (2015). What to conserve? Heritage, Memory, and Management of Meanings. *Archnet-IJAR*, 9(1). 67-76.
- Karadimitriou, N., Doak, J., Cidre, E. (2010). Rethinking Brownfields: Discourses, Networks and Space-Time. In G. de Roo and E. Silva (Eds.), *A Planner's Encounter with Complexity* (pp. 263-282). Farnham and Burlington: Ashgate.
- Karakota, B. H. (1997). *Kriterijumi za vrednovanje fizicke strukture grada* (magistarska teza). Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Kenny, M. L. (2009). Deeply Rooted in the Present: Making Heritage in Brazilian Quilombos. In L. Smith and N. Akagawa (Eds.), *Intangible Heritage* (pp. 151-168). Oxon: Routledge.
- Ketels, C., Örljan, S. (2006). *Clusters in the EU-10 New Member Countries*. Stockholm: Center for Strategy and Competitiveness.
- Kettler, R., Schenk, K. (2007). Brownfield-Recycling in Switzerland: eliminating contaminated sites and re-using derelict land at the same time. *The Second International Conference on Managing Urban Land, 25-27 April 2007, Stuttgart* (pp. 41-46). Dessau: Federal Environment Agency Germany (Umweltbundesamt).
- Kincaid, D. (2002). *Adapting buildings for changing uses: guidelines for change of use refurbishment*. London and New York: Spoon Press.
- Кнох, Р. Л. (2011). *Cities and Design*. London: Routledge, T & F Group.
- КОНС (2017). Конвенције којима је приступила БиХ. Комисија за очување националних споменика. Преузето 29. марта 2017. године са www.kons.gov.ba/.
- Korpela, K. M. (1989). Place identity as a product of environmental self regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 9, 241-256.
- Костадиновић, И. (2016). *Пословна инфраструктура као инструмент нове индустријске политике Републике Србије*. Докторска дисертација. Ниш: Економски факултет
- Krier, R. (1983). *Elements of Architecture*. London: Architectural Design.
- Kropf, K. (1996). Urban tissue and the character of towns. *Urban Design International*, 1(3), 247-263.
- Kropf, K. (2009). Aspects of urban form. *Urban Morphology*, 13(2), 105-120.
- Kropf, K. (2011). Urbanism, politics and language: the role of urban morphology. *Urban Morphology*, 15(2), 157-162.
- Куртовић Фолић, Н. (1995). Типоморфологија– откривање физичке и просторне структуре града, *ДАНС*, 15.
- Lazarević Bajec, N., Maruna, M. (2009). *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lalli, M. (1992). Urban-related Identity: Theory, Measurement and Empirical Findings. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 285-303.
- Lalli, M., Plöger, W. (1990). Corporate Identity fiir Städte. Ergebnisse einer bundesweiten Gesamterhebung. *Marketing-ZFP*, 13(4), 237-248.
- Lange, D., McNeil, S. (2004). Brownfield Development: Tools for Stewardship. *Journal of Urban Planning and development*, 130, 109-116.
- Lappégard, A.H. (2007). Identity and place: a critical comparison of three identity theories. *Architectural Science Review*, 50(1), 44-51.
- Larkham, P. J. (1994). The issues facing conservation areas. In P. J. Larkham (Ed.) *Conservation Areas: Issues and management, Faculty of the Built Environment*, (pp. 1-16). Birmingham: University of Central England.
- Larkham, P. J. (2006). The study of urban form in Great Britain. *Urban Morphology*, 10(2), 117-141.

- Launhardt, W. (1993). *Mathematical Principles of Economics*. Hilda Schmidt (trnansl.). Aldershot: Edward Elgar.
- Leach, N. (2002). Belonging: Towards a Theory of Identification with Space. In Hillier, J. and Rooksby, E. (Eds.), *Habitus: A Sense of Place* (pp. 127-133). Aldershot: Ashgate.
- Lever, B. (2005). Theory and methodology in industrial geography. In M. Pacione. (Ed.), *Progress in Industrial Geography* (pp. 7-29). Routledge London and New York.
- Levy, A. (1999). Urban Morphology and the Problem of the Modern Urban Fabric: Some Question for Research, *Urban Morphology*, 3(2), 79-85.
- Leitner, H., Sheppard, E. (1989). The city as locus of production. In R. Peet and N. Thrift. (Eds.), *New models in geography* (pp. 55-83). London: Unwin Hyman Ltd.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lewicka M. (2008). Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology*, 28(3), 209-231.
- Lewicka, M. (2010). What makes neighborhood different from home and city? Effects of place scale on place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 35-51.
- Lewicka, M. (2011). Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31, 207-230.
- Lo Piccolo, F. (Ed.) (1995). *Identità urbana: Materiali per un dibattito*. Roma: Gangemi.
- Lovra, E. (2016). The 'modern city': urban tissue typology (Limitations of Caniggian and Conzenian practice and the new typology). U Zborniku radova 4. Međunarodne konferencije Savremena dostignuća u građevinarstvu. (str. 805-814). Subotica: Građevinski fakultet.
- Lösch, A. (1954). *The Economics of Location*. New Haven: Yale University Press.
- Loureiro, A. L. (1999). *Espaço público e identidade: Visitantes e residentes do Parque Natural de Montesinho*. Dissertação de Mestrado não publicada. ISPA.
- Low, S. M. (1992). Symbolic ties that bind. In I. Altman and S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 165–185). New York: Plenum Press.
- Low, S. M. (2000). *On the Playa: The Politics of Public Space and Culture*. Austin: Univeristy of Texas Press.
- Low, S. M. (2001). *Raumsoziologie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Low, S. M., Altman, I. (1992). Place attachment: a conceptual inquiry. In I. Altman and S. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 1-12). New York: Plenum Press.
- Low, S. M., Lawrence-Zuniga, D. (Eds.) (2003). *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Oxford/Malden/Carlton/Berlin: Blackwell Publishing.
- Lowenthal, D. (1979). Environmental perception: preserving the past, *Progress in Human Geography*, 3(4), 549-559.
- Lukerman, F. (1964). Geography as a Formal Intellectual Discipline and the Way in Which It Contributes to Human Knowledge. *Canadian Geographer*, 8(4), 167-172.
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge Massachussettes: MIT Press.
- Lynch, K. (1981). *Good City Form*. Cambridge, Massachussetts: The MIT Press.
- Madden, K. (2011). Placemaking in urban design. In Banerjee, Tridib and Loukaitou-Sideris, Anastasia, (Eds.) *Companion to Urban Design* (pp. 654-662). London: Routledge.
- Malpas, J.E. (1999). *Place and Experience: A Philosophical Topography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manzo, L. C. (2003). Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 47-61.
- Manzo L. C. (2005). For better or worse: Exploring multiple dimensions of place meaning. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 67–86.
- Manzo, L. C., Perkins, D. D. (2006). Finding common ground: The importance of place attachment to community participation and planning. *Journal of Planning Literature*, 20(4), 335-350.
- Manić, Ž. (2017). *Analiza sadržaja u sociologiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

- Marshall, A. (1920) . *Principles of Economics*. London: MacMillan.
- Mason, R. (2000). Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices. In Marta de la Torre (Ed.), *Assessing the Values of Cultural Heritage* (pp. 5-30). Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Massey, D. (1992). Politics and space-time. *New Left Review*, 196, 65-84.
- Massey, D. (1994). A global sense of place. In D. Massey (Ed.), *Space, Place and Gender* (pp. 146-56). Cambridge: Polity Press.
- Massey, D. (1995). Places and Their Pasts. *History Workshop Journal*, 39(1), 182-192.
- Massey, D. (1996). Politicizing Space and Place. *Scottish Geographical Magazine*, 112(2), 117-123.
- Matično državno preduzeće. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 19.
- Merleau-Ponty, M. (1996). *Phenomenology of Perception*. Translated by C. Smith. London: Routledge.
- Mehrabian, A., Russell, J. (1974). The basic emotional impact of environments. *Perceptual and Motor Skills*, 38, 283-301.
- Микас, Т., Блажевић, Д. (2007). *Planiranje i upravljanje proizvodnjom*. Преузето 7. децембра 2012. године са <http://dorada.grf.unizg.hr/media/Ak.god.%202014.-2015./Evokacija%20Planiranje-i-upravljanje-Proizvodnjom.pdf>.
- Milas, G. (2009). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Zagreb: Slap.
- Милетић, Р. Миљановић, Д. Тодоровић, М. (2009). Индустијски градови у транзицији- проблемска подручја. *Гласник српског географског друштва*, свеска LXXXIX, бр. 3, 191-206.
- Milić, V. (1996). *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mitchell, N., Rössler, M., Tricaud, P. M. (2009). *World Heritage Cultural Landscapes, A Handbook for Conservation and Management*. Преузето 8. септембра 2015. године са http://whc.unesco.org/documents/publi_wh_papers_26_en.pdf.
- Мићић, В. (2010). *Конкурентност индустрије Србије као претпоставка њеног ефикасног развоја*. Докторска дисертација. Крагујевац: Економски факултет
- Mihailović, D. (1999). *Metodologija naučnih istraživanja*. Beograd; Fakultet organizacionih nauka.
- Mihajlov, V. (2009) Industrial heritage renewal- social motives and effects. *Sociologija i prostor*, 184(2), 139-164.
- Michelson, W. (1976). *Man and his urban environment: A sociological approach, with revisions*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Montgomery, J. (1998). Making a City: Urbanity, Vitality and Urban Design. *Journal of Urban Design*, 3(1), 93-116.
- Moore, J. (2002). Placing identity theory: A commentary on Speller, Lyons & Twigger-Ross (2002), A community in transition. *Social Psychological Review*, 4(2), 25-28.
- Moore, N. M. (2002). From indigenous industry to foreign finance: the changing face of Dublin Docklands. *Land Use Policy*, 19(4), 325-331.
- Morgan, P. (2010). Towards a developmental theory of place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 11-22.
- Moses, L . N. (1958). Location and the theory of production . *Quarterly Journal of Economics*, 73, 259-272.
- Moudon, A. V. (1994). Getting to know the Built Landscape: Typomorphology. In M. Larice and E. Macdonald (Eds.), *The Urban Design Reader* (pp. 256- 281), London: Routledge.
- Moudon, A. V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology*, 1, 3-10.
- Moudon, A. V. (1992). A Catholic approach to organizing what urban designers should know. *Journal of Planning Literature*, 4, 331-349.

- Moylan, E., Brown, S., Kelly, C. (2009). Toward a Cultural Landscape Atlas: Representing All the Landscape as Cultural. *International Journal of Heritage Studies*, 15(5), 447-466.
- MSOSACS (Meeting of Senior Officials on South-American Culture and Sustainability) (2012). *São Paulo Declaration on Culture and Sustainability*. Преузето 29. августа 2015. године са http://p2pfoundation.net/S%C3%A3o_Paulo_Declaration_on_Culture_and_Sustainability
- Munce, J. (1960). *Industrial architecture: an analysis of international building practice*. New York: F.W. Dodge Corp.
- McGregor, A., McConnachie, M. (1995). Social exclusion, urban regeneration and economic reintegration. *Urban Studies*, 32(10), 1587-1600.
- McLean, F. (2006). Introduction: Heritage and Identity. *International Journal of Heritage Studies*, 12(1), 3-7.
- McCarthy, L. (2002). The brownfield dual land-use policy challenge: reducing barriers to private redevelopment while connecting reuse to broader community goals. *Land Use Policy*, 19(4), 287-296.
- Myant, M. (1995). Transforming the Czech and Slovak economies: evidence at the district level. *Regional Studies*, 29(8), 753-760.
- Nairn, I. (1965). *The American Landscape*. New York: Random House.
- Najbrže napredovala Profesionalna elektronika. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 10.
- Nasser, N. (2003). Planning for Urban Heritage Places: Reconciling Conservation, Tourism, and Sustainable Development. *Journal of Planning Literature*, 17(4), 467-479.
- Nathanail, C.P. (2011). Sustainable Brownfield Regeneration. In F.A.Swartjes (Ed.), *Dealing with a Contaminated Sites* (pp. 1079-1104). Springer Science+Business Media B.V.
- Neisser, U. (1976). *Cognition and Reality*. San Francisco: Freeman.
- Nijkamp, P., Rodenburg, C. A., Wagtendonk, A. J. (2002). Success factors for sustainable urban brownfield development: A comparative case study approach to polluted sites. *Ecological Economics*, 40, 235-252.
- Nikezić, Z. (2007). *Građena sredina i arhitektura*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Никовић, А. (2013). *Морфологија градског блока – анализа могућности примене у пројектовању и планирању*. Докторска дисертација. Београд: Архитектонски факултет.
- Nisser, M. (1987). Aspects of International Co-operation. In *Proceedings The Industrial Heritage: What Policies? Architectural Heritage Reports and Studies*, no.6 (pp. 21-27). Strasbourg: Council of Europe.
- Nova alatnica. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 12.
- Новаковић, Н., Милаковић, А. и Прерадовић, Љ. (2014). Фабрика и модернизација малог града. У А. Ђукић, М. Сурбек, В. Вуковић, М. Станковић, К. Луксингер, П. Нигст (Ур.), *Реасамблажа града- урбана регенерација браунфилд локације „Руди Чајавец“ у Бањој Луци* (стр. 59-87). Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Универзитет технологије у Бечу и Универзитет примјењених наука у Корушкој.
- Новаковић, Н. Симоновић, Д., Вујичић, Т. (2013). Промисљање приступа регенерацији урбаног пејзажа: brownfield простори као стратешки ресурс. *АГГ+ часопис за архитектуру, грађевинарство, геодезију и сродне научне области*, 1[1], 28-39.
- Novosák, J., Hájek, O., Nekolová, J., Bednář, P. (2013). Spatial Pattern of Brownfields and Characteristics of Redeveloped Sites in the Ostrava Metropolitan Area (Czech Republic). *Moravian Geographical Reports*, 21(2), 36-45.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 2, 7-24.
- Norberg-Schulz, C. (1978). Building in Old Settings as a Problem of Place. In *New Building in Old Settings* (An Exhibition Organized by the Bayerische Architektenkammer and Die Neue Sammlung) (pp. 11-13). Munich: State Museum for Applied Arts.
- Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. London: Academy Editions.

- Norberg-Schulz, C. (1985). *The concept of dwelling: on the way to figurative architecture*. New York: Rizzoli.
- Norberg-Šulc, K. (2006). *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Norton, R. D., Rees, J. (1979). The product cycle and the spatial decentralization of American manufacturing. *Regional Studies*, 13, 141-51.
- Nurković, R. (2007). Distribution of industry in Bosnia and Herzegovina. *Collection of papers* 57, 357-363.
- Od poljske lampe do televizora. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 4.
- ODPM (Office of the Deputy Prime Minister) (2003). *National Brownfield Strategy*. Wetherby: ODPM Publication.
- Özbek Eren, İ. (2014). What is the threshold in urban regeneration projects in the context of urban identity? the case of Turkey. *SPATIUM International Review*, 31, 14-21.
- Окиљ, М., Савић, Ј., Глигорић, С., Панић, Г., Срдић, Љ. Калинић, Г. (2007). *Услови чувања, одржавања, коришћења културних добара и утврђивање мјера заштите за Урбанистички план Бањалуке*. Бањалука: Завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС.
- Oliver, L., Ferber, U., Grimski, D., Millar, K., Nathanail, C.P. (2005). The Scale and Nature of European Brownfields. In Oliver, L., Millar, K., Grimski, D., Ferber, U., Nathanail, C.P., (Eds.), *Proceedings of the CABERNET 2005: The International Conference on Management Urban Land* (pp. 238–244). Nottingham: Land Quality Press.
- Osman, R., Frantál, B., Klusáček, P., Kunc, J., Martinát, S. (2015). Factors affecting brownfield regeneration in post-socialist space: The case of the Czech Republic. *Land Use Policy*, 48, 309-316.
- Ostatak dohotka smijenio gubitke. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 8.
- Otvaranje medicinske elektronike. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 17.
- Otvorena fabrika u Šipovu. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 13.
- Ouf, A. M. S. (2001). Authenticity and the sense of place in urban design. *Journal of Urban Design*, 6(1), 73-86.
- Paladino, Z. (2009). Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33/34(33/34), 147-172.
- Paladino, Z. (2011). Industrijska arhitektura Lavoslava Horvata; Odabrani primjeri. *Prostor*, 19(2(42)), 376-391.
- Palmer, M., Neaverson, P. (1998). *Industrial Archaeology: Principles and practice*. London: Routledge.
- Pearson, M., Sullivan, S. (1995). *Looking after Heritage Places: The Basics of Heritage Planning for Managers, Landowners and Administrators*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Pegan, S (1993). Keficijent izgrađenosti tla industrijskih lokacija u gradu. *Prostor*, 1(1), 119-126.
- Perinić, M. (2014). Definiranje (planiranje) tehnološkog procesa. Преузето 7. децембра 2012. године са <http://dorada.grf.unizg.hr/media/Ak.god.%202014.-2015./Evokacija%20Operativna%20priprema%20proizvodnje.pdf>.
- Perović S., Kurtović Folić, N. (2012). Brownfield regeneracija- imperativ za održivi urbani razvoj. *Građevinar*, 5, 373-383.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918-1988: Treća knjiga- socijalistička Jugoslavija 1945-1988*. Beograd: Nolit.
- Piaget, J. (1954). *The Construction of Reality in the Child*. New York: Basic Books.
- Polić, B. (1975). Stoljeća uspona. *Fabričke novine kolektiva „Rudi Čajavec“*, 162, str. 3.
- Pomoć za borbe. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 19.
- Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Macmillan.
- Porter, M. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*, 76(6), 77-78.

- Porter, M. E. (2008). *O konkurenciji*. Beograd: FEFA- Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju.
- Početak je bio trnovit. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 4.
- Prvi konstrukcioni biro. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 5.
- Prvi mikroprocesori u Jugoslaviji. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 9.
- Prvo YU mikroelektronsko kolo. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 12.
- Pred, A. (1984). Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers*, 74(2), 279-297.
- Preite, M. (2016). Urban regeneration and planning. In J. Douet (Ed.), *Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation* (pp. 101-109). London and New York: Routledge.
- Просторни план Града Бањалука (2014). Бања Лука: „Пројект“ а.д. Бања Лука и Институт за грађевинарство „ИГ“ д.о.о. Бања Лука.
- Просторни план Републике Српске до 2015. године. (2008). Бања Лука: Урбанистички завод РС а.д. Бања Лука.
- Proshansky, H. M. (1978). The city and self-identity. *Environment and Behavior*, 10, 147-169.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K. (1987). The development of place-identity in the child. In C. S. Weinstein and T. G. David (Eds.), *Spaces for Children* (pp. 21-40). New York: Plenum.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., Kaminoff, R. (1983). Place-identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57-83.
- Radio prijemnici „Tara 1“ i Slavuj“. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 5.
- Rapoport, A. (1990). *The meaning of the built environment*. Tucson: University of Arizona Press.
- Raco, M., Henderson, S. (2006). *Sustainable Brownfield Regeneration: Redrawing the Boundaries of Expertise*, Paper presented at the SUBR:IM Conference on 29th March 2006. Преузето 10. септембра 2015. године са https://www.researchgate.net/publication/250841631_Sustainable_Brownfield_Regeneration_Redrawing_the_Boundaries_of_Expertise.
- Raco, M., Henderson, S., Bowlby, S. (2007). Delivering Brownfield Regeneration: Sustainable Community- Building in London and Manchester. In Dixon ,T., Raco, M., Catney, P. and Lerner, D. (Eds.), *Sustainable Brownfield Regeneration: Liveable Places from Problem Spaces* (pp. 119-139). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Rees, A., Schultz, G. P. (1970). *Workers and Wages in an Urban Labour Market*. Chicago: University of Chicago Press.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Relph, E. (1985). Geographical experiences and being-in-the-world: The phenomenological origins of geography. In D. Seamon and R. Mugerauer (Eds.), *Dwelling, place and environment* (pp. 15–31). New York: Columbia University Press.
- Relph, E. (2000). Author’s Response. Place and Placelessness in a New Context. *Progress in Human Geography*, 24(4), 617-619.
- Relph, E. (2007). On the identity of places. In M. Carmona, S. Tiesdell (Eds.), *Urban Design Reader* (pp. 103-107). Oxford: Architectural Press.
- Renner, G. (1951). *World Economic Geography: An Introduction to Geonomics*. New York: Crowell.
- RESCUE (Regeneration of European Sites in Cities and Urban Environments) (2003). *Analytical Sustainability Framework in the Context of Brownfield Regeneration in France, Germany, Poland and the UK*. (Final report of Work Package 1). Преузето 11. октобра 2015. године са <http://www.rescue-europe.com>.
- RETINA (2012). *Brownfield Revitalisation Methodology*. Преузето 11. октобра 2015. године са www.southeast-europe.net/document.cmt?id=457.

- РЗС (Републички завод за статистику) (2014). Статистички годишњак Републике Српске 2014. Бања Лука: Републички завод за статистику.
- Riger, S., Lavrakas, P. J. (1981). Community ties: patterns of attachment and social interaction in urban neighborhoods. *American Journal of Community Psychology*, 9, 55-66.
- Rix, M. (1955). Industrial archaeology. *The Amateur Historian*, 2(8), 225-229.
- Roberts, P. (2000). The Evolution, Definition and Purpose of Urban Regeneration. In P. Roberts and H. Sykes (Eds.), *Urban Regeneration: a Handbook* (pp. 9-36). London: SAGE Publications.
- Rodrigue, J.P., Comtois, C., Slack, B. (2006). *The Geography of Transport Systems*. Nova Iorque: Routledge, USA.
- Rose, G. (1995). Place and identity: a sense of place. In D. Massey and P. Jess (Eds), *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization* (pp. 87–132). New York: Oxford University Press.
- Rossi, A. (1999). *Arhitektura grada*. Zagreb: Biblioteka Psefizma, Naklada DAGGK
- Ротер Благојевић, М. (2010). Садашњост и будућност очувања стамбене архитектуре Београда 19. и 20. века као основног носиоца идентитета и вредности историјских амбијената града. У Ј. Савић, (Ур.) *Зборник пете регионалне конференције о интегративној заштити* (стр. 46-61). Бања Лука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.
- Ротер Благојевић, М., Николић, М. (2008). Значај очувања идентитета и аутентичности у процесу урбане обнове града– улога стамбене архитектуре Београда с краја 19. и почетка 20. века у грађењу карактера историјских амбијената. *Наслеђе*, 9, 117-128.
- Sadalla, E.K., Sheets, V.L. (1993). Symbolism in building materials: Self representation and cognitive components. *Environment and Behavior*, 25, 155-180.
- Sanders, P., Schroder, N. (2008). The genealogy of urban form: Brisbane case study. In *Subtropical Cities 2008: From Fault-lines to Sight-lines- Subtropical Urbanism in 20-20*, 3-6 September 2008, Brisbane: State Library of Queensland.
- Sassen, S. (1996). *Metropoliten des Weltmarktes: Die neue rolle der Global Cities*. Frankfurt: Campus.
- Sauer, C. (1925). The morphology of landscape. *University of California Publications in Geography*, 2(2), 19-54.
- Seamon, D. (1979). *A Geography of the Lifeworld: Movement, Rest and Encounter*. London: Croom Helm.
- Seamon, D. (2000). A Way of Seeing People and Place: Phenomenology in Environment-Behavior Research. In S. Wapner, J. Demick, T. Yamamoto, and H. Minami (Eds.), *Theoretical Perspectives in Environment-Behavior Research* (pp. 157-178). New York: Plenum.
- Segić, S. (2011). Ulaganje stranih investicija u poslovne zone u Republici Srpskoj kao osnova za brži razvoj. U Z. Grandov i S. Jakupović (Ur.), *Zbornik radova I Međunarodnog naučnog skupa o ekonomskom razvoju i životnom standardu "EDASOL 2011"* (str. 514-522). Banja Luka: Univerzitet Apeiron.
- Секторска стратегија развоја индустрије Републике Српске за период 2009-2013. (2009). Бања Лука: Влада Републике Српске, Министарство индустрије, енергетике и рударства. Преузето 20. марта 2017. године са http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mper/std/Pages/Sektorska_strategija_razvoja_industrije_Republike_Srpske_za_period_2009-2013.aspx.
- Semevskiy, B. (1978). The principle of agglomeration and its role in the process of urbanization. *Geographia Polonica*, 39, 9-16.
- Sepe, M. (2013). *Planning and Place in the City- Mapping place identity*. London and New York: Routledge.
- Sepe, M., Pitt, M. (2014). The Character of Place in Urban Design. *Urban Design International*, 19/3, 215-227.

- Simon, H. A. (1959). Theories of decision-making in economics and behavioral science. *American Economic Review*, 49, 253-283.
- Simon, C. (2005). Commodification of regional identities: The „Selling“ of Waterland. In G. J. Ashworth and B. Graham (Eds.), *Senses of Place: Senses of Time* (pp. 31-45). Burlington: Ashgate.
- Simonović, D. (2013). Rehabilitation of urban identity of cities in the Banja Luka region through urban form regulation. *SPATIUM International Review*, 30, 28-32.
- Simonović, D., Vujičić, T. (2014). Značaj valorizacije i reaktivacije industrijskog nasljeđa XX vijeka za kulturni identitet Republike Srpske. *AGG+ časopis za arhitekturu, građevinarstvo, geodeziju i srodne naučne oblasti*, 2(1), 16-30.
- Simonović, D., Novaković, N., Vujičić, T. (2011). Towards a strategy of regeneration of urban landscape: brownfields as a strategic resource. In *proceedings of I International Conference Ecology of urban areas* (pp. 439-449). Zrenjanin: Fakultet tehničkih nauka „Mihajlo Pupin“.
- Sixsmith, J. (1986). The meaning of home: An exploratory study of environmental experience. *Journal of Environmental Psychology*, 6, 281-298.
- Slavuj, L. (2011). *O mjestima i identitetima*. Преузето 10. маја 2015. године са <http://www.geografija.hr/svijet/o-mjestima-i-identitetima/>.
- Slater, T. R. (Ed.) (1990). *The build form of Western cities*. Leicester: Leicester University Press
- Slota, R. (1993). Mining heritage in Europe: Study and documentation as a basis for a European conservation programme. In *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe* (Cultural heritage, No. 28) (pp. 91-94). Strasbourg: Council of Europe. Преузето 15. октобра 2015. године са <https://www.obs-traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Council of Europe Architectural Heritage Inventory Documentation.pdf>.
- Службени гласник РС бр. 11/95. *Закон о културним добрима*.
- Службени гласник РС бр. 09/02. *Закон о спровођењу одлука Комисије за заштиту националних споменика*.
- Службени гласник БИХ бр. 33/02. *Kriteriji za proglašenje dobara nacionalnim spomenicima, 2002/2003*.
- Службени гласник БИХ бр. 15/03. *Kriteriji za proglašenje dobara nacionalnim spomenicima, 2002/2003*.
- Службени гласник РС бр. 103/08. *Закон о измјенама и допунама закона о културним добрима*.
- Службени гласник РС бр. 59/09. *Закон о јавно-приватном партнерству у Републици Српској*
- Службени гласник Републике Српске број 05/11. *Стратегија развоја сектора малих и средњих предузећа и предузетништва на територији града Бања Лука у периоду 2010-2015*.
- Службени гласник РС бр. 40/13. *Закон о уређењу простора и грађењу у Републици Српској*.
- Службени гласник РС бр. 69/13. *Правилнику о начину израде, садржају и формирању докумената просторног уређења*.
- Службени гласник РС бр. 93/13. *Правилник о садржају, носиоцима просторно-информационог система и методологији прикупљања података*.
- Smith, D. M. (1981). *Industrial location: an economic geographical analysis*. New York: John Wiley & Sons.
- Smith, L. (2006). *The Uses of Heritage*. Oxon: Routledge.
- Southworth, M., Ruggeri, D. (2010). Beyond Placelessness, Place Identity and the global city. In T. Banerjee and A. Loukaitou-Sideris (Eds.), *Companion to urban design* (pp. 495-509). London and New York: Routledge.

- Speller, G. (2000). *A community in transition: A longitudinal study of place attachment and identity process in the context of an enforced relocation*. PhD thesis University of Surrey, Guildford, England.
- Speller, G., Lyons, E., Twigger-Ross, C. (2002). A community in transition: The relationship between spatial change and identity processes. *Social Psychological Review*, 4(2), 39-58.
- Spiralno kretanje. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 28.
- Startovao precizni liv. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 9.
- Stevens, Q. (2006). The Shape of Urban Experience: a Reevaluation of Lynch's Five Elements. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 33, 803-823.
- Stedman, R. C. (2002). Toward a psychology of place. Predicting behavior from place-based cognitions, attitude, and identity. *Environment and Behavior*, 34(5), 561-581.
- Stedman, R. C. (2003). Is it really just a social construction? The contribution of the physical environment to sense of place. *Society and Natural Resources*, 16, 671-685.
- Stigler, G. J. (1951). The division of labor is limited by the extent of the market. *Journal of Political Economy*, 59, 185-193.
- Stojanov, D. (2001). Bosna i Hercegovina od 1995.: tranzicija i rekonstrukcija privrede. U *Međunarodne politike podrške zemljama jugoistočne Evrope: Lekcije (ne) naučene u BiH* (str. 61-88). Sarajevo: Mülle.
- Стојков, Б. (2007). Ка рециклирању грађевинског земљишта у Србији. *Гласник рпског географског друштва*, 2, 175-185.
- Стојков, Б. (Ур.) (2008а). *Стратегија развоја града Београда - циљеви, концепција и стратешки приоритети одрживог развоја - нацрт*. Београд: PALGO центар.
- Stojkov, B. (2008b). Oživljavanje braunfilda. U Danilović et al. (Ur.), *Oživljavanje braunfilda u Srbiji* (str. 53-60). Beograd: PALGO centar.
- Stokols, D., Shumaker, S. A. (1981). People in places: a transactional view of settings. In J. H. Harvey (Ed.), *Cognition, social behavior and the environment* (pp. 441-488). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associate Publishers.
- Stokols, D., Shumaker, S. A. (1982). The psychological context of residential mobility and well-being. *Journal of Social Issues*, 38: 149-171.
- Стратегија развоја града Бања Луке у периоду од 2007-2015. године (2008). Бања Лука: Економски институт а.д. Бања Лука, Економски факултет Бања Лука, Удружење "Синергија" Бања Лука.
- Stratton, M. (Ed.) (2000). *Industrial Building, Conservation and Regeneration*. London: E & FN Spon.
- Sugihara, S., Evans, G. W. (2000). Place attachment and social support at continuing care retirement communities. *Environment and Behavior*, 32, 400-409.
- Sharp, T. (1969). *Town and Townscape*. London: Murray
- Shumaker, S. A., Taylor, R. B. (1983). Toward a clarification of people-place relationships: a model of attachment to place. In N. R. Feimer and E. S. Geller (Eds.), *Environmental Psychology. Directions and perspectives* (pp. 219-256). New York: Praeger.
- Scannell, L., Gifford, R. (2010). Defining place attachment: a tripartite organizing framework, *Journal of Environmental Psychology*, 30, 1-10.
- Scott, A. J. (1982). Locational patterns and dynamics of industrial activity in the modern metropolis. *Urban Studies*, 19, 111-142.
- Scott, A. J. (1986). Industrialization and urbanization: a geographical agenda. *Annals of the Association of American Geographers*, 76, 25-37.
- Scottish Government (2011). *Achieving A Sustainable Future: Regeneration Strategy*. Преузето 9. септембра 2015. године са <http://www.gov.scot/Resource/Doc/364595/0123891.pdf>.
- Schädler, S., Morio, M., Bartke, S., Rohr-Zänker, R., Finkel, M. (2011). Designing sustainable and economically attractive brownfield revitalization options using an integrated assessment model. *Journal of Environmental Management*, 92(3), 827-837.

- Scheffler, N., Kulikauskas, P., Barreiro, F. (2009). *Managing urban identities: Aim or tool of urban regeneration*. Преузето 25. септембра 2012. године са http://urbact.eu/fileadmin/general_library/Managing_Urban_Identities_01.pdf.
- Schneider, G. (1986). Psychological identity of and identification with urban neighborhoods. In D. Frick, (Ed.), *The Quality of Urban Life* (pp. 204-218). Berlin: de Gruyter.
- Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1982). *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tang, Y. T. Nathanail, C. P. (2012). Sticks and Stones: The Impact of the Definitions of Brownfield in Policies on Socio-Economic Sustainability. *Sustainability*, 4, 840-862.
- Taylor, K., Mitchell, N. J., Clair, A. S. (2015). *Conserving Cultural Landscapes: Challenges and New Directions*. New York and London: Routledge.
- Taylor, R. B., Gottfredson, S. D., Brower, S. (1985). Attachment to place: discriminant validity, and impacts of disorder and diversity. *American Journal of Community Psychology*, 13, 525-542.
- Terry, D. J., Pelly, R. N., Lalonde, R. N., Smith, J. R. (2006). Predictors of Cultural Adjustment: Intergroup Status Relations and Boundary Permeability. *Group Processes & Intergroup Relations*, 9(2), 249-264.
- TICCIH (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage) (2003). *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*. Преузето 20. маја 2015. године са <https://www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf>.
- Tolman, E. C. (1948). Cognitive Maps in Rats and Men. *Psychological Review*, 55, 189-208.
- Tomerius, S. (2000). *Recycling Derelict Land in US and German Cities*. Deutsches Institut für Urbanistik.
- Torbarina, Š. (1955). Pet godina rada i iskustva. *Fabričke novine kolektiva „Rudi Čajavec“*, 2, str. 1.
- Trombetta F., Turvani M. (2006). Governing Environmental Restoration: Institutions and Industrial Site Clean Up. In A. Alberini, P. Rosato and M. Turvani (Eds.), *Valuing Complex Natural Resource Systems. The case of the Lagoon of Venice* (pp. 196-212). Cheltenham: Edward Elgar.
- Tuan, Y. F. (1974). *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Tuan, Y. F. (1975). Place: An existential perspective. *The Geographical Review*, 65, 15-65.
- Tuan, Y.F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Turner, M. (2015). Social Sustainability of the Historic Urban Landscape. In M. T. Albert (Ed.), *Perceptions of Sustainability in Heritage Studies* (pp. 99-112). Berlin: Walter de Gruyter GmbH.
- Turer Baskaya, A. (2010). Ways to sustainable brownfield regeneration in Istanbul. *ITU A/Z*, 7(2), 74-88.
- Turok, I. (1992). Property-led regeneration: panacea or placebo? *Environment and Planning A*, 24, 361-79.
- Turok, I. (2005). Urban regeneration: what can be done and what should be avoided? *International Urban Regeneration Symposium: Workshop of Kucukcekmece District* (pp. 57-62). Istanbul: Kucukcekmece Municipality Publication.
- Туфегџић, А. (2014). *Три века војвођанских пивара: контекст и континуитет*. Докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- Thünen, H. V. (1875). *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Berlin: Wiegandt.
- Twigger-Ross, C. L., Bonaiuto, M., Breakwell, G. (2003). Identity theories and environmental psychology. In M. Bonnes, T. Lee, M. Bonaiuto (Eds.), *Psychological theories for environmental issues* (pp. 203-233). England: Ashgate Publishing Limited.

- Twigger-Ross, C. L., Uzzell, D. L. (1996). Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology*, 16(3), 205-220.
- Tylčer, J. (2008). Rizičnost braunfeld lokacija. U Danilović et al. (Ur.), *Oživljavanje braunfelda u Srbiji* (str. 130-137). Beograd: PALGO centar.
- Uzzell, D., Pol, E., Badenas, D. (2002). Place identification, social cohesion, and environmental sustainability. *Environment & Behavior*, 34(1), 26-53.
- Ujang, N., Zakariya, K (2015). The Notion of Place, Place Meaning and Identity in Urban Regeneration. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 170, 709-717.
- UNGA (United Nations General Assembly) (2010). *Resolution 65/166. Culture and development*. Преузето 29. августа 2015. године са http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/166.
- UNGA (United Nations General Assembly) (2011). *Resolution 66/208. Culture and development*. Преузето 29. августа 2015. године са http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=%20A/RES/66/208.
- UNGA (United Nations General Assembly) (2013). *Resolution 68/223. Culture and sustainable development*. Преузето 29. августа 2015. године са http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/223.
- UNGA (United Nations General Assembly) (2015). *Post-2015 development agenda* (United Nations Sustainable Development Summit 2015). Преузето 30. августа 2015. године са http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/L.85&Lang=E.
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (1972). *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage- World Heritage Convention*. Преузето 22. априла 2015. године са <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>.
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (1992). *Guidelines on the inscription of specific types of properties on the World Heritage List*. Преузето 5. јуна 2015. године са <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-annex3-en.pdf>
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (2003). *The Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Преузето 10. фебруара 2015. године са <http://unesdoc.unesco.org/images//0013/001325/132540e.pdf>.
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (2011a). *Recommendation on the Historic Urban Landscapes*. Преузето 5. фебруара 2015. године <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>.
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (2011b). *Strategic Action Plan for the Implementation of the World Heritage Convention 2012-2022*. Преузето 2. септембра 2015. године са <http://whc.unesco.org/archive/2011/whc11-18ga-11-en.pdf>.
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (2017). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Преузето 22. јануара 2018. године са: <http://whc.unesco.org/en/guidelines>.
- UNMS (United Nations Millennium Summit) (2000). *Millennium Declaration*. Преузето 29. августа 2015. године са http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/55/2.
- UNS (United Nations Summit 2010) (2010). *Keeping the promise: united to achieve the Millennium Development Goals*. Преузето 29. августа 2015. године са http://www.un.org/en/mdg/summit2010/pdf/outcome_documentN1051260.pdf.
- UNHABITAT II (1996). *The Report of the United Nations Conference on Human Settlements*. Преузето 31. августа 2015. године са <http://daccess-ods.un.org/TMP/4042991.39976501.html>
- UNHABITAT III (2015). *Issue paper on urban culture and heritage*. Преузето 31. августа 2015. године са http://unhabitat.org/wp-content/uploads/2015/04/Habitat-III-Issue-Paper-4_Urban-Culture-and-Heritage-2.0.pdf.

- UNHSP (United Nations Human Settlements Programme) (1996). *Habitat Agenda*. Преузето 22. јула 2014. године са http://www.unhabitat.org/downloads/docs/1176_6455_The_Habitat_Agenda.pdf
- UNCED (United Nations Conference on Environment & Development) (1992). *AGENDA 21*. Преузето 29. августа 2015. године са http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/res_agenda21_07.shtml.
- UNCSD (United Nations Conference on Sustainable Development- Rio+20) (2012). *The future we want*. Преузето 29. августа 2015. године са http://www.uncsd2012.org/content/documents/774futurewewant_english.pdf.
- UNWS (United Nations World Summit 2005) (2005). *World Summit Outcome*. Преузето 29. августа 2015. године са <http://www.un.org/womenwatch/ods/A-RES-60-1-E.pdf>.
- Урбанистички план Бањалуке 2008-2020.- приједлог плана (2009). Бања Лука: Урбанистички завод Републике Српске, а.д. Бања Лука.
- Урбанистички план града Бања Луке (1975). Бања Лука: Урбанистички завод
- USEPA (United States Environmental Protection Agency) (2001a). *Brownfields Glossary of Terms*. Преузето 10. септембра 2015. године са <http://www.epa.gov/swerosps/bf/glossary.htm#brow>.
- USEPA (United States Environmental Protection Agency) (2001b). *Technical Approaches to Characterizing and Cleaningup Brownfields Sites*. Преузето 10. септембра 2015. године са: <http://epa.gov/brownfields/index.html>.
- UCLG (United Cities and Local Governments) (2008). *Agenda 21 for Culture*. Преузето 2. септембра 2015. године са <http://www.agenda21culture.net/index.php/docman/agenda21/212-ag21en/file>.
- Fabrika za proizvodnju startera. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 9.
- Fainstein, S., Campbell, S. (Eds.) (2011). *Readings in Urban Theory*. Oxford: Wiley–Blackwell.
- Fajgelj, S. (2010). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fales, R. L., Moses, L. N. (1972a). Land use theory and the spatial structure of the nineteenth-century city. *Papers of the Regional Science Association*, 28, 49-80.
- Fales, R. L., Moses, L. N. (1972b). Thenen, Weber and the spatial structure of the nineteenth-century city, In M. Perlman, C. J. Leven and B. Chinitz (Eds.), *Spatial, Regional and Population Economics* (pp. 137-168). New York: Gordon and Breach.
- Falser, M. (2001). *Industrial Heritage Analysis: World Heritage List and Tentative List*. UNESCO. Преузето 15. маја 2016. године са <http://whc.unesco.org/archive/ind-study01.pdf>.
- Fearon, J. D. (1999). *What is Identity (as We Now Use the Word)?* Преузето 25. новембра 2016. године са: https://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjH8L_6vJfPAhUF2xoKHRxFD7IQFgggMAA&url=https%3A%2F%2Fweb.stanford.edu%2Fgroup%2Ffearon-research%2Fcgi-bin%2Fwordpress%2Fwp-content%2Fuploads%2F2013%2F10%2FWhat-is-Identity-as-we-now-use-the-word-.pdf&usq=AFQjCNG-zlkH6HVeEDF4ElpyF3LUAnSorQ.
- Feldman, R. (1990). Settlement Identity: Psychological bonds with home places in a mobile society. *Environment and Behavior*, 22, 183-229.
- Feller, I. (1975). Invention, diffusion, and industrial location. In L. Collins and D. F. Walker (Eds.), *Locational Dynamics of Manufacturing Activity* (pp. 83-107). London: John Wiley.
- Frantál, B., Greer-Wootten, B., Klusáček, P., Krejčí, T., Kunc, J. and Martinát, S. (2015). Exploring Spatial Patterns of Urban Brownfields Regeneration: The Case of Brno, Czech Republic. *Cities*, 44, 9-18.
- Frantál, B., Kunc, J., Novakova, E., Klusaček, P., Martinat, S., Osman, R. (2013). Location matters! Exploring brownfields regeneration in a spatial context (case study of the South Moravian Region, Czech Republic). *Moravian Geographical Reports*, 21(2), 5-19.

- Franck, K. (1984). Exorcising the ghost of physical determinism. *Environment and Behavior*, 16(4), 411-435.
- Fried, M. (1963). Grieving for a lost home. In L. Duhl (Ed.), *The Urban Condition: people and policy in the metropolis* (pp. 151-171). New York: Basic Books.
- Fried, M. (1982). Residential attachment: Sources of residential and community satisfaction. *Journal of Social Issues*, 38, 107-119.
- Friedmann, J. (2010). Place and place-making in cities: a global perspective. *Planning Theory & Practice*, 11(2), 149-165.
- Fullilove, M. T. (1996). Psychiatric implications of displacement: contributions from the psychology of place. *American Journal of Psychiatry*, 153, 1516-1523.
- Hague, C., Jenkins, P. (Eds.) (2005). *Place Identity, Participation and Planning*, Abingdon: Routledge.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Haliu, G., Boxall, P. C., McFarlane, B. L. (2005). The influence of place attachment on recreation demand. *Journal of Economic Psychology*, 26(4), 581-598.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, D. (1993). From space to place and back again. In J. Bird, B. Curtis, T. Putnam, G. Robertson and L. Tickner (Eds.) *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change* (pp. 3-29). London: Routledge.
- Harvey, D. (2001). Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7(4), 319-338.
- Härö, E. (1993). Inventory methods of industrial heritage in Finland and examples of their practical applications. In *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe* (Cultural heritage, No. 28) (pp. 107-110). Strasbourg: Council of Europe.
- Преузето 15. октобра 2015. године са https://www.obs-traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Council_of_Europe_Architectural_Heritage_Inventory_Documentation.pdf.
- Hadžibegović, I. (2004). *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. Stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Hay, R. (1998). Sense of place in a developmental context. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 5-29.
- Hayden, D. (1997). *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*. Cambridge, MA and London: The MIT Press.
- Heally, P. (2007). Re-thinking Key Dimensions of Strategic Spatial Planning: Sustainability and Complexity. In G. De Roo and G. Porter (Eds.), *Fuzzy Planning: The Role of Actors in a Fuzzy Governance Environment* (pp. 21-42.). Abingdon, Oxon, GBR: Ashgate Publishing Group.
- Heidegger, M. (1962). *Being and Time*. Translated by J. Macquarrie and E. Robinson. New York: Harper and Row.
- Heidegger, M. (1975). *Building, dwelling, thinking*. In *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper and Row.
- Hidalgo, M. C., Hernández, B. (2001). Place attachment: conceptual and empirical questions. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 273-281.
- HIC (Hangzhou International Congress) (2013). *The Hangzhou Declaration: Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies*. Agreed on the occasion of the Hangzhou International Congress- Culture: Key to Sustainable Development, 17 May 2013.
- Преузето 29. августа 2015. године са http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/FinalHangzhou_Declaration20130517.pdf.
- Holmes, J. (1986). The organization and locational structure of production subcontracting. In A. J. Scott and M. Storper (Eds.), *Production, work, territory* (pp. 80-103). London: Allen & Unwin.

- Hoover, E. M. (1948). *The Location of Economic Activity*. New York: McGraw Hill.
- Hoover, E. M., Vernon, R. (1959). *Anatomy of a Metropolis*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hormuth, S. (1990). *The Ecology of Self: Relocation and Self-concept Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hotelling, H. (1929). Stability in competition. *Economic Journal*, 39, 41-57.
- Howland, M. (2006). *Employment Effects of Brownfield Redevelopment. What Do We Know from the Literature?* Преузето 30. августа 2015. године са https://www.epa.gov/sites/production/files/2014-12/documents/employment_effects_of_brownfield_redevelopment.pdf.
- Хреља, К. (1974). Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do drugog svjetskog rata. *Acta historico-economica: jurnal of economic history*, 1(1), 17-35.
- Huigen, P. P. P., Meijering, L. (2005). Making places: A story of De Venen. U G. J. Ashworth and B. Graham (Eds.), *Senses of Place: Senses of Time* (pp. 19-30). Burlington: Ashgate.
- Hund, J. M. (1959). Electronics. In M. Hall (Ed.), *Made in New York: Case Studies in Metropolitan Manufacturing* (pp. 241-326). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hunter, A. (1974). *Symbolic communities*. Chicago: University of Chicago Press.
- CABERNET (Concerted Action on Brownfield and Economic Regeneration Network) (2006). *Sustainable Brownfield Regeneration: CABERNET Network Report*. Преузето 11. маја 2013. године са <http://www.cabernet.org.uk/resourcefs/427.pdf>.
- CAMC4 (African Union Conference of Ministers of Culture) (2012). *Culture as a Catalyst for Socio-Economic and Political Transformation in Africa: the Kinshasa Declaration*. Agreed on the occasion of the Fourth Session of the African Union Conference of Ministers of Culture, 2 November 2012. Преузето 29. августа 2015. године са <http://awhf.net/?p=818>.
- Caniggia, G., Maffei, G. L. (2001). *Architectural composition and building typology: interpreting basic building*. Firenze: Alinea Editrice.
- Canter, D. (1977). *The Psychology of Place*. London: Architectural Press.
- Canter, D. (1997). The Facets of Place. In G. T. Moore, R. W. Marans (Eds.), *Toward the Integration of Theory, Methods, Research, and Utilization* (pp. 109-147). New York: Springer US.
- CAPITAL (2009). *TEMA br 4.- Analiza privatizacije u RS: 1998.-2009*. Prvi poslovni portal u Republici Srpskoj (CAPITAL.BA.). Преузето 4. марта 2014. године са <http://www.capital.ba/tema-br-4-analiza-privatizacije-u-rs-1998-2009/>.
- CAPITAL (2011). U stečaju 630 preduzeća u RS. Prvi poslovni portal u Republici Srpskoj (CAPITAL.BA.). Преузето 4. марта 2014. године са <http://www.capital.ba/u-stecaju-630-preduzeca-u-rs/>.
- Carmona, M., Heath, T., Oc, T., Tiesdell, S. (2003). *Public Places-Urban spaces*. Oxford: Architectural Press.
- Carrus, G., Bonaiuto, M., Bilotta, E., Ceccarelli, M., Bonnes, M. (2006). Place-identity process and environmental sustainability: Relations between local identification, support for biodiversity conservation, and use of fresh-water resources. In *Environment, Health and Sustainable Development* (IAPS 19 Conference Proceedings). IAPS. Alexandria, Egypt.
- Carta, M. (1999). *L'armatura culturale del territorio. Il patrimonio culturale come matrice di identità e strumento per lo sviluppo*. Milano: FrancoAngeli.
- Cartier, C., Smith, P., Chaplain, C. (1993). Identification of the industrial heritage: Objectives and methods. In *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe* (Cultural heritage, No. 28) (pp. 99-106). Strasbourg: Council of Europe. Преузето 15. октобра 2015. године са https://www.obs-traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Council_of_Europe_Architectural_Heritage_Inventory_Documentation.pdf.
- Cassirer, E. (1970). *An Essay on Men*. Toronto: Bantnam Books

- Castello, L. (2006). City & time and places bridging the concept of place to urban conservation planning. *City & Time*, 2(1), 5, 59-69.
- Castello, L. (2010). *Rethinking the Meaning of Place: Conceiving Place in Architecture-Urbanism*. Farnham: Ashgate.
- Castex, J., Depaule, J., Panerai, P. (1989). *Urbane forme*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Casey, E. S. (1993). *Getting Back into Place: Towards a Renewed Understanding of the Place World*. Bloomington: Indiana University Press.
- Casey, E. S. (1996). How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena. In S. Feld and K. H. Basso (Eds.), *Senses of Place* (pp. 13-52). Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- CEU (The Council of the European Union) (2014). *Conclusions on cultural heritage as a strategic resource for a sustainable Europe*. Преузето 30. августа 2015. године са https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/educ/142705.pdf.
- Czamanski, S. (1971). Some empirical evidence of the strengths of linkages between groups of industries in urban regional complexes. *Papers of the Regional Science Association*, 27, 137-150.
- Cizler, J. (2010). Značaj obnove industrijskog nasleđa u gradovima. *PHIDAC 2010 - 2nd Symposium of PhD students in fields of Civil Engineering, Architecture and Environmental Protection*, Niš (str. 27-34). Niš: Fakultet tehničkih nauka.
- CLARINET (Contaminated Land Rehabilitation Network for Environmental Technologies) (2002). *Brownfields and Redevelopment of Urban Areas*. Преузето 7. октобра 2015. године са <https://www.commonforum.eu/Documents/DOC/Clarinet/brownfields.pdf>
- CLG (Communities and Local Government) (2006). *Planning Policy and Statement 3 (PPS3): Housing*. London: Communities and Local Government.
- COBRAMAN (Manager Cooperating Brownfield Redevelopment Activities). (2009). *Concepts and tools for brownfield redevelopment activities*. Bydgoszcz, Poland: University of Economy.
- Conzen, M. P. (1990). Town-plan analysis in an American setting>cadastral processes in Boston and Omaha, 1630-1930. In T. R. Slater (Ed.), *The build form of Western cities* (pp. 142-170). Leicester: Leicester University Press.
- Conzen, M. R. G. (1966). Historical townscapes in Britain: a problem in applied geography. In J. W. House (Ed.), *Northern Geographical Essays in Honour of G. H. J. Daysh* (pp.56-78). Newcastle upon Tyne, England: Oriel Press.
- Conzen M. R. G. (1969). *Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis*. London: Institute of British Geographers.
- Conzen, M. R. G. (1975). Geography and townscapes conservation. In H. Uhlig and C. Lienau (Eds.), *Anglo-German Symposium in Applied Geography* (pp. 95-102). Giessen-Würzburg München (Lenz, Giessen).
- Conzen M. R. G. (1981). The plan analysis of an English city centre. In J. W. R. Whitehand (Ed.) *The Urban Landscape: Historical Development and Management* (pp. 25-55). London: Academic Press.
- Conzen, M. R. G. (1988). Morphogenesis, morphological regions and secular human agency in the historic townscape, as exemplified by Ludlow. In D. Denecke and G. Shaw (Eds.) *Urban Historical Geography: Recent Progress in Britain and Germany* (pp. 253-272). Cambridge: Cambridge University Press.
- Conzen, M. R. G. (2004). *Thinking About Urban Form: Papers on Urban Morphology, 1932-1998*. Oxford: Peter Lang.
- Council of Europe (1975a). *European Charter of the Architectural Heritage*. Преузето 4. септембра 2015. године са <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/170-european-charter-of-the-architectural-heritage>.

- Council of Europe (1975b). *The Declaration of Amsterdam*. Преузето 4 септембра 2015. године са <http://www.icomos.org/en/charters-and-other-doctrinal-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam>.
- Council of Europe (1985). *Situation of the technical and industrial built heritage in Europe* (Architectural heritage: Reports and Studies no.3). Strasbourg: Council of Europe.
- Council of Europe (1990). *Recommendation No. R (90) 20 on the protection and conservation of the industrial, technical and civil engineering heritage in Europe*. Преузето 16. марта 2016. године са <https://rm.coe.int/16804e1d18>.
- Council of Europe (1993). *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe* (Cultural heritage, No. 28). Преузето 15. октобра 2015. године са [https://www.obs-traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Council of Europe Architectural Heritage Inventory Documentation.pdf](https://www.obs-traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Council_of_Europe_Architectural_Heritage_Inventory_Documentation.pdf).
- Council of Europe (1995). *Recommendation No. r (95) on the integrated conservation of cultural landscape areas as part of landscape policies*. Преузето 31. августа 2015. године са <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=537517>.
- Council of Europe (1996a). *Helsinki Declaration on the political dimension of cultural heritage conservation in Europe*. Преузето 7. октобра 2015. године са <http://www.herein-system.eu/council-europe>
- Council of Europe (1996b). *Resolution No. 1 on the cultural heritage as a factor in building Europe*. Преузето 7. октобра 2015. године са <http://www.herein-system.eu/council-europe>
- Council of Europe (1996c). *Resolution No. 2 on the cultural heritage as a factor of sustainable development*. Преузето 7. октобра 2015. године са <http://www.herein-system.eu/council-europe>
- Council of Europe (2000). *European Landscape Convention*. Преузето 10. фебруара 2015. године са <https://rm.coe.int/1680080621>.
- Council of Europe (2005). *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Преузето 20. априла 2015. године са <https://rm.coe.int/1680083746>.
- Council of Europe (2013). *Resolution 1924: Industrial heritage in Europe*. Преузето 22. јануара 2018. године са <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=19512&lang=EN>.
- Council of Europe (2014). *European Strategy for Promotion of Industrial Heritage*. Преузето 27 септембра 2015. године са https://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwI4yoOx7qPaAhWkOpoKHZ4CB28QFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.central2013.eu%2Ffileadmin%2Fuser_upload%2FDownloads%2Foutputlib%2FSHIFT_X_Europe_an_Strategy_EN.pdf&usq=AOvVaw2nK1MUxdhOxGk3g4LtO3sX
- Cowling, K. (1986). The internationalization of production and de-industrialization. In A. Amin and J. Goddard (Eds.), *Technological change, industrial restructuring and regional development* (pp. 77-99). London: Allen & Unwin.
- Crang, M. (1998). *Cultural geography*. London: Routledge.
- Crandall, W., Rowe, A., Parnell, J. A. (2003). New Frontiers in Management Research: The Case for Industrial Archeology. *The Coastal Business Journal*, 2(1), 45-60.
- Cresswell, T. (2004). *Place: A Short Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Cuba, L., Hummon, D. M. (1993). A place to call home: identification with dwelling, community and region. *The Sociological Quarterly*, 34(1), 111-131.
- Cullen, G. (1971). *The concise townscape*. New York: Van Nostrand Reinhold Co.
- Cherry, M. (1993). The criteria for the statutory protection of industrial structures in England in *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe* (Cultural heritage, No. 28) (pp. 95-98). Strasbourg: Council of Europe. Преузето 15. октобра 2015. године са <https://www.obs->

[traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Council of Europe Architectural Heritage Inventory Documentation.pdf](http://traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/Council_of_Europe_Architectural_Heritage_Inventory_Documentation.pdf)

- Chohan, A. Y., Wai Ki, P. (2005). Heritage Conservation a tool for Sustainable Urban Regeneration. In *Making Space for the Creative Economy*- Proceedeengs of 41st ISoCaRP Congres (pp. 1-16). Bilbao: International Society of City and Regional Planners.
- Christaller, W. (1966). *Central Places in Southern Germany*. Translated by W. Baskin. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- CHCFE Consortium (Cultural Heritage Counts for Europe Consortium) (2015). *Cultural heritage counts for Europe*. Преузето 27. септембра 2015. године са https://issuu.com/europanostra/docs/chcfe_full-report.
- Česte organizacione promjene. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 17
- Šakaja, L. (2011). Mjesto u diskursu humane geografije. U J. Čapo i V. Gulin Zrnčić (Ur.), *Mjeso, nemjeso, interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture* (str. 110-127). Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Inštitut za antropološke in prostorske študije, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana.
- Šegvić, N. (1950.). Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ. *Arhitektura*, 4 (5-6), 5-40.
- Šimunović, I. (2007). *Urbana ekonomika, petnaest tema o gradu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Špirić, A. (2015). Spatial criteria in urban renewal of industrial brownfield sites, *GRAĐEVINAR*, 67-9, 865-877.
- Wagner, P. L. (1972). *Environments and Peoples*. Englewood Cliffs N J: Prentice-Hall
- Walker, A. J., Ryan, R. (2008). Place attachment and landscape preservation in rural New England: a Maine case study. *Landscape and Urban Planning*, 86(2), 141-152.
- Walter, E. V. (1988). *Placeways: A Theory of the Human Environment*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Watson, G. B., Bentley, I. (2007). *Identity by Design*. Architectural Press.
- Weaver, C. (1985). Regions, decentralization and the new global economy: an overview. *The Canadian Journal of Regional Science*, 3, 283-297.
- Webber, M. J. (1982). Location of manufacturing activities in cities. *Urban Geography*, 3, 203-223.
- Weber, A. (1929). *Theory of the location of industries*. Chicago: University of Chicago.
- Weichhart, P., Weiske, C., Werlen, B. (2006). *Place Identity und Images*. Das Beispiel Eisenhüttenstadt. Преузето 10. јуна 2015. године са homepage.univie.ac.at/~weichhp3/Homepage/EHST2.pdf.
- Wehdorn, M. (1985). The industrial and technical built heritage in the Northern States of Europe. In *Situation of the technical and industrial built heritage in Europe* (Architectural heritage: Reports and Studies no. 3) (pp. 3-57). Strasbourg: Council of Europe.
- Williams, D. R., Patterson, M. E. (1999). Environmental psychology: mapping landscape meanings for ecosystem management. In H. K. Cordell and J. C. Bergstrom (Eds.), *Human dimensions in assessment, policy, and management* (pp. 141–160). Champaign, IL.: Sagamore Press.
- Williams, K., Dair, C. (2007). A framework for assessing the sustainability of brownfield developments. *Journal of Environmental Planning and Management*, 50(1), 23-40.
- Wicker, A. W. (1979). *An Introduction to Ecological Psychology*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Woldoff, R. A. (2002). The effects of local stressors on neighborhood attachment. *Social Forces*, 81, 87-116.
- World Bank (2005). *Bosnia and Herzegovina - Country Economic Memorandum, Poverty Reduction and Economic Management Unit - Europe and Central Asia Region*. Washington DC: World Bank
- World Bank (2010). *The Management of Brownfields Redevelopment - A Guidance Note*. Washington DC: World Bank.
- Worskett, R. (1969). *The Character of Towns*. London: Architectural Press.

- Whitehand, J. W. R. (1984). Commercial townscapes in the making. *Journal of Historical Geography*, 8, 95-104.
- Whitehand, J. W. R. (2001). British Urban Morphology: the Conzenian tradition. *Urban Morphology*, 5(2), 103-109.
- Whitehand, J. W. R. (2007). Conzenian Urban Morphology and Urban Landscapes. Преузето 12. маја 2010 године са www.spacesyntaxistanbul.itu.edu.tr/papers%5Cinvitedpapers%5CJeremy_whitehand.pdf.
- WCED (World Commission on Environment and Development) (1987). *Our Common Future*. Преузето 2. септембра 2015. године са <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>.
- Xie, P. X. (2006). Developing industrial heritage tourism: a case study of the proposed jeep museum in Toledo, Ohio. *Tourism Management*, 27, 1321-1330.
- Yount, K. R. (2003). What are Brownfields? Finding a Conceptual Definition. *Environmental Practice*, 5(1), 25-33.
- Yugo Florida. (2000, decembar). *Čajavec*, str. 16

Прилог А. Питања у дизајнираном анкетном упитнику

Рб. питања	Питања отвореног и затвореног типа	Напомена
1.	Прва асоцијација на „Чајавец“ ми је:	Питање отвореног типа.
2.	Шта Вам значи претходна асоцијација и зашто?	Питање отвореног типа.
3.	Када чујем „Чајавец“ прва слика на коју помислим је: <ul style="list-style-type: none"> - Слика некадашњег индустријског гиганта, - Слика напушеног и запушеног простора, - Слика данашње пословне зоне са различитим садржајима 	Могуће је означити један од понуђених одговора.
4.	Који елементи доминирају у овој слици? <ul style="list-style-type: none"> - Физички (нпр. изглед архитектонских објеката и детаља, отворени простори, зеленило, еколошко стање) - Друштвени (нпр. специфични друштвени односи и интеракције, радни процеси и активности, тренутне активности и садржаји, појединци/групе) - И физички и друштвени - Остало _____ 	Могуће је означити један од понуђених одговора.
5.	Наведите и опишите доминантне елементе слике које сте навели у питањима 3 и 4.	Питање отвореног типа.
6.	Опишите како доживљавате, шта Вам значи или представља, претходно описана слика и зашто.	Питање отвореног типа.
7.	Каква осјећања Вам се јаве када помислите на индустријску прошлост „Чајавца“ и зашто?	Питање отвореног типа.
8.	Да ли сматрате да „Чајавец“ има културно-историјске вриједности?	Могуће је означити један од понуђених одговора.
9.	Колико често долазите у простор „Чајавца“? <ul style="list-style-type: none"> - Једном дневно - Једном седмично - Више пута седмично - Једном мјесечно - Ријетко - Никако 	Могуће је означити један од понуђених одговора.
10.	Због чега долазите у простор „Чајавца“? <ul style="list-style-type: none"> - Пролазим - Ради посла - Паркирам ауто - Користим неке од садржаја - Остало _____ 	Могуће је означити више понуђених одговора.

11.	<p>Како оцјењујете нове садржаје у „Чајавецу“?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Јако лоше - Лоше - Средње добро - Добро - Јако добро 	Могуће је означити један од понуђених одговора.
12.	<p>Наведите и опишите позитивне и негативне карактеристике садашњег простора „Чајавец“.</p>	
13.	<p>Која је намјена по Вашем мишљењу адекватна за локацију и простор „Чајавец“?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Индустриска - Културна - Стамбена - Туристичко-угоститељска - Остало _____ 	Могуће је означити више понуђених одговора.
14.	<p>Шта бисте жељели да се појави од нових садржаја у старим просторима „Чајавец“?</p>	Питање отвореног типа.
15.	<p>Шта по Вашем мишљењу треба да се уради са простором фабрике „Чајавец“?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Потпуно рушење старих објеката - Сачувати старе објекте – направити нову фабрику - Сачувати старе објекте – промијенити функцију - Остало _____ 	Могуће је означити један од понуђених одговора.
16.	<p>Како оцјењујете досадашњу цјелокупну просторну трансформацију „Чајавец“?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Јако лоше - Лоше - Средње добро - Добро - Јако добро 	Могуће је означити један од понуђених одговора.
17.	<p>Да ли знате ко је био Руди Чајавец?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Да (био је _____) - Не 	Могуће је означити један од понуђених одговора. Уколико је одговор да, напишите ко је био Руди Чајавец.
18.	<p>Да ли знате шта је производила фабрика „Руди Чајавец“?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Да (производила је _____) - Не 	Могуће је означити један од понуђених одговора. Уколико је одговор да, напишите шта је фабрика производила.
19.	<p>Пол:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Мушки - Женски 	Могуће је означити један од понуђених одговора.
20.	<p>Колико имате година?</p>	Потребно је уписати број година.
21.	<p>Колико дуго живите у Бањој Луци?</p>	Потребно је уписати број година.

22.	Занимање: - Домаћица - Занатлија - Средња стручна спрема - Висока стручна спрема - Пензионер - Студент - Незапослен - Ученик - Остало _____	Могуће је означити један од понуђених одговора.
23.	Да ли сте били радник некадашње фабрике „Руди Чајавец“? - Да, _____ - Не _____	Могуће је означити један од понуђених одговора. Уколико је одговор да, напишите позицију на којој сте радили.
24.	Да ли је неки члан Ваше фамилије био радник некадашње фабрике „Руди Чајавец“? - Да, _____ - Не _____	Могуће је означити један од понуђених одговора. Уколико је одговор да, напишите који члан фамилије је био радник и на којој позицији је радио.
25.	Да ли бисте додали нешто што није обухваћено упитником?	Могуће је означити један од понуђених одговора. Уколико је одговор да, напишите Ваш коментар.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Ана Шпирић је рођена 10.06.1983. године у Дрвару, Босна и Херцеговина. Студије архитектуре је завршила 2008. године на Архитектонско-грађевинском факултету Универзитета у Бањалуци. Дипломирала је на одсјеку архитектура са оценом 10 на дипломском раду "Унапређење квалитета становања у центру Бањалуке с акцентом на претежно стамбене зоне" (ментор: проф. др Миленко Станковић). Докторске академске студије је уписала 2008. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду и положила све испите са просечном оценом 9,88.

Истраживачки рад Ане Шпирић је усмерен на област урбане регенерације, а посебно регенерације индустријских браунфилда и очувања културног идентитета. Резултати истраживачког рада су публиковани у неколико часописа и већем броју међународних конференција. Објављени радови у области браунфилд регенерације су: *Urban design competition and megaprojects in a context of identity of cultural heritage: case study Belgrade's riverfronts*. In Sonja Ifko and Marko Stokin (Eds.) *Monographic Publications of ICOMOS Slovenia I 02- Protection and Reuse of Industrial Heritage: Dilemmas, Problems, Examples* (pp. 59-72). Ljubljana: ICOMOS Slovenia, 2017; *Industrial Geography in the Function of Industrial Landscape Transformation in Book of abstracts /Doctoral conference 2017 Facing post war urban heritage in Central and Eastern Europe*, Budapest: Faculty of Architecture, Budapest University of Technology and Economics (BME), 2017; *Spatial criteria in urban renewal of industrial brownfield sites*, *GRAĐEVINAR*, 67 (9), 865-877, 2015; *The importance of non-respective military sites for improvement of urban quality of cities of Republic of Srpska*. In A. Đukić, M. Stanković, B. Milojević, i N. Novaković (Eds.) *Proceedings of International Academic Conference Browninfo 2014* (pp. 237-245), Banja Luka: University of Banjaluka, Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, 2014; *Development potential of military brownfield sites in urban areas*. In A. Đukić, M. D. Simonović, T. Vujičić, (Eds.) *BROWNINFO: Toward a methodological framework for brownfield database development* (pp. 157-172). Banja Luka: University of Banjaluka, Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, 2014. Један је од аутора и учесника на реализованом међународном научно-истраживачком пројекту *BrownInfo- Methodological framework for brownfield database development* на Архитектонско-грађевинско-геодетском факултету Универзитета у Бањалуци, под руководством проф. др Александре Ђукић у периоду од 2013. до 2014. године.

Осим научног рада кандидаткиња се активно бави стручним радом у области архитектонског и урбанистичког пројектовања. Има положен стручни испит из струке урбанизма и архитектуре и посједује лиценцу Министарства за просторно уређење, грађевинарство и екологију Републике Српске за израду техничке документације, надзор и извођење грађевинских радова на објектима високоградње од 2012. године. Од 2010. године запослена у Институту за интелектуалну својину Босне и Херцеговине на мјесту патентног испитивача из области грађевинарства.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ана Шпирић

Број индекса Д2008/19

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ПРОСТОРНИ ОБРАСЦИ БРАУНФИЛД ЛОКАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ НА
ПРИМЕРУ ГРАДА БАЊАЊАЛУКЕ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 14.5.2018. године.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Ана Шпирић

Број индекса: Д2008/19

Студијски програм: Докторске академске студије: архитектура и урбанизам
Наслов рада: ПРОСТОРНИ ОБРАСЦИ БРАУНФИЛД ЛОКАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ НА ПРИМЕРУ ГРАДА БАЊАЊАЛУКЕ

Ментор: др Александра Ђукић, ванредни професор

Потписана Ана Шпирић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 14.5.2018. године.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ПРОСТОРНИ ОБРАСЦИ БРАУНФИЛД ЛОКАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ УРБАНЕ РЕГЕНЕРАЦИЈЕ НА ПРИМЕРУ ГРАДА БАЊАЊАЛУКЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прерада
6. Ауторство – делити под истим условима

Потпис аутора

У Београду, 14.5.2018. године.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.